Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

“MÜASİR DÖVRDƏ EFFEKTİV İDARƏETMƏNİN PROBLEMLƏRİ”

mövzusunda

VII Respublika elmi-praktik konfransının

MATERİALLARI

(25 NOYABR 2022-Cİ İL)

Bakı-2022

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

1. **İlham İsa oğlu Mədətov**- Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin rektoru;

Sədr müavinləri:

1. **İranə Məmməd qızı Əliyeva**, p.ü.e.d., prof. - ATMU-nun Elm və inkişaf məsələləri üzrə prorektoru;
2. **Zaur Siyavuş oğlu Bağırov**, f.ü.e.d.,prof. - ATMU-nun Tədris işləri üzrə prorektoru;

Üzvlər:

1. **Nəsirulla Beytulla oğlu Nəsirli**, f-r.e.n., dos. - Elm və innovasiya şöbəsinin müdiri;
2. **Bahadur Ənvər oğlu Bilalov**, t.e.n., dos. - Turizm və qonaqpərvərlik fakültəsinin dekanı;
3. **Vüqar Mehrəli oğlu Nəzərov**, i.ü.f.d.,dos. –Biznes idarəçiliyi fakültəsinin dekanı;
4. **Kənan Hüseyn oğlu Allahverdiyev**, f.e.n., dos. – Sosial menecment fakültəsinin dekanı;
5. **Məhərrəm Paşa oğlu Zülfüqarlı**, t.ü.e.d.,prof.- İctimai fənlər kafedrasının professoru;

Redaksiya heyəti:

1. **Rəna Polad qızı Sultanova,** i.ü.e.d., prof. - İqtisadiyyat kafedrasının professoru;
2. **Azad Yəhya oğlu Məmmədov**, fil.ü.e.d., prof. – Dillər kafedrasının professoru;
3. **Minaxanım Rafiq qızı Əsədova**, t.ü.e.d.,dos. - İctimai fənlər kafedrasının professoru;
4. **Novruz Əmirxan oğlu Quliyev**, p.e.n., dos. - Mehmanxana və restoran biznesi kafedarasının müdiri;
5. **Hafiz Feyruz oğlu Hüseynov**, f.e.n., dos. - Turizm biznesi kafedrasının müdiri;
6. **Səkinə Abdürəhim qızı Hacıyeva**, i.ü.f.d.,dos.-İqtisadiyyat kafedrasının dosenti;
7. **İbrahim Zülfüqar oğlu Əliyev**, t.e.n., dos. - İctimai fənlər kafedrasının dosenti;
8. **Əzizə Qurban qızı Məmmədova**, fil.ü.f.d.,dos. – Dillər kafedrasının müdiri.

ISBN: 978-9952-414-22-6

MÜNDƏRİCAT

PLENAR İCLAS

GİRİŞ SÖZÜ, İlham MƏDƏTOV 7

Nəsirulla NƏSİRLİ
AZƏRBAYCANDA MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TURİZMİNİN POTENSİALI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ 8

Məhərrəm ZÜLFÜQARLI
SOVET İDARƏ SİSTEMİNİN ANTİHUMANİST MAHİYYƏTİ (1920-1921-Cİ İLLƏR) .. 13

BÖLMƏ 1
SOSİAL VƏ XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Hafiz HÜSEYNOV
QUBA-XAÇMAZ İQTİSADİ RAYONUNDA TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN TURİZMDƏ İSTİFADƏ İMKANLARININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ 16

Əzizə MƏMMƏDOVA
NAXÇIVAN İQTİSADİ RAYONUNDA MİNERAL SULAR 23

Xumar VAHABOVA
NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ 27

Almaz ZÖHRABOVA
NAXÇIVAN REGİONUNDA MUZEYLƏR VƏ TEATRLAR 33

Xəyyam ABBASOV
NAXÇIVAN REGİONUNDA TURİZMİN İNKİŞAF PERESPEKTİVLƏRİ 37

Kazım QULİYEV
ORDUBAD RAYONUNUN TURİZM POTENSİALI 41

Könül SALMANOVA
NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN TURİZM POTENSİALI 45

Məhbubə UMUDOVA
NAXÇIVAN REGİONUNDA TURİZM ƏHƏMİYYƏTLİ ÇAYLAR VƏ BULAQLAR 50

Ülkər QURBANOVA
NAXÇIVAN REGİONUNDA MÜALİCƏ TURİZMİ 54

Leyla ƏLİZADƏ
NAXÇIVANDAKI DUZ YATAQLARININ TURİZM BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ 58

Mehriban ALLAHQULUYEVA
NAXÇIVAN REGİONUNUN TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ TURİZM POTENSİALI KİMİ 62

Aygün MƏMMƏDOVA
TARİXİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏŞHUR ŞƏKİ KARVANSARAYLARI 65

Aynur AĞAZADƏ
PANDEMİYADAN (COVID-19) ƏVVƏL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TURİZMİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ 69

Ayxan AĞAYEV
NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ TURİZM SEKTORUNA TƏSİRİ 75

Azər MEHDİYEV
QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ İDMAN TURİZMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ 81

Elmar MUSAYEV
MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN SAĞLAMLIQ TURİZMİNDƏ RİSKLƏR 86

Nəzrin MƏMMƏDOVA
GƏNCLƏR TURİZMİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA İDARƏEDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ 91

Nigar RÜSTƏMLİ
QIŞ XİZƏK TURİZMİNİN İNKİŞAFI TƏHLİLİ 96

Nisə QULUZADƏ
NAXÇIVAN REGİONU, ŞAHBUZ RAYONU, QIŞ TURİZMİ İMKANLARI 101

Ramilə EL-OĞLU
QARABAĞ REGİONUNDA HADİSƏ TURİZMİNİN TƏŞKİLİNDƏ TURİZMƏ DAİR RİSKLƏR 105

Xədicə EMİNOVA
QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN BEYNƏLXALQ TURİZM BAZARINDA TANIDILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ 110

BÖLMƏ 2

İDARƏETMƏNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Meryem AKOĞLAN KOZAK, Vüqar NƏRİMANBƏYLİ
TURİZM SEKTORUNDA ÇALIŞANLARIN ŞƏXSİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ YENİ BİR YANAŞMA: ENNEAGRAM 116

Hacı QASIMLI
TURİZMİN KİTABXANA-İNFORMASİYA TƏMİNATINA DAİR DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 126

Bəhruz BAYRAMOV
MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ 131

Əlosman ABİYEV
TEXNOLOGİYANIN REFERANSLARIN YOXLANMASI PROSESİNƏ TƏSİRİ 135

Rəna MƏMMƏDOVA
OTEL FƏALİYYƏTİNDƏ İDARƏETMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 139

Aysel GÖYYUSUBOVA
DÖVLƏTİN MİLLİ MARAQLARININ TƏMİN OLUNMASINDA MULTİKULTURALİZM FAKTORU 144

Hicran BABAŞOVA
"AĞILLI ŞƏHƏR" ANLAYIŞI VƏ
ONUN ƏSAS XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 149

Fidan ƏHMƏDZADƏ
MEHMANXANALARIN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ KADRLARIN KVALİFİKASİYANIN VƏ YENİ PROQRAMLARIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ TEXNOLOGİYALARI ……..…… 154

İnci ABDULLAYEVA
TURİZM SƏNAYESİ ÜÇÜN KADR HAZIRLIĞI ÜZRƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ 157

BÖLMƏ 3
İDARƏETMƏDƏ MİLLİ DƏYƏRLƏR

Ülviyyə BAXŞƏLİYEVA
NAXÇIVAN REGİONUNUN TARİXİ-MƏDƏNİ TURİZM ABİDƏLƏRİ 163

Samirə ƏMİROVA
NAXÇIVAN REGİONUNDA DİNİ TURİZM İMKANLARI 175

Sabir QULUZADƏ
AZƏRBAYCANIN DÜNYAYA İQTİSADİ İNTEQRASİYASINDA TURİZMİN ROLU ... 180

Zemfira QƏDİROVA
İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ TƏHSİLİ İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİ 185

İlahə BAĞIROVA
QƏDİM NAXÇIVAN DİYARININ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ 190

Röya SÜLEYMANOVA
NAXÇIVAN DİYARINDA MƏDƏNİ TURİZMİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ 193

Günel HƏBİBOVA
NAXÇIVAN REGİONUNUN TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ 199

Aysel QULİYEVA
NAXÇIVAN REGİONUNUN TARİXİ-MƏDƏNİ TURİZM EHTİYATLARI 207

Nübar HƏSƏNOVA
DÜNYA TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DİSTANT TƏHSİLİN YERİ VƏ ROLU 213

Nəzrin ƏMRAHOVA
LAÇIN-KƏLBƏCƏR REGİONUNDA MƏDƏNİ TURİZMİN FƏALİYYƏTİ 220

Rəqsanə HACIYEVA
AZIX DAŞ DÖVRÜ ABİDƏSİNİN ARXEOLOGİYA ELMİNDƏ YERİ VƏ ROLU 226

Xəyal KƏRİMOV
BAKI XANLARININ SARAY KOMPLEKSİ ƏRAZİSİNDƏ 2017-Cİ İLDƏ APARILAN ARXEOLOJİ QAZINTILAR 232

İlahə SƏMƏDOVA
BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN QURULMASINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ (İSMAYILLI TURİZM ZONASI TİMSALINDA) 236

Nərmin ABDULLAZADƏ
AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN QURULMASININ SOSİAL ƏHƏMİYYƏTİ 242

Ülviyyə ƏZİMZADƏ
AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN QURULMASINDA (MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ) TURİZM- İNFORMASİYA MƏRKƏZLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI 248

Namaz MİRZƏYEV
AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ 255

Nazənin ŞİRİNOVA
AZƏRBAYCANDA ETNİK-MİLLİ MÜXTƏLİFLİK VƏ MULTİKULTURALİZM 259

PLENAR İCLAS

İlham MƏDƏTOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin rektoru

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Hər birinizi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetində "Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri" mövzusunda keçirilən VII Respublika Elmi-Praktik konfransında səmimi salamlayır və konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

Konfransın keçirilməsində əsas məqsəd müasir dövrdə effektiv idarəetmənin inkişafı istiqamətində aparılan tədqiqat işləri çərçivəsində idarəetmənin mükəmməl modelinə nail olmaq, elmi tədqiqatların tətbiqi mexanizmini hazırlamaq, müxtəlif sahələrin idarə edilməsinin əsas mexanizmlərinin dövlətçiliyin inkişafına xidmət üsullarını müəyyənləşdirməkdir.

İdarəetmə sisteminin müasir tələblərə cavab verən formada həyata keçirilməsini təmin etmək üçün peşəkar rəhbərliyin üç başlıca şərtinə əməl etmək zəruridir:

• Yüksək idarəetmə orqanlarının göstərişi nəzərə alınmaqla bütün sərəncamları, onların yerinə yetirilməsi müddətini və bu iş üçün məsul qurumun müəyyənləşdirilməsi;

•Hər hansı bir göstəriş və sərəncamın vaxtında yerinə yetirilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətə dəqiq yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməli, nəzarətdə heç bir güzəştə yol verilməməli və nəzarət idarəetmə texnologiyasının zəruri elementinin nəzərə alınması;

• Əhəmiyyətindən asılı olmayaraq həyata keçirilən hər bir işin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi.

Bütün iradlar dərhal icraçılara çatdırılmalı, yaxşı iş üçün rəğbətləndirmə həyata keçirilməlidir. Bu üç tələbi dəqiq və müntəzəm yerinə yetirən idarəetmə orqanı əmin ola bilər ki, onun idarəetmə sistemi istənilən şəraitdə etibarlı fəaliyyət göstərə bilər. Rəhbərlik üslubu dedikdə şəraitin işlənib hazırlanması, qəbul edilməsi və onun icrasına nəzarətin həyata keçirilmə formaları başa düşülməlidir. Rəhbərlik üslubu hər bir rəhbərə xas olan metodlar və üsullar sistemidir.

22 dekabr 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə Azərbaycan Turizm İnstitutunun bazasında Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin yaradılması ilə idarəetmə sahələrində kadr hazırlığı ilə əlaqəli təhsil xidmətləri sıralarına qədəm qoyan ali təhsil ocağının üzərinə böyük vəzifələr qoyulmuşdu. ATMU bu vəzifənin yüksək səviyyədə icra edilməsi üçün bütün potensialını səfərbər edir.

Azərbaycanda idarəetmə təkcə təhsil sahəsində deyil, bütün sahələrdə uğurla həyata keçirilməkdədir. Müdafiə, iqtisadiyyat, sosial sahələrin səmərəli idarə edilməsi Azərbaycanın davamlı inkişafı üçün əsas zəmin yaradan prosesdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan bugün dünyada idarəetmə sahəsində bir çox transmilli layihələrin təşəbbüskarı və uğurlu icraçısı, etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. Dövlət strukturlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması, vətəndaşlara yüksək səviyyəli xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində bir çox layihələr həyata keçirilməkdədir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları nəzərinizə çatdırım ki, konfrans "Sosial və xidmət sahələrinin idarə edilməsi problemləri"; "İdarəetmənin müasir problemləri", "İdarəetmədə milli dəyərlər" adlı bölmələr üzrə dinləmələr həyata keçirərək, işini davam etdirəcəkdir.

Əminəm ki, bugünkü konfrans müasir dövrdə effektiv idarəetmə mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində qarşıya çıxan bir sıra problemlərin uğurlu həllinə müsbət təsir göstərəcək.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm!

Nəsirulla NƏSİRLİ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent
n.nasirli@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANDA MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TURİZMİNİN POTENSİALI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

POTENTIAL AND PROSPECTS OF MEDICAL-HEALTH TOURISM IN AZERBAIJAN

ПОТЕНЦИАЛ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Xülasə: Tədqiqat işinin əsas məqsədi mövcud potensialın xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi, bu sahənin rəqabət imkanlarının araşdırılmasıdır. Ölkənin bütün ərazisi tədqiqatın əhatə dairəsinə daxildir. Ona görə də sağlamlıq turizmi sahəsinə təsir edən təbii, iqtisadi və sosial amillər birlikdə araşdırılaraq bu sahənin Azərbaycanda turizmin inkişafının prioritet istiqaməti kimi qəbul edilməsi tövsiyyə edilmişdir.
Açar sözlər: Turizm, sağlamlıq turizmi, mineral sular, palçıq vulkanları, termal sular, sağlamlıq, bərpa, rekreasiya.

Abstract: The main purpose of the research work is the analysis and assessment of the characteristics of the existing potential, the examination of the competitive possibilities of this field. The entire territory of the country is included in the scope of the study. Therefore, the natural, economic and social factors affecting the field of health tourism were examined together and it was recommended to consider this field as a priority direction of tourism development in Azerbaijan.
Keywords: Tourism, health tourism, mineral waters, mud volcanoes, thermal waters, health, recovery, recreation.

Абстракт: Основной целью исследовательской работы является анализ и оценка характеристик имеющегося потенциала, изучение конкурентных возможностей данного направления. В сферу исследования включена вся территория страны. Поэтому природные, экономические и социальные факторы, влияющие на сферу оздоровительного туризма, были рассмотрены вместе, и было рекомендовано рассматривать эту сферу как приоритетное направление развития туризма в Азербайджане.
Ключевые слова: Туризм, оздоровительный туризм, минеральные воды, грязевые вулканы, термальные воды, здоровье, оздоровление, рекреация.

Sağlamlıq turizmi dünya turizminə hər il milyonlarla dollar vəsait gətirir. Buna görə də dünyada sağlamlıq turizmi sahəsində sürətli bir irəliləyiş və bu irəliləyiş böyük bir bazar yaratdı və bir çox ölkələr bu bazardan pay almaq üçün bir-biri ilə rəqabətə başladılar. 2015-ci il üçün sağlamlıq ilə əlaqəli səyahət xərclərinin təhlili göstərir ki, bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşları üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq sağlamlıq turizmində ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa ölkələri və Körfəz ölkələrinin vətəndaşları üstünlük təşkil edib. Bu da həmin ölkələrin vətəndaşlarının maliyyə imkanlarının daha yaxşı olması, tibbi və sağlamlıq xidməti almağa meyl etməsi ilə bağlıdır. ÜTT-nin verdiyi məlumata görə, 2018-ci ildə ABŞ-da sağlamlıq turizmi gəlirləri 22,5 milyard dollar, Avropada 54,2 milyard avro olduğu müəyyən edilib. Macarıstan və Çexiya kimi ölkələr bu sektordan 1 milyard dollardan çox gəlir əldə edib. Avropa Birliyi ölkələrində turizm gəlirlərinin 5,8%-i, Amerikada 9,2%-i, Asiyanın bütün subregionları üzrə 5,6%-i sağlamlıq turizminin payına düşür. Sağlamlıq turizmi digər sektorlarla qarşılıqlı şəkildə inkişaf

edir və bu sahədə yatırımlar edilməsi ilə ölkə iqtisadiyyatında irəliləyişlər əldə olunur. Turizm gəlirləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün lazım olan xarici valyuta axınını təmin etdiyindən və digər ixrac məhsulları ilə müqayisədə üstün olduğundan bir çox ölkələr turizm gəlirlərini artırmaq üçün səylər göstərirlər. Tarixi və mədəni irsi ilə yanaşı, təbii ehtiyyatlari ilə zənginlik və müxtəlifliyə sahib olan ölkələrin sağlamlıq turizmi miqyasını genişləndirmək məqsədilərini bu sektora edilən investisiya təşəbbüslərinə göstərdikləri dəstəyi, tanıtım fəaliyyətlərini qiymətləndirmək lazımdır. Sağlamlıq turizmi investisiyaları uzunmüddətli gəlirləri təmin etdiyinə görə ölkələrin bu sahəyə maraqlarını artırmış olur. Sağlamlıq turizminin internet, media və digər kütləvi informasiya vasitələri ilə geniş yayılması insanların digər ölkələrdə alternativ tibbi imkanlardan, keyfiyyətli və sağlamlıq xidmətlərindən yararlanmağa sövq edir. Sağlamlıq turizmi sahəsində inkişaf edən və göstərilən tibbi xidmətlərin istiqamətinə və sayına görə, Amerikada ABŞ, Braziliya, Kolumbiya, Kosta Rika, Kuba, Meksika, Panama, Avropada Xorvatiya, Macarıstan, İspaniya, Türkiyə, Fransa, Almaniya, Asiyada BƏƏ, İordaniya, İran, Hindistan, Cənubi Koreya, Malayziya, Filippin, Sinqapur və Tayland, Afrikada CAR lider ölkələrdəndir, xarici pasiyentləri daha çox qəbul edir, tədiyə balansında bu sahənin payına görə fərqlənir. Son beş ildə ABŞ, Cənubi Koreya, Türkiyə, Tayland, Malayziya, Hindistanın sağlamlıq turizmindən əldə olunan gəlirləri dinamik olaraq artmaqdadır.

Keyfiyyətli müalicə almaq, sağlamlıq sahəsində müxtəlif texnologiyalara müraciət, müalicədən əlavə gəzmək və yeni mədəniyyətlərlə tanış olma arzusu və s. turistlərin bu və ya digər ölkəni sağlamlıq turizmi məqsədilə seçməsinə təsir göstərən əsas amillər hesab edilir. Artan səhiyyə xərcləri yerli sosial təminat qurumlarına, sığorta şirkətlərinə və digər ödəniş qurumlarına problemlər yaradır. Bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrin sosial təminat və özəl sığorta qurumları keyfiyyətli səhiyyə xidmətləri göstərən digər ölkələrlə müqavilə bağlayaraq səhiyyə xidmətlərinin qiymətini azaltmağa çalışırlar. Avropada – Çexiya, Macarıstan, Fransa, Rusiya, Ukrayna və s. ölkələrdə daha çox inkişaf edən termal sularla müalicə təşkil edir. Bu ölkələrdəki mövcud müalicə-sağlamlıq müəssisələri ixtisaslaşdırılmış sanatoriya və sağlamlıq xidmətləri təklif edir. Mineral sularla müalicə almaq istəyən müştərilər sağlamlıq turizmindən istifadə üçün aşağıdakı amillərə önəm verirlər: Təbii mineral su mənbələrinin olması və suyun fiziki, kimyəvi, bakterioloji tərkibi haqqında kifayət qədər məlumatın mövcudluğu, müalicə, istirahət, rekreasiya, rahat gecələmə və sağlam qidalanma üçün müvafiq infrastrukturun olması, ətraf mühitin cəlbediciliyi, yüksək səviyyəli həkim personalı və orta tibb işçilərinin peşəkarlığı, yüksək səviyyəli xidmət heyətinin və yüksək qonaqpərvərlik ənənəsinin mövcudluğu, müasir tibbi texnologiya və xidmətlərin əlçatanlığı, İKT-dan geniş istifadə etməklə xidmət standartlarının təqdim olunması və s.

Palçıq vulkanları. Azərbaycan ərazisi dünyanın palçıq vulkanlarının zəngin olduğu unikal və qədim bölgəsidir. Bu təbiət abidələrinin sayına, çoxçeşidliyinə və aktiv fəaliyyətinə görə dünyada ölkəmizin ərazisinə oxşar yer yoxdur. Yer kürəsindəki məlum 1700-dək palçıq vulkanından 800-ü ölkəmizdə-əsasən Abşeron yarımadası, Şamaxı-Qobustan, Cənub-Şərqi Şirvan və Bakı ərazisindədir. Azərbaycan palçıq vulkanları vətəni sayılır.

Palçıq vulkanlarının müalicəvi əhəmiyyəti tibbə çoxdan məlumdur. Əsasən lilli, torflu və sapropelli palçıqlardan alınan preparatlardan müalicə məqsədi ilə dünyada ineksiya, xanna, yuyub dezinfeksiya etmə formasında geniş istifadə edilir. Palçıq vulkanları bir çox xəstəliklərin-dəri, hərəkət orqanları, onurğa sütunu, mədə-bağırsaq traktı, şəkərli diabet, ostrexondrozun müalicəsində, ginekologiyada, urologiyada, kosmetologiyada və s. sahələrdə istifadə edilir. Vulkan palçığı kimyəvi tərkibinə görə əsasən silisium oksiddən ibarətdir. Bununla yanaşı, onda yod brom, kalsium, magnezium, natrium, xlor, litium, dəmir, selen, manqan, sink, və s. kimi elementlər aşkarlanır ki, bu da onun geniş miqyasda xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə edilməsinə zəmin yaradır. Azərbaycanda bu qiymətli palçığın olduqca böyük ehtiyyata malik olduğunu nəzərə almaqla palçıq müalicəsi həyata keçirən sanatoriyalarının yaradılması, vulkanik ərazilərin turizm kompleksinə çevrilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafının enerji ehtiyyatlarından asılılığının aradan qaldırılması üçün mühüm addım olar. Abşeron rayonunun Qobustan kəndi ərazisində Palçıq Vulkanları Turizm kompleksinin təməlinin qoyulması bu istiqamətdə görülməli olan işlərin artıq həyata keçirilməsi üçün başlanğıc olduğunu hesab etmək olar.

Paralel olaraq infrastukturun formalaşdırılması eləcə də bu istiqamətində kadr hazırlığının həyata keçirilməsi əsasən təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür [2]. Ümumiyyətlə maqmatik vulkanlarla müqayisə edildikdə, palçıq vulkanlarının qlobal miqyasda yayılması məhdudur. Bu vulkanlar dünyanın 30 ölkəsində (İtaliya, Ruminiya, Ukrayna, Azərbaycan, Türkmənistan, Pakistan, İran və s.) palçıq vulkanlarının çoxluğuna və tərkibinə görə Azərbaycan ərazisi unikal və klassik regiondur.

Palçıq vulkanları-yer qabığının dərin qatlarında baş verən proseslərlə bağlı olan təbii təzahürdür. Ötən əsrin 20-ci illərində görkəmli tətqiqatçı, professor D.V. Qolubyatnikov palçıq vulkanını "pulsuz" kəşfiyyat quyusu adlandırmışdır. Vulkanik palçıq çox geniş müalicə xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bu da onun tərkibində bor, manqan, litium, vanadium, mis, və s. kimi qiymətli elementlərin və vulkanik suların tərkibində yod, bor, brom elementlərinin olması ilə əlaqəlidir. Azərbaycanın vulkanik palçığının üzvi komponentlərində bioloji aktiv maddələr aşkar edilmişdir. Yuxarıda sadalananlardan əlavə palçıq vulkanlarının tərkibində üzvü maddələrdən-naften, humin və fulvo turşuları və başqa bir sıra fermentlər qeydə alınıb. Bundan başqa, palçıqlar bakterisid maddələr və digər birləşmələr özündə ehtiva edir ki, onlar orqanizmin müalicəsində müstəsna rol oynayır. Üzvü maddələrin göstəricilərinə görə vulkan palçığı müalicəvi Naftalan neftinə yaxındır. Qeyd etmək vacibdir ki, palçıq vulkanları neft-qaz rayonlarında yayılıb. Bu təbii ki palçığın kimyəvi tərkibində və müalicəvi xüsusiyyətlərində əks olunur. Yerin dərinliklərindən çıxan palçıq vulkanları faydalı mikroelementlərlə və üzvi maddələrlə zəngin olub, yüksək biostimul təsirinə malikdir. Bu palçıqların daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların kimyəvi tərkibi sabitdir. Quru palçıq su ilə isladıldıqda ilkin vəziyyətini bərpa edir və bütün faydalı keyfiyyətlərini qoruyub saxlayır. Ona görə də müalicə üçün nəyinki təzə, həm də qurumuş palçıqdan istifadə etmək olar [3].

Palçıq vulkanlarının ərazisində müasir turizm infrastrukturunun yaradılması layihəsi "Regionların 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq hazırlanıb. Lakin bu layihə yalnız Abşeronun cənubu və Qobustan ərazisində olan palçıq vulkanlarını əhatə edir. Bu prosesin genişləndirilməsi və digər vulkanik əraziləri əhatə etməsi sağlamlıq turizminin inkişafına güclü təsir göstərər.

Son illərdə Bakı və Abşeron yarımadasında yerləşən palçıq vulkanlarının mühafizəsinin gücləndirilməsinin vacibliyini, onların fəaliyyətinin öyrənilməsinin böyük elmi və praktik əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, bu təbiət sərvətinin gələcək nəsillərə çatdırılması və respublikamızın təbii irsinin geniş miqyasda təbliğ olunması məqsədilə "Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu" Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılması haqqında sərəncam imzalanmışdır [1].

Azərbaycanda mineral müalicə suları ilə müalicəvi palçıq vulkanları tektonik inkişafdan asılı olaraq, Qobustanda, Abşeron yarımadasında, Abşeron arxipelaqında, Cənub-Şərqi Şirvan düzündə, Şamaxı rayonunda, Ağsu çayının aşağı axarında, az miqdarda Siyəzən və Şabran rayonlarında yayılıb. 350-dən çox palçıq vulkanı mənbələri olan var ki, bunların da kimyəvi və üzvi tərkibinin zənginliyi onların müalicə məqsədilə istifadə olunmasına imkan verir. Vulkan palçıqlarının hamısı müalicə məqsədilə istifadə oluna bilməz. Vulkan palçıqlarının müalicəvi xüsusiyyətləri onun tərkibində bioaktiv maddələrin olması, yapışqanlığı, istilik tutumu, hidrogen-sulfidli, yod, brom və naftenli maddələrin olması ilə bağlıdır.

Vulkan palçığının digər palçıqlardan üstünlükləri: xırdalanmış, yumşaq gil kütləsi, yalnız özünə məxsus olan mineral birləşmələr və buna uyğun xüsusi terapevtik təsirdən ibarətdir. Bu üstünlüklər onların müalicə imkanlarını artırmaqla yanaşı, bioaktiv maddələrin stabil qalmasına imkan verir; yerin dərin qatlarından çıxan (4-7 km) vulkan palçıqları antropogen təsirə məruz qalmır lil, torf, sapropel palçıqlarından fərqli olaraq biostimullaşdırıcı təsirə malik kimyəvi mikroelementlər və üzvi maddələrlə zənginləşir. Bunun nəticəsində müalicə üçün tətbiq sahələri genişlənmiş olur. Əgər torflu və sapropel palçıqları dəri və dayaq hərəkəti orqanlarının müalicəsində effekt verirsə, vulkan palçıqlarında müalicə prosedurlarının sayı 10-dan çoxdur, kosmetik vasitələr və müalicəvi kremlər də istehsal etmək olur. Lil, torf, və digər palçıqlarından fərqli olaraq biostimullaşdırıcı təsirə malik kimyəvi mikroelementlər və üzvi maddələrlə zənginləşir ki, bunun nəticəsində müalicə üçün tətbiq sahələri və müalicə imkanları

genişlənmiş olur. Torflu və sapropel palçıqları dəri və dayaq hərəkəti orqanlarının müalicəsində səmərə verirsə, vulkan palçıqlarında müalicə prosedurlarının sayı 10-dan çoxdur. Bu palçıqlardan kosmetik vasitələrin və müalicəvi kremlərin istehsal edilməsi haqqında düşünmək məqsədəuyğun olar. Vulkan palçığında yod, brom, manqan və s. bir çox faydalı elementlərin olması da onun digər palçıqlarla müqayisədə müalicəvi imkanlarını artırır.

Azərbaycanın müalicəvi mineral suları. Mineral suların müalicə xüsusiyyətləri qədim zamanlardan insanlara məlum olub. Azərbaycan ərazisində insanlar müxtəlif tamlı, rəngli, temperaturlu və olduqca dəyərli müalicəvi xüsusiyyəti olan mineral sulardan istifadə edilib. Müəyyən ərazilərdə indiyənə qədər qalan daş hovuzlar da bunu sübut edir. Bu sular insan orqanizmində yaranan müəyyən xəstəliklərin və qeyri-normal funksiyaların müalicəsi üçün istifadə edilir. Mineral suaların müalicəvi xüsusiyyətləri onların tərkibindəki natrium, kalsium, magnezium, xlor, sulfat və hidrokarbonatla müəyyən edilir. Suların tərkibinin müxtəlifliyi isə bu elementlərin müxtəlif nisbətlərdə birləşməsindən asılıdır. Əgər hidrokarbonat və natrium ionu üstünlük təşkil edirsə, bu hidrokarbonatlı-natriumlu, yəni məşhur "Barjomi" tipli sualara aid edilir. Babək rayonu ərazisində çıxan "Sirab" la yanaşı Gülüstan (Culfa), Nəvi (Ordubad), Bicənək (Şahbuz), Dingə, Nəsirvaz (Culfa) və Babək ərazisindən çıxan "Qızılburun" bulaqları isə "Narzan" tipli sulardır. Babək rayonu ərazisində yerləşən "Əsabul-kəhf" ziyarətgahının yaxınlığında çıxan mineral su isə radonla zəngindir ki, bu Pyatiqorsk (Şimali Qafqaz) suyunun analoqu sinir, ürək-damar və revmatizm xəstəliklərinin müalicəsi üçün çox səmərəlidir. Naxçıvan MR ərazisində bu tipli mineral bulaqların sayı 200-dən çoxdur. (Culfa 85, Şahbuz, Babək 50, Ordubad 29) su mənbələri üzrə kəşfiyyat və axtarış işləri həyata keçirilib. Respublikamızın şəfaverici bulaqlarından biri də Şabran rayonundakı "Qalaaltı" suyudur. Əsasən böyrək xəstəliklərini müalicə edən su, maddələr mübadiləsi, mədə-bağırsaq, öd kisəsi xəstəliklərindən əziyyət çəkənlər üçün faydalı hesab edilir. Aparılan ilkin fiziki-kimyəvi tədqiqatlar bu suyun tərkibinin "Naftusiya" suyuna oxşardır. Müəyyən edilib ki, "Qalaaltı" suyu hidrokorbonat- kalsium, xlorid-sulfat-natriumlu mədən sularındandır və tərkibində çox miqdarda hidrogensulfid var ki, bu su tərkibindəki kimyəvi maddələrin köməyi ilə daşəridici və iltihab əleyhinə xassəyə malikdir. Öd kisəsində, öd yollarında, böyrək ləyənində, sidik kisəsində və yollarında əmələ gələn daşların əridilməsinə, iltihablı xəstəliklərin müalicəsinə olduqca yaxşı təsir göstərir. Bu siyahıya Masallıdakı "İstisu"yu göstərmək olar ki, bu su da bir sıra xəstəliklərin müalicəsinə kömək edir. Gədəbəy rayonunun ərazisi də mineral sularla zəngindir. Abşeron rayonunun şəfa bulaqları, Laçın-Kəlbəcər bölgəsinin mineral bulaqları və s. Azərbaycanın müalicə turizmi mərkəzinə çevrilməsi üçün təbii ehtiyyatlardır. Kəlbəcər rayonunda məşhur "Karlovı Varı" tipli mineral su yatağının analoqu olan Yuxarı istisu, Aşağı istisu, Qoturlu, Tutğun mineral suları bazasında əvəllər sanatoriya-kurort kompleksi fəaliyyət göstərirdi.

Son illərdə sağlamlıq turizmi sürətlə inkişaf edən bir turizm növü olaraq sağlamlıqla bağlı problemlərin həlli baxımından çox yararlı və diqqət mərkəzində olan sahədir.

Azərbaycanda müalicə-sağlamlaşdırma turizminin inkişafı üçün təbii ehtiyyatlar baxımından hər cür imkanlar mövcuddur. Naftalanın müalicəvi nefti, Naxçıvanın duz mağaraları və müalicəvi mineral suları, Abşeronun müalicəvi palçıq vulkanları və suları, Cənub zonasının müalicəvi mineral suları, Şamaxının, Xəzər sahilinin Nabran-Yalama, Giləzi-Zarat, Abşeron, Lənkəran-Astara çimərliklərinin yaxınlığında karbohidrogenli mineral sular və s. Bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq ölkə əhalisinin çox hissəsi təbiətin bizə bəxş etdiyi bu imkanlardan yararlana bilmir. Çünki, Azərbycanda bu turizm növü çox az inkişaf edib, mövcud potensialın heç 10%-dən istifadə edilmir. Baxmayaraq ki, ÜTT-nın məlumatından aydın görünür ki, 2012-ci ildə turizmin bu sahəsindən gələn gəlir 100 milyard ABŞ dollarına bərabər olub. Turizmin bu sahəsi üzrə ən böyük pay sahibi olan ölkələr Sinqapur, Hindistan, Tailand, Malayziya kimi uzaq şərq ölkələridir. Hindistana hər il təxminən 150 min turist müalicə almaq məqsədi ilə gəlir, il üzrə 30% artım qeydə alınmışdır. Hindistanın bu sahədəki üstünlüyü bu tələbi öncədən görməsi, münasib qiymət siyasəti və xarici ölkələrdən gələn turistlər üçün xüsusi tərcüməçilər təqdim etməsidir. Tailanddakı Fuket müalicə mərkəzi 15 dildə tərcüməçi təqdim etməklə sağlamlıq üçün gələn turistə xidmət göstərir.

Azərbaycanda sanatoriya-kurort işinin təşkili üçün kifayət qədər təbii ehtiyyatlar mövcuddur və eyni zamanda rekreasiya, sağlamlıq və turizm baxımdan xidmət üçün əlverişli şərait mövcuddur. Mineral suları, müalicə nefti, palçıq vulkanlarının olması kurort yerlərinin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, onların il boyu fəaliyyət göstərməsinə də şərait yaradır.

Azərbaycanda sağlamlıq turizminin inkişafı üçün geniş potensial olsa da onlardan istifadənin aşağı səviyyəsi, marketinq fəaliyyətinin təşkilati işlərin zəif təşkili rəqabət imkanlarını azaldır. Bu imkanları artırmaq üçün ilk növbədə infrastrukturun və müalicə üçün lazım olan avadanlıqların, təchizatın müasir tələblər səviyyəsində yaradılması əsas məsələdir. İkinci əsas məsələ müəssisənin bilavasitə istiqaməti üzrə insan resurslarının hazırlanması və yüksək keyfiyyətli xidmətin təşkili, asudə vaxtın səmərəli və cəlbedici keçirilməsinin təşkili, animasiya proqramlarının, SPA xidmətlərinin təşkili. Bunun üçün "Duzdağ", "Naftalan" və "Qalaaltı" brendlərinin beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli məhsullarının təqdim edilməsi, sanatoriya-kurort xidmətləri üzrə müalicə, rekreasiya paketlərinin hazırlanıb yayılması, keyfiyyətli marketinq xidmətlərinin və reklamın həyata keçirilməsi, sağlamlıq və rekreasiya resurslarının cəmləşdiyi ərazilərdə sağlamlıq-müalicə və rekreasiya fəaliyyətlərini həyata keçirən mərkəzlərin və müəssisələrin yaradılması, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsi kimi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi bu sahənin inkişafına təkan vermiş olar. Əsas məsələlərdən biri də istifadə edilən mineral suların, müalicə palçığının dəqiq analizi onların müalicəvi xüsusiyyətlərinin dəqiq analizi, eləcə də həkim və tibb personalının hazırlanmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin "Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılması haqqında" Sərəncamı.-Bakı, 2007-ci il, 15 avqust.
2. az/news/179459
3. aztibb.az/az/news11076

Məhərrəm ZÜLFÜQARLI
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
mzulfugarli@mail.ru

SOVET İDARƏ SİSTEMİNİN ANTİHUMANİST MAHİYYƏTİ (1920-1921-Cİ İLLƏR)

THE ANTI-HUMANIST NATURE OF THE SOVIET MANAGEMENT SYSTEM (1920-1921)

АНТИГУМАНИСТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ (1920-1921-ЫЕ ГОДЫ)

Xülasə: Məqlədə kommunist ideologiyasına əsaslanan sovet rejiminin antihümanist idarə sistemindən bəhs olunur. Kommunist ideologiyası xüsusi mülkiyyətə düşmən, sinfi antoqonizmi təbliğ edən antihümanist, antimilli mahiyyət daşıdığından idarəetmə sistemi də cəmiyyətin inkişafı üçün yararsız idi. Bu ideologiyanı rəhbər tutuan sovet rejimi bir çox xalqlar kimi Azərbaycan xalqını da 70 il antihümanist metodlarla idarə etmişdir. Məqalə 20-ci illərin əvvələrinə aid olsa da antihümanist sovet idarə sistemi 1920-1991-ci illərdə mövcud olmuşdur.

Açar sözlər: Kommunist ideologiyası, sovet rejimi, sinifi antoqonizm, idarə sistemi, xüsusi mülkiyyət

Abstract: The article talks about the anti-humanist management system of the Soviet regime based on communist ideology. Since the communist ideology was hostile to private property, anti-humanist, and anti-national, promoting class antagonism, the management system was also unsuitable for the development of society. The Soviet regime, guided by this ideology, ruled the people of Azerbaijan with anti-humanist methods for 70 years, like many nations. Although the article is dedicated to the beginning of the 20s, the anti-humanist Soviet system of governance existed in 1920-1991.

Keywords: Communist ideology, Soviet regime, class antagonism, management system, private property

Абстракт: В статье говорится об антигуманистической системе управления советского режима, основанной на коммунистической идеологии. Поскольку коммунистическая идеология была враждебна частной собственности, антигуманистична и антинациональна, пропагандировала классовый антагонизм, система управления также была непригодна для развития общества. Советский режим, руководствуясь этой идеологией, в течение 70 лет правил азербайджанским народом антигуманистическими методами, как и многие народы. Хотя статья посвящена начала 20-х, но антигуманистическая советская система управления существовала в 1920-1991 годах.

Ключевые слова: Коммунистическая идеология, советский режим, классовый антагонизм, система управления, частная собственность

Kommunist ideologiyası xüsusi mülkiyyətə düşmən, sinfi antoqonizmi təbliğ edən antihümanist, antimilli mahiyyət daşıdığından idarəetmə sistemi də cəmiyyətin inkişafı üçün yararsız idi. Bu ideologiyanı rəhbər tutuan sovet rejimi bir çox xalqlar kimi Azərbaycan xalqını da 70 il antihümanist metodlarla idarə etmişdir.

Sovet hakimiyyətinin mahiyyətini Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci ilin mayından 1921-ci ilin mayına kimi qəbul etdiyi 368 dekretdə açıq aydın görmək olar [5].

Bu dekretlər işğalçı rejimin Azərbaycanda möhkənlənməsinə xidmət edirdi. Bunlar xüsusi mülkiyyətə düşmən olan kommunist rejiminin özəl müəssisələrin milliləşdirilməsinə, kəndlərdən ərzaq toplanmasına, sovet rejiminə qarşı yerli əhalinin müqavivətinin qırılmasına, sovet rejimi üçün kadrların hazırlanmasına, təhsilə və s. məsələlərə aid idi. Verilən dekretlərdən aydın olur ki, əhali bu dövrdə işğalçı rejiminin törətdiyi cinayətlərlə yanaşı yolxucu xəstəliklərdən də ciddi ziyan görmüşlər. Bunu "İri buynuzlu malqarada taun xəstəliyinə qarşı mübarizə tədbirləri haqqında" (24 mart 1921-ci il) 340 saylı dekret və "Malariyaya qarşı mübarizə üçün Komitənin təşkili haqqında" (17 aprel 1921-ci il) 350 saylı əmr sübut edir [5,s.518-519].

Aprel işğalı nəticəsində yeridilən siyasət, baş vermiş aclıq və səfalət əhalini dilənçi vəziyyətinə salmışdı. Belə çətin vəziyyətdə Azərbaycan İnqilab Komitəsi yoxsulluğun aradan qaldırılması istiqamətində lazımi tədbirlər görmək əvəzinə "Dilənçiliyin qadağan edilməsi haqqında qətnamə" (10 oktyabr 1920-ci il) qəbul etmişdi. Bu qətnaməyə görə dilənçiliklə məşğul olanlar 3 ay müddətinə həbslə cəzalandırılırdılar [5, s.334].

Bu və digər problemləri qadağalar yolu ilə yox əhalinin maddi-rifahını yüksəlmək yolu ilə aradan qaldırmaq istiqamətində addımlar atılmadığından vəziyyət acınacaqlı olaraq qalırdı. İşğal nəticəsində ağır iqtisadi və siyasi böhranla üzləşən Azərbaycanda vəziyyəti düzəltmək üçün səmərəli addımlar atmaq əvəzinə bolşeviklər əhalini daha çox istismar etmək, onları pulsuz işləməyə məcbur etmək üçün yeni üsullar axtarırdılar ki, bunlardan da biri kommunist iməcilikləri idi. Bolşeviklər kommunist iməciliklərində insanların könüllü işlədiklərini iddia etsələr də bu ağ yalan idi. Bu işlərə insanlar zor gücünə, inzibati təzyiqlərlə cəlb olunurdular ki, bu da fikrimizcə orta əsrlərə xas olan biyara daha çox bənzəyirdi. Kommunist imcəliklərinini ideoloji əsasını V.İ.Lenin "Böyük təşəbbüs" əsərində əsaslandırmağa çalışmışdı. O yazırdı: "Kommunist iməciliklərinin‖ məhz ona görə böyük tarixi əhəmiyyəti var idi ki, bu iməciliklər əmək məhsuldarlığını inkişaf etdirməkdə, yeni əmək intizamına keçməkdə, təsərrüfat və həyat üçün sosialist şəraiti yaratmaqda fəhlələrin şüurlu və könüllü təşəbbüslərini bizə göstərir." [3, 29 c.,s.430]

Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, kommunist iməcilikləri Azərbaycanda 70 il sovet rejimi dövründə davam etmiş, fəhlə və kəndlilərlən yanaşı ziyalılar da inzibati üsularla müxtəlif işlərə cəlb edilmişlər. Sovet tarixşünaslığının verdiyi məlumata görə, AK(b)P Bakı Komitəsinin qərarı ilə 1920-ci il iyunun 25-də təşkil olunuş iməcilikdə 12 min nəfər iştirak etmişdir. 1920-ci ilin təkcə axırıncı dörd ayı ərzində Bakıda təşkil olunan iməciliklərdə 285,5 mindən artıq adam iştirak etmişdi ki, bunların da 46,3 min nəfəri kommunist idi. Həmin iməciliklərdə görülən işin istehsala 30,8 milyon manat xeyri olmuşdu. Dəmir yolunda və qəzalarda tez-tez iməciliklər keçirildi. Kommunist iməciliklərində iştirak edənlər neft mədənlərini, neft emalı zavodlarını və digər zavodları, dəmir yollarını təmizləyib qaydaya salmaq, vaqon və paraxodları yükləmək, boşaltmaq, su kəmərləri çəkmək, Şəhərləri, qəza və rayon mərkəzlərini abadlaşdırmaq sahəsində böyük işlər görmüşlər [2,s.395].

Sovet Rusiyasında əsası qoyulan iməciliklər 1919-cu ildən başlayaraq sovet dövləti dağılana qədər davam etmişdir. Hətta müasir dövrdə bəzi postsovet məkanında hazırki dövrdə də onun qalıqlarına rast gəlmək olur.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin ortalarından Azərbaycanda hərbi kommunizm‖ siyasəti həyata keçirilməyə başladı və sentyabrın 23-də kəndlərdə sovetlərin təşkilinə şərait yaradılması adı altında kənd yoxsul komitələrinin təsis edilməsi haqqında dekret qəbul etdi. Sovet hakimiyyətinin 20-ci ilərin əvvəllərində əsas məqsədi kəndə yoxsul, ortabab və qolçamaq təbəqələrini yaratmaq, bunlar arasında düşmənçiliyi qızışdırmaqdan ibarət idi. Sovet rejimi Azərbaycan əhalisi arasında vətəndaş müharibəsini alovlandırmaqla öz siyasətini yeritməyə çalışırdı. Bu münasibətlə AK(b)P MK-nın 29 may 1920-ci ildə qəbul olunmuş müraciətində deyilirdi: " Kəndlilər! İndi sizin yeganə vəzifəniz mülkədarlara qarşı mübarizə aparmaqdır, bəyləri, xanları, ağaları, müsavatçıları məhv etməkdir, çünki onlar sizi torpaqsız qoymaq istəyirlər. Torpağı tutub alın, mülkədarları məhv edin, fəhlələrlə əlbir olub öz qardaşlarınızın qanlı qatillərinə qarşı mübarizəyə qalxın!" [4,s.30]

AK(b)P II qurultayından sonra Bakı partiya təşkilatının fəhlə-kəndli ittifaqını möhkəndirmək adı ilə

“Kəndli həftəsi” kampaniyasına başladı. Bunda məqsəd sovet hakimiyyətini qəbul etməyən kəndliləri təbəqələşdirərək bir-birinə qarşı qoymaq, onların əlində olan ərzağı açlıq çəkən Bakı proletariatına yardım‖ adı ilə müsadirə etmək idi. Bu məqsədlə 1500 nəfər qabaqcıl Bakı fəhləsi kəndlərə göndərilmişdir. Nuxa qəzasına göndərilmiş 31 nəfər fəhlə 67 yoxsul komitəsi, Göyçay qəzasına göndərilmiş fəhlələr isə 100-dən artıq yoxsul komitəsi təşkil edərək onları sovet rejiminə düşmən olan öz həmkəndlilərinə qarşı qoymuşlar. Kəndlərə göndərilmiş fəhlələr Azərbaycan İnqilab Komitəsinin ərzaq sapalağı siyasətini həyata keçirməsinə, artıq taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlətin xeyrinə zəbt etmək haqqında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 26 sentyabr 1920-ci il tarixli dekretinin həyata keçirilməsinə yaxından kömək edirdilər.

N.Nərimanov I Ümumazərbaycan sovetlər qurultayındakı (may 1921-ci il) çıxışında fəhlələrin kənlərdə yaratdığı yoxsul komitələri haqqında demişdir: “Yoxsul komitələri inqilab komitələrindən sonra, söz yoxdur ki, müəyyən nəticələr verdi. Yoxsul komitələri öz işlərini gördülər, kəndlilər içərisində təbəqələşməyə nail oldular.” [12,s.60-61]

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində həyata keçirilən siyasət iqtisadiyyata ciddi ziyan vurmuşdu. Vətəndaş müharibəsinin yaratdığı problemlərlə yanaşı, iqtisadi siyasətin yaratdığı böhran kütləvi aclıq təhlükəsi yaradırdı. Petroqradda və Moskvada olduğu kimi, 1921-ci ilin yazında Bakıda bir sıra müəssisədə tətillər olmuşdu. Buna səbəb Bakıda tez-tez baş verən ərzaq qıtlığı, çörək normasının azaldılması idi. 1921-c ilin aprelində Balaxanıda fəhlələr tətil etdilər. Tətildə əsasən Cənubi Azərbaycandan gəlmiş, kəndlə bağlı olan İran təbəələri iştirak edirdilər. Onlar “Çörək verin, yoxsa evə qayıdırıq” tələbini irəli sürmüşdülər. 1921-ci ilin payızında isə əmək haqqının gecikdirilməsi ilə əlaqədar Xəzər nəqliyyatçıları tətil etdilər. 1921-ci ilin iyununda sovet hökumətinin vergi siyasətindən narazı olan Bakı dükançıları tətilə çıxdılar. Bir sıra qəzalarda kəndli həyəcanları baş verirdi. Bu çıxışlar rəsmi hakimiyyət orqanları tərəfindən “əksinqilab” kimi qiymətləndirilir və ya “siyasi quldurluq” hesab olunurdu [1,s.75-76].

Faktlar sübut edir ki, XI ordunun işğalı ilə Azərbaycanda qurulmuş sovet hakimiyyəti öz mahiyyətini nə qədər saxta şüarlar və faktlarla ört-basdır etmək istəsə də onun əsil mahiyyəti həmin dövrdə də əksəriyyətə məlum idi. Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 ildə, qapalı rejim çərçivəsində sovet ideoloqları saxta tarix yazmaqla Azərbaycan xalqının hafizəsindən tarixi həqiqətləri silməyə çalışsalar da buna nail ola bilməmişlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı. "Elm". 2008. 568 səh. + 48 səh. Illüstrasiya
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi I hissə. Azərnəşr, Bakı 1958, 424 s.
3. LeninV.İ. Əsərləri çoxcildlik.
4. Zülfüqarlı M.P. Tarixşünaslıq (1920-1991-ci illər) Azərbaycan tarixi – DƏSRLİK. Bakı ―MEKAN SERVES NN‖ 2017, 486 s.
5. Декреты Азревкома (1920-1921гг.).Баку, Азернешр, 1988, 519 с.

BÖLMƏ 1

SOSİAL VƏ XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Hafiz HÜSEYNOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
h.huseynov@atmu.edu.az

QUBA- XAÇMAZ İQTİSADİ RAYONUNDA TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN TURİZMDƏ İSTİFADƏ İMKANLARININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

DETERMINATION OF THE POSSIBILITIES OF USING THE HISTORICAL-CULTURAL MONUMENTS IN TOURISM IN GUBA-KHACMAZ ECONOMIC DISTRICT

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ В ТУРИЗМЕ ГУБА- ХАМАЗСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Xülasə: Məqalədə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda tarixi-mədəni abidələrin turizmdə istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi elmi cəhətdən araşdırılır. Nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən bir sıra dəyərli tövsiyələr irəli sürülür.
Açar sözlər: tarix, mədəniyyət, turizm, abidə, marşrut

Abstract: Determaning of usage opportunities of historical-cultural sources of Guba-Khachmaz economic district is studied scientifically in the article. Considerable recommendations are given which are significant practically and theorotically.
Keywords: history, culture, tourism, monument, route

Абстракт: В статье научно исследовано определение возможностей использования памятников истории и культуры в туризме Губа-Хачмазского экономического района. Выдвинуты ряд ценных рекомендаций, имеющих теоретическое и практическое значение.
Ключевые слова: история, культура, туризм, памятник, маршрут

Giriş

Müstəqillik əldə etdikdən sonra və bu günə qədər Azərbaycanın turizm sənayesi böyük inkişaf yolu keçib. Dövlət tərəfindən göstərilən diqqət və qayğı sayəsində xüsusən 44 günlük qələbədən sonra turizm sektoru xeyli genişlənməyə başlayıb. İlin bütün dövrlərində Azəraycanıın turizm obyektlərində yerli və xarici turistlərə yüksək səviyyədə xidmətlər göstərilir. Bu gün Azərbaycanda turizmin ən müxtəlif növləri, o cümlədən mədəni turizm, ekoloji turizm, idman turizmi və s., turizm üzrə xidmətlər tətbiq edilir. Quba-Xaçmaz İqtisadi rayonunda olan tarixi və dini abidələr mədəni turizm çərçivəsində regiona səyahət edən turistlərin diqqətini xüsusilə cəlb edir. Siyəzən, Şabran, Quba, Qusar, Xaçmazın qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti və ənənəvi qonaqpərvərliyi ilə turizm sahəsinin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir.

XXİ əsrin inkişaf edən ən vacib xidmət sektorlarından biri turizmdir. İnsanların gəlir səviyyəsinin artırılması, nəqliyyat və ünsiyyətdə baş verən texnoloji inkişaflar, həmçinin insanların həyatlarını asanlaşdırmaqda ortaya çıxan asudə vaxtların həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirərək turizmdə iştiraka meyl davamlı olaraq artır.

Dünyanın ən böyük kütləvi hərəkəti olan turizm ən sadə dildə desək bir yerin tarixi təbii gözəlliklərini görmək, tanış olmaq, əylənmək və dincəlmək üçün səyahətdir.

Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, asudə vaxt və istirahət üçün ayrılan vaxtın artırılması, rahat nəqliyyat və yerləşdirmə vasitələrinin yaranması - bütün bunlar dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində müasir turizmin inkişafına mühüm təsir göstərir. Dünya məkanının qloballaşması insanların gündəlik həyatının əhatə dairəsini xeyli genişləndirmiş, onların ətraf aləmə təbii marağını stimullaşdırmış, müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlarının mədəni əlaqələrinin və qarşılıqlı səfərlərinin inkişafına ehtiyac yaratmışdır. Bunun fonunda mədəni abidələr turizmin inkişafı təbii xarakter alır, təkcə ibtidai səyahətə deyil, həm də yüksək keyfiyyətli asudə vaxt və istirahət əldə etməyə, habelə səfər edilən ölkələrin və regionların mədəni nailiyyətləri ilə tanış olmağa yönəlib. Turizm səyahət edən vətəndaşların yüksək mədəni tələblərinin təzahür sferasına çevrilir. Artan mədəni tələblər ev sahibi tərəfindən gücləndirilməlidir, əks halda ona maraq azalacaq.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu — Şabran, Xaçmaz, Quba, Qusar və Siyəzən inzibati rayonlarını əhatə etməklə Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində yerləşir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun ən inkişaf etmiş və önəmli şəhəri Qubadır. Ərazi şimaldan Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası, şərqdən Xəzər dənizi, cənub-şərqdən Abşeron, cənubdan Dağlıq Şirvan, cənub-qərbdən isə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları ilə həmsərhəddir.

Quba rayonunun ərazisi ulu yaradan tərəfindən sanki turizm və insanların ağır əməkdən sonra istirahət etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sıx meşələr, uca dağlar, şiş qayalar, gur çaylar, soyuq bulaqlar, nəğmə deyən şəlalələr, dibi görünməyən yarğanlar və s. buraya gələnləri vəcdə gətirir. Hər il on minlərlə turist, səyyah, qonaq, təbiət vurğunu bu əsrarəngiz gözəlliklərdən həzz alır.

Qubadan 65 kilometr məsafədə, uca dağlar qoynunda, dəniz səviyyəsindən 2.500 metr yüksəklikdə yerləşən Xınalıq kəndinin əhalisi nadir etnik qrupdur. Xınalıq dili dünyadakı müasir dillərin heç birinə bənzəmir. Kəndin yaxınlığında müqəddəs ziyarətgah yerləşir. IX əsrə aid bu ziyarətgahda yerin təkindən təbii alov çıxır. Yerli əhali bu yeri Atəşgah adlandırır. Əvvəllər bu kəndə ancaq atla getmək mümkün idi. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə kəndə geniş asfalt yol çəkilmişdir. İndi turistlər ilin bütün fəsillərində Xınalığa gedə bilərlər.

XVIII əsrdə yaşamış məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma Azərbaycanda olarkən Qubaya da gəlmiş, bu məkanın əsrarəngiz təbiətinin seyrinə dalmış, tarixi abidələrinə tamaşa etmişdir. Mənzərəli yerlərin birində istirahət edən qubalılar məşhur yazıçını öz tonqalları ətrafına dəvət etmişlər. Qoyunun necə kəsilib soyulması, ustalıqla doğranması, köz üzərində bişirilən kababın özünəməxsus ləzzəti Dümada böyük təəssürat yaratmışdır. Norveç alimi və səyyahı Tur Heyerdal da bu füsunkar diyarın təbii möcüzələrindən həzz almış, yazdığı elmi əsərlərdə Qubanın gözəlliklərini təsvir etmişdir. Belə faktlar Quba ərazisinin yüz illər boyu alimlərin, səyyahların və turistlərin diqqətini cəlb edən maraqlı və ecazkar bir məkan olmasından xəbər verir.

Rayonun inzibati mərkəzi Quba Bakıdan 168 kilometr məsafədə, dəniz səviyyəsindən 600 metr yüksəklikdədir. Bura gələn turistlər Quba şəhərinin və Quba xanlığının tarixi, bu diyarı məşhurlaşdırmış şəxsiyyətlər barədə yerli tarix muzeyində ətraflı məlumat ala bilərlər. Azərbaycanın məşhur ictimai xadimi, yazıçı və maarifçi Abbasqulu ağa Bakıxanovun ev-muzeyi də buradadır. Azərbaycan tarixinə aid ilk elmi əsər hesab edilən "Gülüstani-İrəm" kitabını A.Bakıxanov məhz bu evdə yazmışdır.

İndiyədək qorunub saxlanılan Səkinə xanım məscidi, Cümə məscidi, XVI əsrə aid məqbərə, qədim şəhər hamamı kimi tikililər turistlərin maraq göstərdikləri tarixi yerlərdəndir.

Qubada yəhudilərin yığcam yaşadıqları Qırmızı Qəsəbə də turistlərin diqqətini çəkir. Qəsəbəyə gələn səyyahlar və turistlər sanki nağıllar aləminə düşdüklərini zənn edirlər. İki, üç, dördmərtəbəli abad, yaraşıqlı fərdi evlər, qəsəbədə fəaliyyət göstərən yəhudi sinaqoqu, azərbaycanlı və yəhudi uşaqlarının birgə təhsil aldıqları, hər cür tədris ləvazimatı və avadanlıqla təchiz olunmuş orta məktəb qonaqlarda böyük təəssürat yaradır.

Quba xalçaları dünyada çoxdan məşhurdur. Bura gələn həmvətənlərimiz, xüsusilə də əcnəbi qonaqlar yerli xalçaçı ustalar tərəfindən əllə toxunmuş xalçaları həvəslə alırlar. "Çiçi", "Pirəbədil",

“Qollu Çiçi”, “Qımıl”, “Cimi”, “Yerfi” və s. xalçalar dünyanın bir çox muzeylərinin və şəxsi kolleksiyaların bəzəyidir.

Rayonun ərazisi yay aylarında turistlərlə dolu olur. İstirahət mövsümündə məşhur Qəçrəş, Balbulaq, Təngəaltı, “Cənnət bağı” istirahət mərkəzlərindəki restoran, kafe və yeməkxanalarda boş masa tapmaq müşkül məsələyə çevrilir. Quba şəhərindən cəmi iki kilometr aralıda Quba-Qəçrəş yolunun üstündəki “Quba” istirahət zonasında turistlər və səyahətçilər üçün hər cür şərait vardır. Həmin yolla dağlara tərəf daha bir neçə kilometr irəlidə fəaliyyət göstərən “Aynur” istirahət mərkəzi respublikamızda məşhurdur. Yayın ən isti, bürkülü günlərində belə bura sərinliyi ilə fərqlənir. Qəçrəş kəndi yaxınlığında “Baba ocağı” istirahət guşəsi də turistlərin çox xoşladıqları yerlərdəndir. Ötən əsrin 60-cı illərindən fəaliyyət göstərən bu məkan turistlərə yaxşı tanışdır. “Uzunmeşə” istirahət mərkəzi göz yaşı kimi təmiz və soyuq sulu bulaqları, yaşıl meşələri ilə tanınır. İlin bütün fəsillərində buraya turist axınının ardı-arası kəsilmir.

Qubaya gəzməyə, yaxud qısamüddətli istirahətə gələnlər şəhərdəki “Şahdağ” mehmanxanasında, eləcə də Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilib istifadəyə verilmiş Olimpiya Mərkəzinin kotteclərində və mehmanxanasında gecələyə bilərlər. Kompleksdə uzunluğu 50 metr olan örtülü üzgüçülük hovuzu, açıq səma altında stadion, müxtəlif idman növləri üçün nəzərdə tutulmuş örtülü stadion, trenajor zalı, tennis kortu və mini futbol meydançası vardır.

Quba-Xaçmaz turizm bölgəsi ölkənin şimal hissəsində yerləşir. Turizm bölgəsi məsafə baxımından Bakı şəhərinə çox yaxındır. Bu səbəbdən də gələn turistlərin əksəriyyəti bu istiqaməti səfər etmək üçün seçə bilərlər. Quba-Xaçmaz turizm bölgəsində eyni anda bir sıra turizm növlərinin inkişafı mümkündür. Mədəni, tarixi, qastronomik, etnoqrafik turizm növləri bunlardan bir neçəsidir. Ərazidə çoxsaylı xalqların yaşaması məhz etnoqrafik turizmin inkişafına zəmin yaradır. Həmçinin, bu xalqlara mənsub müxtəlif təamların hazırlanması isə qastronomik turizmin inkişafını təşviq edir. Quba-Xaçmaz turizm bölgəsi şimal marşrut xətti üzərində yerləşən bir sıra abidələri özündə birləşdirir. Belə ki, bu istiqaməti seçən şəxslər Siyəzən, Şabran, Quba, Xaçmaz, Qusar kimi ərazilərində mövcud olan tarixi-memarlıq nümunələri ilə tanış ola bilərlər. Səkinəxanım məscidi – XIX əsr, (Quba şəhəri); Cami məscidi – 1797-ci il, (Quba şəhəri); Ərdəbil məscidi –XX əsrin əvvəlləri, (Quba şəhəri) ; Hacı Cəfər məscidi – XX əsr, Quba şəhəri; Uca günbəzli hamam , XIX əsr, Quba şəhəri; Türbə (qəbiristan) – XIX əsr, Quba şəhəri; Türbə – XIX əsr, Quba şəhəri; Baba Rüstəm türbəsi(qəbiristan) – XVIII əsr, Quba ş; “Şəfəq” qəzeti çap olunan bina(Köhnə binası) – XIX əsrin ortaları, Quba şəhəri; A.A.Bakixanov binası – XVIII əsr; Körpü – XIX əsr Quba, Qudyalçayın üstü; Sinaqoq – XIX əsr, Qırmızı qəsəsbə; Alpan kənd məscidi – 1808-ci il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -14 km; Alıc kənd məscidi – 1709-cu il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -16 km.; Alıc Dicgah kənd məscidi – XIX əsr; Amsar kənd məscidi – 1854-1868-ci illər. Rayon mərkəzindən məsafəsi -5 km; Qımıl kənd məscidi – XIX əsr. Rayon mərkəzindən məsafəsi -21 km.; Digah kənd məscidi – XIX əsr. Rayon mərkəzindən məsafəsi -14 km; Yerfi kənd məscidi – XIX əsr. Rayon mərkəzindən məsafəsi -56 km; Rustav kənd məscidi – 1903-cü il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -18 km.; Möhüc kənd məscidi – XIX əsr. Rayon mərkəzindən məsafəsi -21 km.; Sunay kənd məscidi – 1850-ci il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -22 km.; Unumeşə kənd məscidi – 1876-ci il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -20 km; Tülər kənd məscidi – 1903-cü il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -18 km; Üzgün kənd məscidi – XIX əsr. Rayon mərkəzindən məsafəsi -15 km.; I.Nügədi kənd məscidi – 1899-1909-cu illər. Rayon mərkəzindən məsafəsi -8 km.; II.Nügədi kənd məscidi – XIX əsr. Rayon mərkəzindən məsafəsi -12 km.; Nöydün kənd məscidi – 1878-ci il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -23 km; Təngəaltı kənd məscidi – 1913-cü il. Rayon mərkəzindən məsafəsi -31 km.

İlkin orta əsrlər dövründə Xəzəryanı müdafiə istehkamlarının ikinci xətti Siyəzən rayonunun ərazisindən keçirdi (həmin istehkamların birinci xətti Dərbənddədir). Çox təəssüflə qeyd etmək lazmdır ki, istehkamın Azərbaycan ərazisinə aid olan hissəsi tamamilə dağılmışdır. Yalnız müəyyən hissələrdə ondan bir neçə hörgü qalmışdır. Dərbənd ərazisində olan istehkam isə müasir dövrümüzə qədər mühafizə edilmiş və orijinal formasını itirməmişdir. Abidə Azərbaycanın dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix-mədəniyyət abidələri siyahısına daxil edilmişdir. ***Gilgilçay müdafiə istehkamı*** həm də UNESCO

tərəfindən "Xəzəryanı müdafiə istehkamları" kompleksində Ümumdünya mədəni abidələr irsinin siyahısına daxil edilmək üçün tövsiyə olunmuşdur. Arxeoloqlar müəyyən etmişlər ki, Gilgilçay müdafiə istehkamının tikintisi lap çoxdan, hələ eramızdan əvvəl başlanmış, sonrakı dövrdə bu istehkamda daim əlavə tikinti işləri aparılmış və istehkam daha da möhkəmlədilmişdir.

Siyəzən rayonunun tarixi-mədəni abidələri. Qala divarlarının qalıqları – XIII əsr, Əniğ kəndi; Şeyx Cüneyd məqbərəsi – 1544-cü il,Həzrə kəndi; Rutur qəbiristanlığı – orta əsrlər, Avaran kəndi.; Şadur təpələri – orta əsrlər, Quxuroba kəndi; Oğuz qəbirləri – orta əsrlər, Çiləgir kəndi.

Şabran rayonunun ərazisi qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Rayonun əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbiəti və tarixi-mədəniyyət abidələri burada turizmin inkişafı üçün potensial imkanlar yaradır. Rayonun 1,1 min km^2 ərazisində tarixi abidələr yetərincədir. Ərazidə 2 tarixi,2 arxeoloji və qoruq qeydə alınıb. Həmçinin rayonun ərazisini coğrafi cəhətdən təhlil etdikdə görərik ki, ərazi ovalıq, dağlar,çeşələrlə əhatə olunub və dənizlə sərhəddir.

Çıraqqala – Şabran rayon mərkəzinin təqribən 20-25 kilometrliyində, Bakı şəhərindən 150 km aralı Şabranın Çaraq kəndini ərazisində yerləşən Çaraqqaya adlanan sıldırım qayanın zirvəsində 1232 metr hündürlükdə qərar tutub. Gilgilçay səddinin baş qarovulxanası olub. Buradan geniş bir ərazini nəzarət altında saxlamaq və düşmənin gəlişini görüb tonqallar vasitəsilə ətrafa xəbər vermək mümkündür. Fransız səyyahı Vilhelm Rubrik (XII əsr) Gilgilçay səddi haqqında yazır ki, biz oradan (Şabrandan) keçərkən dağlardan dənizəcən enən sədd gördük". "Çıraqqala"nın yerləşdiyi möhtəşəm Gilgilçay səddi, bəzi mənbələrə görə, məşhur Çin səddindən sonra dünyada ikinci nəhəng müdafiə istehkamıdır. Bu sədd faktiki olaraq şimaldan cənuba keçilməsi mümkün olan bütün yolları bağlayır.

Ərazidəki bürc və divarlar əsasən yonulmamış daşlardan tikilib. Bir vaxt Bakı-Rostov şəhərlərarası şosse yolunun genişləndirilməsi ilə bağlı bu nadir abidələrin bir qismi dağıdılıb. 1952-ci ilə qədər bürclərin bir hissəsi, Narınqala və baş bürc salamat qalmışdır. Qala altı deyilən yerdə naftusiya suyunun kəşfi və burada sanotoriyanın tikilməsi, qalanın isə mühavizə olunmaması onun sürətlə dağılmasına təkan oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 23 iyun 2003-cü il tarixli 1262 nömrəli Sərəncamı ilə "Çıraqqala" tarixi kompleksi tarixi qoruq elan edilmişdir.

Şabran şəhər xarabalıqları – Azərbaycanın siyasi və mədəni həyatında mühüm iz qoymuş, zəngin tarixə malik Şabran qədim yaşayış məskənlərimizdən biridir. Tədqiqatçılar yazılı tarixi mənbələrə və şəhərin müxtəlif hissələrində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsaslanaraq burada hələ eramızdan əvvəl yaşayış məskəni olduğunu müəyyən etmişlər. XVIII əsrdən etibarən Şabran tamamilə tənəzzülə uğramış və bu günümüzə qədim şəhərin xarabalıqları gəlib çıxmışdır. Son tədqiqatlar nəticəsində isə Şabran çayının hər iki sahilində yerləşən bu ərazinin 110 hektardan çox sahəni əhatə etdiyi müəyyənləşib. Arxeoloqlar Şabran şəhərinin IV əsrdə, özündən əvvəlki möhtəşəm yaşayış yeri zəminində meydana gəldiyini söyləyirlər. Aparılan arxeoloji qazıntı işlərinə əsasən tədqiqatçılar üç tikinti dövrünü aşkara çıxarıblar. III əsrdən başlayan birinci dövr VIII əsrədək davam edir. İkinci dövr XI-XIII, axırıncı dövr isə XIV-XVIII əsrləri əhatə edir.

Niyazabad limanı – Xaçmazdakı daha bir tarixi və strateji əhəmiyyətli obyektdir. Liman XVI əsrdən başlayaraq dəniz yolu ilə Azərbaycanın qonşu ölkələrlə münasibətlərin yaradılmasında mühüm rol oynayıb.Volqa – Xəzər ticarət yolu dövlətlərarası ixtilaflara baxmayaraq şimal ölkələri ilə ticarət əlaqələri genişləndirib.Bölgədən şimal ölkələrinə ipək, sənətkarlıq məmulatları, meyvə qurusu ixrac edilib. Xəzər dənizi ticarətində nəzərə çarpan yenilik Şirvanın Qərbi Avropa ölkələri ilə intensiv ticarətə bağlanması idi. Bu ticarətdən genuyalı və venetsiyalı tacirlərin daha fəal istifadə etməsinə səbəb olub.

Xaçmaz dəmiryolu – Mərkəzdə yerləşən dəmiryolu vağzalının möhtəşəm binası bu kurort şəhərinin gözəlliyini artırır. Dəmiryol stansiyasının geniş sahəsi mini şəhərciyi xatırladır. Memarlığı ilə seçilən stansiya 1898-ci ildə inşa edilib. Zaqafqaziyada çəkilən ilk dəmiryollarındandır. ***Su qülləsi*** – Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəmir yolu vasitəsilə ilk dəfə mərkəzə və ətraf rayonlara su daşınıb. 1903-cü ildə inşa edilmiş Su anbarı qülləsi memari quruluşuyla diqqəti çəkir. Şirin sulu bulaqlarla zəngin olan Xaçmazdan böyük su sıxıntısı yaşayan Abşeron yarımadasına və kapitalizmin sürətlə inkişaf etdiyi, getdikcə böyüyən neft şəhəri Bakıya içməli su məhz buradan, dəmiryolu vasitəsilə yollanırdı.

Stansiyadakı Su qülləsi, su anbarı rolunu oynayırdı. Buradan su sisternlərə doldurularaq dəmiryoluyla paytaxta yollanırdı.

Xaçmaz rayonunun tarixi-mədəni abidələri aşağıdakılardır:

Dəmiryol stansiyası – XIX əsr, Xaçmaz şəhəri.**;** Su anbası qülləsi– XIX əsr, Xaçmaz şəhəri.**;**Kilsə/alban kilsəsi/ – XIX əsr, Xaçmaz şəhəri.**;** Dəmiryol vağzalı – XIX əsr, Yalama stansiyası.**;** Dəmiryol vağzalı – 1900-cü il, Xudat stansiyası.**;** Dəmiryol vağzalı – XIX əsr, Qusarçay stansiyası; Dəmiryol vağzalı – XIX əsr, Ləcət stansiyası.**;** Dəmiryol vağzalı – XIX əsr, Çarxı stansiyası.**;** Tağlı körpü – XIX əsr, Caqacuq çayı üzərində.**;** Tağlı körpü – XIX əsr, Qaraçay üzərində.**;** Tağlı körpü – XIX əsr, Xaçmazın 8km şimalda.**;** Su kəməri – 1900-ci il, Şollar.**;** Məscid – XIX əsr, Şıxlar kəndi.**;** Məscid – XIX əsr, Moruq-oba kəndi.**;** Məscid – XIX əsr, Qaraqurtlu kəndi.**;** Yaşayış yeri – orta əsr, Aşağı-Zeyd kəndi.**;** Xocalı təpələri – orta əsr, Aşağı-Zeyd 2km qərbdə**;** Sərkər təpə – b.e.ə.III min, Borispol kəndi.**;** Kurqan ilkin – Borispol kəndi 200m şərqdə**;** Naməlum kurqan, Qalağan kəndi.**;** Məscid – XIX əsr, Qalağan kəndi.; Qəbristanlıq – XIX əsr, Qalağan kəndi.**;** Maşa-təpə – orta əsr, Maşı-oba kəndi.**;** Dəyirman təpə 1 – orta əsr, Maşı-obanın qərbində.**;** Dəyirman təpə 2 – orta əsr, Maşı-oba 500 qərbdən.**;** Mollabürhan yaşayış yeri – tunc dövrü, Mollabürhan kəndi.**;** Naməlum kurqan – tunc dövrü, Köhnə Xudat.**;** Orta əsrlər kurqanı – tunc dövrü, Nülövlü kəndi.**;** Kurqanlar kompleksi –tunc dövrü, Qaracik kəndi**;** Qəbristanlıq – orta əsr, Qaracik kəndi.**;** Qəbristanlıq – orta əsr, Vələmir kəndi.**;** Kurqan – orta əsr, Şıxlar kəndi.**;** Şəhərgah şəhər yeri – orta əsr, Şıxlar kəndi.**;** Kurqan təpə – dəmir dövrü, Həsənqala 1,5km. qərbdə**;** Yaşayış yeri – ilk tunc dövrü, Həsənqala kəndi.**;** Kurqan çoban təpə – ilk tunc dövrü, Qusarçay kəndi 200 m.**;** Mollaxana yaşayış yeri – orta əsr, Xanlıq-oba kəndi.**;** Canaxır təpələri – XI-XII əsr, Canaxır 500km. şimal.**;** Yaşayış yeri – orta əsr, Canaxır kəndi.**;** Qəbristanlıq – orta əsr, Canaxır kəndi.**;** Yaşayış yeri – orta əsr, Bostançı kəndi.

Şimal istiqamətini tamamlayan rayonlardan sonuncusu Qusardır. Qusar rayonunda bir neçə turizm növünü eyni anda inkişaf etdirmək olar. Rayonda qış turizm növlərinin inkişafı ilə yanaşı, etnoqrafik, mədəni, qastronomik və s. kimi imkanlar da mövcuddur. Ərazidə bir sıra etnik azlıqların məskunlaşması burada etnoqrafik və qastronomik turizm potensialından xəbər verir. Həmçinin, ölkə mədəniyyətinin tanıtımı üçün ədəbiyyat istiqamətli marşrutların da hazırlanması mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın bir sıra ərazilərində dünyanın məşhur şəxsləri uzun illər boyunca yaşamışdır. Bu yerlərdən biri də Qusar rayonu hesab olunur.

Lermontovun ev-muzeyi – Görkəmli rus şairi, yazıçısı və dramaturqu Mixail Yuryeviç Lermontov 1837-ci ildə Rusiyadan sürgün olunduğu vaxt bir müddət Qusar şəhərində yaşadığı evdir. Bu ev bütün ədəbi və sənədli mətnlərdə şairin ev-muzeyi kimi təqdim olunur. 1837-ci ildə 23 yaşlı Mixail Lermontovun duel nəticəsində vəfat edən dahi şair Aleksandr Puşkinin xatirəsinə yazdığı "Şairin ölümü" şeiri sonda onun həbsi və Qafqaza sürgün olunması ilə nəticələnmişdir. Lermontov sürgün dövründə bir müddət Azərbaycanda – 1837-ci ilin payızında Qusarda, o zaman "Zabitlər küçəsi" adlanan Dvoryan küçəsində – öz tanışı (bəzi bilgilərə görə - qohumu), hərbi həkim, podpolkovnik Aleksandr Aleksandroviç Marşevin evində yaşamışdır. Hazırda bu küçə Fəxrəddin Musayev küçəsidir.

Şair burada yaşadığı qısa müddət ərzində rayonun Çiləgir kəndindən olan riyaziyyatçı, alim Hacı Əli Əfəndi ilə tanış olmuş; Ləzgi Əhməddən "Aşıq Qərib" dastanını dinləmişdir. O, Qusarda yaşadığı dövrdə 6 əsər (3 poema və 3 şeir) yaratmışdır:

- "Aşıq Qərib" poeması;
- "Qaçaq Hacı" poeması;
- "Qaçaq İsmayıl bəy" poeması;
- "Xəncər" şeiri;
- "Ayrılıq" şeiri;
- "Gənc ləzgi" şeiri.

Ev-muzeyin qarşısında şairin baralyefi qoyulub. Lakin hazırda ev şəxsi mülkiyyətdədir. Sahibi isə ölkə xaricində yaşayır. Bu səbəbdən qapıları bağlı olduğu üçün ev-muzey fəaliyyət göstərmir.

Həmçinin evin muzey kimi fəaliyyətə göstərməsi üçün burada nakam şairə aid kifayət qədər eksponat yoxdur. Şairə məxsus yalnız bir neçə əşya var ki, onlar da Qusar Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində qorunur. Muzeydə saxlanılan əyşalar Lermontova məxsus qələm (pero), qələmdan, mürəkkəb qabı, şairin gipsdən hazırlanmış XX əsrə aid barelyefi və digər azsaylı aksesuarlardan ibarətdir.

Şeyx Yusif türbəsi – Şıxlar kəndindəki qəbristanda Şeyx Yusif olaraq bilinən iki otaqdan ibarət dördbucaq planlı, qubbəli bir türbə mövcuddur. Qübbəli məkandakı iki qəbirdən birinin Şeyx Yusifə aid olduğu burada yaşayanlar tərəfindən ifadə edilmişdir. Ikinci otaqdakı dörd ədəd qəbirdən birində başdaşı mövcud olub, Şeyx Yusif oğlu Məhəmməd Əminə aiddir. M. Əminin qəbir daşında 860/1455-56-cı ildə vəfat etdiyi qeyd edilmişdir. M. Əminin vəfat tarixi Şeyx Yusifdən (890/1485) otuz il əvvəldir. Bu durumda M.Əmin gənc yaşda vəfat etmiş olmalıdır.

Digər qəbirlərin onun övladlarına və xəlifələrinə aid olması mümkündür. Bəlkə Şahqubadın qəbri də buradadır. Qəbristandakı digər qəbir daşlarından Yusif Müskürinin nəslindən gələn bir çox şəxsin bu qəbristanda dəfn olunduğu görünür. Pirvahid kəndi köhnə qəbristanında isə başında xəlvəti tacı olan bir qəbir vardır. Burada olan digər qəbirlərin də xəlvəti mənsublarına aid olduğu hesab edilir. Bu təqdirdə Şeyx Yusif Müskürinin və davamçılarının Şamaxıda deyil, bu ərazidə yaşadıqlarını qəbul etməyimiz daha doğru olacaqdır.

Şeyx Cüneyd türbəsi – XVI əsrdə Azərbaycanda tikilən və Səfəvilərin yadigarı olan abidələrdən biri də Qusar rayonunun Həzrə kəndindəki yerdir. Şeyx Cüneyd Şah İsmayıl Xətainin babası idi. O, XV əsrdə Şirvana etdiyi hərbi yürüş zamanı Şirvanşahlar tərəfindən öldürülmüş və Həzrə kəndində dəfn edilmişdir. Səfəvilər Şirvanda hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra, 1544-cü ildə Həzrə kəndindəki məzar üzərində türbə tikdirilmişdir. Səfəvi memarlığı üslbunda inşa olunmuşdur.

Şeyxin vəsiyyətinə əsasən onun nəşini dəvəyə mindirirlər və dəvənin harda oturacağını gözləyirlər. Uzun məsafə qət edildikdən sonra dəvə bir neçə ərazidə oturur. Lakin müəyyən müddətdən sonra yenidən qalxaraq yoluna davam edir. Sonunda isə məhz bu kəndin ərazisində, hazırkı türbənin tikildiyi yerdə oturan dəvə insanların təkidlərinə baxmayaraq ayağa qalxmır. Nəticədə şeyxin qəbrini məhz bu ərazidə dəfn edirlər.

Şeyx Cüneyd türbəsi dəfələrlə təmir edilsə də hazırda bərpaya ehtiyacı olan abidələr sırasındadır. Xüsusən təbiətin təsiri ilə aşınmaya məruz qalan abidə sürətli şəkildə özünün ilkin formasını itirir. Əsasən yağış və qar suları abidənin sıradan çıxmasına təsir edir. Abidənin həyətində bir sıra məzarlara və qəbir daşlarına rast gəlmək olar. Üzərində ay və günəş təsvirləri olan bu qəbirlər tədqiqatçılar tərəfindən tam araşdırılmayıb. Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, abidənin ərazisi yerli sakinlər tərəfindən otlaq kimi istifadə edilir.

Əniğ qalası – Şahdağın ətəyində yerləşən strateji əhəmiyyətli eyni adlı kənddə, ərəb yürüşlərindən qorunmaq üçün orta əsrlərdə bir qala tikilib. Qala divarları kəndin içində bu günə qədər qalıb. IX əsrdən mövcud olan Əniğ Qalası divarlarının hündürlüyü 9.3, eni 2 metrdir. Bu qalanın xristian – müsəlman müharibəsində dağıdılması haqqında rəvayət kənd sakinləri arasında bu günə qədər dolaşır. 1288-ci ildə Hülakilər dövlətinin hökmdarı Arqun xanın qoşunlarındakı xristian – gürcü dəstələri Qızıl Orda qoşunlarını dəf edərkən Əniğdəki döyüşlərdə xüsusi fəallıqla iştirak ediblər.Ərəb dilində yazılmış "Abumüslümün tarixi" tarixi xronikasında X əsr Azərbaycan kəndlərinin bir neçəsinin, o cümlədən Əniğ kəndinin adı çəkilir. Yerlilərin rəvayətinə görə, kənd adını vaxtilə burada yaşamış Anığ ağanın adından alıb. Digər fərziyyəyə görə isə, Əniğ hun tayfalarının adı ilə bağlı toponimdir. Əvvəllər ünüğ olub, sonra dəyişərək Əniğ formasını alıb.

Quba-Xaçmaz iqtiadi rayonunda tarixi-mədəni abidələrin turizmin inkişafına təsir göstərən ölkəni turistlər üçün cəlbedici olmasını şərtləndirən mühim faktorlardandır. Çünki istənilən ölkəyə səyahət edən turist həmin ölkənin tarixinə, yaşayış tərzini əks etdirən maddi mədəniyyət abidələrinə maraq göstərir. Öz növbəsində hər bir ölkədə qədimlyini, bəçər sivilzasiyasının formalaşmasındakı rolunu sübuta yetirmiş, onu dünyaya təqdim etmək üçün mədəni irs nüumnələrindən faydalanmış olur. Deməli turizmdə öz növbəsində ölkənin mədəni rirsini dünyaya tanıdılmasında vasitə rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Heydərov N., Heydarova T. –Təbiət bidələri və turizmin inkişafı, Bakı 2011
2. İsmayılova E. - Tarixi və mədəni turizm, Bakı 2017
3. https://azertag.az/xeber/Quba_rayonu_tarixi_ve_tebii_abideler_meskeni_gozellikler_diyaridir-516087

Əzizə MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
a.mammadova@atmu.edu.az

MINERAL WATERS IN NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION

NAXÇIVAN İQTİSADİ RAYONUNDA MİNERAL SULAR

МИНЕРАЛЬНЫЕ ВОДЫ В НАХИЧЕВАНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

Abstract: The article examines the richness of the Nakhchivan economic region with mineral water resources, the existence of more than 200 mineral springs and their role as tourism potential. The compositional characteristics of "Badamli", "Daridag", "Nahajir", "Vaykhir" and other mineral waters, their importance in terms of medical tourism are emphasized.
Keywords: mineral waters, springs, healing, table water, tourism

Xülasə: Məqalədə Naxçıvan iqtisadi rayonunun mineral su ehtiyatları ilə zənginliyi, 200-dən çox mineral bulaqların mövcudluğu və onların turizm potensialı kimi rolu araşdırılır. "Badamlı", "Darıdağ", "Nəhəcir", "Vayxır" və digər mineral suların tərkib xüsusiyyətləri, onların müalicə turizmi baxımından əhəmiyyəti vurğulanır.
Açar sözlər: mineral sular, bulaqlar, müalicəvi, süfrə suyu, turizm

Абстракт: В статье рассматривается богатство Нахчыванского экономического района ресурсами минеральных вод, наличие более 200 минеральных источников и их роль как туристического потенциала. Подчеркнуты композиционные характеристики «Бадамлы», «Даридаг», «Нахаджир», «Вайхир» и других минеральных вод, их значение в плане медицинского туризма.
Ключевые слова: минеральные воды, источники, лечебные, столовые воды, туризм.

Architectural monuments, mineral waters, unique landscapes (Ilandagh, Ashabi-Kahf, Nahajir, Gemi Gaya) of the ancient Nakhchivan region open wide opportunities for the development of tourism in the region. A lot of work has been done in the Autonomous Republic over the decades to improve infrastructure, recreation parks and fountain-monument complexes reflecting the achievements of national and modern architecture have been put into operation in cities and regions, and hotels meeting modern requirements have been built. "Duz-Dag" and "Badamli" physiotherapy hospitals and "Daridag" arsenic water treatment hospital have been reconstructed at the level of modern requirements.

Azerbaijan has both traditional and modern medical treatment potential. The country is endowed with thousands of hot and mineral water wells. Istisu, Turshsu, Badamli, Galaalti, Shikhburnu and Surakhany are among popular curative water sources. [4, p13]

Nakhchivan is renowned as the Natural Museum of Mineral Waters. In this area you can find analogs of most of the known mineral waters in the world. Operational reserves of mineral waters such as medical and drinking water in the territory of the Autonomous Republic are 690 thousand liters per day in Shahbuz district, Badamli (Narzan type), Sirab (Barjomi type) in Babek district - 178 thousand liters and (Narzan type) - 1468 thousand liters, Vaykhir (Pyatigorsk type) - 270 thousand liters, balneological purpose Minegorsk type Daridag - approved in the amount of 4507 thousand liters. [2, p.15] However, the exploitation and forecast reserves of one or another mineral water field in the territory of Nakhchivan AR are many times higher than these figures.

Nakhchivan Economic Region is abundant in mineral waters. More than 200 valuable mineral springs are spread across the area. [3, p.317] There are medicinal mineral water sources (Badamli, Sirab, Vaykhir, etc.) in the territory of Nakhchivan AR. The produced mineral water is consumed both within the republic and exported to foreign countries. In order to increase the production capacity of "Badamli" mineral water and expand direct export markets, more efficient use of natural resources of the autonomous republic, a new plant was put into operation in May 2020 at the source of mineral water in Badamli settlement of Shahbuz region. Unlike the plant operating during the Soviet era, the new plant allows 100% use of mineral water resources. Equipped with the most modern and fully automated equipment of Turkey's Ektem and France's world leader Sidel, the plant has an annual capacity of 150 million conventional bottles. The company produces 14 types of carbonated and non-carbonated "Badamli" water not only in Nakhchivan, but also in all parts of the country, as well as in Russia, Kazakhstan, the United Arab Emirates, China and Iraq.

Nakhchivan is rich in medicinal resources. Approximately 250 mineral water sources are registered in the Autonomous Republic. 60% of mineral water resources in Azerbaijan and 35% of carbonated water are located in Nakhchivan AR. Relief, river network, geological environment and climate play an important role in the natural formation of water in the area. The healing waters of Nakhchivan come from sediments of different composition and age, which determine their chemical and balneological properties. There are 6 types, 16 classes and 33 different types of mineral waters in the Autonomous Republic. These waters are hydrocarbonate, chloride, sulfur and carbon dioxide. The temperature of most of them is 8-22° C. Water with a temperature of 50° C and above was found in boreholes in Sirab and Daridagh.

The vast majority of springs located in the territory of Nakhchivan are located in the valleys and ravines of the Eastern Arpachay, Nakhchivanchay, Alinjachay, Gilanchay, Ordubadchay, Garadere and Ayi are rivers. They are used in agriculture, drinking water supply, medicine and industry. Among the well-known mineral waters are “Narzan” type “Badamli” in Shahbuz district, “Daridag” type “Minegorsk” type in Julfa district, “Nahajir” type, “Sirab” type “Borjomi” type in Babek district, “Vaykhir” type “Pyatigorsk” type, Ordubad Tivi and others. Badamli and Daridagh balneological sanatoriums operate on the basis of springs. There are differences in the location of mineral water sources in the administrative districts of the Autonomous Republic. The famous Badamli mineral water group has a special place among the mineral springs of the region. The source of Badamli mineral water is located 30 km from Nakhchivan city, on the outskirts of Badamli village, in a beautiful valley covered with almond forest and vineyards, at an altitude of 1274 m above sea level. The almond mineral water field consists of a group of several springs. The chemical composition of water is carbon dioxide, hydrocarbonate-chlorine, sodium-calcium. Almond juice also contains iodine. contains bromine, copper, boric acid. These waters are very clear, odorless and colorless. The Gomur mineral spring in the Shahbuz district is 3 km southwest of the village of the same name. It is located on the left bank of the Gomur River, at an altitude of 1,700 meters above sea level. The climate of this place is temperate-cold, winters are mild and summers are cool. Very rich mineral water deposits have been discovered in Buya. This mineral water source consists of seven springs. Carbon dioxide is intensively released from the spring together with a hydrogen sulfide mixture. The water temperature is 15.4-20° C, the flow rate is 230 mvg, the amount of free carbon dioxide is 1.3 g / l. Groundwater is enriched with hydrogen sulfide ions by washing ancient karst rocks and sulfur rocks. Therefore, the mineral water here is astringent and has an unpleasant taste. The water is carbon dioxide, less mineralized, hydrocarbonate, calcium-sodium-magnesium. Gomur mineral water is used in the form of baths to treat rheumatism, skin and other diseases. "Gomur" recreation area is especially suitable for the treatment of functional diseases of the nervous system, fatigue, gastrointestinal and respiratory diseases. The climate here is temperate and cold, with mild winters and cool summers. Bichanak mineral water spring is located in a forested area, 2 km from Bichanak village. It consists of several small springs. Mineral water rises to the surface from cracks in the sandstones of the Middle Eocene. The composition of the healing water is carbon dioxide, low-

mineralized, hydrocarbonate-sulfate-sodium. The flow is 12 m3 /day, temperature is 10° C. Bichenak mineral water is used in the treatment of gastrointestinal diseases. Caravanserai mineral water spring is located 7 km north-east of Gomur village, at an altitude of 2260 m above sea level. It rises to the surface from Neogene sediments at the source of the coal seam. The spring has two outlets. It is an ultra-solid, weakly mineralized, sulphate-hydrocarbonate, calcium-sodium-magnesium cold water. The amount of hydrogen sulfide is up to 600 mg / 1. Caravanserai mineral spring is the second hydrogen-sulfide spring in the territory of the Autonomous Republic. The flow is 50 m3 /day, temperature is 80 ° C. Mineral water has medicinal value. In Babek district 50 mineral water sources were studied within the area of 1200 km2 of the region, 27 of them were discovered through boreholes. Due to the importance of treatment, "Sirab", "Qahab", "Vaykhir", "Jahri" springs are superior.

"Sirab" is a popular medicinal table water of the Borjomi type. The water source is located 18 km north-east of Nakhchivan city, 3 km north of Sirab village, at an altitude of 1100 m above sea level. Mass use of water began in 1950-1951, after the construction of the "Sirab" mineral filling shop. "Sirab" mineral water is not only table water, but also has medicinal value. Sirab mineral water is considered to be the best example of carbonated drinking water produced in Azerbaijan. Sirab mineral water is used for treatment in two ways (by drinking and taking baths). "Vaykhir" is a very rich deposit of Yessentuki, carbonate, salt-alkaline waters, located 18 km north of Nakhchivan, northeast of the village Vaykhir, at an altitude of 1100 m above sea level. In 1985, the annual production capacity in Nakhchivan was 200 million. A glass-filling mineral filling plant was built, the Vaykhir-Nakhchivan mineral water pipeline was laid and put into operation. "Gizilvang" is 2 km from the railway station of the same name, 300 m from the dam of the Araz reservoir. Due to the construction of the Araz water junction, some of the springs were flooded. There are also "Gizilvang", "Ashabi-Kahf" mineral water deposits in the region, which are also of medical importance. 85 mineral springs were registered in 900 km2 area in Julfa district. 42 of them were discovered through boreholes. These waters are valuable carbonate-arsenic and belong to the type of mineral waters carbonate-arsenic-iron, chlorine-hydrocarbonate-sodium. Daridagh, one of the world's rare medicinal waters, is located a short distance away (in the Alinjachay valley). Daridag is a rare source of carbonated arsenic mineral waters. It is located 8 km north-east of Julfa, at the foot of Dandag, at an altitude of 800-900 m above sea level. It is known that "Daridag" mineral water has been used as a remedy since ancient times. This water is used to treat various muscle, joint, bone and skin diseases. In 1978, a balneological treatment center was established on the basis of the Daridag mineral water field. The properties of Daridag arsenic thermal water make it the first among arsenic waters not only in the Caucasus, but also in the whole world. For example, among the same type of water, the most famous in the world are the sources called Renzeco and Levico in Italy and Lya-Bour-Boul in France. Daridag water is very different compared to them. The amount of arsenic in the arsenic mineral water of Rencheko spring in Italy is higher than that of Daridag, but its composition is not alkaline, it is not absorbed enough by the body and the necessary treatment effect is not obtained. [6]

Nahajir is a medical resort located 17 km from Nakhchivan, near the village of Nahajir, at an altitude of 1700 m above sea level, on the slope of Mount Nahajir. According to its chemical composition, the water is of the Yesentuki type and is an indispensable tool in gastrointestinal diseases. There are mineral springs in Julfa region, which also have different therapeutic purposes. There are 29 mineral springs in the Ordubad region with an area of about 1,000 km2. Alkalis play an important role in determining the healing properties of water. Some of the alkaline-hydrocarbonate waters of the region do not lag behind the famous Narzan, others. "Bist", "Daste", "Alahi", "Bilav", "Tivi" and "Ganza" are similar mineral water springs. In Sadarak district there are several springs of medical importance in the region, the most popular of which are Bahasu and Sadarak mineral springs. "Bahasu", "Sharur", "Sadarak", "Dahna" mineral springs are mainly low-mineralized hydrocarbonate-sulfate, calcium-sodium-magnesium and sodium. There are mineral springs in Kangarli region. 160 springs have been registered in this region. [1, p.45]

The most important is the Shahtakhti mineral water field. It is located in the south-east of Shahtakhti village, at an altitude of 1500 m above sea level. According to its composition, it belongs to the only type of hydrogen-sulfide, low-mineralized, sulfate-hydrocarbonate calcium-sodium-magnesium water in the territory of the Autonomous Republic. This water is an analogue of Pyatigorsk sulfur mineral water in the Russian Federation. Mineral water is taken in the form of a bath for rheumatism and other diseases. Sharur region is also not very rich in terms of mineral springs. A total of 7 mineral water sources have been studied in the area of 1316 km. Fresh water sources from the underground resources of the Autonomous Republic should also be noted. Water from these sources is brought to the surface by various means and methods, the most interesting of which are canals. "Badamli" physiotherapy hospital was established in 1980 on the basis of "Badamli" mineral water field located in Shahbuz region, at an altitude of 1274 m above sea level. The hospital treats some diseases of the gastrointestinal tract, urinary tract and liver. One of the ten largest mineral water filling plants in the Caucasus operates on the basis of existing springs of Badamli mineral water. The Badamli plant, which has a rich history, has been operating in the Shahbuz region since 1947. In 1990, the Badamli plant was re-launched. The company, which was privatized in 2004, is gradually regaining its former glory. There is a filling plant based on the sources of Sirab mineral water. Mass use of mineral water began in 1950-1951, after the construction of the "Sirab" mineral water filling shop. Sirab Mineral Filling Plant used to occupy one of the most important places in the economy of Azerbaijan. Due to the closure of the Sirab mineral water plant, it was neglected for many years, and the equipment at the plant was out of order. The conditions created for the development of entrepreneurship in our country have allowed the creation of a new type of enterprise based on modern production technologies. At present, the plant has two workshops producing products. 5 technological lines have been installed in these workshops, which produce quality products in accordance with world standards. The commissioning of new social infrastructure facilities in the Nakhchivan Autonomous Republic, the construction and restoration of modern roads, along with other areas, also contributes to the development of tourism.

The number of tourists visiting the Nakhchivan Autonomous Republic is growing year by year.

References

1. Abbasov A., Mammadova F., Hajiyeva G, Seyidova I. Nature and Science international scientific journal. Volume 4, Issue 6, 2022. pp.42-49.
2. Bagirov F. Natural Resources of Nakhchivan. 2008
3. Bilalov B., Gulaliyev C. Basics of tourism. Baku, 2015
4. Soltanova H.B. Tourism and its development in the Republic of Azerbaijan. Baku, 2015
5. Strategic Road Map for development of specialized tourism industry in the Republic of Azerbaijan. December 06, 2016
6. https://abudhabi.mfa.gov.az/az/news/3109/naxcivan-turizmi-bee-mediasinda Nakhchivan tourism in UAE media
7. https://science.gov.az/az/news/open/17072 Physio-chemical properties of mineral water springs in Nakhchivan were studied and systematized

Xumar VAHABOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
pedaqoqika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
khumar.vahabova@atmu.edu.az

ПАМЯТНИКИ ПРИРОДЫ НАХЧЫВАНСКОГО РЕГИОНА

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ

NATURE MONUMENTS OF THE NAKHCHIVAN REGION

Абстракт: Цель исследования – проанализироать и описать природные памятники Нахчыванского региона. **Научная новизна** исследования заключается в описании известных, а также в выявлении ещё не известных, а следовательно, ещё не описанных в литературе природных памятников данного региона. **В результате с** помощью жителей Нахчыванского региона выявлены и охарактеризованы некоторые из них.

Ключевые слова: Нахчыванский регион, природные памятники, пещера Асхаби-Кахв (Каф), гора Иландаг, центр спелеотерапии «Дуздаг», деревья-долгожители, дерево, “Yalqız ağac” («Одинокое дерево»), минеральные источники.

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi Naxçıvan bölgəsinin təbiət abidələrini təhlil etmək və təsvir etməkdir. **Tədqiqatın elmi yeniliyi** məlum olanların təsviri ilə yanaşı, regionun hələ naməlum və buna görə də hələ ədəbiyyatda təsvir olunmayan təbiət abidələrinin müəyyən edilməsindədir. **Nəticədə** Naxçıvan rayon sakinlərinin köməkliyi ilə onlardan bəziləri müəyyən edilərək səciyyələndirilib.

Açar sözlər: Naxçıvan regionu, təbiət abidələri, Əshabi Kəhv mağarası, İlandağ dağı, Duzdağ speleoterapiya mərkəzi, uzunömürlü ağaclar, “Yalqız ağacı”, mineral bulaqlar.

Abstract: The purpose of the study is to analyze and describe the natural monuments of the Nakhchivan region. **The scientific novelty** of the study lies in the description of the known, as well as in the identification of yet unknown, and therefore not yet described in the literature, natural monuments of the region. **As a result**, with the help of residents of the Nakhchivan region, some of them were identified and characterized.

Keywords: Nakhchivan region, natural monuments, Ashabi-Kakhv (Kaf) cave, Ilandag mountain, Duzdag speleotherapy center, long-lived trees, “Yalqız ağac” (“Lonely Tree”) tree, mineral springs.

В состав Азербайджанской Республики входит Нахчыванская Автономная Республика, которая является неотъемлемой составной частью Азербайджанской Республики. Нахчыван – это столица Нахчыванской Автономной Республики. Он расположен на правом берегу реки Нахчыванчай, притока реки Араз. Территория Нахчыванского региона богата историческими и природными памятниками. Исследованию последних и посвящена данная статья.

Известно, что среди сохранившегося и дошедшего до наших дней наследия особое место занимают природные памятники. Именно в них воплощена не только эстетическая значимость, но и достоверная информация о происхождении и развитии жизни на Земле. Целью изучения природных памятников является не только систематизация знаний о них, но и передача накопленных по данному вопросу сведений и знаний последующему поколению.

Нахчыванская Автономная Республика отделена от основной части Азербайджана. Нахчыван является одним из древнейших городов Закавказья, и его возраст превышает 3000 лет.

Известно, что город был основан около 1500 года до н.э. Однако археологические раскопки, проведённые здесь, позволяют утверждать, что история региона уходит ещё дальше в глубь веков. Нахчыван одно из древнейших городских поселений мира. Этот город считается одним из древнейших городов не только на Востоке, но и во всём мире. Согласно мнению средневекового историка Стефана Орбелиани Нахчыван был основан в 1539-ом году до н.э. «Систематизированные письменные источники, археологические материалы, обнаруженные на территории Нахчывана известные наскальные изображения на горе Гямигая и иные памятники лишний раз свидетельствуют о том, что Нахчывану около 5 тыс. лет» [3].

За весь период существования Нахчыван не раз находился под властью разных государств: Мидии, государства Ахаменидов (до 30-х годов IV века до н.э.), затем он входил в состав Атропатены (Малой Мидии – конец IV века до н.э. до первой половины I века.

Подобно другим Азербайджанским землям в VII- VIII веках Нахчыван был захвачен арабами.

С конца IX века и до 30-х годов X века Нахчыван оставался под властью государства Саджидов, а ещё позже он оказался в составе государства Сапаридов.

В период государства Азербайджанских атабеков – Эльдегизидов Нахчыван стал столицей государства Атабеков. В этот же период Нахчыван обрёл славу одного из известных экономических, политических и культурных центров Азербайджана.

В 30-х гг. XIII века Нахчыван был включён в состав Кызыл Орды. Очевидцы утверждают, что в этот период город был разгромлен и превращён в пустыню [3].

1605-й год становится периодом включения Нахчывана в состав Османской Империи. В 1794-м году Гейдаргулу-хан – глава рода Кенгерли объявляет себя ханом, и Нахчыван становится столицей ханства.

Следующей вехой в судьбе Нахчывана становится русско-иранская война, в результате которой был подписан Туркменчайский договор, в соответствии с которым город оказывается присоединённым к России.

После 1917 года наступает период, когда усиливаются армянские территориальные притязания на Нахчыван, и в этом им помогают англичане, которые в начале 1919 г. оккупируют город. Однако воинским частям Нахчыванского национального комитета удаётся изгнать армянских дашнаков с территории Нахчывана. Но эти территориальные притязания не становятся последней попыткой армян присоединить Нахчыван к Армении. Роль Турции, впрочем неоднакратно сыгранная в судьбе нашей Родины, оказалась очень важной в получении Нахчываном статуса автономии в составе Азербайджана. Договоры, заключённые в Москве и в Карсе в 1921 году, имели судьбоносное решение для Нахчывана. С тех пор он стал называться Нахчыванской Автономной Республикой в составе Азербайджанской Республики.

Однако и данный факт не успокоил армян. Уже в начале 90-х годов XX века в период распада СССР они вновь выступили с территориальными притязаниями в отношении Нахчывана, да и не только. В ночь с 19 на 20 января 1990 г. за несколько часов до вторжения советских войск в Баку, армяне с помощью советских вооружённых отрядов вторглись на территорию Нахчыванской Автономной Республики и захватили село Кярки Садаракского района. Результатом этого вторжения стали прерванные железнодорожные и автомобильные пути. Нахчыван оказался в блокаде. Жители региона под руководством Гейдара Алиева, который был тогда Председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики, преодолели экономические трудности и сохранили регион и его статус.

Сегодня ещё не открыты дороги в этот регион, за исключением воздушных путей. Но в результате Победы, завоёванной Азербайджанскими солдатами в Отечественной войне, продлившейся 44 дня, а также в результате дипломатических усилий нашего президента Ильхама Алиева стало возможным ведение переговоров по открытию железнодорожного и автомобильного сообщения в Нахчыванский регион. Этот день недалёк.

В состав Нахчыванского региона входит семь административных районов: Шарурский, Бабекский, Ордубадский, Джульфинский, Кенгерлинский, Шахбузский, и Садаракский. Пять городов региона – это Нахчыван, Ордубад, Джульфа, Шарур и Шахбуз. В регионе насчитывается также 8 посёлков и 205 сёл. Нахчыван является столицей данного региона. «Город является главным транспортным центром республики. В Нахичевани находится только один аэропорт. Из него выполняются пассажирские рейсы в Баку, Гянджу, Киев, Москву, Стамбул.

С железнодорожного вокзала станции Нахичевань отправляются пассажирские поезда регулярного сообщения до Шарура, Джульфы, Ордубада. Налажено регулярное международное сообщение с иранскими городами Тебриз, Тегеран, Мешхед» [Материал из Википедии].

Шарурский район образован 8 августа 1930 года. Центр - это город Шарур. В районе 65 сёл. Территория района состоит из горных и наклонных равнин. На территории района протекают реки Араз и Арпачай. В районе находится Арпачайское Водохранилище.

Бабекский район образован 23 октября 1978 года. Центр района – посёлок Бабек. В районе 36 сёл. Территория района состоит из холмов Зангезурского, Даралаязского горных хребтов, из Нахчыванских и Гюлистанских равнин. Самой высокой горной вершиной является Бузгов (2475 м).

Район славится минеральными водами. Сираб и Вайхир – это минеральные родники, которые известны во всём мире. Нахчыванчай, Араз – это реки, протекающие на территории района. В районе имеются водохранилища Узуноба, Неграм, Сираб, Джахри, Гахаб и другие.

Ордубадский район. 8 августа 1930 года – это дата создания Ордубадского района. Центром является город Ордубад. В районе есть 3 посёлка и 43 села. Территория состоит из Зангезурского горного хребта и приаразских равнин. Гапыджак – это самая высокая горная вершина (3904 м). На территории района протекают реки Араз, Ордубадчай, Ванандчай, Гилянчай и другие.

Джульфинский район создан 8 августа 1930 года. Центр – это город Джульфа. В районе 22 села. Демирлидаг – это самая высокая горная вершина (3364 км.). Минеральные воды Дарыдаг и Нехеджир выходят из недр этого района.

Кенгерлинский район. Дата его создания – 19 марта 2004 год. Посёлок Гывраг – это центр района. В районе имеется 10 сёл. Территория состоит из Даралаязского горного хребта и Кенгерлинской степи. Самая высокая горная вершина – это Кечельтепе (2744 м).

Шахбузский район образован 8 августа 1930 года. Центр района – это Шахбуз. В районе 1 посёлок и 22 села. Самая высокая горная вершина – это Салварты (3160 м).

На территории Шахбузского района протекает река Нахчыванчай и его притоки Кюкю, Шахбуз, Салварты. В Шахбузском районе имеется Водохранилище Гейдара Алиева, озёра Ганлыгёль и Батабат.

Садаракский район. 28 августа 1990 год – это дата образования данного района. Гейдарабад – это центр посёлка. В районе 3 села. На территории протекают реки Араз, Гарачай, Чапан.

Памятники природы – это создания живой и неживой природы – пещеры, водопады, утёсы, гейзеры, отдельные деревья или рощи, долины, луга и природные объекты, имеющие научную, учебно-просветительную, историческую или культурную ценность.

Значительная часть территории Нахчыванского региона богата природными ресурсами, а также редкими и уникальными природными памятниками, что привлекает внимание исследователей и туристов.

Как только говорим о Нахчыванском регионе, сразу представляем его самые известные памятники. Их много, и они разные: исторические, рукотворные. Но среди них есть множество природных памятников. О них пойдёт речь в этой статье. Трудно вообразить, что есть кто-либо в Азербайджане, который не слышал бы о живописном **озере Батабат.** Его уникальная красота особенно ярко выделяется на фоне дикой флоры. Это горное озеро находится В Шахбузском

районе Нахчыванского региона Располагается оно на высоте 2113 м над уровнем моря недалеко от истоков реки Кюкючай у верховий реки Нахчыванчай. Озеро находится в окружении альпийских лугов. Озеро интересно плавающим торфяным островом. Оно находится недалеко от города Нахчыван, всего в 65 км к северу от его центра. Это достаточно популярное место отдыха всех приезжающих в Нахчыван.

Есть в Ордубаде множество маленьких ручейков. Они протекают почти по всем улицам города. А своё начало берут от многочисленных родников, имеющихся в городе и служащих водяной базой города. Один из таких родников называется **"Süd çeşməsi",** что в переводе означает «Родник молока». Это вовсе не означает, что в роднике льётся вместо воды молоко. По преданию, у матерей, родивших детей и не имеющих молока для их вскармливания, оно появляется после употребления воды из этого родника. Отсюда и название родника.

Водопад Пазмари (Пазмар) располагается на реке Айичинлыг, которая находится на высоте 3707 метров над уровнем моря в Ордубадском районе. Высота этого водопада достигает 16 метров. Водопад Пазмари является одним из самых больших водопадов Нахчыванского региона. В составе воды этого водопада есть гидрокарбонаты, кальций и минералы. Этот водопад стекает с твёрдых скал, разбрасывая кристальные воды. А в зимнее время он покрывается льдом. Водопад является здесь самым красивым памятником природы. [1,с.592]

Одним из удивительных мест является **Дуздаг («Соляная гора»)** в Нахчыване. Там текут соляные реки, а водопад, берущий от них начало, покрыт слоем соли. Интересно, что этот водопад не замерзает зимой.

В Нахчыване насчитывается более 200 минеральных источников (а по другим источникам около 250-и) и лечебных вод. Считается, что по разнообразию минеральных источников Нахчыванская Автономная Республика представляет собой геохимический музей. Здесь пять групп источников: **Дарыдагские, Сирабские, Нагаджирские, Бадамлинские и Гызылвангские.**

Ценные лечебные качества Дарыдагских источников обусловлены тем, что вода эта, наряду с достаточным количеством мышьяка, содержит борную кислоту, литий, углекислый газ, йод, бром, железо и другие химические элементы.

Сирабские источники являются аналогом Боржоми, а Нагаджирские источники идентичны по составу Ессентукам №17.

Бадамлинские источники относятся к такому типу вод, как Назран.

Гызылвангская минеральная вода горько-солёная. Эта вода считается редко встречающейся в природе и является слабительной водой.

В Кенгерлинском районе зарегистрировано 142 кягриза и родника. Исследователи источников воды этого региона утверждают, что вода там, исключая некоторые водные объекты, полностью пригодна для питьевого использования. [2,с.594]

В 12 км от Нахчывана находится **Дуздаг («Соляная гора»).** Это бывший соляной рудник. Его подземные туннели переоборудованы в ведущий центр спелеотерапии, где пациенты могут принять различные физиотерапевтические процедуры. Предполагается, что под горой находится приблизительно 130 миллионов тонн чистой природной соли, которая котируется благодаря способности лечить болезни дыхательных путей.

Алинджа (Алинджагала) – один из природных памятников на территории Нахчыванского региона**.** Это крепость в Джульфинском районе, в селе Ханегах, на горе Алинджа высотой 1700 метров. Эта крепость была известна своей неприступностью. Её использовали в качестве оборонительной крепости династии правителей Нахчывана: Сельджуки, Атабеки, Сефевиды, о которых шла речь в первой главе нашего исследования. Но, несмотря на свою неприступность, в 1401 году крепость пала: её покорил Тамерлан, осаждающий её в течение 14-и лет. Согласно преданиям, в этой крепости он хранил свои сокровища. Основной вход крепости

был с двух сторон – с востока и запада. Эта крепость упоминается в дастане «Китаби Деде Коркуд».

Ещё одно известное место, овеянное легендами, это **пещера Асхаби-Кахв (Каф).** В настоящее время это место паломничества многих людей. Чтобы попасть в комплекс, состоящий из мечети и святилища, нужно преодолеть не одну ступеньку, что под силу не каждому. Сюда приходят с целью помолиться и загадать желание. Считается, что, если при входе на посетителя упадёт капля воды, то желание сбудется. Располагается пещера в 12 км к востоку от города Нахчыван и недалеко от главной дороги, ведущей в Джульфу. Если быть более точными, то следует отметить, что Асхаби-Кахв (Каф) является святилищем на природной пещере между **горами Хачадаг и Нахаджир.**

В 1983 году в ходе археологической экспедиции в Ордубадском районе была обнаружена **Килитская пещера.** Эта пещера была местом обитания человека каменного века, эпохи неолита. Расположена она на левом берегу реки Араз, у села Килит, на юго-востоке Ордубадского района. В ходе раскопок учёные обнаружили в ней мощную толщу осадочных пород. [5]

Хадикаибская пещера находится в Шарурском районе на левом берегу реки Ахурачай. Этот археологический памятник расположен рядом с отвесными скалами. Длина пещеры равна 10 метрам, высота – 2 метрам, а в некоторых местах – 3 метрам. В данной пещере не проведены археологические исследования. Найденный образец оружия здесь позволяет предположить, что в основном эта пещера была местом обитания первобытного человека каменного периода.

В селе **Унус** известна **скала** под названием **“Gəlin qaya”** («Скала невесты»).

В Нахчыване есть **гора Иландаг**, что в переводе означает «Змеиная гора». Кстати, эта гора является визитной карточкой Нахчыванской Автономной Республики. Её высота – 2415 метров. По одной из легенд гора получила такое название из-за большого количества змей, находящихся вокруг неё. В окрестностях этой горы и сегодня много змей. По другой легенде, Ной так назвал эту гору, только это название звучало как «Инандаг» - «Гора Веры». Ной, проплывая на своём ковчеге, давал название горам, о вершины которых ударялся его ковчег. Согласно этой же легенде о Ное, объясняется и необычное форма горы, то есть её раздвоенная вершина. Будто из-за сильного удара ковчега о гору вершина раскололась на две части. В результате появилось и другое название горы – «Хачадаг», что означает «Раздвоенная гора».

Известны также **рисунки Гямигая**, которые состоят из наскальных изображений на Ордубадских горах Малого Кавказа, юго-восточных склонах Очага Наби и на горном плато Гарангуш. Возраст этих рисунков не мнее 5-6 тысяч лет. Эти петроглифы являются изображением животных и людей.

В деревне Ибадулла Шарурского района на левом берегу реки Араз есть **поселенье Шортепе.** Во время раскопок здесь были обнаружены обломки глиняной посуды, останки конструкции очага. В местах жилья было определено наличие культурных слоёв, относящихся к начальному, среднему и заключительному этапам бронзового века.

Местность Керки находится на горе Тежкар. Гора эта расположена южнее села Керки Садаракского района. На месте жилища сохранились остатки стены, которая была сооружена из больших скальных обломков. Здесь была также обнаружена глиняная посуда розового цвета, ступки.

Местность Агсал или жилище Агсал находится недалеко от села Эрефсе Джульфинского района Азербайджана. Здесь обнаружены обломки глиняной посуды, которые относятся к среднему периоду бронзового века, камни для помолки пшеницы.

Нахчыванский некрополь находится на севере Нахчывана. Здесь обнаружены захоронения парные и коллективные. В могилах Нахчыванского некрополя были также найдены бронзовые браслеты, кольца, серьги, бусы и посуда. Археологические исследования, проведённые здесь, позволяют учёным утверждать, что некрополь относится к XVII – XV в.в. до нашей эры.

В этом регионе известен также **Джульфинский некрополь**. Он был разрушен во время строительства железной дороги в 1939 – 1940 г.г. Материалы, относящиеся к этому некрополю, хранятся в данный момент в Государственном Историческом музее Грузии.

Есть среди природных памятников и ботанические памятники. Жители Ордубада представляют приезжим как одну из своих достопримечательностей дерево, растущее на вершине горы в селе Нюс-Нюс Ордубадского района. Его называют **"Yalqız ağac" («Одинокое дерево») [6].** Оно на самом деле одиноко растёт на вершине горы. Это довольно печальная картина, наводящая созерцающего на философские размышления на тему одиночества. Печальный, грустный вид этого дерева и предания о нём не оставляют никого равнодушным. Дерево это не растёт, не сохнет и не увядает. Оно всегда остаётся зелёным, при том, что его никто не орошает из-за его недосягаемости. Его листья нельзя срывать, ветви срезать или ломать. Говорят, если срезать лист или ветку"Yalqız ağac" («Одинокого дерева»), оттуда потечёт кровь.

Есть в Ордубаде район (махалля), который называется **Yuxarı Ambaras**, что в переводе на русский означает **Верхний Амбарас**. Там растёт дерево, а вернее, два рядом. Это чинары. Их называют **Qoşa çinar**, что по-русски означает **Двойная чинара**. Этому дереву, по свидетельству горожан, приблизительно 100, а может и 150 лет. Такие деревья считаются **деревьями-долгожителями.** Вообще, в Ордубаде произрастает много чинар. Так, например, в центре площади **Сершехер** есть чинара. Этому дереву очень много лет. Это тоже дерево-долгожитель. Уже давно в его стволе имеется большое дупло. По рассказам жителей этой местности, известно, что некогда в дупле этого дерева располагалась небольшая чайхана. Сейчас оно уже подверглось возрастным изменениям, возможно, смотрится не столь внушительно, как ранее.

В Шахбузском районе в 2003 году создан **Шахбузский заповедник.** Он был создан с целью сохранения редких и исчезающих видов флоры и фауны. Этот заповедник расположен на Батабатской территории. Основу флоры этой территории составляют лекарственные растения.

Помимо уникальных исторических памятников, Нахчыванский регион известен своими природными памятниками: пещерами, горами, реками, озёрами. В данном исследовании мы предложили обзор природных памятников Нахчыванского региона: гидрологических, геологических, ботанических. Среди описанных памятников природы Нахчыванского региона мы упомянули также минеральные источники Нахчывана. Они возникли около 400 млн лет назад. На Нахчыван приходится около 250 минеральных источников, а это составляет 60% всех источников Азербайджана.[4].

Рассказывая о памятниках природы нельзя не упомянуть саму природу Нахчыванского региона. В основном это горная местность, покрытая лесами и изрезанная множеством рек. Здесь также есть и просторные равнины, и чудесные горные озёра.

В Азербайджане, наверное, как и везде, говорят:: «Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать». Добро пожаловать в Нахчыванский регион!

Литература

1. Аббасов А.Д., Керимова С.Ш., Мамедова Ф.С. Путешествие во внутренний мир природы и химии. Scientific collection «interconf» №43, с. 592
2. Аббасов А.Д., Керимова С.Ш., Мамедова Ф.С. Путешествие во внутренний мир природы и химии. Scientific collection «interconf» №43, с. 592
3. Интернет-ресурс. www.nakhchivan.az
4. Минеральные воды Нахичевани. Материал из Википедии.
5. Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт Археологии и Этнографии.Археология Азербайджана. Каменный век (в 6 томах). – Баку, Şərq-Qərb, 2008. – N.1.- 448 с.
6. Жители г.Одубад

Almaz ZÖHRABOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
baş müəllim
almaz.zohrabova@atmu.edu.az

NAXÇIVAN REGİONUNDA MUZEYLƏR VƏ TEATRLAR

MUSEUMS AND THEATERS İN NAKHCHİVAN REGİON

МУЗЕИ И ТЕАТРЫ В НАХИЧЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ

Xülasə: "Naxçıvan regionundakı muzeylər və teatrlar" adlı məqalədə bu regiondakı müxtəlifyönümlü muzeylər və teatrlarla bağlı bir sıra mənbələr araşdırılmışdır. Məqalədə Heydər Əliyev Muzeyi, Dövlət Xalça Muzeyi, Dövlət Rəsm Qalereyası və başqa muzeylər, həmçinin Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı, Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Muzey və teatrlar Naxçıvan regionunun qədim tarixini, bu gününü və zəngin mədəniyyətini nümayiş etdirərək istər daxili, istərsə də xarici turistləri maraqlı məlumatlarla maarifləndirir. Bu muzeylərin və teatrların qorunub saxlanılması və daha da təkmilləşdirilməsi, gələcək nəsillərə çatdırılması vacib məsələlərdən biri kimi önə çəkilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev Muzeyi, Dövlət Xalça Muzeyi, Dövlət Rəsm Qalereyası, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı, Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı

Abstract: In the article "Museums and theatres in Nakhchivan region", several sources related to various museums and theatres in this region were investigated. The article provides detailed information about Heydar Aliyev Museum, State Carpet Museum, State Art Gallery, and other museums, as well as Nakhchivan Musical Drama Theatre named after Jalil Mammadguluzadeh, Nakhchivan State Children's Theatre, Nakhchivan State Puppet Theatre. Museums and theaters demonstrate the ancient history, present and rich culture of Nakhchivan region and enlighten domestic and foreign tourists with interesting information. The preservation and further improvement of these museums and theaters and their transmission to future generations are highlighted as one of the important issues.

Keywords: Heydar Aliyev Museum, State Carpet Museum, State Art Gallery, Nakhchivan Musical Drama Theatre named after Jalil Mammadguluzadeh, Nakhchivan State Children's Theatre, Nakhchivan State Puppet Theatre.

Абстракт: В статье "Музеи и театры в Нахчыванском регионе" был исследован ряд источников, связанных с различными музеями и театрами в этом регионе. В статье представлена подробная информация о Музее Гейдара Алиева, Государственном Музее Ковра, Государственной Художественной Галерее и других музеях, а также Нахчыванском Музыкально-Драматическом Театре имени Джалиля Мамедгулузаде, Нахчыванском Государственном Детском Театре, Нахчыванском Государственном Кукольном Театре. Музеи и театры демонстрируют древнюю историю, настоящее и богатую культуру Нахчыванского региона и знакомят местных и иностранных туристов с интересной информацией. Сохранение и дальнейшее совершенствование этих музеев и театров, а также их передача будущим поколениям выделяются в качестве одного из важных вопросов.

Ключевые слова: Музей Гейдара Алиева, Государственный Музей Ковра, Государственная Художественная Галерея, Нахчыванский Музыкально-Драматический Театр имени Джалиля Мамедгулузаде, Нахчыванский Государственный Детский Театр, Нахчыванский Государственный Кукольный Театр.

“Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi
həyatında özünəməxsus rol oynayan Naxçıvanın
hər daşı, hər qayası tarixin canlı xəritəsidir”.
(Heydər Əliyev)

Naxçıvan Azərbaycanın qədim tarixə və zəngin maddi mədəniyyət abidələrinə malik olan ərazilərindən biridir. Yerli sakinlər Neolit dövründən başlayaraq oturaq həyat sürmüş, müxtəlif işlərlə məşğul olmuşlar. Bu torpağın görkəmli ədəbi, tarixi şəxsiyyətləri, sənətkarları öz fəaliyyətləri ilə vətən tarixinə, mədəniyyətinə parlaq səhifələr yazmışlar.

Naxçıvan regionundakı muzey və teatrlar bu torpağın keçmişini, bu gününü əks etdirən elmi-maarif, yaradıcılıq mərkəzləridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bir muzey tipli müəssisə-Naxçıvan Dövlət Rəsm Qalereyası və otuza yaxın müxtəlif muzey fəaliyyət göstərir. Bu muzeylərdə bir sıra maraqlı eksponatlar qorunub saxlanılır. Eksponatların sayı 134000-dən çoxdur. Muzeylərin say çoxluğuna görə Naxçıvan Muxtar Respublikasını muzeylər diyarı da adlandırmaq olar.

Naxçıvan şəhərindəki ən zəngin muzeylərdən biri ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyır. Bu muzey ilk ziyarətçilərini 1999-cu il may ayının 10-da qəbul etmişdir. Beş bölmədən ibarət olan muzeydə təxminən beş minə yaxın eksponat vardır. Bu eksponatlar siyahısına tarixi şəxsiyyətin uşaqlıq və gənclik illərinə, ailəsinə aid olan stendlər, 1993-1995-ci illərdə NMR Ali Məclisinin sədri kimi çalışdığı dövrə aid materiallar, sənədlər, 80,85, 90 illik yubileyləri şərəfinə buraxılmış marka və medallar, ona təqdim olunan dövlət mükafatlarının surətləri, 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvanda qəbul edilən dövlət bayrağı, Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə əməkdaşlıq sahəsində imzaladığı müqavilələrin surətləri və s. daxildir. Eyni zamanda muzeyin kitabxanasında ümumilli lider Heydər Əliyevə məxsus şəxsi əşyalar, çoxillik şərəfli həyat və fəaliyyətini işıqlandıran kitab, albom, jurnal və qəzetlər də saxlanılır.

Dövlət Tarix Muzeyi 1924-cü ildə tarix-etnoqrafiya muzeyi kimi yaradılsa da, muzeyə dövlət statusu 1968-ci ildə verilmişdir. Muzeydə qorunub saxlanılan 50 mindən çox eksponat qədim diyarın zəngin tarixindən xəbər verir. On şöbədən ibarət olan bu muzeydə ekspozisiya qədim, orta, müasir və yeni dövrü əhatə edir.

Muzeydə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aşkar olunmuş gümüş və mis pullar, Yusif Küseyir və məşhur Möminə xatun türbələrinin fotoşəkilləri, dulusçuluq, nəqqaşlıq, zərgərlik, xalçaçılıq nümunələri, Paleolit və Neolit dövrlərinə aid müxtəlif əşyalar: sümük bizlər, daş çəkiclər, bu ərazidə aşkar olunmuş mis və gümüş pullar, yerli sənətkarların maraqlı əl işləri sərgilənir.

Dövlət Xalça Muzeyi 1998-ci ildən fəaliyyətə başlayıb. Muzeyin fonduna daxil olan 3600-dan çox maddi mədəniyyət nümunəsinin 295-i xalçadır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, muzeydəki eksponatlar Naxçıvan xalçaçılıq məktəbi üzrə qruplaşdırılmışdır. Muzeydə həmçinin Təbriz-Naxçıvan qrupuna aid 124 ədəd xalça vardır. Burada nümayiş etdirilən xovlu xalçalar, palaz, keçə, samux, kilim, cecim, həsir və başqa xalça növləri el sənətkarlığının qədim köklərə malik olduğunu canlı şəkildə əks etdirir.

Naxçıvanın qədim tarixini əks etdirən muzeylərdən biri “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksidir. Bu tarixi qala təxminən 632-652-ci illərdə inşa edilmişdir. Şəhərin cənub-şərqində yerləşir. Naxçıvanqala bu ərazidə baş vermiş müharibələr nəticəsində tarixin müxtəlif dövrlərində dəfələrlə dağıdılmış və yenidən bərpa edilmişdir. Əsaslı bərpa işlərindən sonra 2014-cü ildə muzey kompleksi kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Muzeydə 540-dan çox eksponat qorunub saxlanılır. Bunlardan V-VII minilliyə aid müxtəlif məişət əşyalarını, V minilliyə dair təsərrüfat küpü, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid mis alətlər, zirehli geyim hissələri, silahlar, qəbirüstü abidələr, XIX əsrə məxsus milli geyimlər, xalça böyük maraq doğurur.

Kompleksin mağara hissəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ərazidə bir sıra dulusçuluq məmulatları, məişət əşyaları, baş daşları aşkar edilmişdir. Onlar eksponat kimi qorunub saxlanılır.

Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən muzeylərdən biri də görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin adını daşıyır. Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi 1981-ci ildə görkəmli dramaturqun anadan olduğu Əlixan məhəlləsindəki evdə təşkil olunmuş və 1984-cü il iyunun 9-da açılmışdır. Muzeyin fondunda Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığını əks etdirən 6 minə yaxın eksponat toplanmışdır. Bu eksponatlar arasında müxtəlif fotoşəkillər, 1926-cı ildə nəşr edilmiş "İblis", 1934-cü ildə çapdan çıxmış "Səyavuş" əsərləri, müxtəlif xatirə və ev əşyaları, qızı Turan Cavidin hədiyyə etdiyi məşhur "Knyaz" əsərinin əlyazması, Hüseyn Cavidin İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi və ədibin yaxın dostu Əziz Şərifin şəxsən üzünü köçürüb muzeyə bağışladığı məktublardan ibarət dəftər də var. Ekspozisiyada cavidşünasların-Abbas Zamanov, Yaşar Qarayev, Rafael Hüseynov, İsa Həbibbəyli, Əjdər İsmayılov və başqalarının muzeyə bağışladığı kitablar və xatirələri önəmli yer tutur.

Muzey əməkdaşları böyük dramaturqun bədii yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olaraq mühazirələr oxuyur, ədəbi irsini təbliğ edirlər.

Muzeydə "Hüseyn Cavid poeziya klubu" təşkil olunmuşdur. Burada vaxtaşırı cavidşünas alimlərlə, müxtəlif yaradıcı kollektivlərlə görüşlər keçirilir.

2002-ci ildə Naxçıvan şəhərində "Əcəmi" seyrəngahında Açıq Səma Altında Muzey təşkil olunmuşdur. Muzeydə Naxçıvanın ərazisində tapılmış daş kitabələr, müxtəlif dövrlərə aid qoç heykəllər, qəbirüstü sənduqələrədən və müxtəlif daş fiqurlardan ibarət 450 maddi-mədəniyyət nümunəsi qorunur və nümayiş etdirilir. 2,58 ha sahəni əhatə edən bu muzeyin ərazisində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin fəaliyyətini əks etdirən Möminə xatun türbə-muzeyi də fəaliyyət göstərir.

Dövlət Bayrağı Meydanı və Muzeyi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin 2014-cü il 22 avqust tarixli Sərəncamına əsasən yaradılmışdır. 2014-cü il noyabrın 17-dən fəaliyyətə başlayan muzeydə Naxçıvanda müxtəlif dövrlərdə qəbul edilmiş bayraqlar və dövlət atributları nümayiş etdirilir.

Regionda maraq doğuran muzeylərdən biri də Xan Sarayı Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyidir. Bu muzey 2010-cu il 23 oktyabrda yaradılmışdır. Muzey 8 ekspozisiya zalından ibarətdir. Müxtəlif arxiv sənədləri, fotoşəkillər, Naxçıvan xanlığının xəritəsi, Naxçıvan xanlarının şəcərəsini nümayiş etdirən 900-dən artıq eksponat var.

Naxçıvan Dövlət Rəsm Qalereyası 1982-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Qalereyanın fondunda yerli rəssamlarla yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrindən olan rəssamların, rus rəssamlarının da rəsmləri daxil olmaqla 450-dən çox eksponat qorub saxlanılır. Azərbaycanlı rəssamların əsərlərinin toplandığı ekspozisiya zalında yağlı boya ilə kətan üzərində böyük sənətkarlıqla işlənən "Ulu öndər", "Zərifə Əliyeva", "XXI əsr- Heydər Əliyev" əsərləri xüsusi maraq doğurur. Bu əsərlər ölkəmizin müasir tarixini əks etdirir.

Naxçıvan regionunda Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı, Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı, Naxçıvan Şəhər, Ordubad, Şərur, Şahbuz və Babək Rayon Xalq teatrları fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı görkəmli dramaturq, böyük nasir Cəlil Məmmədquluzadənin adını daşıyır. Azərbaycanın ilk peşəkar teatrlarından biri kimi tanınır. Bu teatr 1922-ci ildə yaradılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin adı teatra 1965-ci ildə verilmişdir.Teatrın repertuarında Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı, Mirzə İbrahimov, Anar, Elçin və başqa yazarların əsərləri ilə yanaşı, dünya dramaturqlarının da pyesləri uğurla tamaşaya qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2008-ci il yanvarın 31-də "Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının 125 illik yubileyi haqqında" Sərəncam vermişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun "Cəlil Məmmədquluzadə Dövlət Dram Teatrının 125-illik yubileyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında keçirilməsi haqqında" 2008-ci il 6 fevral tarixli Sərəncamı ilə teatrın 125 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur.

Teatrın binası bərpa olunmuş, müasir layihə əsasında yenidən qurulmuş və 2012-ci ildə fevralın 3-də istifadəyə verilmişdir.

Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı uşaqların ən çox sevdiyi yerlərdən biridir. 2004-cü ildən görkəmli maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin adını daşıyan bu teatr 1989-cu ildə yaradılmışdır. Dəfələrlə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, Türkiyə və İranın bir çox şəhərlərində qastrol səfərlərində olmuş, Tacikistan Respublikasında təşkil olunmuş Kukla Teatrı festivalında fəal iştirak etmişdir. Teatrın repertuarında uşaq və yeniyetmələrin dünyagörüşünün formalaşmasında, milli, mənəvi-əxlaqi ruhda tərbiyə olunmasında böyük rol oynayan əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur.

Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrı 2006-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Bu teatrın maraqlı cəhəti odur ki, aktyorları uşaqlardır. Teatr ilk tamaşasını 2006-cı ildə göstərmişdir.

Naxçıvan regionundakı muzey və teatrlarla bağlı məlumatların araşdırılması, öyrənilməsi bunu deməyə əsas verir ki, bölgə, həqiqətən də, çox maraqlı və zəngin mədəniyyətə malikdir. Bu məlumatlar bölgənin mədəni turizmini öyrənmək və təbliğ etmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, NDU-nun "Qeyrət" nəşriyyatı, 1998-ci il.
2. Naxçıvan Ensiklopediyası, AMEA, Bakı2002.
3. Naxçıvan, "Təhsil nəşriyyatı".
4. http://nakhchivan.az
5. http://www.90il.nmr.az
6. www.xalca.nakhchivan.az
7. http://elinceqala.naxcivan.az
8. https://az.m.wikipedia.org
9. http://nakhchivan.preslib.az
10. http://portal.azertag.az

Xəyyam ABBASOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
baş müəllim
xeyyam.ati@mail.ru

NAXÇIVAN REGİONUNDA TURİZMİN İNKİŞAF PERESPEKTİVLƏRİ

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В НАХИЧЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ

DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF TOURISM IN NAKHCHIVAN REGION

Xülasə: Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud turizm növləri araşdırılmış və regionda turizmin inkişafı perespektivləri baxımından öyrənilmişdir. Araşdırmadan aydın olmuşdur ki, muxtar respublikada tarixi-mədəni turizm, müalicə turizmi, kənd-yaşıl turizmi, dini-ziyarət turizmi, ekoturizm və etnik turizm növləri mövcuddur və turizm sahəsinin inkişafı istiqamətində yerli və əcnəbi turistləri cəlb etmək üçün regionda geniş imkanlar yaradır. Regionda turizm obyektlərinin daha geniş tədqiq edilərək onun təbliği mexanizmini işə salmağa ehtiyac vardır. Regionun tarix mədəniyyət və təbiət adidələri,dini ziyarətgahları muxtar respublikada turizmin inkişafına geniş imkanlar yaradır.

Açar sözlər: Naxçıvan, muxtar respublika, turizm, region,inkişaf, perespektiv, abidə.

Abstract: In the article, the existing types of tourism in the Nakhchivan Autonomous Republic were investigated and the perspectives of tourism development in the region were studied. It was revealed by the research that there are types of historical-cultural tourism, medical tourism, rural-green tourism, religious-visit tourism, ecotourism and ethnic tourism in the autonomous republic, and there are great opportunities in the region to attract local and foreign tourists in the direction of the development of the tourism sector. There is a need to research the tourism facilities in the region and apply the mechanism of its promotion. The historical culture and natural monuments, religious sanctuaries of the region create ample opportunities for the development of tourism in the autonomous republic.

Keywords: Nakhchivan, autonomous republic, tourism, region, development, perspective, monument.

Абстракт: В статье исследованы существующие виды туризма в Нахчыванской Автономной Республике и изучены перспективы развития туризма в регионе. В результате исследования стало ясно, что в автономной республике существуют виды историко-культурного туризма, медицинского туризма,зеленого туризма, религиозного туризма, экотуризма и этнотуризма, что создает в регионе широкие возможности для привлечения местных и иностранных туристов в направлении развития туристической отрасли. Необходимо провести исследование объектов туризма в регионе и запустить механизм их продвижения. Историко-культурные и природные памятники края, религиозные святыни создают широкие возможности для развития туризма в автономной республике.

Ключевые слова: Нахчыван, автономная республика, туризм, регион, развитие, перспектива, памятник.

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi tarixi-mədəni abidələri, milli irs nümunələri və təbii gözəllikləri baxımından olduqca zəngindir. Muxtar respublikanın rayonları qalalar, türbələr, qayaüstü rəsmlər, qədim tikililər və yaşayış məskənləri, müzeylər, inanc yerləri (pirlər və ziyarətgahlar) və.s bu kimi tarixi obyektlərin sıxlığı ilə seçilir. İkinci Qarabağ müharibəsindəki zəfərimizdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycana bağlayacaq gözlənilən Zəngəzur dəhlizinin açılmaq ehtimalı məni region haqqında olan məlumatları turizm baxımından araşdırmağa sövq etmişdir. Çünki

istənilən trizm məhsulunu araşdırmaq, əsaslandırmaq və onun yerli və əcnəbi turistlər üçün təqdimatını aparmaq lazımdır. Bu bizə gələcəkdə muxtar respublikanın turizminin inkişafı üçün çox gərəklidir. Regionda bənzərsiz mənzərəli, füsünkar yerlərin, bütün yaşıllıq və meşə zolaqların, bulaqların, çayların, göllərin, tarixi-mədəni abidələrin və ziyarətgahların belə zənginliyi regionu turizm baxımından tədqiq etməyi bir qədər də aktuallaşdırır. Çünki müasir dövrdə insanlar istirahətlərini, səfərlərini daha fərqli və az kəşf olunmuş ərazilərə planlaşdırmağa üstünlük verirlər. Ona görə də tarixi-mədəni və təbiət abidələri diqqətlə öyrənilməli, regionun bütün turizm ehtiyatları aşkarlanmalı və dəyərləndirilməlidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında digər sahələr kimi turizm sahəsinin də inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir və diqqət mərkəzində saxlanılır. Çünki Naxçıvanın tarixi, mədəniyyəti və təbiəti turizm məhsulunun formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi üçün çox əlverişli imkanlara malikdir. Bu ehtiyatlar düzgün istifadə olunduğu halda regionun iqtisadiyyatı çoxşaxəli şəkildə öz imkanlarını gerçəkləşdirə bilər. Naxçıvanda iqtisadiyyatın inkişafı üçün ən əlverişli sahələrdən biri də turizmdir. Muxtar respublikanın zəngin turizm potensialı mövcuddur. Bu potensial geniş istifadə olunmalı və maliyyə ehtiyatlarının artırılmasına cəlb edilməlidir. Bunun üçün də ilk növbədə bölgənin turizm imkanları araşdırılmalı və diqqətlə öyrənilməlidir. Böyük sənaye şəhərlərindəki abu-havadan uzaqlaşaraq istirahətini təbiətlə daha çox və daha sıx təmasda qurmaq müasir insanın arzusuna, istəyinə və tələbatına çevrilir. Bu tələbatı ödəmək isə təbiət turizminin qarşısına yeni vəzifələr qoyur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayonları tarixinə, mədəniyyətinə, təbiətinə, milli mətbəxinə və adət- ənənələrinə görə rəngarəngdir. Bu rayonlarda qalalar, türbələr, kurqanlar, qədim tikililər və şəhər qalıqları, müzeylər inanc yerləri (pirlər, ziyarətgahlar) və s. mövcuddur. Bu tarixi-mədəni və təbiət zənginliyinin turizm sahəsi kimi istifadəsi vacibdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud turizm növləri muxtar respublikanın turizm inkişaf perespektivlərini şərtləndirir.

Tarixi-mədəni turizm. Ümumiyyətlə istənilən ölkənin turizm potensialından danışdıqda ilk olaraq tarixi-mədəni irs ön plana çəkilir. Naxçıvanın min illərlə ölçülə biləcək qədim tarixi vardır. Bu ərazidə xarici turistlərdə böyük maraq oyadan dünya memarlığının incisi hesab oluna biləcək tarixi memarlıq abidələri və zəngin mədəni irs mövcuddur. Turistləri bu regiona cəlb edəcək tarixi -mədəni abidələrin inkişaf etdirilməsi üçün çox böyük imkanlar mövcuddur. Burada Nuh peyğənbərin məzarüstü türbəsi, adı Nuh peyğənbərin gəmisi ilə əlaqələndirilən Gəmiqaya ərazisindəki qayaüstü rəsmlər, Mömünə Xatın və Yusif Küseyir oğlu türbələri, Naxçıvan qala abidəsi, Qarabağlar Memarlıq Kompleksi, Xanəgah Abidə Kompleksi, əfsanəvi Haçadağ, abidələrlə zəngin olan "Ordubad"Tarix-Memarlıq Qoruğu, haqqında müqəddəs Qurani-Kərimdə bəhs edilən "Əshabi-Kəhf" Ziyarətgahı Dini-Mədəni Abidə Kompleksi, beş min ildən çox yaşı olan Naxçıvan şəhər mədəniyyəti, qədim tikililər, qalalar, yaşayış yerləri və nekropollar, xalq sənətkarlıq nümunələri, Naxçıvan diyarının zəngin folkloru, musiqi və təsviri sənəti, ədəbiyyatı və.s vardır. Ümumilikdə 1200-dən çox daşınmaz tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır ki, bunların da,700 ə yaxını dünya və ölkə əhəmiyyətli abidələrdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında turistlər üçün böyük maraq kəsb edən daşınar tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunub saxlanıldığı 30 müzey və 1 Dövlət Rəsm Qaleriyası fəaliyyət göstərir. Naxşıvan ərazisində Nuh peyğənbərin qəbrinin olması və Əshabi-Kəhf ziyarətgahının yerləşməsi turistləri cəlb edən əsas amillərdəndir. Zəngin tarixə və mədəniyyətə malik olan Naxçıvan şəhəri 2018-ci ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmişdir.

Müalicə turizmi. Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Burada dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn insanların şəfa tapdığı məşhur təbii müalicə obyektləri vardır. Azərbaycanın mineral su ehtiyatının 60% -i muxtar respublikanın payına düşür. Bu mineral suların bir hissəsinin müalicə əhəmiyyətli olması (Sirab,Badamlı,Darıdağ və.s) muxtar respublikamızda müalicə turizminin inkişafı üçün böyük potensial yaradır. Təbii müalicə obyekti Duzdağ və Darıdağ Arsenli su müalicəxanası bir çox xəstəliklərin müalicəsində əvəzsiz rola malikdir. Yerli və dünyanın bir çox ölkələrindən müraciət edən xəstələr üçün bu təbii müalicə vasitələrinin (Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Darıdağ Arsenli Su Müalicəxanası) müvəffəqiyyətlə istifadə edilməsi müalicə turizminin inkişafı üçün böyük potensial olduğunun göstəricisidir.

Naxçıvanda 250-dən çox mineral su mənbələri mövcuddur ki,bunlardan da, bəzilərini, daxili orqanların müalicəsində möcüzəvi rola malik böyrək daşlarının müalicəsində "Böyrək suyu"adlanan bulaqdan, qaraciyərin müalicəsində dəmirli sulardan, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində və iltihabyaradıcı amillərin aradan qaldırılmasında karbonlu sulardan istifadə etmək olar. Həmçinin süfrələrimizin bəzəyinə çevrilmiş Sirab və Badamlı mineral sularından da süfrə suyu kimi istifadə olunur.

Kənd-yaşıl turizmi. Adi kənd evində yaşayıb istirahət etmək, kənd sakinlərinin gündəlik həyat tərzini görmək, onlarla birlikdə regionun milli mətbəxinə məxsus təamları bişirib dadmaq bütün böyük şəhərlərdə yaşayan və xarici ölkələrdən gələn insanların ən çox arzusunda olduğu turizm növüdür. Buna "kənd turizmi" də deyilir və adından da bəlli olduğu kimi, yerləşmə obyekti kənd evidir. Dünya təcrübəsində adətən bir ailəyə məxsus kənd qonaq evində ev sahibi qısa müddətli buraya gəlmiş qonaqlara yerləşmə, qidalanma, lazım olarsa ekskursiya və digər xidmətlər təqdim edir.

Artıq insanalrın şəhərdəki sıxlıqdan, abı-havadan əziyyət çəkib istirahət üçün ucqar yaşayış yerlərinə üz tutmasına görə kənd turizmini yaradmaq, inkişaf etdirmək və diqqət mərkəzində saxlamaq həyata keçiriləcək əsas tədbirlərdən biri olmalıdır. Muxtar respublikanın ərazisi kənd-yaşıl turizmin inkişafı baxımından çox böyük potensiala və əlverişli imkana malikdir. Şahbuz rayonunda dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə dağlar qoynunda yerləşən "Batabat" restoranı və "Ağbulaq İstirahət Mərkəzi"nin fəaliyyətlərini nümunəvi turizm obyektlərini buna misal göstərmək olar. Bu istirahət zonaları ərazisində hər cür şərait yaradılmış kateclər, münasib qiymətlərlə, buraya üz tutan insanların mənəvi rahatlıq taparaq istirahət etməsinə imkan verir. Kənddə həmçinin meyvəçilik, tərəvəzçilik, arıçılıq və heyvandarlıq inkişaf etdirilir. Bu da, nəinki kənd sakinlərinin , həm də bura təklif buyurmuş turistlərin ekoloji cəhətdən saf qida məhsulları ilə təmin olunmasına imkan verir.

Ən ucqar kəndlərə rahat yolların çəkilməsi, Naxçıvan şəhərindən bütün rayon və kəndlərə marşrut xətləri, taksi xidməti fəaliyyət göstərdiyindən gediş gəlişi xeyli asanlaşmışdır. Həmçinin bəzi kəndlərə dəmiryolu nəqliyyatı ilə də getmək mümkündür. Turistlər ekoloji cəhətdən təmiz, gözəl təbiət mənzərəli, tarixi mədəniyyət abidələri ilə zəngin ərazilərdə yerləşən, şəhər və rayon mərkəzlərində fəaliyyət göstərən mehmanxanaların xitmətindən istifadə edə bilərlər. Hal hazırda ən tələbkar turistin ehtiyaclarını ödəməyə imkan verən, muxtar respublikanın ən ucqar kəndləri belə fasiləsiz elektrik enerjisi, təbii qaz, içməli su və dünyanın istənilən yeri ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon rabitəsilə təchiz edilmişdir.

Dini-ziyarət turizmi. Turistlər ilk növbədə səyahət etdikləri ölkənin tarixinə, yaşayış tərzinə,dini mənsubiyyətini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrinə maraq göstərir. Hər hansı ölkənin mədəni irsinin, dini abidələrinin dünyaya tanıdılmasında turizmin oynadığı rol çox böyükdür.Bu səbəbdən də, tarixi mədəniyyət və dini adidələr ölkə turizminin inkişafına böyük təsir göstərən və turistlər üçün cəlbedici olmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Dini ziyarətgahlarla zəngin olan muxtar respublikamızda imanlı və inanclı insanların tez-tez baş çəkdiyi 140-a yaxın ziyarətgah (pirlər,imamzadələr) mövcuddur. Bu dini obyektlərdən ən mühümü isə haqqında müqəddəs Qurani Kərimin "Əl-Kəhf" surəsində bəhs olunan, hər il on minlərlə insanın baş çəkdiyiyi, 2004-cü ildən hər cür şərait yaradılaraq Dini-Mədəni Abidə Kompleksi adı altında fəaliyyət göstərən Əshabi-Kəhv ziyarətgahıdır. Bununla yanaşı, istər yerli vətəndaşlar, istərsə də əcnəbi qonaqlar istədikləri vaxt ziyarət edə biləcəyi digər dini adidələrdən Naxçıvan şəhərindəki Nuh peyğənbərin məzarüstü abidəsi, İmamzadə Kompleksi, Şərur raayonunun Xanlıqlar kəndində Parçı İmamzadəsi və Tənənəm kəndində Piri-Süleyman piri, Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində Asnı piri, Ordubad rayonunun Nüsnüs kəndində Nüsnüs piri, Culfa rayonunun Camaldın kəndində Ərməmməd piri və Xanəgah kəndində eyniadlı abidə kompleksini göstərmək olar.

Ekoturizm. Ətraf mühitə qayğı ilə bağlı təbiət turizminin bir forması ekoturizm və ya ekoloji turizm növüdür. Ekoturizm-məqsədyönlü şəkildə təbii ərazilərə ətraf mühitin və yerli təbiətin vəziyyəti ilə daha yaxından taanış olmaq, bütün bunların daha da dərindən öyrənilməsi və dərk edilməsi məqsədilə edilən səyahətdir. Naxçıvan bənzərsiz mənzərələri və füsünkar yerləri, bütün yaşıllıq və meşə zolaqları, bulaqları, çayları və gölləri ilə ekoturizmin inkişafı üçün çox böyük və əlverişli imkanlara malikdir. Bu sadaladığımız ərazilərin, yaz-yay aylarında, ekoloji turizm həvəskarları ilə dolub daşması ekologiyaya

göstərilən diqqətin nəticəsidir. Şahbuz rayonu ərazisində, dəniz səviyyəsindən 2445m hündürlükdə yerləşən, bu torpağın dillər əzbəri cənnət məkanlarından biri, Batabat yaylağı da ekoloji turizm üçün əlverişli sayılan bölgələrdəndir. Təmiz dağ havası,meşələri,güllü-çiçəkli çəmənlikləri və dərman bitkiləri ilə zəngin, Zorlubulaq və Südlübulaq kimi məşhur bulaqları və dünyada yeganə üzən adaya malik gölü olan bu əraziyə böyük insan axını, burada kurort-sanatoriya kompleksinin yaradılması üçün böyük perespektiv yaradır.

Etnik turizm. Naxçıvan Muxtar Respublikasında etnik turizmin inkişafını şərtləndirən başlıca amil, qonşu ölkələrdə (Türkiyə və İran İslam respublikası) yaşayan azərbaycanlıların Naxşıvanda olan qohumlarını və yaxın dostlarını gəlib görməsidir.Xalqımızın tarixi müəyyən hadisələr, böyük şəxsiyyətlərin tarixi ilə zəngindir. Belə günlərdə isə bir çoxları yaxın və ya uzaq məsafələrdən, onları keçmişə qaytaracaq nostalji hisslərə qovuşmaq üçün doğmalarına baş çəkməyi fürsət bilirlər. Turizm sənayesinin işini canlandıran belə səfərlərə peşəkarcasına hazırlaşmaq, regiona səfər edən etnik turistlərə və digər xalqların nümayəndələrinə yüksəksək nümunəvi xidmət göstərməklə turizm sektorunda yaxşı gəlir əldə etmək mümkündür. Novruz, Qurban və Ramazan bayramı günlərində,habelə Yeni il və Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günlərində regiona səfər edən on minlərlə həmvətənimizin də turizm sənayesini canlanmasında böyük təsiri vardır.

Nəticə. Beləliklə, araşdırmadan aydın olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında tarixi-mədəni turizm, müalicə turizmi, kənd-yaşıl turizmi, dini-ziyarət turizmi, ekoturizm və etnik turizm turizmin inkişafı baxımından geniş imkanlara malikdir. Bu imkanlar ətraflı şəkildə öyrənilməli və turizm fəaliyyətləri üçün istifadə olunmalıdır. Tədqiq etdiyimiz bölgənin turizmi üzərində müşahidələrdən gəldiyimiz nəticə belədir ki, regionun turizm imkanları geniş və zəngindir. Lakin turizm potensialı yüksək olsa da, onun təbliği mexanizmini işə salmadıqda bu potensialdan səmərəli istifadə etmək barədə söhbət gedə bilməz . Ümumiyyətlə, bu regionda turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar vardır. Regionun bütün turizm məhsullarının geniş miqyaslı tədqiqatı və təbliğatı tam lazımı səviyyədə olduqdan və Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycana birləşdirəcək gözlənilən Zəngəzur dəhlizinin (böyük türk yolunun) açılması problemi aradan qaldırıldıqdan sonra regiona geniş turist axını yönəltmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Gülcamal Tahirova, Şərq qapısı qəzeti, 25.09.2020.
2. Naxçıvan Turizm İnformasiya Mərkəzi- Turizmin növləri - www.turizm.nakchivan.az>template
3. Naxçıvan, AZƏRTAC, 23.09.2022.
4. Naxçıvan zəngin turizm potensialına malikdir, Mədəniyyət və Turizm, 29.09.2022.
5. Azərbaycanın Fiziki Coğrafiyası, M.A.Müseyibov, 1998

Kazım QULİYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, baş müəllim
kazim.guliyev@atmu.edu.az

TOURISM POTENTIAL OF ORDUBAD DISTRICT
ORDUBAD RAYONUNUN TURİZM POTENSİALI
ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ОРДУБАДСКОГО РАЙОНА

Abstract: The article highlights the advantages of the Ordubad district of the Nakhchivan Autonomous Republic as a tourist destination for local and foreign tourists, describes the importance of tourism potential of the district, its historical monuments, like "Gemi Gaya" ensemble of the III century, medieval castle cave, XVII century monuments "Juma" mosque, "Geysariyye" Monument, and others to attract tourists to the district.
Keywords: tourism, historical monuments, mosques, fountains.

Xülasə: Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun yerli və xarici turistlər üçün turizm məkanı kimi üstünlükləri vurğulanır, rayonun turizm potensialının əhəmiyyəti turistləri rayona cəlb etmək üçün III əsrə aid "Gəmi Qaya" ansamblı, orta əsrlərə aid qala mağarası, XVII əsr "Cümə" məscidi, Qeyysəriyə abidəsi və s. təsvir olunur.
Açar sözlər: turizm, tarixi abidələr, məscidlər, fəvarrələr.

Резюме: В статье освещаются преимущества Ордубадского района Нахичеванской Автономной Республики как туристической дестинации для местных и иностранных туристов, описывается важность туристического потенциала района, его исторические памятники, мечети, фонтаны для привлечения туристов в район.
Ключевые слова: туризм, исторические памятники, мечети, фонтаны.

According to recent statistics, tourism has been one of the fastest growing sectors in Azerbaijan. The development of numerous tourism sub-sectors has also given impetus to the development of regional tourism. The analyses show that by attracting more tourists from neighboring countries, as well as becoming a specialized tourist destination for countries with greater global demand, Azerbaijan's advantage in both areas can be further enhanced. Development processes, based on the principles of environmental sustainability, will become an important component of the development of villages and regions in Azerbaijan as a whole.

This article highlights the advantages of the Ordubad district as a tourist destination for local and foreign tourists, describes the importance of tourism potential of the district, its historical monuments.

There are many opinions about the origin of Ordubad. Some consider it to be "army" and "honey" "pat" (or, aba). It means "army place".

According to sources, this toponim at different times was named as orbad, urdubad, orduvad, etc. Some claim that Ordubad was formed during the Mongolian period. The fact that the historian Sebeos in the 7th century also mentions the city of Ordobad in the territory of Nakhchivan shows that it is more ancient.

The city may have been established by the 14th century, or earlier [3]. The Ottoman Empire (1299–1923) had occupied the Ordubad territory in the past. Before this occupation, a local rebellion had been organized against invasion of the Ottomans by Hadji, known as "Kasab" (butcher) and Bayandar when they came to know that Saffavids were to launch an attack. They were backed by the local people. The rebels initially took control of the city and also occupied a fortress near the city.

However, the rebels had their own internal dissensions, and as a result a small battalion of the Ottoman army defeated the rebels and killed them. Following this victory and occupation by the Ottomans, Khaten bey Ordubadi, the prime vizier, appealed to the Shah to waive off all taxes levied on the local people, which was agreed [15].

Archaeological excavations carried out by Russian archaeologists in ancient settlements of Ordubad have unearthed remnants of Bronze Age dated to the fourth century. [16] It includes a necropolis, which revealed graves of warriors also dated to the fourth century. These were initially assessed, in 1928, as skeletons of only warrior men but subsequent research carried out by the Archaeological and Ethnological Institute of Azerbaijan National Academy of Science in 2004 has concluded that at least one of the skeletons is of a woman warrior found with her armory such as quiver, arrows and helmet.

Ordubad was once an important regional stop on the caravan route of the Silk Road trade with China, Europe and India. The city was first founded as Gala city, a feudal city, on the top of the Ambras on the left bank of Ordubadchay River in the 15th century. In view of extensive trade, the city started developing on the right bank of the Ordubadchay with many new districts. In the 17th and 18th centuries trade centres were established in the city on the right bank, which diminished the importance of Gala city. Built in the backdrop of Zangezur Caucasus mountain it is enclosed on three sides by mountains providing for a very green environment. In the 17th century the city underwent major reconstruction activity, maintaining eastern feudal architectural features. [7] Following the Russo-Persian War (1826-1828), the town passed from Iranian rule to Imperial Russian rule under the Treaty of Turkmenchay of 1828. According to a census conducted in 1834, Ordubad, with its 52 villages, had a population of 11,341.

The Ordubad site was added to the UNESCO World Heritage Tentative List on 24 October 2001 in the Cultural category.

The Ordubad city, known as the "pearl" of Nakhchivan Autonomous Republic, is located at an elevation of 949 metres (3,114 ft). It is in the northern bank of the central stretch of the Araz river of the eastern Transcaucasia which earlier belonged to Persia, now in Azerbaijan. It is the second largest town of the Autonomous Republic. The Ordubad district itself has an area of 972 square kilometres (375 sq mi) and is delimited by Iran on the south, Armenia forming the north and west border, and the Julfa district of Nakhchivan bordering the east. The river that rises from the north from the Mt. Qobān (also known as Tk. Qapïjïq, Rus. Kapudzhukh or Kapydzhik) at an elevation of 3,904 metres (12,808 ft) drains into the Araz river. The town is divided into five districts of the Ambaras, the Kurdtatal, the Mingis, the Sar sheher, and the Uch. The town has a large number of walnut and mulberry trees. The closest railway station is Ordubad and the distance to Nakhchivan city is 88 kilometres (55 mi). Tabriz is 94 kilometres (58 mi) away to the north-northwest.

Architectural style of Ordubad's dwelling houses is not found in any of the other zones of Azerbaijan. The plan of houses, selected by special lines and reflecting traditions of the population, is very colorful and unique.

According to the history, in Ordubad, there were more than 100 fountains, brownies. Indigenous people use the Dübendizi River to water the land from the center of the city and drink the water from these fountains. In general, fountains in Ordubad have always been regarded as sacred. Currently, 34 fountains are used in the city. All fountains have been damaged by underground roads. The location of the fountains at the depth of 3-10 m from the Earth's surface in Urubad, availability of sanitation facilities in the city, baths are facts that confirm the cultural level.

Ordubad is also known for its natural beauty, gur arrays, fountains, beautiful nature, as well as quality silk. Ordubad late writer Aliqulu Farajov called Ordubadi the silk cradle of Azerbaijan.

In the new city of Ordubad, planned in the 17th century, there were five divisions or districts with trade squares of larger size than the earlier blocks, which also had a plethora of mosques, springs, and bath-houses. The medieval market square in the heart of the city is prominent and the glass mosque, the

Cümə Mosque, is a landmark. Caravan sheds and the market here traded in silk and dry fruits with East European countries. The lay out of the streets is radial and appears in the shape of a fan close to the center of the city. Each of the streets have squares which are a typical feature of the city. A well known suburb of the city is Akulis through which a small stream flows. The city has many private and public schools. The city has a number qanats or underground canals called "kahriz", which are the source of water for houses and orchards. The city reflects tradition and culture of northern and southern Azerbaijan. The following Ordubad attractions are recommended for tourists to visit:

Juma Mosque

Ordubad Juma Mosque or Shah Abbas Mosque is a 17th century historical mosque located in the historic center of Ordubad. The mosque, built in the style of the Nakhchivan-Maragha school of architecture by the decree of Shah Abbas, was erected on the highest point in the central square of Ordubad. This mosque is a medieval architectural monument. The mosque on the highest point of the central square of the city attracts attention with its grandeur. The architectural appearance of the mosque carries the main features of the monuments of the 17th-18th centuries. A stone plaque on the east gate of the Juma Mosque engraved a five-line decree in Persian with the lineage of Shah Abbas I [1]. This decree, dated 1604, states: "Taking into account the confidence of the entire population of Ordubad settlement in the Shah Abbas dynasty, their Shiite sect, they should gradually abolish (gradually) the tax, which consists of taxes collected from artisans, gardens, fields, mills, exports, to get them out of the Azerbaijani bonnet and expel them from the justice." [2].This decree also gives grounds to say that the Juma Mosque was formed in the late Middle Ages. However, the plan structure, some elements and artistic design of the mosque show that its original foundation is older. The geometric ornaments on the inner walls of the mosque are reminiscent of paintings on the ancient monuments of Nakhchivan. According to some sources, an inscription on a brick found during the renovation of the mosque in 1902-1903 shows that it was built in the 12th-13th centuries. The square south of the Juma Mosque used to have caravanserais and shops. At that time, the mosque area with this square formed a single central complex. Researchers note that the current appearance of the Juma Mosque was created as a result of later additions. The mosque and surrounding buildings were overhauled in 1987. Today, the Ordubad Juma Mosque is the result of numerous layers of construction. The inscription on the east gate of the mosque engraves the decree of Shah Abbas I on the construction of the mosque and shows the date of 1012 AH (1604 AD).

Qeyyseriye (Caesarea)

Geysariyye Monument is a historic edifice dated to the 17th century, located in the main market centre. It is now a historical and ethnography museum [4]. The monument, located in the central market square of Ordubad, is one of the Turkish-Islamic monuments of Nakhchivan. The total area of Caesarea is 540 m². It consists of a large dome and 16 small domes adjacent to it. The monument consists of a central octagonal hall measuring 10x10 m² and a circular dome covering it, four intricate pillars supporting the dome in the corners and passages between the supports and the outer wall niches. The monument is built of baked brick. The wall thickness is 80 cm. The total height of the monument, including the center and dome, is 8.5 m. The windows of the historic building are made by the grid method.

The word "Caesarea" means a covered "Eastern market" built in the past for the sale of jewels and jewels belonging to the kings. Gold jewelry was mainly sold here. Such buildings can be found in three parts of the world: in Samarkand, Tabriz and Ordubad. At present, the most prominent and prosperous is in Ordubad. Some of the king's belongings, such as jewelry and red precious stones, were also put up for sale. That is why this monument was called "Shah Bazaar". Shah Abbas built this building for his wife. The purpose of the building was to sell gold and jewelry belonging to Shah Abbas. In later times, this monument was used as a "Place for wrestling". So, because the floor of the hall is relatively lower than the floor of the building, instead of a mattress, they filled it with bushes collected from the mountains and poured fine soil on it. Wrestlers from Iran, Turkey, Hamadan and other places tried their hand here. Whoever won received a bag of gold as a reward from the khan sitting in the cells.

The History and Ethnography Museum of Ordubad region has been operating in this building since 1991.

Gemigaya Mountain

Gemigaya Mountain (height 3725.9 m) is an important backdrop to the city which is known for its petroglyphs, necropolises, and ancient settlements of Ordubad, Sabirkend, Plovdagh and Kharaba Gilan, which attests to its occupancy between 7th to 1st century BC. It is situated within the Ordubad National Park. Mount Gamigaya - a mountain in the territory of Ordubad district. The peak is located in the watershed of the Zangazur range, 7 km south-east of Nasirvaz village. It is a meridional-like rock with a steep slope and volcanic-sedimentary rocks of the Kalaki Formation belonging to the Ipr floor of the Lower Eocene. Tectonically, Zangazur is located on the south-western edge of the uplift zone. Fault faults are passing from the south-eastern slope to the north-east. BC Rock paintings of the III-I millennia - pictograms and Bibgatal shrine are here.

There are three museums in Ordubad.

- Memorial Museum of Mammad Said Ordubadi - established in 1972, holds more than 700 exhibits.
- The House-Museum of Academician Yusif Mammadaliyev - established in 1975, holds more than 1800 exhibits.
- Ordubad History Museum - established in December 1980, holds nearly 3500 exhibits and fragments.

References

1. Encyclopedia of Nakhchivan monuments. [Nakhchivan, 2008, p. 267-269]
2. Hajifakhraddin Safarli. [Mosques and shrines of Nakhchivan. Nakhchivan: "Ajami" Publishing and Printing Association, 2018, p. 216]
3. Mayor, Adrienne [The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World, 2014, p.73]
4. Nakhchivan encyclopedia. [Baku. 2002. p. 90.]
5. Nakhchivan encyclopedia. [Vol.1 (improved and revised second edition). Nakhchivan division, V.Y. Talybov, 2005, p. 596, ISBN 5-8066-1468-9*]*
6. "Ordubad historical and architectural reserve". *[UNESCO Organization*. Retrieved 19 November 2015]
7. Saint-Martin, Jean [(1818). *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*. Paris: L'imprimerie Royale. p. 134. Original text is in French.]
8. Zardabli, Ismayil bey [The History of Azerbaijan: from ancient times to the present day, 2014, p. 318]

Könül SALMANOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
baş müəllim
konul.salmanova@atmu.edu.az

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN TURİZM POTENSİALI

TOURISM POTENTIAL OF NAKHCHIVAN CITY

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ГОРОДА НАХИЧЕВАНЬ

Xülasə: Naxçıvan regionu Azərbaycanın təbiət və tarixi abidələr baxımından zəngin olan turizm bölgəsidir. Məqalədə regionun əsas şəhəri olan Naxçıvan şəhərinin tarixindən, mədəniyyət və memarlıq nümunələrindən və ümumilikdə şəhərin turizm potensialından və turistləri şəhərə cəlb edən amillərdən bəhs olunur.

Açar sözlər: tarix, mədəniyyət, abidələr, turizm obyektləri, turizm potensialı

Abstract: Nakhchivan region is a touristic region of Azerbaijan rich in natural and historical monuments. The article discusses the history, culture and architecture of Nakhchivan, the main city of the region, as well as the tourism potential of the city in general and the factors that attract tourists to the city.

Keywords: history, culture, monuments, tourism facilities, tourism potential

Абстракт: Нахчыванская область – туристический регион Азербайджана, богатый природными и историческими памятниками. В статье рассматривается история Нахчывана, главного города региона, примеры культуры и архитектуры, а также туристический потенциал города в целом и факторы, привлекающие в город туристов.

Ключевые слова: история, культура, памятники, туристические объекты, туристический потенциал

The colorful landscape, fauna and flora, mineral springs, medical centers, ancient history, cultural and natural monuments, ecologically clean food products, settlements with modern infrastructure and the existing stability in Nakhchivan region create the basis for the development of many types of tourism. There are natural and historical monuments of ancient times - Momina Khatun, Garabaghlar, Yusif ibn Kuseyir and Gulustan tombs, centuries-old Oriental plane, sagebrush, mulberry trees and the first settlement of ancient people in Gamigaya and Kilit Cave, Alinja Fortress, the symbol of the greatness and invincibility of these places, Ilandag, Babek Fortress, Goy-Gol, Ashabi-Kahf and hundreds of works of art are the unparalleled tourism potential of Nakhchivan. Also, the availability of more than 250 mineral and medicinal water sources in the area creates ample opportunities for the development of tourism in the region.

As the Nakhchivan Autonomous Republic, which borders Turkey and Iran, was a strategic region of the former USSR, the development of tourism was not allowed here. That is why this sector, which is very important in the world, is emerging in the autonomous republic. As the economic and political problems of the first years of independence were resolved, the development of the existing tourism potential became a topical issue. In recent years, much has been done to improve infrastructure, recreation parks and fountain-monument complexes have been put into operation in cities and regions, modern hotels have been built, new monuments have been erected, ancient architectural monuments reflecting historical memory have been restored. Also, Duzdag and Badamli physiotherapy hospitals and Daridag arsenic water clinic, which have no analogues in the world, have been reconstructed to modern standards.

At the same time, the Duzdag Sanatorium Complex, which was opened in June 2008 with a grand opening ceremony, has all the conditions for examination, treatment and recreation. The international conference "Tourism, Development and Prospects" held in Nakhchivan in November 2006 was a successful step towards the development of the tourism sector in the autonomous republic and facilitated the development of new projects. The International Conference on "Religious and Health Tourism: Organization of Spiritual and Physical Recreation" held in Nakhchivan in May 2008 with the participation of representatives of the Organization of the Islamic Conference was important in promoting the tourism potential of the autonomous republic.

Historical monuments, colorful natural landscapes, clean climate, mineral waters and sanatorium-type treatment centers based on them, which reflect the religious and national features of the Nakhchivan Autonomous Republic, provide ample opportunities for the development of ecotourism, as well as ethnic and religious tourism. Our autonomous republic is also rich in religious shrines. So, there are pirs, imams and so on. The most important of them is the Ashabi-Kahf shrine mentioned in Surat al-Kahf of the Holy Quran. "Ashabi-Kahf Shrine" religious-cultural monument complex has all conditions for visitors to visit. The tomb of the Prophet Noah in Nakhchivan is also one of the most visited places by tourists.

Tourist routes are being prepared taking into account the tourism potential of the Nakhchivan Autonomous Republic and the factors that are of interest to visitors. For example, tourist routes like Nakhchivan city tour, Nakhchivan-Khanagah (including Alinja fortress), Nakhchivan-Garabaghlar, Nakhchivan-Ashabi-Kahf, Nakhchivan-Ordubad, Nakhchivan-Batabat, Zangazur National Park named after Hasan Aliyev have been developed from several directions. Due to the fact that the city of Nakhchivan is located in the center of the autonomous republic and from here to all districts and villages operate buses and taxis, as well as trains, such convenient roads are built to the most remote villages of the region. Passenger buses from Nakhchivan and Sharur pass through the territory of the Islamic Republic of Iran to Baku. There are flights from Nakhchivan International Airport to Baku, Ganja, Moscow and Istanbul. Ordubad National Park named after Academician Hasan Aliyev, Shahbuz State Nature Reserve are located in this region. To date, tourist routes have been prepared in 8 directions to Ordubad National Park named after academician Hasan Aliyev, and in 5 directions to other regions of the autonomous republic.

Purposeful measures taken in recent years to build infrastructure in the autonomous republic, including the commissioning of new tourism facilities, have opened up new opportunities for tourism development. The “State Program for the Development of Tourism in the Nakhchivan Autonomous Republic in 2018-2022” adopted by the Order of the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic dated January 31, 2018 allows to implement the necessary activities in this area.

The development of Nakhchivan began in the 70s of the last century during the leadership of Heydar Aliyev in Azerbaijan. Nakhchivan was blocked as a result of Armenia's occupation policy against Azerbaijan in the late 1980s, the gas line was cut off in 1991, and the railway was blocked in 1992.

After gaining independence, there were built a chess school in Nakhchivan, Olympic Sports Complex, Swimming Center, the new five-storey building of Nakhchivan State University, Electronic library, building for the Faculty of Law and Social Management, the new building for the Customs Committee, National Bank, Rehabilitation Center for the Disabled, Heydar Aliyev School and a number of other schools, residential buildings for the disabled. The mausoleum of Huseyn Javid was erected in Nakhchivan, dozens of administrative buildings were overhauled, Heydar Aliyev Park, Ajami, Dada Gorgud parks were built, a bust of national leader Heydar Aliyev and a statue of Babek, Koroglu, Jalil Mammadguluzade, Ajami Nakhchivan were erected, the Grand Hotel and other hotels and restaurants meeting modern requirements were built, the airport meeting international standards was put into operation for the people of Nakhchivan. All this is connected with the name, personality and political activity of Heydar Aliyev, the national leader of the Azerbaijani people.

Nakhchivan city is the administrative center of the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan. It is located on the right bank of the Nakhchivan River, at an altitude of 1000 m above sea level. It is 560 kilometers from Baku.

Nakhchivan city is the capital of the Nakhchivan Autonomous Republic. Nakhchivan is one of the oldest cities in Azerbaijan. As a result of archeological researches in Nakhchivan material and cultural samples of the II-I millennia B.C. have been found. The culture of Nakhchivan, which is geographically close to the leading cultural centers of the Middle East, had a great impact on the life of the tribes here, and the signs of early urban culture and class society appeared more quickly in the area.

According to the Law "On partial changes in the administrative-territorial division of some regions of the Republic of Azerbaijan" approved by the President of the Republic of Azerbaijan on December 4, 2001, Aliabad administrative district of Babek region of Nakhchivan Autonomous Republic was transferred to Nakhchivan city. There is 1 settlement (Aliabad) and 5 villages in the city. The area of the city is 191.57 square kilometers.

The land of Nakhchivan has been known in the Middle East since ancient times for its unique architectural samples. In ancient and medieval times, Nakhchivan was a city with a fortified defense system and valuable architectural monuments. The remains of buildings built of raw bricks and seals of the ancient architecture of Nakhchivan dating back to the end of the III millennium and the beginning of the II millennium B.C., the magnificent castle walls in Nakhchivan, early urban areas surrounded by rectangular and semicircular towers (I and II Kultepe, Govurgala, Garabaghlar, Oglangala, Plovtepe, Kazanchi, Vaykhir, Chalkhangala, etc.)were discovered. These monuments revealed the ties of Azerbaijan, as well as Nakhchivan with the highly developed cultural centers of the Middle East. Settlements, cyclopean structures, architectural monuments, fortresses, fortifications, construction materials, and construction equipment of Nakhchivan belonging to different historical periods are in the center of the attention.

Nakhchivan is the oldest city in the world belonging to Azerbaijanis. The Azerbaijani people created an ancient and rich culture in these lands. At the same time, Nakhchivan is considered one of the oldest centers in the world. The rich history, scientific and cultural heritage of the Azerbaijani people has been formed in these areas. Experts have interpreted the origin of the word Nakhchivan in several ways.

According to folk etymology, Nakhchivan "Naqshi-jahan" means the decoration of the world. According to the most popular legend, Nakhchivan is associated with the prophet Noah. Noah's ark, which saved his people from the global storm, landed here, and therefore it is considered the land where Noah came from.

Nakhchivan was one of the oldest and largest cities in Azerbaijan and the East. The city's history goes back thousands of years: archaeologists have found many material cultural artifacts from the II and I millennia B.C. Locals connect the creation of a settlement on the site of Nakhchivan with the legend of the prophet Noah, who survived the Great Flood. According to the legend, Noah's ark touched the mountain peaks of the Lesser Caucasus three times before landing, and one of them - Agridag - was divided into two parts: Great Agridag and Little Agridag. The other submarine peaks touched by the ship were Gapichig, Ilandagh and Alagoz. According to the local legend, Noah lived here for a long time after the flood and died there. Until recently, longtime elders claimed that they knew where Noah was buried. This legend is so widespread among the people that even the famous artist Bahruz Kangarli created a painting called "Noah's Tomb".

The earliest written source mentioning Nakhchivan is the works of Ptolemy (II century). He mentions the name of Nakhchivan as "Nakhsuana". In medieval Arabic sources, the name of the city is written as "Nashava", but Mohammad Nakhchivani, Hamdullah Qazvini, Katib Chalabi and Evliya Chalabi and others named the city as "Naqshi-Jahan" ("Decoration of the World") in their works.

The beauty of the city and its geopolitical position led to frequent raids by neighboring states, as a result of which the city was destroyed several times. But every time Nakhchivan stubbornly stood up again, restored the destroyed parts, and fell into a better shape than it was before.

Nakhchivan is a large city with a large population, built and fortified in a high place in Azerbaijan. Many palaces, suburban castles, mansions and parade buildings were built here. Stone fortresses were built near the city, and madrassas and mosques were built inside the fortress. There is a spring in the castle. All construction was made of lime and baked bricks. Most of the three- and four-storey pavilions are castles. There are villages and rivers around the city. After becoming the capital of the Atabey state of Azerbaijan, Nakhchivan became the political, economic, cultural and artistic center of Azerbaijan. The bridge over the Araz connected Nakhchivan's international trade routes - the Great Silk Road, which connected the countries of the Far and Middle East with Europe. Under the leadership of architect Ajami Nakhchivani, the Atabeyler Architectural Complex was established in the area where the tomb of Momina Khatun is located. The complex included the Atabeylar Palace, the Juma Mosque, a madrasa, a state house, the tomb of Momuna Khatun, a double minaret and other monuments.

Eastern and European historians, geographers, travelers and missionaries such as Evliya Chalabi, Tavariye, Chardin, Dubois de Montpelier, Morier, Robert Ker Perter, who came to Nakhchivan, were also amazed. Well-known art critic M.V. Alpatov wrote that the human freshness in the works of Eastern classics such as Firdovsi and Nizami is in the monuments of Nakhchivan. Prominent Turkologist Murad Aji called Nakhchivan the "Second Altai". A monument to architect Ajami Abubakr oglu Nakhchivani has been erected in one of the central streets of Nakhchivan, near the tomb of Momina Khatun.

Nakhchivan School of Architecture was based on accurate mathematical calculation methods. Monuments were built on the basis of accurate calculations and measurements, planning, location, accurate arrangement of ornaments and inscriptions. The modular system of monuments, proportion schemes, the structure of arches and domes, the exact size of octagonal surfaces would not be possible without mathematical calculations. Under the influence of this school, a number of architectural compositions were created in the Middle East. Nakhchivan architecture is famous not only for its stone architectural monuments, but also for its monuments, the main building material of which is red baked and purple tiles (Imamzade architectural complex, etc.).

Nakhchivan lost its former glory as a result of the Mongolian invasions, revived like other Azerbaijani cities during the Elkhani rulers, suffered destructive wars between the Chobani and Jalairi amirs in the second half of the 14th century, suffered during the marches of the Red Horde khans Tokhtamish and Amir Teymur, was destroyed twice in the first half of the 17th century, and lost its leading role and position in the political, economic and cultural life of Azerbaijan. Military-political events also caused significant damage to cultural centers such as Julfa, Ordubad, and Aylis.

The city had 3-4 storey houses, aristocratic palaces, many mosques, religious shrines, richly decorated baths and other public buildings, some of which have survived. Among the monuments of Nakhchivan are the tomb of Imamzadeh, the tomb of Yusif Kuseyir oglu (1162), buzkhana (XIV century). Despite being repeatedly destroyed during the Safavid-Ottoman wars, Nakhchivan was rich in valuable architectural monuments until the 18th century. According to the Turkish historian-traveler Evliya Chalabi, in the 17th century, Nakhchivan had 10,200 "covered big houses", 40 mosques, 20 caravanserais, 7 baths and markets.

In recent years, some of the architectural monuments in Nakhchivan - the tomb of Momina Khatun, Imamzadeh tomb, Zaviya mosque, Juma mosque, Ismayil khan baths (two baths of the XVIII - XIX centuries), Nakhchivan khan palace and dozens of historical buildings have been restored. The city of Nakhchivan was expanded according to the master plan, new housing estates were built in vacant areas and reconstruction works were carried out.

The art of architecture has reached a high level here, and a unique original style of Azerbaijani architecture has emerged. This style later became widespread and went down in history as the Nakhchivan School of Architecture. This school has given architects and artists such as Ajami Abubakr oglu Nakhchivani, Amiraddin Masud Nakhchivani, Ahmad ibn Ayyub al-Hafiz Nakhchivani. Due to the high level of development of geometry and mathematics during this period, one of the areas in which these scientific knowledge and skills were applied was architecture.

The city of Nakhchivan is not only the political center of the Nakhchivan Autonomous Republic, but also a cultural center. In general, there are 21 museums and museum-type enterprises and 1 museum branch in the city. Nakhchivan State Museum of Literature named after Jalil Mammadguluzadeh, Nakhchivan State History Museum, Nakhchivan State Carpet Museum, Huseyn Javid's house museum, Jalil Mammadguluzadeh's house museum, Jamshid Nakhchivanski's house museum, Bahruz Kangarli's house museum, Heydar Aliyev's house museum and recently opened open air museum is the center of attention with interesting exhibits. Three historical and architectural monuments located in Nakhchivan also function as museums. One of them is the tomb of Momina Khatun, built by Ajami Nakhchivani in the 12th century. The tomb was built by the order of Mohammad Jahan Pahlavan, the ruler of the Atabey state of Azerbaijan. The other is the tomb of Yusif Kuseyir oglu, built by the same architect in 1162. The third monument is the tomb of Hussein Javid, erected over the tomb of Hussein Javid. In 2016, the park named after Bahruz Kangarli was opened in Nakhchivan.

You can stay in several hotels in Nakhchivan. Among them are "Grand Nakhchivan", "Tabriz", "Togrul", "Azeri", "Ganjlik" shopping center hotel and others. In front of the Tabriz Hotel, in Dada Gorgud Square, there is a historical and architectural monument of the XVIII century - Ismail Khan's bath and a monument to Dada Gorgud.

The development of tourism depends not only on the high level of infrastructure, but also on stability. The presence of these two factors in our autonomous republic, the recognition of our ancient land as a crime-free region creates another advantage for tourists to come to the autonomous republic. Nakhchivan also has experience in hosting international events and sports competitions. The announcement of Nakhchivan as the Capital of Islamic Culture for 2018 and the title of the Youth Capital of our country were important in terms of demonstrating our tourism opportunities. As a result of the work done in this area, about 250,000 tourists have visited the autonomous republic in the first eight months of this year.

According to the Order of the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic dated January 31, 2018, the adoption of the "State Program for the Development of Tourism in the Nakhchivan Autonomous Republic in 2018-2022" laid the foundation of the new stage in tourism development. The measures taken in the field of tourism development in the Autonomous Republic and the conditions created open wide horizons for the development and promotion of the tourism potential of the ancient land.

References

1. Həbibə Soltanova Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, Bakı, 2015
2. https://mida.gov.az/documents/Turizm_sənayesinin_inkişafına_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf
3. https://nakhchivan.preslib.az/az_d9.html
4. http://www.dgk.nmr.az/az/page/54/

Məhbubə UMUDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, baş müəllim
Mahbuba.umudova@atmu.edu.az

NAXÇIVAN REGİONUNDA TURİZM ƏHƏMİYYƏTLİ ÇAYLAR VƏ BULAQLAR

TOURISM-RELATED RIVERS AND SPRINGS IN THE NAKHCHIVAN AREA

РЕКИ И ИСТОЧНИКИ ТУРИСТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ В НАХИЧЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ

Xülasə: Naxçıvan regionunun təbiəti çaylar və bulaqlar baxımından çox zəngin olan turizm bölgəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 400-ə yaxın çay və çay qolları var. Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay muxtar respublika ərazisində böyük çaylar hesab olunur.
Açar sözlər: mineral sular, çaylar, bulaqlar, turizm potensialı

Abstract: The Nakhchivan region is a tourist destination with several rivers and springs. In the Nakhchivan Autonomous Republic's territory, there are over 400 rivers and tributaries. Large rivers in the autonomous republic's area include the Arpachay, Nakhchivanchay, Alinjachay, and Gilanchay.
Keywords: mineral recourses , rivers, springs, tourism potential

Абстракт: Нахчыванская область является туристическим направлением с несколькими реками и родниками. На территории Нахчыванской Автономной Республики насчитывается более 400 рек и притоков. К крупным рекам на территории автономной республики относятся Арпачай, Нахчыванчай, Алинджачай, Гиланчай.
Ключевые слова: полезные ископаемые, реки, родники, туристический потенциал.

The Nakhchivan Autonomous Republic (also known as the Nakhchivan Soviet Socialist Republic from 1920 to 1923, the Nakhchivan Autonomous Republic from 1923 to 1924, the Nakhchivan Soviet Socialist Republic from 1924 to 1990, and the Nakhchivan Autonomous Republic from 1990 to present) is a republic within the Republic.

It is bordered by the Republic of Armenia (246 km long border) to the north and east, the Republic of Turkey to the west (15 km long border line), and the Islamic Republic of Iran (204 km long border line) to the south.

On February 9, 1924, the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic was created. The watersheds of the Zangazur and Daralayaz mountains create the natural boundary of Nakhchivan AR with Armenia, while the Araz River forms the natural border with Turkey and Iran.

From northwest to southeast, its domain runs for 158 kilometers. Komurlu Mountain (2064 m) in the Sharur section of the Saraybulag Range is the furthest point in the north of the Nakhchivan Autonomous Republic, and the Zerani railway station on the left bank of the Araz River is the farthest point in the south. From north to south, the maximum distance is 75 kilometers.

On February 9, 1924, the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic was created. The watersheds of the Zangazur and Daralayaz mountains create the natural boundary of Nakhchivan AR with Armenia, while the Araz River forms the natural border with Turkey and Iran.

From northwest to southeast, its domain runs for 158 kilometers. Komurlu Mountain (2064 m) in the Sharur section of the Saraybulag Range is the furthest point in the north of the Nakhchivan Autonomous Republic, and the Zerani railway station on the left bank of the Araz River is the farthest point in the south. From north to south, the maximum distance is 75 kilometers.

The Shahbuz area was founded in the first part of the 1930s from the Sharur, Nakhchivan, Julfa, Ordubad, and Abragunis regions. The Nakhchivan ASSR was administratively split into five areas with the union of the Abragunis and Julfa regions in 1948 (Nakhchivan (since 1978 Babek), Sharur, Shahbuz, Julfa, and Ordubad).

The Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR was founded on August 28, 1990, with the goal of accelerating and strengthening the socioeconomic development of the area's border region with Turkey, as well as the region's geostrategic location. Kangarli district was founded in 2013 at the cost of ten villages in Sharur district.

Nakhchivan Autonomous Republic is located in the south-west of the Lesser Caucasus, with an average altitude of 1450 meters above sea level.

Mountainous terrain covers two-thirds of the region, with elevations exceeding 1,000 meters.

Sloping plains (Sadarak, Sharur, Boyukduz, Nakhchivan, Julfa, Yayji, Kangarli, Deste, Ordubad, etc.) cover one-third of the land, divided by mountain branches and ridges. These lowlands cover around 10,000 hectares in total. The mouth of the Eastern Arpachay, which was produced as a result of tectonic subsidence on the one hand and the accumulation process on the other, was the broadest area of the plains along the Araz.

The clear outcrops of different age geological layers in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, the presence of unique and crystallized rocks within the earth's crust have attracted the attention of geologists and travelers since the middle of the 18th century. This is reflected in the geological literature of both Western Europe and Russia in solving the problem of the relative age of the Alpine strata. "Nakhchivan laccoliths" (Alinja, Ilandagh, etc.) and successive layers of the Paleozoic in the Julfa gorge, which are rarely found in the Alps, have gained world fame and have not lost their classic value to this day.

The discovery of caves and wells in the mining areas (Duzdagh, Daridagh, Shekerdere, Gomur, Quyuludag, Gizilgaya, etc.), the discovery of primitive tools of labor in the territory of Nakhchivan since ancient times, salt, arsenic, copper, gold, sulfur, etc. indicates that it has been removed; In the Middle Ages in Azerbaijan scientific-descriptive mineralogical treatises "Javahirname" were created.

The first geological surveys and study of mineral resources in the area began in the second half of the 18th century, and the systematic regular study dates back to the period after the establishment of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Our scientists engaged in geological-mineralogical sciences and called this land "museum of natural springs". So far, more than 250 exhibits of this "museum" have been found. Their daily debit is not small.

It is estimated that the region's mineral springs discharge about 24 million liters of water a day. Very few of them are used.

It should be noted that these mineral springs (especially medicinal waters), which are an example of life in every drop, have been known to people since ancient times. The locals have always benefited from these springs, which are the water of life and healing, and have a strong belief in their healing power, saying that they are "the hearth of God." Since then, settlements have been built around these sources. Dashgala is an example for the cave near the village of Sirab. It is said that people from the primitive community lived here. The necropolis near the village of Badamli is a medieval archeological monument.

The words Naksuana and Nashava, the original names of Nakhchivan, also took their meaning from this "god's hearth". Just as Nashava means "good water" in Persian, Naksuana means "place of good water" in Turkish. Historically, the outskirts of Nakhchivan have always been rich in mineral water deposits.

Mineral springs located in and near large river valleys are not evenly distributed in the territory of the Autonomous Republic. The number of springs in Shahbuz region is more than the other regions

in Nakhchivan . About 50 mineral water sources have been discovered in an area of 40 square kilometers along the river valleys in its territory. 85 mineral springs were registered in Julfa region. 50 mineral-therapeutic water sources were studied in Babek.

According to researchers, the relief, river network, geological environment and climate were of great importance in the formation of mineral springs.

Scientists also believe that the fact that these waters have high chemical and balneological properties plays an important role in their formation from sediments of different composition and age.

In this case, spring water brings all the positive qualities of groundwater to the surface along with them. If we take into account that the age of the oldest water rocks in the area varies from 400 million years to 500-700 thousand, then there is no need to break down what we said.

Employee of the Nakhchivan branch of ANAS, candidate of chemical sciences Fizza Mammadova says that the healing properties of mineral waters are determined by their 6 main ions: sodium, calcium, magnesium, chlorine, sulfate and hydrocarbonate. The diversity of the composition of these waters depends on the combination of these six elements in different proportions. If the hydrocarbons and sodium ions predominate in the water, then, of course, they form the hydrocarbonate-sodium, for example, the famous "Barjomi" type of water. Along with "Sirab" in Nakhchivan, "Gulustan" (Julfa), "Navi" (Ordubad), "Bichenak" (Shahbuz) mineral waters also belong to this type.

In "Narzan" type waters, it is formed from a combination of magnesium, calcium, and sulfate ions. The springs "Badamli", "Gicdesar", "Karvansara", "Salasuz" of Shahbuz region, "Dinge", "Nasirvaz" of Julfa, "Gizilburun" of Babek region are its analogues.

"Askhabi-Kahf mineral water has already revealed its secret. It is rich in radon. This water is an analogue of the famous Pyatigorsk (North Caucasus) water and is effective in the treatment of neurological, cardiovascular and rheumatic diseases. Since last year, its source has built kiosks and small pools for the normal use of this wealth. Now, every fifteen minutes, the water that boils and rises to the surface of the earth in a gaseous state is collected in pools and given to people for use here, which is used for bolneological purposes.

It should be noted that the study of mineral springs and the environment in which they are formed in the autonomous republic - geology and tectonics - began in the tsarist period, or rather in the middle of the X1X century.

Water source discovery has been planned since the twentieth century. It was discovered that there were 6 sorts, 16 classes, and 33 different types of mineral waters in the region during the previous time. Carbon dioxide makes up 98 percent of them, and they come from hydrocarbonate seas. This area also receives a third of Azerbaijan's carbonated water.

"Badamli" - The source of this mineral water lies in a lovely valley with almond trees and vineyards, at an elevation of 1,400 meters above sea level, 30 kilometers from Nakhchivan, on the fringes of the same-named settlement (Shahbuz district of Nakhchivan Autonomous Republic). The area is known for its 2.5 million liter daily flow of carbonated water springs.

Iodine, bromine, copper, and boric acid are all present in this water. On the basis of existing springs, one of the largest mineral filling operations in the Caucasus works. "Badamli-5" is a delicious table drink that stimulates appetite, aids digestion, and quenches thirst. Outside of the resort, this water is essential for the treatment of digestive system problems.

"Sirab" is a popular "Borjomi" type medicinal table water. With a total mineral concentration of 2.0-2.7 g/l, this water is carbonate, hydrocarbonate-sodium-calcium. The syrup included iron, bromine, and silicic acids, as well as lithium and strontium. The "Sirab-12" treatment-table water filling plant with a pleasant flavor functions on the basis of the sources utilised. This water is used to treat gastrointestinal problems as well as metabolic problems. The water spring lies near the town of Sirab, which is known for the Bronze Age architectural complex "Dashgala."

Vaykhir is a carbonate-rich, salt-alkaline water deposit of the Yessentuki type situated 17 kilometers north of Nakhchivan at an elevation of 1,400 meters above sea level. Drilled wells produce

more than 2 million liters of water every day. The total mineralization of this water is 6.5 g/l, and it is carbonate, chlorine-hydrocarbonate-sodium. It's used to treat digestive problems like persistent gastritis and metabolic problems (diabetes, gastritis, diathesis, oxalanturia).

Daridag is a unique source of naturally occurring carbonated arsenic mineral waters. It is 8 kilometers north of Julfa. The reserves identified are 500 m3. It has a high mineralization of -21 g/l (temperature 52 ° C), carbonated CO2 of -1.5 g/l chlorine-hydrocarbonate-sodium. Boron, iodine, bromine, strontium, and lithium are all abundant in it. It is suggested that you consume it if you have gastrointestinal or musculoskeletal problems. It is essential for bathing in peripheral nerve system illnesses.

Nahajir is a health resort in Nakhchivan's north-east corner. It is situated on the Nahajir Mountain's slopes. Carbonated (1.3 g/l free carbonate), iron hydrocarbonate-sodium water sources with a salinity of 6 g/l form the foundation of the resort's resources. Drinking is beneficial in the treatment of digestive disorders and anemia.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan: ekoturizm potensialı II Bakı. Şərq-Qərb, 2012
2. Həşim Həsənoğlu Azərbaycanın dini-tarixi abidələri, ziyarətgahları, seyidləri,övliyaları. Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2005, 524s.
3. https://nakhchivan.preslib.az/az_d9.html
4. https://medeniyyet.az/page/news/5397/Naxcivan-ve-dini-turizm.html
5. http://turizm.nakhchivan.az/index.php/template/2015-12-29-06-33-39/2-undzatezhorised/35-tarikhi-m-d-ni-turizm
6. Həbibə Sultanova , Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrafiya. AzTU-nun mətbəəsi. 2015

Ülkər QURBANOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
baş müəllim
ulkar.gurbanova@atmu.edu.az

MEDICAL TOURISM IN NAKHCHIVAN REGION
NAXÇIVAN REGİONUNDA MÜALİCƏ TURİZMİ
МЕДИЦИНСКИЙ ТУРИЗМ В НАХИЧЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ

Abstract: The Nakhchivan Autonomous Republic is one of the regions with significant tourist potential. One of the leading directions in tourism of the Autonomous Republic is medical tourism. Salt caves and mineral waters stimulate the development of medical tourism in this area. Materials about "Medical Tourism in Nakhchivan region" was compiled and translated in this article.
Keywords: mineral water, salt cave, medical tourism, treatment, natural resources.

Xülasə: Naxçıvan Muxtar Respublikası əhəmiyyətli turizm potensialına malik regionlardan biridir. Muxtar respublikanın turizmində aparıcı istiqamətlərdən biri də müalicə turizmidir. Duz mağaraları və mineral sular bu ərazidə müalicə turizminin inkişafına təkan verir. Bu məqalədə "Naxçıvan regionunda müalicə turizmi" mövzusu haqqında məlumatlar toplanmış və ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.
Açar sözlər: mineral su, duz mağarası, müalicə turizmi, müalicə, təbii ehtiyatlar.

Абстракт: Нахчыванская Автономная Республика является одним из регионов со значительным туристическим потенциалом. Одним из ведущих направлений в туризме Автономной Республики является медицинский туризм. Соляные пещеры и минеральные воды стимулируют развитие медицинского туризма в этой местности. В данной статье собраны и переведены материалы о «Медицинском туризме в Нахчыванской области».
Ключевые слова: минеральная вода, соляная пещера, лечебный туризм, лечение, природные ресурсы.

The Nakhchivan Autonomous Republic is one of the regions with significant tourist potential. One of the leading directions in tourism of the Autonomous Republic is medical tourism. Every year many people have treatment there.

One of them is Daridag Balneoloji center. It is located in the north-east of Julfa city. Thermal water of Daridag play a great role in the treatment of skin diseases. Taking bath with this water help to get rid of many skin problems like itching, pyaderma. One can also drink this water. It is full of iodine, bor, bromine, stronsium, litium that has great importance in the treatment of diseases of the gastrointestinal tract and joints. It is also has effect in the treatment of the nervous system. The healing water is number one all over the world. It has a lot of healing component than others like Ruchenko and Liveko in Italy or Lyu Bur Bulvo in France.

The other well-known hospital of Nakhchivan region is Badamli Physiotherapy Hospital, which was established in 1980 in Badamli district of Shahbuz region. Badamli water is full of healing components, which is remedy of many diseases like chronic gastritis, hepato-cholecystitis, gallstones, enteroclitis, gastric ulcer, and pancreatitis.

Nahacir, which is in the north- east of Nakhchivan, is another famous medical tourism area. The water of this area is panacea for anemia and digestive problems.

Batabat also plays a great role in the development of medical tourism in the region. Not only the climate but also water of this district is a treatment for many illnesses. The fresh air, beautiful nature, the flora of the place has a great influence on people health. Being away from daily routine in this place is a remedy for people of all ages. The water is full of carbonate, hydro carbonate, calcium, sodium, magnesium. This water is used in treatment of the gastrointestinal tract.

Natural resources of Nakhchivan, which are rarely found in the world by analogy, attract a lot of tourist to this ancient land. The tourist and recreational geography of Nakhchivan is many- sided and wide. Availability of different types of landscapes and climatic zones in the area, as well as the availability of natural resources, rarely encountered in the world due to the peculiarities of its composition, enhance the tourist attractiveness of this land. It is known that today world tourism is very diverse. Every year new directions of tourism appear, and if these directions can support public interest, they form and develop new type of tourism. Whereas there is the area in tourism that people always need. This is medical tourism.

Medical tourism is developing in the world in recent years. Nowadays various diseases spread and develop day by day. As a result, there is a great need for treatment and recovery of people's health. Today, the majority of world research institutes and medical communities also recognize that the number of diseases and ailments in our time has significantly increased in comparison with the previous decades. However, medical tourism is not available everywhere due to the development of medical infrastructure and natural resources in the area. That is why one region can attract tourist more than other. This is the reason for the development of medical tourism in different countries and regions. On the other hand, although medical tourism combines in its leisure, the key value has an obligation. That is today, although everyone voluntarily chooses any country for rest, in medical tourism this choice is somewhat limited. The main goal here is to get treatment, it is necessary to choose the best, and to replace this choice with others is not so simple. Another interesting aspect of the issue is that those who get treatment stay in the country longer than other tourists because of treatment period. This creates the need for the development of general tourist infrastructure in countries with the potential of medical tourism, which ultimately brings benefits to the economy of the country.

Duzdag is ideal place for the treatment of lung diseases. The Nakhchivan Autonomous Republic is one of the regions with significant tourist potential. One of the leading directions in tourism of the Autonomous Republic is medical tourism. Duzdag physiotherapeutic center that has been operating for more than 40 years plays a great role in medical tourism in the region. This center is unique in the treatment of lung diseases - bronchial asthma and other chronic diseases caused by oxygen and rich salt minerals. This medical center works since 1979. Although it did not have the necessary conditions at the beginning, since the restoration of our independence, especially since 2008, new modern medical conditions for patients were created there. Every year a lot of people not only from different regions of Azerbaijan but also different countries -Turkey, Georgia, Ukraine, Iran, Russia, Tajikistan, Kazakhstan, Germany, the Netherlands, Austria and the United Kingdom visit the center for treatment. Today, visitors to Duzdag have the opportunity to get acquainted with the ancient history and rich culture of Nakhchivan. It shows Duzdag attracts the attention of tourists not only for medical purposes, but also as a historical object, reflecting the ancient urban culture of Nakhchivan. The Museum of Salt was created here considering this factor in the following years. By the way, this center is one of the first in the autonomous republic to receive the status of a public legal entity. In December 2017, the Duzdag Physiotherapy Center of the Ministry of Health of the Nakhchivan Autonomous Republic was granted the status of a public legal entity by the order signed by the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic. This opened new opportunities to meet the growing needs of people seeking treatment.

Daridag water is a medicine for many diseases. One of the crucial factors, which play an important role in medical tourism in the autonomous republic, is the availability of a large number of mineral springs with different chemical composition and temperature. Every day, about 250 mineral water

sources registered in Nakhchivan produce millions of liters of water. Local people have used the healing properties of these waters for the treatment of various ailments from old time. One of the important water sources is the Daridag water in the Julfa district. This water is widely used in the treatment of diseases of the musculoskeletal system, bones and joints. Daridag water also possesses hematopoietic properties, positively affects the activity of blood circulation organs, improves the morphological composition of peripheral blood - increases the ability of leukocytes to phagocytosis. Activates the internal excretory system, accelerates the exchange of substances in the stomach, liver, kidneys and heart muscle at the expense of strengthening the autonomic nervous system, and normalizes their functional state. Thanks to these properties, Daridag water is widely used in the treatment of other diseases associated with the stomach, bile bladder, liver and autonomic nervous system. Considering such special properties of water "Daridag Arsenli" was created here. In 2005, the hospital was reconstructed and modern necessary conditions for the examination and treatment of patients was created there. In 2017, according to the Order of the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic, this medical institution was also granted the status of a public legal entity. It should be noted that hundreds of people from Turkey, Georgia, Russia, Ukraine, the Netherlands, Kazakhstan and other countries come to the hospital every year. In order to provide the growing demand the construction of a new building of the clinic began in March 2019. After the completion of the work, patients will be provided with modern medical services. The launch of the Daridag Arsenli water hospital in the modern complex will be a new stage in the development of thermal tourism in the autonomous republic.

Today, working conditions, the complexity and fatigue of urban life, daily problems cause mental and physical anxiety to individuals. In order to get rid of these problems, people are choosing modern hospitals and clinics, as well as centers where alternative treatment methods are applied. The treatments used in these centers use sea, mineral water, mud and hot water sources. Nakhchivan city is the healing place of Azerbaijan. It is famous for its mineral waters and salt reserves. The salt, which was supposed to be extracted about 3,000 years ago, was mainly collected from the Duzdag, Nehram, and Pusyan fields and was transported to East and West for trade at various times. At the same time, Sirab, Badamli, Daridag, Tivi, etc., which are of medical importance, are here. An underground Duzdag Physiotherapy Center has been established in Duzdag Cave, where pure salt reserves are located. The center has been treating asthma for many years. The cave, which has been operating since 1979, provides modern comfort and treatment for tourists. In the underground part of the center, the walls of which are made of salt rocks, a full lighting system is organized at a high level. At the same time, a 5-star Duzdag hotel has been established here. Nakhchivan, Guba-Khachmaz, Caspian coastal zones have potential for the development of health tourism in our country. During the USSR, many sanatoriums provided medical services in our country. There were vacationers from local and foreign countries. However, the sanatoriums have been closed since 1990. During these years, people displaced from their homes by aggressive Armenian bandits during the war were placed in these centers. The State Program on the Development of 29 Resorts for 2009-2018 reflects the issues, solutions, reorganization of resorts. There are other resources for the development of health tourism in Azerbaijan. That is Absheron Economic Region, where balneological resources are widespread. The dry subtropical climate of the region, the mud of medical importance, the sandy beaches by the sea are among the factors creating conditions for the development of medical tourism. Bilgah resort, Masazir therapeutic mud baths belong to the territory of this region.

Nakhchivan plays an important role in health tourism. Salt caves and mineral waters stimulate the development of this area. The first Salt Hotel in the world belongs to this region. The hotel consists of 6 floors with an underground part. In 2008, an international conference on "Religious and health tourism: the organization of spiritual and physical recreation" was held. A conference was held with the participation of many Muslim countries. The conference, which was attended by many Muslim countries, focused on the development of religious and health tourism, the role of the state in this area, the organization of info-tours, the presentation of information on health tourism in these countries, etc.

Sirab treatment and table water are among the magic waters of Nakhchivan. This water is considered the best-carbonated healing water available in our country. According to experts, Sirab is highly effective in the treatment of pancreatic disease, hyperacidity gastritis. At the same time, medicinal water, which has properties such as bile formation, is used in diseases of the stomach and intestines. It is not in vain that Nakhchivan is called a "museum of natural springs". Not only Syrab but also Daridag healing water is here. It is considered an arsenic mineral water belonging to the group of arsenic waters, which is rare in the world. Daridag mineral water belongs to the group of thermal waters, as this water rises to the surface at a temperature of 53-57 degrees Celsius. It is used in diseases of the nervous system, rheumatism, skin, etc. As a result of large-scale construction works applied in the regions and state programs implemented by our state, the Daridag treatment facility was built. At the same time, there is "Barjomi" type Gulustan, Navi, 33 Bichenak, "Narzan" type Badamli, Dinga, Gizilburun and other. The people who come here call the healing Ashabi-Kahf mineral water magical water. Considered an analogue of Pyatigorsk mineral water, it boils and foams every 15 minutes, then withdraws. The composition of this water located in Julfa region is hydro carbonate, chlorine, sulfate, sodium, carbon dioxide. Small pools have been set up for patients to receive treatment, and rheumatic, wind patients enter the water and wait for 10-15 minutes for treatment. Thus, the course of treatment lasts 10 days.

Everyone can come and have treatment in Nakhchivan. The place worth to see. Not only mineral water but also nature will have positive effect on your health.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi". Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6dekabr tarixli fərmanı.
2. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 6fevral tarixli 125 nömrəli sərəncamı.
3. "Azərbaycan turizmi: bu gün və sabah", IV Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, Bakı-2013.
4. Bilalov.B. Azərbacanda müalicə-sağlamlıq turizmi: problemləri və perspektivləri. "Turizm və Qonaqpərvərlik Tətqiqatları"jurnalı, №3, Bakı, "Aypara 3", 2013.
5. Bağırov Feyruz. "Naxçıvanın təbii sərvətləri". Naxçıvan-2008.
6. http://www.tourism.edu.az/

Leyla ƏLİZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, baş müəllim
leyla.alizada@atmu.edu.az

SIGNIFICANCE OF SALT DEPOSITS IN NAKHCHIVAN IN TERMS OF TOURISM

ЗНАЧЕНИЕ СОЛЯНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ В НАХИЧЕВАНЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ТУРИЗМА

NAXÇIVANDAKI DUZ YATAQLARININ TURİZM BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Abstract: The article highlights the advantages of salt deposits in Nakhchivan region as a tourist destination for local and foreign tourists, emphasizes the importance of tourism potential of the region, its healing peculiarities for both local residents and foreigners. Studies show that mountains, rivers and waterfalls covered with salt has great tourism potential.

Key words: tourism destination, mountains, salt deposits, tourism potential, healing asthma, respirator diseases, resort.

Абстракт: В статье освещаются преимущества соляных месторождений Нахчыванской области как туристического направления для местных и иностранных туристов, подчеркивается важность туристического потенциала региона, его лечебных особенностей как для местных жителей, так и для иностранцев. Исследования показывают, что горы, реки и водопады, покрытые солью, имеют большой туристический потенциал.

Ключевые слова: туристическая дестинация, горы, соляные депозиты, туристический потенциал, лечение астмы, респираторные заболевания, курорт.

Xülasə: Məqalədə Naxçıvan bölgəsindəki duz yataqlarının yerli və xarici turistlər üçün turizm məkanı kimi üstünlükləri vurğulanır, bölgənin turizm potensialının həm yerli sakinlər, həm də əcnəbilər üçün müalicəvi xüsusiyyətləri vurğulanır. Araşdırmalar göstərir ki, duzla örtülmüş dağlar, çaylar və şəlalələr böyük turizm potensialına malikdir.

Açar sözlər: turizm destinasiyası, dağlar, duz yataqları, turizm potensialı, astmanın müalicəsi, respirator xəstəliklər, kurort

Duzdag as a natural attraction for tourists

Walking along the slopes of Duzdag, the magical natural beauty of the mountains delights a person. Going down the hilly roads, what else do you think awaits us?

Transfusion under the rays of the sun the color of the earth, salt crystals dazzle the eyes and excite us even more. The patterns on the ground, which are formed from the change in color under the rays of the sun, are reminiscent of a large carpet in their attractiveness. With its gray, brown, red, sand and clay clothes, the womb of the earth retains a thousand secrets and treasures. Stepping, crunchy sand underfoot, earth cracked with salt, reminds me of winter days, crunch of snow underfoot. This mountain, which has a thousand-year history, looks like a pyramid and a mound; with its radiance, it will illuminate many invisible, inaudible miracles for us. Add salt to our "dish" - writing. Dozens of encountered stones will tell us about the monuments of the ancient culture of this mountain.

"This is the marvelous wonder of the world." On harsh winter days we saw many rivers covered with ice. But never heard of rivers covered with salt. We don't think you've ever heard of it either. Tourists who come to Nakhichevan admire these rivers and waterfalls covered with salt. You can even taste the taste of pieces of salt that look like ice. A person does not want to part with the amazing beauty of these

places, the wonders of which no one has heard or seen. In this territory there are about 10 rivers covered with salt. And they all originate from Mount Duzdag.

Healing properties of the Duzdag salt clinic

The medical and tourist center "Duzdag", which is located in the ancient and historic region - the Nakhichevan Autonomous Republic in Azerbaijan is the well-known wellness center of world.

The health resort gained world fame thanks to the unique salt caves. Their powerful healing properties make it possible to treat respiratory diseases and allergy symptoms effectively. Treatment takes place in a natural salt bath, located two kilometers from the sanatorium itself. It was created in the bowels of a salt mine at a depth of 300 meters. Its height above sea level reaches 1173 meters. The clinic is equipped with special chambers where healing is carried out with salt vapors. The effectiveness of therapy is achieved due to the presence of the necessary factors: humidity, temperature, pressure, ionic composition of oxygen. Natural ventilation circulates here. There are no substances that cause allergic reactions, bacteria and microbes. One of the advantages of the natural clinic is its horizontal location. This allows patients to gradually adapt to the prevailing climatic conditions as they move to their rooms.

The main active element is dry salt particles. When inhaled, they enter the respiratory tract due to their small size (from 1 to 5 microns). Duzdag salts are environmentally friendly. They do not contain heavy minerals. Salt rooms have low humidity and stable temperature throughout the year (17-18 degrees). The oxygen level between the salt layers reaches 20%. In addition to salt particles, the air of the caves is saturated with useful elements in the form of iodine, calcium, sodium, magnesia, sodium chloride ions. This rarity of the chemical composition makes it possible to treat various diseases. Duzdag is a leader among many popular European centers for the treatment of respiratory diseases and allergic symptoms.

Historical approach

Since the middle of the 20th century, the increase in the number of allergic diseases in the world has become a serious concern for doctors. After a long search, it was found that such diseases are cured in salt mines. For the first time in 1871, near the Italian city of Florence, in the settlement of Monsammam in the province of Tuscany, in the conditions of a mine, patients with rheumatic fever were treated in stalactite and stalagmite mines. Such mines operate in such countries as Germany, Hungary, Belarus, Ukraine. Such mines have become karst caves, their microclimate is rich in calcium ions.

There are also salt mines where a microclimate with sodium and chlorine ions predominates. Such mines have been operating since 1968 in the Polish city of Krakow, in the Ukrainian village of Solotvino in the city of Uzhgorod, since 1979 near the city of Nakhichevan of the Nakhichevan Autonomous Republic in Azerbaijan. At first, this healing center was located in the Babek region as part of the Central Hospital as a department with 50 wards, then since 1982, near the salt mine in a separate building with 100 wards.

The Physiotherapy Center is located 2 km from the Duzdag Hotel in Nakhichevan. The hospital itself consists of above-ground and underground parts. The first is located in Duzdag and in the hotel "Duzdag", and the second - under the mountain. At a depth of 300 meters from the entrance to the 2nd main mining workshop of salt mines. The hospital, located in the hotel "Duzdag", consists of 5 galleries, in which there are 47 wards with 128 beds, a cafeteria, a TV room, a library. near the salt mine in a separate building with 100 chambers.

Salt as a natural resource

The history of Nakhchivan is connected with the history of extraction of Nakhchivan salt. In order to study Nakhchivan’s history, firstly, we need to learn the history of Nakhchivan salt. Nakhchivan salt, Duzdagh has been great importance in the formation of Nakhchivan as a city. 5-7 thousand years ago, the precious metals and money were not used in circulation. Taking into account that salt was the only means of circulation at that time, Nakhchivan was built in those areas where the salt was extracted. This allows the conclusion that the formation of the city of Nakhchivan began with the first extract of salt 5-7 thousand years ago in Nakhchivan. Historians from different countries also informed about this.

The Salt Museum was put into operation in Nakhchivan. This museum was created at the "Duzdagh" hotel. The establishment of this unique museum reflecting the formation of the city of Nakhchivan and its city traditions is very important for our autonomous republic as well as for our country. Because the formation of urban culture is not typical for all ancient settlements in our country. There should be reasons for creating a culture of mass in the same area and the necessity of public living conditions on the basis of this culture. Urbanization imposes demands on coexistence in a limited area which is derived from the development of public consciousness. From this point of view, salt production in Nakhchivan which requires the formation of urban culture is also of universal importance. Because it is about a field of 5000-7000 years of activities. One of the reasons of this museum's uniqueness is that, unlike the other unusual museums operating all over the world, this cultural institution is based absolutely on historical reality. As we know, there are a lot of museums in many countries and they are an aggregate of unusual interests in terms of tourist attraction. The fact makes this new museum unusual is that a simple blessing bestowed on us by nature is the carrier of an ancient culture for millennia.

Duzdag has 90 million tons of natural resources. This mountain of Azerbaijan is known not only for its transparent and pure salt, but also for its healing properties. According to information, 6000 years ago, since the time of Nuh-Nabi, salt was mined here. Before the world-famous "Silk Road" from the territory of Nakhichevan to the countries of the Middle East, a "road of salt" was stretched. Salt was transported to these countries from here.

In every span, mountain, stone of Duzdag, which is the most wonderful place of the ancient region of Nakhichevan, traces of a secret and magical history are hidden. Many scientific and journalistic works have been written about these places, but so far the secret of this land has not been fully disclosed. Therefore, we ourselves wanted to see the magical miracle of Duzdag.

In the treatment center of the Duzdag Hotel, a doctor, round-the-clock security and housekeeping are at tourists' service. Treatment of patients is carried out under the supervision of medical personnel. During the day, they can relax in comfortable rooms. By visiting the Aquapark, outdoor and indoor swimming pools, basketball, football grounds, tennis courts and fitness centers, tourists can relieve stress and fatigue.

Treatment in the salt caves of Duzdag, Nakhichevan

Patients from different regions of our republic and from foreign countries apply to the Physiotherapy Center "Duzdag" of the Nakhichevan Autonomous Republic. Based on many years of experience, it was found that in patients of older age groups with mild, moderate and severe bronchial asthma, an improvement of 80-86% was noted, and in children - 96-98%. Treatment is carried out during the period when there are no asthma attacks or during remission. In patients undergoing treatment in the mines, a positive therapeutic effect is observed on the 3rd-5th day of treatment. So, sputum secretion decreases, asthma attacks are not observed. The severity of attacks is relieved, dry and wet wheezing in the lungs decreases. Patients are recommended to undergo treatment 1 or, if necessary, 2 times a year (with the condition of consecutive treatment for 3 years).

Speleotherapy is an effective method of non-specific treatment of the broncho-pulmonary apparatus. However, it should also be noted in which cases speleotherapy is indicated and in which it is contraindicated.

Duzdag salts are effective in the treatment of:

- diseases of the bronchi and lungs (chronic obstructive bronchitis, chronic pneumonia of I and II degrees in the stage of weakening);
- pre-asthma condition;
- bronchial asthma of the 1st degree, infectious-allergic and atopic forms, mild, moderate and severe stages;
- allergic reactions;
- dermatological problems (psoriasis);
- diseases of the cardiovascular system;

- psychological conditions (depression, fatigue, tension);
- hormonal disorders;
- residual effects after acute respiratory infections, acute respiratory viral infections, influenza.

Conclusion

Nakhchivan has many ancient places. However, in terms of mass interest, three of them are more remarkable: Ashabi-Kahf Cave, Duzdagh, and Tomb of Prophet Noah. These are in the focus of foreign tourists because they exceed regional boundaries and are of global importance. Citizens of other countries are also informed about all these three places. The fact that tourists coming to our autonomous republic visit these places much is also the result of the overwhelming interest in the rich history of our ancient land. However, the point is that the erection of the monument of Prophet Noah at the Salt Museum makes viewers think again about the aspects that connect Nakhchivan and Noah. This shows that visual imagery in tourism is more effective than verbal and written information. All this plays an important role in promoting Nakhchivan as an ancient land of Noah. In general, the Nakhchivan Salt Museum is a cultural institution that demonstrates the world's first processing experience of salt by mining method, as well as the formation of the initial production culture of human beings.

References

1. Naxçıvan Ensiklopediyası. I cild (Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci *nəşr).* Naxçıvan*:* AMEA Naxçıvan bölməsi. V. Y. Talıbov. *2005. səh. 596.* ISBN 5-8066-1468-9.
2. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan: 2008, səh.269-270 (az.)
3. https://www.duzdag.com/duzdag-fizioterapiya-merkezi
4. Nakhchivan: early settlement and Duzdag. Nakhchivan 2013. The materials of international symposium held in 2012, 27-28 July. 360 p.
5. Marro C., V. Bakhshaliyev and S. Sanz, 2010: "Archeological investigations on the salt mine of Duzdag (Nakhchivan, Azerbaijan)", TUBA-AR, 13 (Journal of the Turkish Academy of Science): 230-244.

Mehriban ALLAHQULUYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, müəllim
mehriban.allahguluyeva@atmu.edu.az

NAXÇIVAN REGİONUNUN TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ TURİZM POTENSİALI KİMİ

NATURAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN REGION AS TOURISM POTENTIAL

ПАМЯТНИКИ ПРИРОДЫ НАХИЧЕВАНСКОГО РЕГИОНА КАК ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ

Xülasə: Naxçıvan regionu təbiət abidələrinin zənginliyi ilə fərqlənən turizm bölgəsidir. Təbiət abidələrindən Narbənd, İlandağ, Gəmiqaya, Pəzməri şəlaləsi, Batabat yaylağı, Əshabi-Kəhf bə başqa tarixi abidələr bölgənin turizm inkişafında mühüm rol oynayır.
Açar sözlər *:* Naxçıvan regionu, turizm, dağ, tarixi abidə

Abstract: Nakhchivan region is a tourist region rich in natural monuments. Of the natural monuments, Narband, Ilandagh, Gamigaya, Pazmari waterfall, Batabat plateau, Ashabi-Kahf and other historical monuments play an important role in the development of tourism in the region.
Keywords*:* Nakhchivan region, tourism, mountains, historical monument

Абстракт: Нахчыванская область является туристическим регионом, богатым природными памятниками. Из памятников природы важную роль в развитии туризма в регионе играют Нарбанд, Иландаг, Гамигая, водопад Пазмари, плато Батабат, Ашаби-Кахф и другие исторические памятники.
Ключевые слова: Нахчыванская область, туризм, горы, исторический памятник

Naxçıvan diyarı təbiət abidələrinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir və qədim tarixə malik mədəniyyət abidələri turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Burada qədim dövrlərin yadigarı olan təbiət abidələri - əsrlərdən bəri qorunub saxlanılan, yaşı 800 ildən artıq olan Şərq çinarı, narbənd, tut ağacları Naxçıvan diyarının analoqu olmayan *zəngin* turizm potensialıdır.

Rəsmi mənbələrdə Naxçıvanda 7 təbiət abidəsinin olduğu göstərilir. Əslində isə onların sayı daha çoxdur. Naxçıvan elə bir bölgədir ki, təbiət abidələrinin olduğu yerlərin əksəriyyətində eyni zamanda tarixi abidələrə də rast gəlmək olur. Təbiət abidələrindən idman, speloturizm, dağ turizmi növlərinin inkişafı üçün geniş istifadə etmək olar.

Nadir bitkilərdən hesab olunan **Narbənd** özü maraqlı təbiət hadisəsidir. Özünün fauna və florası ilə zəngin olan muxtar respublikamızda nadir bitkilər, ağaclar çoxdur. Nadir ağaclar silsiləsinə aid edilən narbənd daha uzunömürlülər siyahısına daxildir. 300-350 il, hətta bundan da artıq yaşaya bilən narbənd yayın qızmar istisinə, quraqlığa, borana, güclü küləyə, çovğuna, 40-45 dərəcə şaxtaya dözümlüdür. Çətirinin böyüklüyünə, budaqlarının sıxlığına, gözəl görkəminə görə narbəndi əvəz edən ikinci ağac çətin ki, tapılsın.

Narbənd ağacı barədə akademik Həsən Əliyev hələ 1982-ci ildə çap etdirdiyi "Həyəcan təbili" kitabında yazmışdır: "Bəzək ağaclarından narbənd, demək olar ki, tamamilə məhv olmuşdur. Bu bəzək ağacına SSRİ ərazisində yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikasında rast gəlirdik. 40-50 il bundan əvvəl Naxçıvan əyalətində hər bağın ortasında kölgəlik üçün yalnız bu ağaclar görünürdü. Onun sıx yarpaqları nəinki günəşin şüalarını buraxmır, hətta çox vaxt yağışı da keçirmir.

Regionun ən hündür zirvəli dağı sayılan **İlandağ** (2412 metr) da təbiət abidəsi hesab olunur. İlandağ (Haçadağ) kitabəsi Müasir Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Urartuların iki mixi yazısı, biri yaşayış yerindən 75 km cənub-şərqdə, İlandağda, digəri Fərhad evi adlanan Orta əsr karvansarasının

yaxınlığında tapılmışdır. Şahbuz rayonunun Biçənək kəndindən şərqdə, Batabat yaylağında arxeoloji abidədir. Fərhad evinin olduğu qayanın girişinin sağında qaya üzərində uzun saçlı kişi başı, solunda qadın rəsmi həkk olunmuşdur. Naxçıvan şəhərindən Fərhad evinə bir mənzil karvan yolu var. Batabat yaylağında Fərhad evi adı ilə tanınan dayanacaq məntəqəsi yaradılmışdı. Orta əsrlərdə Naxçıvan-Batabat yolunda gediş-gəliş artdığından Fərhad evindən bir qədər şimalda iri karvansara tikilmişdi. Yerli əhali bunu Şah Abbas karvansarası adlandırır. Tədqiqatlar Fərhad evi abidələrinin e. ə. I minilliyin sonlarına və eramızın əvəllərinə aid olduğunu söyləməyə imkan verir. Fərhad evi kitabəsi tamamilə dağılmışdır. Fərhad evi ilə bağlı xalq arasında müxtəlif rəvayətlər yayılmışdır. İlandağ kitabəsi adlana kitabə Culfa rayonunun Xoşkeşin kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş və mixi kitabənin mətni S.Qaşqay tərəfindən tərcümə edilmişdir. 4 otaqdan ibarət Fərhad evi buradan keçən karvan yollarına xidmət etmiş və müvəqqəti sığınacaq kimi istifadə olunmuşdur. Turizm sektorunun inkişafı üçün tarixi-mədəni irs də əsas şərtdir. Naxçıvanın qədim mədəniyyətlərin kəsişmə nöqtəsi olduğunu sübut edən eramızdan əvvəl I minilliyin sonlarına və eramızın əvvəllərinə aid olan Fərhad evi digər tarixi abidələrdən unikallığı ilə seçilir və diqqəti cəlb edir. Təsəvvür edin, sanki böyük bir qayanın içərisi oyulub və ayrı-ayrı salonlara ayrılıb. Fərhad evinə daxil olarkən bu möcüzənin təsirindən uzun müddət çıxa bilmirsən.

Ordubad rayonu ərazisində, Tivi və Nəsirvaz kəndlərindən şimal-şərqdə dağ, Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə olan **Gəmiqaya**nın hündürlüyü 3725 metrdir. Sıldırım yamaclı, konusvarı formaya malik olan dağ qədim vulkanik süxurlardan təşkil olunmuşdur. Qədim dünyanın müqəddəs panteon-larından sayılan Gəmiqaya özünün əzəmətli, fantastik görünü-şü ilə insanı heyrətə gətirir. Burada e. ə. 3-1-ci minilliklərə aid minə yaxın qayaüstü rəsm - piktoqramlar (qədim yazılar) var. Ordubadda **Göygöl** deyilən ərazidə nadir təbiət hadisəsini müşahidə etmək mümkündür. Eyni zamanda müşahidə edilən dörd fəsil insanda fərqli duyğular yaradır.

Pəzməri şəlaləsi Ordubad rayonunda, Zəngəzur dağ silsiləsinin Ayıçınqılı aşırımından 3707 metr hündürlükdən başlayan eyniadlı çayın üzərində yerləşir. Pəzməri çayının qolu olan Ayıçınqılı çayının Vənəndçaya töküldüyü yerin yaxınlığında, dəniz səviyyəsindən 2161 metr hündürlükdə gur şəlalə yaranır. Pəzməri kəndindən 4-5 kilometr aralıda yerləşən bu ecazkar təbiət abidəsini görmək üçün Naxçıvanın bütün bölgələrindən buraya çoxlu turist gəlir. Hərçənd şəlalənin yanına enmək heç də asan deyil və hər adama nəsib olmur. Şəlaləyə iki yerdən - həm dağların zirvəsi ilə, həm də dərələrlə yol gedir.

Naxçıvanın daha bir möhtəşəm təbiət abidəsi Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində yerləşir. Qoruğun əsas torpaq sahələri dəniz səviyyəsindən 2200-2400 m hündürlükdəki dağlıq sahələrdə yerləşir. Qoruğun su ehtiyatları əsasən atmosfer çöküntüləri hesabına formalaşan Batabat mineral bulaqlarından ibarətdir. Bu mineral bulaqlar Naxçıvan şəhərindən 65 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 2445 metr yüksəklikdə yerləşir. 2100-2200 metr mütləq yüksəkliyə malik bu sahələrdə torf və torflu torpaqlar yayılmışdır. Elə möhtəşəm təbiət abidəsini də Batabat gölü üzərində əmələ gəlmiş bu torf qatı yaradır. Qalınlığı 2 metrə çatan bu qat geniş sahəni əhatə edir və kiçik ada təsiri bağışlayır. El arasında bu kütləni "Üzən ada" adlandırırlar. Küləyin təsiri ilə "ada" davamlı olaraq gölün üzərində hərəkət edir. Üzən ada Sfaqnum mamırlarından və onun üzərində bitən ot örtüklərindən formalaşıb. Küləyin istiqamətindən asılı olaraq ada öz yerini dəyişir, bu da adama xüsusi ləzzət verir. Göldə yaşayan qiymətli qızıl və gümüşü ilişkən balıq növü bu ərazidə balıq ovu idmanının da yaradılmasına imkan verməklə, gələcəkdə turistlər üçün maraq kəsb edə bilər. Ada göldəki suyun tam axıdılmasına mane olduğundan, burada balıqlar qışda da qala bilir. Torfun altındakı münbit şərait hesabına çoxalan külli miqdarda onurğasızlar balıqların bol qidasını təmin edir. Ərazi dərman bitkiləri ilə zəngin olduğundan, həm də təmiz hava hesabına burada gələcəkdə turist bazası və filoterapiya mərkəzinin yaranması üçün perspektiv vardır.

Dillər əzbəri olan **Batabat yaylağı** Şahbuz rayonunun ərazisində, Kiçik Qafqaz dağlarında yerləşir. Burada, əsasən, dağ, göl və dağ-çəmən landşaftı inkişaf edib. Batabata üz tutan qonaqlara, turistlərə burada fəaliyyət göstərən Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunda mühafizə olunan zəngin bitkilər, nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvan və quş növləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Elə bunun nəticəsidir ki, son dövrlər Naxçıvana tədqiqat məqsədilə gələn turistlərin də sayı kifayət qədərdir.

Batabat yaylağını dəniz səviyyəsindən, təqribən, 3100-3200 metr hündürlüyü olan "Qonaqgörməz", "Səbətkeçməz", "Təkəli", "Əyriqar", "Çaldağ" adı ilə tanınan dağlar əhatə edir. Təbiətin gözəl guşələrindən biri olan Batabat yaylağı gül-çiçəkli çəmənlikləri, saf və təmiz dağ havası, meşələri, Zorbulaq, Durnalıbulaq, Uzunbulaq kimi şirin suları və "Narzan" tipli Batabat mineral suları ilə məşhurdur. Batabat yaylağının təbiəti, onun saf havası ağciyər, ürək, əsəb və bir sıra xəstəliklər üçün çox faydalıdır. Batabat gölünün mənzərəsini, "Üzən ada"nı seyr etmək isə insana başqa bir zövq verir.Batabat yaylağına gedən yolun sağında Ağbulaq İstirahət Mərkəzi kimi modern bir məkan yerləşir. Ölkəmizdə müasir kənd turizminin ilk nümunələrindən olan bu mərkəzə təşkil olunan turizm turlarının üzvləri də Batabata ekskursiya etmək, hərtərəfli tanış olmaq imkanı qazanırlar.

Naxçıvan muxtar respublikasının təbiət abidələrinə maraq həmişə böyük olub. Turistlərin ən çox maraq göstərdikləri yer isə Batabat gölündəki "Üzən ada"dır. Hər il yüzlərlə turist, o cümlədən İran və Türkiyədən insanlar Batabat ərazisində dincəlməyə gəlir.

Əcnəbi qonaqlar Naxçıvanın təbiət abidələrinə, Duzdağa, dini turizm ünvanı kimi tanınan, əslində elə iki möhtəşəm təbiət abidəsi - İlandağ ilə Nəhəcir dağları arasında yerləşən təbii mağaradakı Əshabi-Kəhf ziyarətgahına böyük maraq göstərirlər. Bu potensialdan səmərəli istifadə etmək məqsədilə mühüm işlər görülmüş, şəhər və rayonlarda milli və müasir memarlığın nailiyyətlərini özündə cəmləşdirən istirahət parkları istifadəyə verilmiş, müasir tələblərə cavab verən mehmanxanalar tikilmiş, yeni abidələr ucaldılmış, tarixi yaddaşı əks etdirən qədim memarlıq abidələri bərpa və konservasiya edilərək əvvəlki görkəmlərinə qaytarılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Naxçıvan tarixi. Üç cilddə I cild, Naxçıvan:Əcəmi, 2013, 452 s.
2. *Əliyev Həsən* Əlirza oğlu, *Həyəcan təbili*. Bakı-2002. ISBN. 175 s.
3. https://nakhchivan.preslib.az/az_d9.html
4. https://medeniyyet.az/page/news/5397/Naxcivan-ve-dini-turizm.html

Aygün MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
aygun-mamedova-1999@ mail.ru

TARİXİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏŞHUR ŞƏKİ KARVANSARAYLARI

FAMOUS SHEKI CARAVANSERAIS OF HISTORICAL SIGNIFICANCE

ИЗВЕСТНЫЕ ШЕКИНСКИЕ КАРАВАН-САРАИ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ

Xülasə: Bu məqalədə tarixi baxımından Şəki şəhərində yerləşən karvansaraylardan bəhs edilir. Həmçinin Şəki karvnsaraylarının digər şəhərlərdə yerləşən karvansaraylardan fərqli olduğu haqqında melumat verir. Eyni zamanda hansı memarlıq üslubuna aid edildiyini və hansı dövrə aid edildiyi, karvansayların planı haqqında melumatlar öz əksini tapır. Bu məqalədə karvansarayların ticari əlaqələrdə ki böyük rolunan bəhs edilir. Məqalədə qədim zamanlardan bəri kərvansarayların turizmdə mühüm rolu olmuşdur.

Açar sözlər: memarlıq abidəsiş, planlaşdırm, karvansaray, tarixi memarlıq.

Abstract: This article talks about the caravanserai in the city of Sheki from a historical point of view. He also informs about the fact that Sheki caravanserais are different from caravanserais in other cities. Information about the organization of the same architectural style and the period of the organization, the plan of the caravansary is reflected. This article discusses the great role of caravanserais in trade. In the article, since ancient times, caravanserais have played an important role in tourism.

Keywords: architectural monument, planning, caravanserai, historical architecture.

Абстракт:В данной статье рассказывается о караван-сарае в городе Шеки с исторической точки зрения. Он также сообщает о том, что Шекинские караван-сараи отличаются от караван-сараев в других городах. Отражены сведения об организации того же архитектурного стиля и периода организации, план караван-сарая. В данной статье рассматривается большая роль караван-сараев в торговле. В статье издревле караван-сараи играли важную роль в туризме.

Ключевые слова: памятник архитектуры, планировка, караван-сарай, историческая архитектура.

TARİXİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏŞHUR ŞƏKİ KARVANSARAYLARI

Karvansaraylar həm turizm həm də tarixi əhəmiyyətli memarlıq abidələridir. Karvansaraylar çox vaxt ticarət yollarında inşa edilirdi. Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan tarixən geniş ticarət əlaqələrinə malik olub. Ölkənin qədim karvan yolları üzərində yerləşməsi, iqlimi ərazidə ticarətin əlverişli olması və coğrafi mövqeyi geniş səviyyədə təşəkkülünə təkan verirdi. İqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən karvan yolları üzərində tacirlərin rahatlığı üçün hamamlar, kəhrizlər, məscidlərlə yanaşı, karvansaralar da inşa olunurdu**.** [1]İlk karvansaraylar Azərbaycan ərazisində təxminənən e.ə. IV-III minillikdə, yəni 5-6 min il əvvəl inşa edilib. Eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Herodot Əhəmənilər imperiyasının tərkibində yaşayan 70 xalq və tayfanın adını çəkir. İran hökmdarı imperiyanın idarə olunmasını asanlaşdırmaq məqsədilə hərəkət üçün rahat yolların yaradılmasına və onların təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Tarixi mənbələrə görə əsas ticarət yollarında bir günlük yol məsafəsində karvansaralar və gözətçi dəstələri üçün məntəqələr tikilirdi.[1,s. 10-12]

[1] Академия наук Азербайджанской ССР. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Baku: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1966. 279.

Orta əsrlərdə Azərbaycan Şərqlə Qərbin müxtəlif ölkələri ilə ticarət edirdi. Neft, duz, ipək, yun, mis qablar və xalçalar müxtəlif ölkələrə ixrac olunurdu. Həmin dövrlərdə ölkəyə gələn tacirlər karvanlarının təhlükəsizliyi, onların ölkədə qala bilmələri üçün müxtəlif bölgələrdə karvansaralar tikilirdi. Əsrlər boyu böyük şəhərlərdə, o cümlədən də Böyük İpək Yolu üzərindəki karvansaralar bugünkü mehmanxana funksiyasını daşıyıb. XVIII-XIX əsrlərdə şəhərdə inşa edilmiş karvansara binaların təkcə karvanların və səyyahların qalması üçün deyil, həm də müxtəlif ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün də nəzərdə tutulurdu.

Şəki şəhəri də karvan yolları üzərində yerləşdiyi üçün burada karvansaraylar inşa edilib. Şəki karvansarayları da hələ qədim dövrlərdən xeyli məşhur olub. Məlumatlara görə, bir vaxtlar Şəkidə 6 karvansaray fəaliyyət göstərib. Ümumilikdə 5000 nəfər qonağı qəbul edib yüksək səviyyədə xidmət göstərən bu karvansaraylar illər, əsrlər ötdükcə ya öz fəaliyyətini dayandırmalı olub, ya da iş funksiyasını dəyişdirərək başqa məqsədlər üçün istifadə olunub. XVIII-XIX əsrlərdə Şəkidə olan 5 böyük karvansaradan dövrümüzə qədər yalnız ikisi Yuxarı Karvansara və Aşağı Karvansara gəlib çatmışdır. [2, s.1-2]

Karvansay;n tikintisi zamanı uzaq ölkələrdən gələn tacirlərin rahatlığı, özünün və malının təhlükəsizliyi üçün hər şey nəzərə alınmışdır. Darvazalar qonaqpərvərliklə yolçuların və tacirlərin üzünə açılsa da, bağlandıqda alınmaz bir qalaya çevrilir.

Yuxarı Karvansara Şəki şəhərinin Mirzə Fətəli Axundov küçəsində yerləşir. Bu karvansarayın inşa edilməsi təxminən XVIII-XIX əsrlər aid edilir. Azərbaycanın ən qədim sənətkarlıq, ipəkçilik və ticarət şəhəri olan Şəki karvan yolları vasitəsilə digər xanlıqların və bir çox xarici ölkələrin ticarət mərkəzlərini özündə birləşdirirdi. Şəki xanlıq dövründə inşa edilib. Əlbəttə ki, belə bir təbii-coğrafi və strateji şəraitə malik şəhərdə karvansaraların olmaması mümkün deyildir. Bütün Zaqafqaziyada məşhur olan Yuxarı Karvansara XVIII–XIX əsrlərdə öz böyüklüyünə görə ticarət ücün əlverişliydi.

Yerli ustalar tərəfindən tikilmişdir. Yuxarı Karvansarayı üslub cəhətininən Aran memarlığ məktəbinə aidir. Karvansarayın ümumi sahəsi 6000 kvadratmetr.Şəki üçün səcyəvi olan olan kərpic və çay daşının birlikdə işlədilməsi karvansaraya xüsusi kolorit verir.

Tikili relyefə uyğun içəri üzdən isə 8 metr hündürlükdə, küçəyə baxan hissədə 14 metr olaraq inşa edilib. Yuxarı Karvansarayın iki giriş darvazası var və zirzəmisi mövcudur. Karvansarayda 300 dən çox otaq var. Bu karvansaray üç mərtəbədən ibərətdir:zirzəmidə tacirlər öz mallarını saxlayar, birinci mərtəbədə ticarət ilə məşqul olurdular və ikinci mərtəbədə yaşayış üçün nəzərdə tutlmuşdur.

Karvansarayın çarhovuzlu geniş həyətindən ikinci mərtəbəyə müxtəlif səmtlərdən aparan daş pilləkənlər ilk olaraq bir labirint təsiri bağışlasa da bu yolları məhəccərli dəhlizlərə qovuşduraraq sonda bütün giriş-çıxışları asanlaşdırır. Bunlar zahiri effektin bir qədər də harmonik görüntüsü üçündür. Birinci mərtəbədəki otaqların alt qatı kəsmə zirzəmilərdən ibarətdir.

Darvazaların içəri hissəsinin tavanı kərpicdən tağlı günbəzlərdir. Yaxın Şərqdə ən böyük kərpic tağlı günbəzlərdən biri sayılan əsas girişin zəngin bəzənmiş tağı relyefin çox mailliyi üzündən binanın küncündə, üçüncü mərtəbə səviyyəsində inşa edilmişdir. Sadə həyəti, tağbəndlərlə örtülü eyni ölçülü hücrələri, həyət eyvanları, hovuz və onları əhatə edən yaşıllıq karvansaranın ümumi kompozisiyasını tamamlayır.[2]

1988-ci ildən Yuxarı Karvansaray turistlər, şəhər qonaqları və yerli sakinlər üçün otel kompleksi kimi istifadə olunur. Kompleksin ərazisində 100 yerlik milli mətbəx restoranı fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq standartlara uyğun oteldə lüks nömrələr də var.

Qonaqlar (xüsusilə tacirlər) bu zirzəmilərdə aldıqları və ya satacaqları mallarını saxlayıblar. İndi karvansaray-mehmanxana kompleksi adlanan bu bina Şəkiyə gələnlərin ən çox maraq göstərdikləri yerlərdən biridir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi ikimərtəbəli karvansaray binasının bərpası zamanı onun memarlıq üslubunun ilkin komponentləri bütünlüklə qorunmuşdur. 38 nömrəlik karvansarayın 12

[2] SHEKININ MEDENI-TARIXI ABIDELERI Yuxarı Karvansara".2017-11-07 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2014-08-17.

nömrəsi lüks, qalanları isə yarımlüks otaqlardır. Hər bir nömrə holl, yataq otaqları və vanna otaqlarından ibarətdir. Burada ən isti yay günlərində də kondisionerə ehtiyac olmur.

2019- cu ildə Yuxarı Karvansaray və Aşağı Karvansay UNESCO Ümumdünya İrsi sihasına daxil edilmişdir.

Aşağı Karvansaray - Şəki şəhərinin Mirzə Fətəli Axundov küçəsində yerləşir. Şəki karvansaraları da digərləri kimi karvanların və səyyahların dayanması üçün ayrılmış, özünün funksional xüsusiyyətinə uyğun tikilmişdir. Ancaq bu karvansaralardan da yolüstü karvansaralardan fərqli olaraq istirahət otaqları ilə yanaşı müxtəlif ticarət əməliyyatları aparmaq, mübadilə müqavilələri bağlamaq üçün xüsusi otaqlar da inşa edilmişdir.

XVIII əsrə aid olan hər iki abidə yerli ustalar tərəfindən tikilmişdir. Bu abidələr həm tikiliş həm də şərait baxımından çox rahat və gözəl olub, iri miqyaslı sövdələşmələrin, alış-verişlərin aparılması üçün əlverişli şəraitə sahib olmuşdur.

Aşağı Karvansay tarixi abidəsinin XVI-XVIII əsrlərə aid olunmağı da iddia olunur. Hal-hazırda tikilinin təxminən 35-40% itirilmişdir [3, s. 35-40]. Buradakı karvansaralar plan quruluşuna, böyük ölçülərinə, istirahət və ticarət üçün rahatlığına görə Şəki memarlığını xarakterizə edir.

Özünün ümumi sahəsinə görə Yuxarı Karvansayradan bir qədər böyük olan Aşağı Karvansaray küçəyə baxan hissədə 12 metr, şərq və qərb tərəfdə isə 10 metr hündürlükdədir. Bina düzbucaqlı formasındadır, uzunluğu 85 m, eni isə 55 m-ə çatır.

8000 kvadratmetrlik bir ərazini əhatə edən Aşağı Karvansaranın 242 otağı və dörd giriş darvazası vardır. Bu karvansara da həmçinin şəkili sənətkarlarin özünəməxsus memarlıq üslubu özündə əks etdirir.

Cənub-şərq hissədə üç, həyət tərəfdə isə iki mərtəbəli olan karvansaranın baş fasadı çaya baxır. Bu isə binaya sakitlik və fəravət bəxş edir.

Karvansarayın fasadı horizontal bölümlərlə səciyyələnir, onlar divar müstəvisini tağlı pəncərələrlə tərtib olunmuş üç yarusa ayırır, pəncərələrin tağları şəklinə görə bir qədər fərqlənir. Tağlı eyvan aşırmaları ilə dövrəyə alınmış heyətin mərkəzində hovuz yerləşir.

Karvansarayın tikintisi zamanı uzaq ölkələrdən gələn tacirlərin rahatlığı, özünün və malının təhlükəsizliyi üçün hər şey nəzərə alınmışdır. Darvazalar qonaqpərvərliklə yolçuların və tacirlərin üzünə açılsa da, bağlandıqda alınmaz bir qalaya çevrilir. Bu isə bir daha Şəki sənətkarlarının nə qədər yüksək dünyagörüşünə, əvəzsiz zövqə, müqayisəsiz memarlıq üslubuna, maddi və mənəvi dəyərlərə malik olduqlarını təsdiqləyir. Yamyaşıl yaşıllığı və tağ formasında düzəldilmiş eyni eyvanları ilə diqqəti cəlb edir.[3, s.4-16]

Təəssüflər olsun ki, belə bir tarixi memarlıq abidəsi uzun müddət istifadə edilmədiyindən və baxımsız qaldığından qəzalı vəziyyətə düşüb. 2010-cu ilin yanvar ayında Aşağı Karvansarayda təmir-bərpa işlərinə başlanılıb. Binanın 5197 kvadratmetrlik dam örtüyü yenidən bərpa edilib, kirəmitlə örtülüb. İkitaylı 4 darvaza, 170 pəncərə, 128 qapı yenilənib, 30 tağbənd qurulub, istinad divarları hörülüb, otaqlardan zirzəmilərə qapılar açılıb.

EL&EN" layihə şirkəti tərəfindən Aşağı Karvansarada 4 ulduzlu mehmanxananın yerləşdirilməsi üçün onun uyğunlaşdırılması vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bu gün. Sheki. Net". 2018-02-01 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2014-08-18.
2. SHEKININ MEDENI-TARIXI ABIDELERI Yuxarı Karvansara".2017-11-07 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2014-08-17.
3. "Yuxarı Karvansaray. GoMap. ONLAYN NAVİQATOR". 2016-03-04 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2014-08-18.
4. Академия наук Азербайджанской ССР. Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия литературы языка и искусства. Baku: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР. 1983. 119.

5. Академия наук Азербайджанской ССР. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Baku: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1966. 279.
6. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.
7. Shusha State Historical & Architectural Reserve". 4 October 2010 tarixində
8. http://www.baki-xeber.com/layihe/36885.html

Aynur AĞAZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
aghazada.aynur.2101@atmu.edu.az

PANDEMİYADAN (COVID-19) ƏVVƏL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TURİZMİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

THE CURRENT SITUATION OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN BEFORE THE PANDEMİC (COVID-19)

СОСТОЯНИЕ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ДО ПАНДЕМИИ (COVID-19)

Xülasə:Dünyada sürətlə yayılan koronavirus infeksiyasının mənfi təsirləri,Azərbaycanın inkişaf yolunda olduqca əmin addımlarla irəliləyən sahələrindən biri turizmdən də təsirsiz ötüşməmişdir. Məqalədə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən olan turizmin pandemiyadan öncəki və koronavirus infeksiyasının yayıldığı dövrdəki mövcud vəziyyəti müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş,eyni zamanda postpandemiya dövründə turizmin yenidən əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması istiqamətində mümkün ola biləcək iş və tədbirlərin həyata keçirilməsi də qeyd edilmişdir.

Açar sözlər:turizm,pandemiya,inkişaf,Azərbaycan,böhran vəziyyəti,turist

Abstract:The negative effects of the rapidly spreading coronavirus infection in the world have not left tourism, one of the sectors of Azerbaijan that is progressing very confidently on the road to development, without being affected. In the article, the current situation of tourism, which is one of the leading sectors of the economy, before the pandemic and during the spread of the corona virus infection was analyzed in a comparative manner, at the same time, possible work and measures to restore tourism to its previous state in the post-pandemic period were also mentioned.

Keywords: tourism, pandemic, development, Azerbaijan, crisis situation, tourist

Абстракт: Негативные последствия быстро распространяющейся в мире коронавирусной инфекции не обошли стороной и туризм, одну из отраслей Азербайджана, которая очень уверенно идет по пути развития. В статье в сравнительном порядке проанализировано современное состояние туризма, являющегося одной из ведущих отраслей экономики, до начала пандемии и в период распространения короновирусной инфекции, вместе с тем возможные работы и меры по восстановление туризма до прежнего состояния в постпандемический период.

Ключевые слова: туризм, пандемия, развитие, Азербайджан, кризисная ситуация, турист

2019-cu ilin dekabr ayında Çində aşkarlanan COVID-19 koronavirus pandemiyasının 2020-ci ilin fevralında qeydə alınan ilk hal ilə Azərbaycanda yayıldığı təsdiq olundu.Qeyri-iqtisadi hadisə olan pandemiya (COVID-19) istər ölkəmizin,istərsə də dünya iqtisadiyyatının dərin böhran vəziyyəti ilə üzləşməsinə səbəb oldu.Bu vəziyyət təkcə iqtisadi sferada yox, həyatın digər sahələrində də öz zərərlərini təzahür etdirdi.Pandemiya insanların psixoloji durumlarının gərginləşməsinə,onların sağlamlıq durumlarının təhdid qarşısında qalmasına, yaşayış və rifah səviyyələrinin aşağı düşməsinə səbəbiyyət verdi. Pandemiya (COVID-19) risk menecment konsepsiyası ilə bağlı bu vaxta qədərki nəzəriyyələrə ciddi zərbə vurdu.Hesablana və nəzərə alına bilməyən bu hal risklərin idarə edilməsi ilə bağlı yeni yanaşmalara ehtiyacın olduğunu sərt şəkildə vurğuladı.

Turizm dünya iqtisadiyyatının pandemiyadan (COVID-19) ən çox ziyan çəkən sahəsi oldu.Son zamanlarda sürətlə inkişaf edən turizm ölkələrin iqtisadiyyatında və əhalinin yaşayışında mühüm rol

oynayır.Turizm yalnız ölkə əhalisinin səyahət etməsi ilə məhdudlaşmır.Bu sahə işsizlik kimi çətin sosial-iqtisadi problemin öhdəsindən gəlir,ölkələrin büdcələrinin formalaşmasına yardım edir.

Koronavirus pandemiyasından öncəki dövrlərdə dünyada səyahət edən turistlərin sayı 1,4 milyondan artıq idi. Bu isə turizm sənayesinin vacib uğurudur.Dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da bu göstəricilər qeyd olunan dövr ərzində yüksək artım tempinə malik olmuşdur. Pandemiyadan (COVID-19) əvvəl turizm sektorunun ÜDM-də payı 2,9 %, bu sahədə çalışanların sayı 25 min nəfərə bərabər olub. Pandemiya turizmin ÜDM-də payını 3 dəfədən çox aşağı saldı[7]. Azərbaycanda turizmin inkişafını şərtləndirən başlıca amillər olaraq bunları göstərə bilərik:

-Azərbaycanın dünya ölkələri arasında tanınması nəticəsində,respublikaya gələn xarici turistlərin sayının artması;

-ölkəyə səyahət edən turistlərin mövsümi axınının tənzimlənməsi istiqamətində işlər görülməsi;

-turizm sferasında sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün gənc kadrların cəlb edilməsi;

-turizmin inkişafı üçün yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi;

-daxili turizmin inkişafı məqsədilə regionlarda olan turizm potensialının səmərəli istifadəsi;

-rəqabətədavamlı və yeni turizm məhsullarının yaradılması;

-ölkənin turizm məhsullarını dünya bazarına çıxartması;

-turizm sahəsində fəaliyyət göstərən kadrların ixtisaslaşdırılması;

-Azərbaycanın turizm sahəsində müsbət imicinin formalaşdırılması.

Zəngin tarixə, mədəni və təbii irsə malik olan Azərbaycan dünyanın hər bir yerindən turistləri cəlb edir. Füsunkar təbiət, mineral və müalicəvi su qaynaqları, dünyada yeganə müalicə nefti olan – naftalan, nadir qədim memarlıq abidələri, özünəməxsus mədəniyyət, bənzərsiz milli mətbəx və bir çox digər amillər Azərbaycanda turizmin bütün növlərinin: işgüzar, idman, müalicəvi, tanışlıq, ovçuluq, ekzotik, çimərlik, qastronomik turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Ölkənin iqlimi həm yay, həm də qış istirahətinin təşkili üçün uyğun şəraitə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası təsdiq edilmişdi. Konsepsiyada qeyri-neft sektorunun, başlıca olaraq turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi əsas strateji məsələlərdən biri kimi qoyulmuşdur.Konsepsiyada "qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edən və müasir tələblərə cavab verən istehsal, sosial və bazar infrastrukturu şəbəkəsi yaradılacağı, təsərrüfatçılığın və idarəçiliyin mütərəqqi formalarından istifadənin genişləndiriləcəyi,turizm infrastrukturunun təkmilləşdiriləcəyi, beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmət sahələrinin dairəsinin genişləndiriləcəyi, bu sahənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi və ÜDM-də xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində tədbirlər görüləcəyi qeyd olunmuşdu.

Azərbaycanda rəqabətədavamlı turizmin təşkil edilməsi üçün mümkün potensial var.Azərbaycanın mədəniyyətini,qədim tarixini,adət-ənənələrini təbliğ etməyin ən yaxşı yolu onun turizminin inkişaf etdirilməsidir. Prezident İlham Əliyevin Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin yaradlması ilə bağlı 30 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı dövlətin idarəetmə sistemindəki köklü islahatlardan biri olub mədəniyyət və turizm sahələrinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar çox mühüm bir qərar idi. Bu Fərmandan sonra Respublikanın mədəniyyət və turizm sahələri inkişafda yeni mərhələyə addım atdı. Zəngin mədəni irs nümunələrinin düzgün təbliği nəticəsində Azərbaycanı dünya ölkələri arasında turistlərin marağını cəlb edən ölkə kimi mövqeləşdirdi.

Pandemiyaya (COVİD-19) qədər olan dövrdə respublikada turizmin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli işlər görüldü, dərin islahatlar həyata keçirildi. Azərbaycan turizminin inkişaf etdirilməsində dünya ölkələrinin təcrübəsinə xüsusi diqqət yetirildi və ölkəmizdə də tətbiq olundu. Teatr və kino sahəsinin inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları, təkmilləşdirmə ilə bağlı həyata keçirilən layihələr qısa zamanda turizmin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Prezidentin müvafiq sərəncamları ilə paytaxtda və bölgələrimizdə olan teatr binaları əsaslı şəkildə təmir-bərpa olunmuş, bəziləri yeni bina ilə əvəzlənmişdir. Paytaxtda və bölgələrdə müasir şəraitə malik yeni teatrlar və kino mərkəzləri istifadəyə verildi.

Beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə UNESCO ilə qurulan etibarlı əməkdaşlıq əlaqələri mədəni irsimizin dünya səviyyəsində tanınmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın mədəniyyət və incəsənətimizin təbliği sahəsində müstəsna xidmətlərinin xüsusi qeyd edilməsi vacibdir. Mədəniyyətimizin yorulmaz himayədarı olan Mehriban xanımın 2004-cü ildə UNESCO-nun xoşməramlı səfiri adına layiq görülməsi Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanıdılmasına təkan vermişdir. Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Qobustanın qədim qayaüstü rəsmləri, şifahi ənənəli Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin vacib tərkib hissəsi olan aşıq sənəti,milli və tarixi bayramımız-Novruz bayramı, Azərbaycan xalq tətbiqi sənətinin qollarından biri olan xalçaçılıq sənətimiz, tar ifaçılığı, çövkən milli oyunu, kələğayı sənəti, Lahıc misgərlik sənəti, ölkəmizin təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Türkiyə, İran, Qazaxıstan və Qırğızıstan tərəfindən birgə təqdim edilən lavaş (katırma, jupka, yufka)-nazik çörəyin hazırlanma və paylaşma mədəniyyəti UNESCO-nun müvafiq siyahılarına salınaraq ümumbəşəri irs statusu qazanmışdır. Bu irs nümunələrimizlə bağlı fayllar hörmətli Mehriban xanımın dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər əlaqədar qurumların birgə əməkdaşlığı ilə hazırlanmışdır.

Dünya üzrə turizm sahəsində mənfi tendensiyalar başlamamışdan əvvəl Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafını şərtləndirən çox mühüm addımlar atılmışdır."Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın icrası, 2011-ci ilin Prezident tərəfindən Azərbaycanda "Turizm ili" elan edilməsi dövlətin bu sahəyə diqqətini sübut edən faktlardır. Son illərdə Qusar rayonu ərazisində dövlət dəstəyi ilə Şahdağ Turizm Mərkəzinin, eləcə də Qəbələdə Tufandağ Qış-Yay Turizm Kompleksinin yaradılması ölkənin qış turizminin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Bu turizm mərkəzlərinin yaradılması ilə həm də ölkəmizdə turizmin mövsümiliyi aradan qalxmışdır.

Ölkəmizdə yalnız 2020-ci ildə regional turizm pandemiya ilə əlaqədar olaraq minimum fəaliyyət səviyyəsinə enmişdir. Halbuki, pandemiyaya qədər olan son 5 ildə regional turizm sahəsi davamlı olaraq inkişaf etmiş və postneft dövründə dinamik inkişaf edən qeyri-neft sahələrindən biri kimi xarakterizə olunmuşdur. Ümumilikdə, ölkəmizdə turizm sektoruna dövlət dəstəyi mexanizmlərinin və alətlərinin olması da regional turizimin yeni çeşidlərinin formalaşdırılmasına, xidmətin yüksəldilməsinə, heyətin peşəkarlığının artırılmasına, ən ucqar regionlarda belə infrastrukturun güclənməsinə öz təsirini müsbət mənada göstərə bilmişdir. Ölkə Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə 2020-ci ilə qədər strateji baxış formalaşdırılmış, 2025-ci ilə qədər və ondan sonrakı dövrü əhatə edən uzunmüddətli hədəflər müəyyənləşdirilmişdi[1].

Azərbaycanda regional turizmə kompleks halında baxılması və onun fərqli xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, hər regionun özünəməxsusluğundan çıxış etməklə, həmin regionda turizmin potensial inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir.Turizm ehtiyatlarından istifadənin uzunmüddətliyi onun orijinallığından, yerləşdiyi ərazinin coğrafi mühitindən və ona yönəldilən kapitalla birbaşa əlaqəli olur. Regional turizmin ərazi planlaşdırması və onun idarəedilməsi yanaşmalarına baxarkən, regional turizmin ən böyük problemlərindən birinin turizm ehtiyatlarından qaynaqlandığını görmək mümkündür. Turizm ehtiyatları deyərkən nəzərdə tutulan, onların istifadə oluna bilməsi və ya istifadə olunması cəhətdən intensiv, ekstensiv, az mənimsənilən və ya heç mənimsənilməyən torpaq və ərazi qruplarına bölündüyünün nəzərə alınmasıdır. Regional turizmin elmi aspektində nəzəri olaraq bu ərazilərin hamısına eyni baxmaq, hamısı üçün ümumiləşdirmə vermək düzgün yanaşma kimi qəbul olunmazdır. Ümumiyyətlə, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə həm iqtisadi, həm sosial tərəfdən vacibdir və regional turizmin inkişaf konsepsiyasına uyğun olmalıdır. Pandemiya (COVİD-19) baş verənə qədər respublikamızın regionlarında turizm sahəsinin inkişafı naminə müstəqillik əldə olunandan bu yana bir neçə dövlət proqramı hazırlanıb həyata keçirilmişdir. Regionlarda turizm sahəsinin canlanması, bir çox xarici ökələrdən gələn ölkəmizin regionlarına üz tutan turistlərin sayının çoxalması pandemiyanın geniş vüslət alması səbəbiylə tənəzzülə uğradı. Regional turizmin inkişafı xüsusi ilə də postpandemiya dövründə regional turizmin inkişafı istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilməlidir:

-Bölgələrimizin turizm imkanlarını beynəlxalq səviyyədə tanıtmaq və xarici investorları bu sahəyə cəlb etmək;

-Regionlarda nəqliyyat sistemini, telekommunikasiya xətlərini, infrasturukturu yaxşılaşdırmaq;

-Regionlarda turizm sahəsinə investisiya qoyan sahibkarlara güzəştlər tətbiq etmək və bir sıra imtiyazlar vermək;

-Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq investisiya cəlb olunmasının üsullarını öyrənmək və regional turizmin inkişafı istiqamətində tətbiq etmək.

Azərbaycanın hər bir bölgəsi özünəməxsus gözəlliyə və turizm əhəmiyyətli resurslara malik olsada, ölkə ərazisində ehtiyatlarının müxtəlifliyi, inkişaf səviyyəsi və perspektivliyinə görə seçilən əsas turizm bölgələri vardır.

Bakı-Abşeron turizm bölgəsi. Azərbaycan Respublikasının şərqində, Xəzər dənizi sahilində yerləşir və əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Balneoloji iqlimə malik Bakı-Abşeron turizm bölgəsinə daxildir. Bakıdan qərb, şimal-qərb, şimal və cənub marşrutları üzrə turist səyahətləri təşkil edilir. Bölgə dərketmə, müalicə-sağlamlıq, idman, işgüzar turizm növləri üzrə ixtisaslaşmışdır. Xəzərin Bilgəh, Nardaran, Pirşağı, Buzovna, Zuğulba, Novxanı sahillərindəki qumlu çimərliklər turizmin inkişafı baxımından əlverişlidir. Balneoloji iqlimə malik bölgədə «Gənclik" Beynəlxalq turizm Mərkəzi, "Neptun" turist bazası və sanatoriya-kurort mərkəzləri (Bilgəh, Mərdəkan, Buzovna) fəaliyyət göstərir. Bakıda İçərişəhərin tarixi-memarlıq abidələrindən olan Buxara və Multani karvansaralarından müasir dövrdə turist obyektləri kimi istifadə olunur. Bakı Əyləncə Mərkəzi, "Akva-park" "Lunapark" "Lido" istirahət və əyləncə mərkəzlərində turistlərə yüksək xidmət göstərilir. Dərketmə turizminin mərkəzi olan Bakıda gəlmə və getmə turizmi inkişaf etdirilir. Bakı şəhərində 150-dən artıq mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr fəaliyyət göstərir. Bakıda İçərişəhər kompleksi (Sirvanşahlar sarayı, Qız qalası, qədim məscidlər, karvansara və b.), Bibi-Heybət məscidı "Atəşgah" məbədi, Xəzəryanı müdafiə qurğuları, qalalar, karvansaralar və ovdanlar kompleksi (Mərdəkan qalası və qüllələri, Nardaran və Ramana qalaları) və b. maraqlı tarixi abidələrdir. Şəhərdən 70 km cənubda Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu, Altıağac Milli Parkı, Abşeron Milli Parkı, "Cənnət bağı" istirahət zonası (Xızı) yerləşir. Bakının cənub-qərbində "Şıx" kurort kompleksi fəaliyyət göstərir. Turistlər Bakıdan 4 istiqamətdə: respublikanın qərb, şimal-qərb, şimal və cənub bölgələrinə səyahətə çıxırlar. Müasir Olimpiya (Bakı, Maştağa, Hövsan) və digər idman kompleksləri idman turizminin inkişafına imkan yaradır.

YUNESKO-nun Umumdünya irsi siyahısına Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası ilə birlikdə salınmış İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunun ərazisindəki 10 dünya və 27 ölkə əhəmiyyətli abidə, həmçinin şəhər ətrafında yerləşən tarixi memarlıq abidələrindən Bibi-Heybət məscidi, "Atəşgah" məbədi, Xəzəryanı müdafiə qurğuları, karvansaralar və ovdanlar kompleksi (Mərdəkan qalası və qüllələri. Nardaran və Ramana qalaları). Ən böyük mehmanxanaları: "Hyyat Regensy", "Grand Hotel Europa", "Radisson SAS Rlaza Hotel", "Park Hyyat Hotel", "Excelsior Hotel Baku", "Buta palace", "Hilton" və s. Bakıda 120 mehmanxana və digər mehmanxana tipli müəssisə fəaliyyət göstərir.

Turizmin təbliği məqsədilə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində müxtəlif elmi-kütləvi ədəbiyyat, fotoalbomlar, bələdçi kitabçaları, buklet, prospekt, atlas və xəritə-sxemlər ("Azərbaycan", "Азербайджан", "Welcome to Azerbaijan", "Azərbaycan olduğu kimi", "Bakı", "Böyük İpək Yolu", "Azərbaycan turizm regionları", "Azər baycan tarix və arxitektura abidələri", "Bakının otelləri", "Bakının əyləncə mərkəzləri və restoranları" və s.) nəşr edilmişdir. "Turizm yenilikləri" qəzeti, "Azerbaijan review" jurnalı buraxılır.

Quba-Xaçmaz turizm bölgəsi. Azərbaycanın Şimal-şərq hissəsində yerləşən Quba-Xaçmaz, böyük inkişaf perspektivi olan istirahət-turizm bölgələrindən biridir. Bu bölgənin əlverişli nəqliyyat yolları, mənzərə gözəllikləri, dağlıq hissəsi, Xəzər dənizin YalamaNabran, Giləzi-Zarat sahillərində termal mərkəzləri, Qalaaltı, Xaltan və başqa mineral bulaqlar, istirahət və müalicəvi önəmi artıran özəlliklərdəndir.Xüsusilə 1970-ci ildən bəri Dəvəçi bölgəsindəki 350 nəfərlik Qalaaltı mineral suyu Qərbi Ukraynadakı Naftusiya suyu ilə eyni müalicəvi özəlliyə sahibdir. Ayrıca Xəzər dənizinə və dəmiryol xəttinə yaxınlığı, dəniz səviyyəsindən 500 metr yüksəkliktə yerləşməsi, son dərəcə gözəl və

yaşıl peyzajı, tərəvəzçilik, bağçılıq və heyvandarlığın inkişaf etdiyi bölgələrinin iç-içə olması, təmiz və sağlıq verici havası, Qalaaltının qısa zamanda sağlıq və 30 istirahət mərkəzi olaraq tanınmasına yol açmışdır. Yaz aylarında fəftə sonları, yalnız Bakı və Sumqayıtdan gələnlərin sayı 2000-ə çatır. Bütün bir il ərzində gələn ziyarıtçi sayı 100.000-ə yaxındır.

Lənkəran turizm bölgəsi. Xəzər dənizi sahilindəki Lənkəran ovalığı da gələcək üçün dəyər daşıyan rekreasyon istifadə ərazilərindən biridir. Ovalığın cənubu subtropik iqlimi, qumlu çimərlikləri və gözəl mənzərəsi, inkişaf etmiş infrastrukturu, bütün il tərəvəz-meyvə yetişdirən kənd təsərüffatı, su qaynaqları və bulaqları, rekreazyonal-turizm komplekslərinin yaradılmasına əsas verir. Lənkəran iqtisadi rayonu üçün ən əlverişli turizm növlərindən biri dəniz turizmidir. May ayının 20-dən etibarən havanın istiliyi 25 – 28 C arasında dəyişməkdədir. Bu zamandan sonra avqust ayının sonuna qədər istilik artmaqdadır, sentyabr ayının 20-nə qədər havanın istiliyi 25 – 28 C dərəcəyə enməkdə və bu aylar dəniz turizmi üçün ən yararlı zaman olmaqdadır.[4,s.72] Lənkəran bölgəsində Meşəsu və İbadı mineral su qaynaqları vardır. Tərkibində azot və 31 metan olan bu sulardan duş qəbul edərək, oynaq, qadın xəstəlikləri, dəri, ürək-damar xəstəliklərini müalicə etmək olur. Meşəsuda 150 yataqlı bir təsis vardır.

Qərb turizm bölgəsi. Azərbaycanın Şərqinə görə Qərb bölgəsində turizm sektoru az inkişaf etmişdir. Bu geniş ərazilərdə mövsümlük fəaliyyət göstərən müalicəvi mərkəzlər yer almaqdadır. Kiçik Qafaqaz dağları ətəklərində yer alan Naftalan şəhərində dünyada tək olan müalicəvi məqsədli neft-palçığı tapılmaqdadır. Ayrıca bu şəhərdə 1500 yataqlı və bütün il ərzində xidmət verən sağlıq mərkəzi də yer almaqdadır. Naftalan müalicəvi nefti, Strabondan alınan məlumatlara görə çox qədim dövrlərdən bu yana istifadə edilməkdədir. Bəhs edilən bu dövrlərdə Anadoludan, Ümumqafqazdan, İrandan və Hidistandan müalicə məqsədi ilə gələn insanlarda geri qayıdanda özləri ilə palçıqlı nefti aparırdılar. 19-cu əsrin sonlarında Naftalan Qərb ölkələrinin diqqətini çəkmiş və 1887-ci ildə Alman mühəndisin bu palçıqlı neftdən götürdüyü nümunədən ölkəsində məlhəm hazırlamışdır.[3,s.103] Günümüzdə müxtəlif növ xəstəliklərin müalicəsi üçün Naftalanda yerləşən təsislərə Azərbaycan və başqa ölkələrdən minlərlə turist gəlir. Ölkəmizdə belə təsislərin gündəlik qonaq qəbul etmə tutumu 30.000 adama yaxındır. Bununla yanaşı bu təsislərdə 120.000 adamın məşğulluğu təmin edilib. Ümumdünya Turizm Təşkilatının mütəxəssisləri postpandemiya dövründə turizmin dirçəlməsi istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsini, rəqabətqabiliyyətli yeni xidmətlərin göstərilməsini vacib sayırlar. Postpandemiya dövründə turizm müəssisələrinin gəlirlilik səviyyələrinin daha tez bərpa olunması vacib şərtlərdəndir. Bunun üçün isə turizm xidmətlərinin əlçatanlığına və keyfiyyət parametrlərinə ciddi önəm verilməlidir. Postpandemiya dövründə turizm şəraiti dəyişir və pandemiyadan öncəki turizm şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Postpandemiya dövründə insanların həm psixoloji durumu dəyişir, həm onların səyahətlərdən çəkinməsi halları çox olur, həm də təhlükəsizlik məsələlərinə daha çox diqqət yetirilir. Postpandemiya şəraitində regional turizmin inkişaf istiqamətlərinin və fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə mövcud aktual problemlərin daha səmərəli həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Postpandemiya dövründə regional turizmi inkişaf etdirmək və pandemiya nəticəsində dəymiş zərərləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra tədbirləri həyata keçirmək lazımdır:

-regional turizmin postpandemiya şəraitində inkiaşfının intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə "dövlət-özəl sektor" əməkdaşlığının gücləndirilməsi, özəl turizm subyektlərinin maliyyə-kredit əlçatanlığının təmin olunması tədbirləri görülməlidir;

-postpandemiya şəraitində regional turizm subyektlərinin maliyyə sabitliyinin təmin olunması və dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın ödənilməsi, pandemiyadan yaranan zərərlərin aradan qaldırılmasının tezləşdirilməsi məqsədilə ən azından 5 illik müddətə vergi güzəştlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğundur;

-regional turizmin dünya standartlarına cavab verən rəqabətqabiliyyətli infrastruktur şəbəkəsinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üzrə daha səmərəli dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiq edilməsi vacibdir;

-dünya təcrübəsindən yararlanmaq,pandemiya nəticəsində turizm sahəsinə ziyan dəymiş ölkələrin metodlarını təhlil edərək tətbiq etmək;

-pandemiya nəticəsində yaranan böhran vəziyyəti, əhalinin işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsi və gəlirlərinin azalmasını əsas götürərək turizm xidmət və məhsullarının qiymətlərinin mümkün qədər münasib etmək.

Ölkəmizdə turizm obyektlərində ziyarətçilərin sağlamlığının qorunması məqsədilə müvafiq tədbirlərin keçirilməsi üçün hökümət tərəfindən proaktiv yanaşma tətbiq olundu. Bu məqsədlə Dövlət Turizm Agentliyi və Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin birgə layihəsi olan "SAHMAN" (Sanitation and Hygiene Methods and Norms-Sanitariya və Gigiyena Metodları və Normaları) proqramı hazırlanmışdır. Proqram postpandemiya dövründə səyahət edəcək turistlərin gigiyena və sağlamlıq təhlükəsizliyi normaları ilə bağlı gözləntilərinin qarşılanması, eləcə də yerli və xarici turistlərin sayında artıma nail olunması üçün turizm və qonaqpərvərlik sənayesi üçün standartlar toplusunu ehtiva edir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının dəstəyi ilə hazırlanmış SAHMAN proqramının əsas məqsədi ölkənin mövcud sanitariya, təhlükəsizlik və gigiyena standartlarını təkmilləşdirmək, post-pandemiya dövründə ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə Azərbaycanı təhlükəsiz turizm məkanı kimi tanıtmaq və rəqabətliliyini artırmaqdır. [5] Respublikamızda turizmin bütün növlərinin inkişafı üçün daha bir əlverişli məqam həm də Azərbaycan xalqının səmimiyyəti, ənənəvi qonaqpərvərliyidir.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir

2. Əfəndiyeva N., Hüseynov İ.Turizmin əsasları, Bakı, 2007,442 s.
3.Eminov Z. Azərbaycanın fiziki və iqtisadi coğrafiyası,Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutu Nəşriyyatı,Bakı,2002
4.Rəhimov S.Turizm–Ekskursiya işinin təşkili,Bakı,2004,310 s.
5.https://www.tourismboard.az/az/news/323-sahman-sanitariya-ve-gigiyena-metodlari-ve-normalari
6. https://www.stat.gov.az/
7.https://www.unwto.org/

Ayxan AĞAYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
aghayev.aykhan.2101@atmu.edu.az

NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ TURİZM SEKTORUNA TƏSİRİ

IMPACT OF TRANSPORTATION DEVELOPMENT ON TOURISM SECTOR

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ НА СФЕРУ ТУРИЗМА

Xülasə: Bu məqalə turizm sektoru ilə nəqliyyat xidmətləri arasındakı əlaqənin, nəqliyyat infrastrukturunun turizm sektoruna təsiri xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına və problemlərin tədqiqinə həsr edilmişdir. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafında nəqliyyat infrastrukturunun rolu məsələsinə toxunulmuşdur. Turizm potensialına malik olan, işğaldan azad olunan bölgələrdə yenidən turizm sektorunun dirçəlişində ilkin olaraq nəqliyyat infrastrukturunun qurulmasının vacibliyi məsələsi və bu istiqamətdə planlaşdırılmış layihələr üzrə yerinə yetirilən işlər barədə təhlillər aparilib, bəhs olunnmuşdur.

Açar sözlər: nəqliyyat infrastrukturu, turizm sektoru, nəqliyyat xidmətləri, nəqliyyat şəbəkələri, turizm obyektləri.

Abstract: This article is devoted to the investigation of the relationship between the tourism sector and transport services, the characteristics of the impact of transport infrastructure on the tourism sector and the study of problems. The issue of the role of transport infrastructure in the development of the tourism sector in Azerbaijan was touched upon. In the reviving of the tourism sector in the regions freed from occupation, which have tourism potential, the issue of the importance of building the transport infrastructure and the works performed on the planned projects in this direction were analyzed and discussed.

Keyword: infasctructure of transport, tourism sector, transportation services, tranportation networks, tourism facilities.

Абстракт: Данная статья посвящена исследованию взаимосвязи сферы туризма и транспортных услуг, характеристике влияния транспортной инфраструктуры на сферу туризма и изучению проблем. Был затронут вопрос о роли транспортной инфраструктуры в развитии туристической отрасли Азербайджана. При возрождении туристической сферы в освобожденных от оккупации регионах, обладающих туристическим потенциалом, были проанализированы и обсуждены вопрос о важности строительства транспортной инфраструктуры и проводимых работах по запланированным проектам в этом направлении.

Ключевые слова: транспортная инфраструктура, сфера туризма, транспортные. услуги, транспортные сети, туристские объекты.

Giriş

Nəqliyyat istər dünyanın iqtisadi proseslərində, istərsə də milli iqtisadiyyatların xüsusi sahəsi kimi müstəsna rola malikdir. Son on ildə beynəlxalq miqyasda turist planlarının və istirahət davranışının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Nəqliyyatın milli sosial-iqtisadi kompleksin genişlənməsində oynadığı rol və beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrin intensivləşməsi onun əhəmiyyətinin əsas komponentləridir. Əmtəələrin və insanların hərəkəti ilə nəqliyyat qlobal iqtisadiyyatın digər sektorlarına, xüsusən də beynəlxalq turizmə əhəmiyyətli təsir göstərir. Nəqliyyat olmasaydı, səyahət və turizm sektoru mövcud olmazdı və fərdlərin görmək istədikləri başqa yerlərə getmək imkanları olmazdı. Buna görə də,

nəqliyyatın artımı turizmin inkişafı ilə əlaqələndirilir; qlobal turizm artdıqca qlobal nəqliyyat da artır. Bu sektor xidmət sahəsi olmaqla yanaşı sahibkarlıq kimi fəaliyyət sahələrinin subyektləri ilə qarşılıqlı ictimai münasibətlərdə də fəal iştirak edir. Tarixən hələ ilk sivilizasiyanın formalaşdığı zamandan etibarən insanlar lazımı əşyaları bir yerdən digər yerə daşımaq, aparmaq və yerləşdirmək üçün münasib əlverişli vasitələr və marşrutlar axtarırdılar. Məhz bütün bunlara bağlı olaraq nəqliyyat anlayışının kökündə və yaranma ehtiyacında bu düşüncələr dayanır və ümumən bəşər tarixinin ən vacib kəşflərindən hesab olunur. Tarixən nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün əlverişli yolların olması zaman-zaman hər bir xalqın, ölkənin maddi mədəniyyətinin və iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini təyin edən başlica amil hesab olunmuşdur. Tədqiqat zamanı nəqliyyatın turizm sektorundaki mənfi, müsbət və neytral rolu təhlil olunur. Həmçinin Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafında nəqliyyat infrastrukturunun vacib mövqeyi məsələsinə toxunulur . Xüsusilə ölkədə nəqliyyat növləri içərisində avtomobil nəqliyyatının əhəmiyyətli rolu və tamamlayıcı funksiya kimi çıxış etməsi məsələsinə diqqət ayrılır.

Nəqliyyat vasitələrinin turizmin inkişafında yeri

Nəqliyyat və turizm dərin və mürəkkəb tarixi əlaqə ilə səciyyələnən iki sektordur. Ümumiyyətlə, ənənəvi tarixşünaslıq nəqliyyatda texnoloji tərəqqi turizm vərdişlərindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirir. Beləliklə, dəmir yolu nəqliyyatı tez-tez turizmin ilk müasir formaları ilə əlaqəli olsa da, avtomobil nəqliyyatının yayılması yeni turizm təcrübələrinin mümkünlüyü, turizm sahələrinin genişləndirilməsi və turizm bazarının seqmentasiyası ilə əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl, motorlu avtomobil turizm təcrübəsinə azadlıq və müstəqillik əlavə etdi və əvvəllər mövcud olmayan və ya əvvəllər ağlasığmaz olan yeni istiqamətlərə apardı. Bu nöqteyi-nəzərdən, turizm və avtomobil nəqliyyatı arasındakı əlaqə və ya şəxsi avtomobilin ailələr arasında yayılmasına dair turizm tarixşünaslığına görkəmli töhfələr var.

1950-ci ildən 1970-ci illərə qədər inkişaf iqtisadiyyatının prinsipləri Gijs Mom-un strategiyasına uyğundur. George Katona və Walt Rostow kimi istehlak cəmiyyətinin tərəfdarlarına görə, kütləvi istehlak və istehlak cəmiyyəti xüsusi olaraq bəzi mədəniyyətlərin əldə etdiyi inkişaf səviyyəsinin nəticəsi olaraq görülür. Beləliklə, digər şeylərlə yanaşı, bu inkişaf kursu cəmiyyətin daha geniş və daha geniş təbəqələri tərəfindən davamlı məhsul və xidmətlərin geniş istehlakı ilə nəticələnir. Rostow-un araşdırmasına görə, İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl ABŞ, Kanada və Böyük Britaniya da daxil olmaqla dövlətlər bu səviyyəyə çatmışdılar. Haşiyə 10 O, ABŞ-da cəmiyyətə və iqtisadiyyata inqilabi təsir göstərən kütləvi istehsal olunan, ucuz avtomobillərin meydana çıxması ilə öz zirvəsinə çatdı.

Nəqliyyat vasitələri inkişaf mərhələsinin müəyyən dövrundə xüsusi mülkiyyət forması kimi istifadə olunmuş, daha sonralar isə maddi istehsal sahəsinə çevrilmişdir. Bələ ki, nəqliyyat vasitələri fasiləsiz hərəkətdədir və buna görə də, maddi istehsal prosesinin bir neçə mərhələlərində iştirak edir. Bu iştirak zamanı xərc subyekti olmaqla məhsulun son qiymətinin formalaşması mərhələsində spesifik əhəmiyyətli bir faktor kimi çixiş edir. Bu baxımdan yanaşsaq müxtəlif iqtisadi sahələrdə optimal nəticələrə gələ bilmək üçün nəqliyyat amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyatın turizmin inkisafinda rolu isə mübahisəlidir, çünki bununla bağli ziddiyədli, fərqli mühalizə və fikirlər mövcuddur. Belə ki, nəqliyyatın turizm sahəsində rolu 3 istiqamətdə təsnif olunur: müsbət, mənfi və neytral. Müsbət perspektivdən baxıldıqda nəqliyyat turizm sənayesinin başlıca istiqamətverici gücü kimi qiymətləndirilir. Neytral mövqe turizm sahəsinin müsbət məhsuldarlığının təkcə nəqliyyat fəaliyyəti ilə tənzimlənməyəcəyini nəzərdə tutur. Mənfi nöqteyi-nəzərdən isə nəqliyyatın xəstəliklərin yayılmasına, miqrasiyanın artmasına, adambaşına düşən gəlir səviyyəsinin azalmasına səbəb ola biləcəyi halları araşdırılır. Bütün bu mülahizələrə baxmayaraq nəqliyyatın turizm sektorunun inkişafındakı həlledici rol oynamasını təsdiqləyən tutarlı sübutlar mövcuddur. Belə ki İbrahim Jaro Musa və Buba Adamu Ndawaya nəqliyyat və turizm sektorlarının ortaq maraqlarının olmasını və biri-birindən asılı olması faktorunu tədqiq etmişlər [3]. Turizm sektoru genişləndikcə bu qarşılıqlı asılılıq daha çox görünməyə başlayır, çünki bu sektor bir ölkənin iqtisadi inkişafında vacib rol oynayır. Bir çox tədqiqatçılar hər hansı bir ölkənin infrastruktur bazasının turistik yerlərin tanınmasında vacib əhəmiyyətli faktor olduğunu iddia edir. Belə ki, Refik Culpan nəqliyyat növlərini və idarəetməni beynəlxalq turizm sisteminin vacib tərkib hissəsi kimi müəyyənləşdirmişdi. Onun bu haqda mövcud olan mülahizələrinə

əsasən hava, dəniz və quru nəqliyyat növlərinin istifadəsi xidmət sektorunun, yanacaq doldurma, avtomobil təmiri müəssisələrinin, motel və digər istirahət məkanlarının fəaliyyyətinə birbaşa dəstək və təkan verir. Və o qeyd etmişdir ki, turizm səyahət olmadan inkişaf edə bilməz, bu da məhz nəqliyyatın turizm sənayesinin katalizatoru olduğuna gətirib çıxarır[4].

Haqlı olaraq hesab etmək olar ki, həyati əhəmiyyət kəsb edən daşıma xidmətlərini təklif etmək nəqliyyat infrastrukturunun vacib xarakteristik xüsusiyyətidir. Eyni zamanda turizm məkanlarının inkişafının nəqliyyat şəbəkəsindən asılılığı David Timothy Duval tərəfindən araşdırılmışdır. O, bu asılılığın əlaqə və əlçatanlıq prinsipi ilə əlaqədar olduğunu vurğulamışdır. Sorupia öz tədqiqatlarında bəzi turizm istiqamətlərinin keçmişdə tanınan olmamasının səbəbləri kimi onlara asanlıqla daxil olmağın mümkünsüzlüyünü qeyd etmişdir[7]. Buna da əsas səbəb kimi həmin ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun tamamilə mövcud olmaması və ya çox zəif inkişaf etməsi göstərilmişdir. Nəqliyyat infrastruktrunun təkmilləşdirilməsi və nəqliyyat xərclərinin azalması ilə həmin ərazilərə əlçatanlıq kəskin şəkildə artmışdır. Ümumən qeyd etmək lazımdır ki, turizm obyektlərinə əlçatanlıq səviyyəsi mövcud nəqliyyat infrastrukturunun vəziyyətindən, ərazinin xarakterindən, eləcə də istifadə olunan ictimai nəqliyyat sisteminin nə qədər səmərəli olmasından asılıdır.

Bundan əlavə nəqliyyatın turizmin inkişafına mane ola biləcək bəzi mənfi təsirləri də mövcuddur . Belə ki , dəmiryolu və yol nəqliyyatının genişlənməsi yaşayış mühitlərinə və təbiətə mənfi təsir göstərir . Bu nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi ilə indiyədək bitişik olan ərazilər bir-birindən ayrılır. Bundan başqa nəqliyyat vasitələrinin geniş istifadəsi ətraf mühitə də təsirsiz ötüşmür. Havanın çirklənməsi, istixana effektinin yaranması, insanların və heyvanların sağlamlığının pisləşməsi, elektromaqnit çirklənməsi və s . problemlərə səbəb ola bilir[8].

Nəqliyyat şəbəkəsinin və infrastrukturun yenidən qurulması və eləcə də nəqliyyat sisteminin inkişafı üzrə davamlı həyata keçirilən müxtəlif layihələr Azərbaycanda turizm sektorunun inkişaf etməsinə birbaşa təkan verir. Bütün bu müsbət dəyişikliklərlə parelel olaraq ölkənin həm də mühüm nəqliyyat qovşağında yerləşməsi, yəni sərnişin (turist) daşımalarında aparıcı mövqeyə malik olması amili də bu sektora öz müsbət təsirini göstərir.

Azərbaycanda turizm sektorunda nəqliyyatdan istifadə imkanları

Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sektoru, xüsusən avtomobil nəqliyyatı son beş ilin müsbət inkişaf dinamikası ilə fərqlənir. Azərbaycan Ümumdünya İqtisadi Forumunun yolların vəziyyətinə dair qiymətləndirməsində ən yaxşı bal toplayaraq MDB regionunda birinci yeri tutub. Ümumilikdə 141 ölkə arasında 24-cü, Asiya qitəsində isə 10-cu yerdədir [6]. Ölkəmizdə, nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyət və kəmiyyət inkişafı, ölkənin yol-nəqliyyat infrastrukturu, avtomobil yollarının və avtomobil yollarının sürətli inkişafı, infrastruktur layihələrinin və sosial proqramların yüksək səviyyədə icrası ilə bağlıdır. Bütün bu vəziyyətlər – nəqliyyat xidmətləri, yollar və s., eləcə də biznesin, turizmin və s.-nin inkişafı – yataqların canlanmasına kömək edir. Turizm sənayesinin inkişafına ölkəmizin mühüm beynəlxalq enerji dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub kimi enerji dəhlizləri arasında mərkəzi yerləşməsi, əlavə ölkə əlaqələrinin əlavə edilməsi, rahatlıq və rahatlığın yaxşılaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. kəndlər üçün səhiyyə müəssisələri. Ona görə də istər xalqa yol verir, istərsə də beynəlxalq səviyyəli yol infrastrukturunun yenidən qurulması, yəni mövcud yolların əsaslı təmiri və yenilərinin tikintisi, yeni yol ötürücülərinin, tunellərin, körpülərin, yeraltı və yol ötürücülərinin tikintisi və Avropa ilə Asiya arasındakı enerji təchizatı qovşağında təhlükə də artır. Azərbaycanın artan tranzit potensialı nəticəsində beynəlxalq daşıyıcıların sayı artır. Belə olan halda ölkə ərazisindən tranzit kimi istifadə edilən xarici daşıyıcılar turist olmasalar da, turizmin inkişafında mühüm rol oynayan ətraf mühit, iqlim, flora və fauna, ən əsası isə turizm bazaları haqqında ətraflı məlumat verirlər. və nəticədə ölkəyə turist axınında mühüm rol oynayır[9].

Turist daşımalarının artımı uyğun nəqliyyat infrastrukturunun, məsələn, avtomobil yolları, magistral yollar, dəmir yolu xətləri, stansiyalar, avtobus dayanacaqları, çay və dəniz limanları, hava limanları və s. mövcudluğundan asılıdır. Nəqliyyat növlərinin və üsullarının müasirləşməsi və müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq. , turizm son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu sahədə əldə edilən

irəliləyişlər bəzi təbii maneələri aradan qaldırmağa və ya turizm sənayesində turistik yerlərdən əhəmiyyətli məsafədə yerləşən resursları əhatə etməyə imkan verdi.

Turizm və nəqliyyatın inkişafı bir-biri ilə əlaqəli iki problemdir. Turistlər öz pulları ilə ödədikləri təhlükəsiz, sürətli və xoş nəqliyyat xidmətləri istəyirlər. Müəyyən bir nəqliyyat növünün seçilməsi, eləcə də onların müxtəlif kombinasiyalarda istifadə edilməsi qərarı həm həmin rejimin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, həm də sərnişinlərin məqsədlərindən təsirlənir. Getdikləri yerə getmək üçün onlar dörd əsas nəqliyyat növündən birini seçməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına yönəldilmiş bu cür genişmiqyaslı işlər həyata keçirilsə də ölkəmizdə ən böyük turizm potensialı ilə seçilən Qarabağ və ətraf rayonlar indiyə qədər işğal altında olduğundan bu proseslərdən kənarda qalmışdı. Lakin 44 günlük zəfər tariximiz nəticəsində tarixi abidələri, füsunkar təbiəti və müalicəvi suları ilə dillər dastanı olan diyarlarımız artıq düşmən tapdağından azad edilmişdir. Artıq bu gün müzakirə olunan vacib mövzulardan biri də həmin ərazilərin yenidən turizm destinasiyasına çevrilə bilməsi, dünyada turizm bölg ləri olaraq tanınmasıdır. Təbii olaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə turizmin inkişaf etdirilməsi üzrə işlər mərhələli şəkildə həyata keçiriləcəkdir. Belə ki, burada əsas məsələ ilkin olaraq təhlükəsizliyin təminatı və nəqliyyatın infrastrukturunun, mülki infrastrukturun qurulmasıdır[5].

Turizm sənayesi zəif olan ölkələr belə öz torpaqlarında istehsal turizmini saxlamaq üçün səy göstərirlər. Turizm sənayesi inkişaf etdikcə turistlərin illik sayı artır. Turistlər zəngin təbii mühitləri, memarlıq üslubları, mədəniyyətləri və tarixi olan ölkələrə səyahət etməyə daha çox meyllidirlər. Azərbaycan şanslı ölkələrdən biridir, çünki turizm sənayesinin inkişafı üçün çoxlu imkanlar təklif edir.

Ölkələrin iqtisadiyyatının mürəkkəb inkişafı turizmdən çox təsirlənir. Turizm xidmətləri sənayesi artan iqtisadi aktivliyi dəstəkləyir. Çoxsaylı bu cür əsaslandırmalar turizmi sosial-iqtisadi problemlərin həlli vasitəsi kimi olduqca cəlbedici göstərir. Turizm sənayesinə investisiyaların artması bir çox ölkələrin iqtisadiyyatını gücləndirir. İndi Azərbaycanda əsas xidmət sahələrinə turizm daxildir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın turizmə əhəmiyyəti ümumilikdə artmağa başladı. Hökumət bu sənayeyə yüksək üstünlük verib və Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün bir sıra təşəbbüslər hazırlanıb.

Azərbaycan üçün turizm sənayesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki düzgün tənzimləndikdə və idarə olunduqda, müxtəlif müsbət təsirlərlə nəticələnə bilər. Düzgün təhlil sayəsində turizm sənayesinin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini tənqid edir. Ən yaxşı qeyri-neft sektorlarından biri turizmdir və xidmət sənayesinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatına kömək edəcəkdir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş rayonlarda artıq yol infrastrukturunun qurulması işlərinə başlanılıb. Belə ki, Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur avtomobil yolundan Şuşa şəhərinə qədər olan 101 kilometr uzunluğunda olan "Qələbə yolu"nun 16 noyabr 2020-ci il tarixində rəsmi açılışı olub. Füzuli-Hadrut, Füzuli-Cəbrayıl və Füzuli-Ağdam yollarının açılışı olub Hazırda Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun tikintisi aparılır. Tikintisi 8 aya başa çatdırılan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı Ağdama səfər edən qonaqların və yerli əhalinin istifadəsinə verilib. Başqa sözlə, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı Qarabağın aviasiya qapısı rolunu oynayır. 124 kilometr uzunluğunda, 4-6 zolaqlı Zəngilan-Horadiz avtomobil yolu tikilir və bu, böyük strateji əhəmiyyətli layihələrdən biridir. Bundan əlavə, Hadrut-Cəbrayıl-Şükür avtomobil yolunun tikintisi layihəsində də irəliləyişlər var. Bu marşrut Xocavənd rayonunun Hadrut kəndindən Cəbrayıl ərazisindən keçməklə 43 kilometrə qədər uzanır. Şükürbəyli kəndində Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur avtomobil yoluna birləşir. Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yol infrastrukturu layihələri sırasında Xanlıq-Qubadlı və Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yollarını, həmçinin Bərdədən başlayan 44,5 kilometr uzunluğunda Bərdə-Ağdam avtomobil yolunu göstərmək olar [2].

Azərbaycan Frespublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi:" Harada ki, müasir yol var, o bölgədə mütləq və mütləq inkişaf olacaqdır . Əgər yol yoxdursa, o bölgə inkişaf edə bilməz . Orada istənilən təbii sərvətlər, istənilən infrastruktur, gözəl binalar, mehmanxanalar olsada, əgər yol yoxdursa və ya bərbad vəziyyətdədirsə, oraya heç kim gəlməyəcəkdir ".

Nəticə

Nəqliyyat sektoru turizm sektoru üçün həlledicidir. Bu, mahiyyətcə səyahətin əsas komponentləri hesab edilən başlanğıc nöqtəsi, təyinat yeri, yaşayış yeri və attraksionlar arasındakı əlaqədir. Həm yerli, həm də beynəlxalq turizm nəqliyyatdan çox asılıdır. Əlverişli və əlçatan nəqliyyat olmasaydı, qlobal olaraq bilindiyi kimi kütləvi turizm mümkün olmazdı. Yerdəki turist təcrübəsi və turizm həm nəqliyyatdan çox asılıdır. Bir sıra turizm tədqiqatlarında nəqliyyat və turizm arasındakı əsas əlaqə vurğulanmış və "əlçatanlıq" baxımından xarakterizə edilmişdir ki, bu da nəqliyyatın turistləri cəlb edən yerlər və onların təyinat yeri kimi xidmət edən yerlər arasında həlledici əlaqə olduğunu düşündüyünü göstərir.

Turizm sənayesinin inkişafı proqramının uğurla həyata keçirilməsi üçün bir tələb kimi effektiv nəqliyyatın əhəmiyyətini qəbul etmələrinə baxmayaraq, yalnız az sayda tədqiqatlar turizmin inkişafında nəqliyyatın rolunun araşdırılmasına yönəlmişdir.

Nəqliyyatın turizmin inkişafına töhfəsi mübahisəli bir mövzudur, çünki bu barədə bir neçə düşüncə məktəbi mövcuddur. Düşüncə məktəbləri turizm sənayesinin böyüməsində nəqliyyatın oynadığı müsbət, mənfi və neytral rolları araşdırdılar.

Bununla belə, nəqliyyat və turizm sənayesinin də müəyyən ortaq maraqları var, buna görə də onlar bir-birinə bağlıdır. Səyahət turistlərin səyahətə olan ehtiyacına və həvəsinə, habelə onların hərəkətliliyinə təsir göstərir.

Mövcud nəqliyyat şəbəkəsinin əlaqəsi və əlçatanlığı yeni turizm obyektlərinin səmərəli inkişafı üçün çox vacibdir. Artıq məşhur olan turistik yerlərin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün nəqliyyat çox vacibdir. Nəqliyyat, digər tərəfdən, çirklənməyə səbəb olur ki, bu da heyvanlara və ətraf mühitə mənfi təsir göstərir, ziyarətçiləri çəkindirir. Bundan əlavə, daha yaxşı mobillik əhalinin sayını artıracaq və nəqliyyat infrastrukturunu tıxanacaq genişmiqyaslı miqrasiyanı təşviq edə bilər.

Hazırda Azərbaycanın nəqliyyat sənayesi bütövlükdə nəqliyyatın həcminə görə insanların və iqtisadiyyatın yalnız minimum tələblərinə cavab verir, lakin keyfiyyət baxımından deyil, bu da daxili turizmin inkişafı üçün əsaslı maneələr yaradır. Nəqliyyat sektorunun mövcud statusu Azərbaycanın Avrointeqrasiya kursunun səmərəli icrası və milli nəqliyyat şəbəkəsinin Trans-Avropa nəqliyyat şəbəkəsinə inteqrasiyası üçün ilkin şərtlərə cavab vermir.

Aİ ilə Assosiasiya Sazişinə əsasən, ilk növbədə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının hüquqi mexanizmini təkmilləşdirmək, dövlət və özəl sektor, dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməklə nəqliyyat sektorunun səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq lazımdır. Nəqliyyat sənayesinin uzunmüddətli inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmaq və turizm xidmətləri üçün azad və rəqabətli bazarı təşviq etmək üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir [1].

Ədəbiyyat

1. Association Agreement between the European Union and Azerbaijan. Available at:https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/ALL/?uri=CELEX%3A21999A0917%2801%29
2. https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_seher_ve_kendlerimiz-1622227
3. Hakim İsakov. Azərbaycan Respublikasının "Böyük İpək Yolu"nun bərpasında iştirakı (1991-2005). "Şərq – Qərb" nəşriyyatı. Bakı, 2011.
4. Heydərov.Ş.Ə Turizmdə naqliyyat xidmətlərinin təşkili 2011 Bakı.
5. http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/meqaleler/item/449-azaerbaydzanda-formalashan-yeni-naezhliyyat-sistemi-vae-turizm-valyuta-dakhilolmalar-nda-neft-sektorunu-ustaelaeyaedzaek.html
6. https://president.az/az/articles/view/35624
7. Shimamoto K. The Factors that Influence the Boundary Between the Markets of Competing Tourists. Destinations Tourism and Hospitality Management, 24(1), 1-12, (2018)

8. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017. Available at: https://www.weforum.org/reports/the-travel-tourism-competitiveness-report-2017
9. UNWTO Tourism Highlights: 2018 Edition. Available at: https://www.eunwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876

Azər MEHDİYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
azermv7@gmail.com

PERSPECTIVES FOR DEVELOPMENT OF SPORT TOURISM IN THE LIBERATED AREAS OF THE KARABAKH ECONOMIC REGION

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ İDMAN TURİZMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVALƏRİ

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМА В ОСВОБОЖДЕННЫХ РАЙОНАХ КАРАБАХСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Abstract: The rapid growth of tourism has been described as one of the most important economic activities in modern times. The industry employs millions of people, has a significant impact on the environment, and it is an important source of revenue for many countries around the world and sport tourism is one of the growing type of tourism. It is a form of leisure travel that is growing in popularity and gaining more recognition as a legitimate form of tourism. Sport tourism can be defined as the act of traveling to visit places where sports are played or watched, with the goal of participating in or watching the sport. This can include visiting stadiums and arenas, as well as going to other locations associated with the sport. The industry has been growing steadily in Azerbaijan over the past few years, and due to Baku's hosting of important international sporting events, Azerbaijan is widely well-known for its sport tourism in the world. Karabakh region has great potential for sport tourism, in this article, perspectives for the development of sport tourism in the Karabakh region have been highlighted, it shows possible problems that can occur while developing sport tourism in this area and advices solutions to them.
Keywords: Azerbaijan, Karabakh region, sport tourism, mountain tourism

Xülasə: Turizmin sürətli inkişafı müasir dövrdə ən mühüm iqtisadi fəaliyyət növlərindən biri kimi təsvir edilmişdir. Bu sənayedə milyonlarla insan çalışır, ətraf mühitə əhəmiyyətli təsir göstərir, dünyanın bir çox ölkəsi üçün mühüm gəlir mənbəyidir və idman turizmi artımda olan turizm növlərindən biridir. Bu, populyarlığı artan və turizmin forması kimi daha çox tanınmağa başlayan istirahət səyahətinin bir formasıdır. İdman turizmi, idmanda iştirak etmək və ya onu izləmək məqsədi ilə idmanın oynanıldığı və ya baxıldığı yerləri ziyarət etmək hərəkəti kimi göstərilə bilər. Buraya stadionlara və arenalara baş çəkmək, həmçinin idmanla əlaqəli digər yerlərə getmək daxil ola bilər. Azərbaycanda turizm sənayesi son bir neçə ildə durmadan inkişaf edir və Bakının mühüm beynəlxalq idman tədbirlərinə ev sahibliyi etməsi sayəsində Azərbaycan dünyada idman turizmi ilə geniş şəkildə tanınır. Qarabağ bölgəsinin idman turizmi üçün böyük potensialı var, bu məqalədə Qarabağ bölgəsində idman turizminin inkişaf perspektivləri vurğulanmış, bu sahədə idman turizminin inkişafı zamanı yarana biləcək problemlər və onların həlli yolları üçün məsləhətlər göstərilir.
Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ bölgəsi, idman turizmi, dağ turizmi

Абстракт: Быстрый рост туризма был описан как один из самых важных видов экономической деятельности в наше время. В отрасли работают миллионы людей, она оказывает значительное влияние на окружающую среду и является важным источником дохода для многих стран мира, а спортивный туризм является одним из растущих видов туризма. Это форма отдыха, которая становится все более популярной и получает все большее признание в качестве законной формы туризма. Спортивный туризм можно определить как акт путешествия, чтобы посетить места, где играют или смотрят спортивные состязания, с целью участия или наблюдения за

спортом. Это может включать посещение стадионов и арен, а также посещение других мест, связанных со спортом. За последние несколько лет отрасль в Азербайджане неуклонно росла, и благодаря проведению в Баку важных международных спортивных мероприятий Азербайджан широко известен в мире своим спортивным туризмом. Карабахский регион имеет большой потенциал для спортивного туризма, в данной статье освещены перспективы развития спортивного туризма в Карабахском регионе, показаны возможные проблемы, которые могут возникнуть при развитии спортивного туризма в этой области и даны советы по их решению.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабахский регион, спортивный туризм, горный туризм.

Sport tourism is a growing industry, and the term "sport tourism" encompasses a wide range of activities that involve sports or recreation, and it's often used interchangeably with "leisure tourism."

Sport tourism has become an important source of revenue for many cities and countries. In fact, the World Tourism Organization estimates that the sector will contribute US$6.7 trillion to global GDP by 2050—a figure that makes up more than 25% of all economic growth worldwide by that time. [6]

More than half of this economic growth is expected to come from sports fans traveling to watch their favorite teams in action, which means we can expect to see an even greater demand for sport-themed hotels and resorts as well as sporting events. Sport tourism can also be a great way for cities to promote themselves as destinations. As people become more interested in traveling for leisure and entertainment, it’s important for cities and countries to do everything they can to make themselves attractive destinations. One way to do this is by hosting sports events like the Olympic Games or World Cup. These events bring in large numbers of tourists. In addition to being a source of revenue for the host city, they also provide an opportunity to showcase the city and its surrounding area. People who visit during these events may want to stay longer than just for the event itself. This can lead to increased tourism in general, which benefits both locals and visitors alike.

The benefits of hosting a major sporting event go beyond increased tourism. Hosting the Olympics or World Cup can help promote a country’s image abroad and attract foreign investment. In addition, these events often result in improvements to infrastructure such as airports, highways and train systems. This can make it easier for people to travel around the country. [5]

Sports tourism is considered an important type of tourism for our country. Many sports events and international sports competitions take place in our country every year. This, in turn, leads to the emergence of tourist flows to our country, Sports tourism has developed not only in the capital city of Baku but also in other regions of our republic. Sports Olympic complexes operate in many of our regions. Currently, one of the main tasks for our country is the development of sports tourism in the regions of Azerbaijan. At the head of these regions is the Karabakh region. After the "Second Karabakh" war that took place in 2020, the region got rid of 30 years of occupation. At present, one of the main goals is to reveal the sports tourism potential of this region. The favorable economic-geographical position of Karabakh, and the fact that it has very rich resources, rare climatic features, fertile soil, rich flora and fauna mean new horizons for the development of the country's tourism industry. [3, p.118-123]

The Karabakh region of Azerbaijan is a destination for both domestic and international tourists. The region is known for its beautiful nature, which includes mountains, rivers, forests, and lakes.

Since the area has been underdeveloped in terms of tourism infrastructure, the government has focused on developing sport tourism in order to attract more visitors. Karabakh region offers many opportunities for sporting activities such as skiing, snowboarding. The area also has many cultural attractions such as historical monuments, monasteries and mosques.

In order to promote the region's natural beauty and encourage more tourists to visit Karabakh, the government has proposed building hotels, roads, airports in this area. They plan to promote these activities through online campaigns and social media posts.

The region is also known for its mineral springs, which are used in medical and recreational purposes. These considered one of the best mineral springs in Azerbaijan while the latter is famous for its curative effects on bone diseases such as osteoporosis. Moreover, there are opportunities to make extreme sports tourism types such as paragliding, motorcycling and hang-gliding which are also popular among tourists. In addition, the government has invested in developing other types of tourism such as spa and wellness tourism. The region has many health resorts that offer a wide range of services such as mud therapy, massages, hydrotherapy and others.

In 2003, 7 tourist routes were defined by the Ministry of Sports and Tourism, which was active at that time. One of them was Baku - Karabakh tourist route. Because of the war, this route was not used. Before the first Karabakh war complexes related to tourism in these areas have been destroyed

As we mentioned, these regions have great potential for sports tourism. In these regions, it is possible to develop various types of sport tourism. Since this area has been covered with mountains mountain related sport tourism types could be created. Such as, hiking, skiing, snow boarding and etc,. The high mountain peaks create conditions for the development of these types of sports tourism. In Murovdag peak it is possible to make hiking tourism. Also there are favorable conditions for doing paragliding, jumping with parachutes.

Mountain areas are important for the development of sport tourism. They offer opportunities for practicing winter sports, water sports and other active forms of leisure. In addition to the benefits that sport tourism can bring to the local economy and society in general, it also has a positive impact on the environment. However, mountain areas are also exposed to certain risks associated with sport tourism. These include natural hazards such as avalanches and landslides which can be caused by climate change or human activity such as construction work. In addition, there is always a risk of accidents involving tourists even if they are properly prepared for this type of activity.

Mountain tourism is a fast-growing sector of the tourism industry, but it also represents a significant challenge for mountain regions. The growth of mountain tourism has been driven by several factors, including the development of new sporting activities, improved infrastructure and communication systems, and the increasing interest among younger generations in healthy lifestyles.

Mountain tourism is an important part of the economy of many countries, especially in Europe and Asia. The mountain tourist market is growing steadily, as people increasingly seek out experiences that are more authentic and less commercialized than those offered by conventional tourism.

Sport tourism can be a huge benefit to mountain communities. It helps generate income for local businesses and provides employment opportunities for local residents. In addition, sport tourism has been shown to provide significant economic benefits to rural areas with limited employment opportunities.

For example, according to research conducted by Dr. Peter Cossins at the University of Portsmouth (U.K.), there were approximately 1 million visitors to the Lake District National Park each year during the period from 1993-1995 (Cossins et al.). This created over £120 million in revenue for local businesses and resulted in almost £30 million in tax revenues for the British government (Cossins et al.).

There are three main types of mountain tourism: hiking, climbing and skiing. Climbing is one of the most popular activities for tourists in mountainous regions. It's also one of the most dangerous because climbers often have to rely on their own strength, skill and intelligence to survive.

Hiking is another popular activity for mountain tourists, who enjoy exploring wilderness areas on foot. Hiking can be done alone or with a group; it can be a leisurely experience or an intense physical challenge.

Skiing is also popular among mountain tourists because it's a relatively inexpensive way to enjoy nature while staying relatively active during cold winter months when outdoor activities aren't as appealing due to low temperatures and limited daylight hours.

- Mountain regions are home to a number of the world's most popular ski resorts, and they are also the perfect place for other types of outdoor activities.

- Mountain regions are ideal for developing sport tourism. They provide opportunities for various outdoor activities and allow visitors to enjoy their stay in an environment that is conducive to physical activity.
- Mountain regions are also better suited for groups who want to get away from the hustle and bustle of everyday life and enjoy nature at its finest.

The development of sport tourism in mountain areas can be done through several measures such as:

- Developing facilities that cater to people with different levels of physical ability. This will encourage more people to participate in sports while on vacation.
- Encouraging local companies to sponsor athletes who represent their region at international competitions. This will increase awareness about mountain regions as well as promote their culture through sport events which are held annually throughout the year.

However, mountain tourism can also have negative impacts on local communities and their economies. In particular, it can cause environmental degradation and the loss of traditional ways of life.

There are favorable conditions for the growth of nature sports tourism in the plain parts of the Karabakh region. On the grounds of the Basitchay reserve in the Zangilan region, you can go on nature hikes. Excursions into nature can also be planned in these locations. The Azikh cave in the Khojavand region can also be used for cave tourism. Both tourist and historical trip uses are possible for this cave. One of our cities with significant tourism potential is Shusha, known as the gem of Karabakh. The Cidir plain in Shusha city is a popular location for sports and tourism. Cidir Plain is also a viable option for sports tourism that appeals to nostalgia. [2, p.75-82]

The fact that the lands are covered in mines is currently one of the biggest obstacles preventing the growth of tourism in the Karabakh region. The biggest challenge we face is demining these areas so that tourism can grow in the region. ANAMA (State Agency for Demining Areas), which provided the information, estimates that the process of completely demining these areas will take place within 5–10 years. The nation's leader signed directives today for the development of the Karabakh region. In the area, new development initiatives were embraced and roads were constructed. In numerous areas of the Karabakh region, construction work is now being done on the infrastructure needed to promote the tourism industry. [4]

It is necessary to build sports tourism complexes in these localities in order to develop sports tourism there. Additionally, Olympic sports complexes should be constructed around the region in order to host international sporting events. The growth of sports tourism in these locations will quicken if international investors are drawn to the area. It is now possible to construct great sports complexes in this area because of the investments made by both foreign and local entrepreneurs. But first, it's important to inspire entrepreneurs to make investments in this area. For this, the state should make certain accommodations, and if necessary, specific tax concession should be made. Tax concessions for tourism projects can also provide a host of important benefits to local governments and communities.

One of the main reasons why governments give tax concessions to tourism projects is to encourage investment in areas where there is a lack of employment opportunities or other investment options. The government may also want to encourage new forms of economic activity as opposed to traditional industries that have become obsolete over time. This can be an effective way to encourage economic growth in regions where these opportunities have previously been limited or non-existent altogether.

Another reason why governments provide tax concessions for tourism projects is because they want to attract foreign investors who are looking for opportunities outside their own borders but would otherwise not consider investing in those countries due to their high tax rates (e.g., Canada). By offering lower tax rates on certain types of income earned by foreigners who open businesses within their borders (e.g., Japan), these countries are able to increase their competitiveness [1, p.5-7].

References

1. Effectiveness of Fiscal Incentives for R&D: Quasi-Experimental Evidence
2. Mammadov E.G., "Development prospects of sports tourism in Azerbaijan", Tourism and hospitality study, Issue 4, Baku, 2015
3. N. Akhundov, A. Farzaliyev., Baku, 2006 “Qarabağnamələr”. Third book
4. http://anama.gov.az/
5. https://globaledge.msu.edu/blog/post/55572/the-costs-and-benefits-of-hosting-intern#:~:text=Hosting%20sports%20events%20could%20secure,Qatar%20and%20its%20region's%20economy
6. https://www.unwto.org/tourism-statistics/economic-contribution-SDG

Elmar MUSAYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
Elmarmusayev00@mail.ru

RISKS IN THE HEALTH TOURISM OF AZERBAIJAN IN THE MODERN ERA

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN SAĞLAMLIQ TURİZMİNDƏ RİSKLƏR

РИСКИ В ОЗДОРОВИТЕЛЬНОМ ТУРИЗМЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Abstract: There is a deep-rooted relation between health and tourism for centuries. Indeed, Push factors for travelers were mostly health, wellness and wellbeing in ancient touristic destinations which offers health benefits. Contemporary tourism and health combined even more and became a phenomenon over the world and helps to overall health and wellbeing continuously. As health tourism develops in the modern era, it brings opportunities and risks with itself. In this article, potential and current risks associated with health tourism of Azerbaijan and its facilities are highlighted.
Keywords: Azerbaijan, health tourism, modern era, risks, health complexes.

Xülasə: Sağlamlıq və turizm arasında əsrlər boyu köklü bir əlaqə vardır. Həqiqətən, sağlamlıq faydaları təklif edən qədim turistik yerlərə səyahət edənlər üçün təkan amilləri əsasən sağlamlıq, rifah və sağlamlaşdırma idi. Müasir turizm və sağlamlıq daha da birləşərək bütün dünyada fenomenə çevrilib və davamlı olaraq ümumi sağlamlıq və rifaha kömək edir. Müasir dövrdə sağlamlıq turizmi inkişaf etdikcə, özü ilə birlikdə fürsətlər və risklər də gətirir. Bu məqalədə Azərbaycanın sağlamlıq turizmi və onun obyektləri ilə bağlı potensial və cari risklər vurğulanmışdır.
Açar sözlər: Azərbaycan, sağlamlıq turizmi, müasir dövr, risklər, sağlamlıq kompleksləri.

Абстракт: На протяжении веков существует глубоко укоренившаяся связь между здоровьем и туризмом. Действительно, факторами, подталкивающими путешественников, были в основном здоровье, хорошее самочувствие и благополучие в древних туристических местах, которые являются преимуществом для здоровья. Современный туризм и здравоохранение еще прочнее объединились и стали феноменом во всем мире, который помогает здоровью и благополучию. Поскольку оздоровительный туризм развивается в современную эпоху, он несет с собой как возможности, так и риски. В этой статье освещаются потенциальные и текущие риски, связанные с оздоровительным туризмом Азербайджана и его объектами.
Ключевые слова: Азербайджан, оздоровительный туризм, современная эра, риски, оздоровительные комплексы.

People’s travelling purposes have always occurred throughout the history. Motivation factors for travels were mainly related with religious, health, education and other purposes. Because of survival instinct, people started to search for sources to eat and drink to sustain their lives and this required to change their usual environment. All this movement has occurred naturally in ancient times.

Tourism industry which is grew significantly, is said to as be old as mankind itself. According to how it is characterized, tourism has expanded in terms of investments, business volume, revenue generation, foreign exchange availability, job opportunities, and other crucial activities that have an impact on all aspects of human life. Latin's term for circular movement, or tornus, reflects the origin of the meaning of tourism. This term is also the origin of the English words- touring and tour.

There have been several definitions of tourism since the 19th century. First term on tourism was given by Guyer-Feuler in early 19th century. As he stated, tourism is filling needs on relaxing, resting with the nature till fed up with it, based on conviction that it generates satisfaction and improvement of method on transportation, industry and trade. After the Second World War, the awareness on tourism sector significantly increased, especially for its economic and social characteristics.

There is an existing link between tourism and other sectors, which makes it possible to create new business opportunities. This relation helps to increase people's income level, creates a balanced distribution of income, enables new work places outside industrial hubs and helps to increase the foreign currency flow to the country. Tourism is one of the best tools for economic regional development with the efficient use of potential resources of the country.

Both developed and developing countries took a step to benefit from health tourism industry. It is a form of travel that allows visitors to drink mineral waters, take mud baths, and benefit from therapeutic hot-cold mineral waters in order to treat certain diseases. This type of travel is made possible by country's natural resources such as mineral water springs, landscapes, mountains or the sand.

As in every field, the development of technological means and modernization in tourism increased work-related stress, personal issues and negative effects of city living. Daily life stress can negatively affect human health in a significant way. For this reason, individuals began to look for ways to get away. When people spend time away from home and engage in leisure activities outside of their usual living area, they are considering tourists. Regardless of how near or far this destination is. These people often participate in a variety of activities.

Medical and wellness tourism are classified as subcategories of health tourism in the academic papers. But neither they have their own special features, medical tourists receive medical treatment in the country for any illness or surgical, cosmetological procedure. Or a broad term, people who receive medical treatment are the primary target group for medical tourism. Medical travelers often prefer accommodations, which is near to their hospitals The primary target group for wellness tourism is "non-sick" tourists. Tourists may travel for work, but they use the wellness amenities at the same time while staying in hotels, instead of staying in hospitals.

The use of mineral water springs dates back to the Middle Ages. It was widely used in European countries since 19th century. Starting from 20th century, brands began to form in health, wellness and medical-treatment tourism. By facilitating the search processes of their clients, brands add value. It might be risky to make the right decision. This is due to the newness and complexity of the goods and services in health tourism or the fact that the client has never made this decision before. Even if the customer is prepared to take the time to consider their options, choosing a right product might be challenging. In this situation, it is requiring to evaluate "after the experiment." Creating trust in health tourism and its facilities is one of the important factors in destination branding efforts, which can carry a risk.

Today, health tourism is an integral part of the tourism industry and continues to grow as a global trend. In medical tourism, Azerbaijan is one of the noticeable countries in the world that is in the area of interest of medical tourists with its natural resources and wellness destinations. Over the past ten years, the country is growing in foreign tourism, promoting the creation of new tourist attractions outside of Baku city. Health services are more commonly accessible on an international level, despite the fact that the health industry represents a minor percentage of Azerbaijan's tourist industry. Attracting foreign tourists to our country is one of the biggest problems in health tourism because the number of people using health care services in the country is close to 200,000, of which 64,000 are foreign tourists. 68% of those using medical tourism services are citizens of the Azerbaijan. Our country has rich culture, history and resources, which carry high potential in health tourism. Azerbaijan is rich with fascinating panorama including rivers, lakes, waterfalls and mountains. Which is important for its resorts and sanatoriums and is abundant in inexhaustible mineral water resources, medicinal muds, naftalan oil, numerous salt mines. Natural attractions are playing important role in our country and are an integral part of wellness tourism. Tourists may need to travel and have fun during the staying days. Free and paid

natural attractions both exist in Azerbaijan. While there is no cost to visit a beach or walk a mountain, visitors sometimes pay an entry fee to see attractions and natural areas. Infrastructure and legal framework are commonly available in Azerbaijan, which helping to ensure this field's potential. People may fix their health issues and build their bodies better with the services of health tourism.

It would be necessary to highlight the well-known health tourism destinations such as Istisu, Galaalti, Naftalan, and Duzdag. Favorable conditions were created for the development of tourism, including health and medical tourism, through the adoption of the State Program for Development of Resorts in Azerbaijan in 2009-2018, the declaration of 2011 as the Year of Tourism, and the implementation of the State Programs for Development of Tourism in 2002-2005 and 2010-2014. Adoption of The Republic of Azerbaijan's Law on "Natural Healing Resources, Healing Places, and Resorts" and the "Specialized Tourism in the Republic of Azerbaijan" adopted in 2016 with the aim of developing this destinations' Strategic Road Map for the development of the tourism industry, all demonstrate the value built on health tourism. [6].

Mud volcanoes are one of the noticeable treasures of the country. The oils and creams obtained from mud can be used in the treatment of many skin diseases such as cosmetology and other disorders. There are approximately eight hundred mud volcanoes in the worldwide and three hundred of them are observed in Azerbaijan. Despite the fact that there are more than three hundred mud volcanoes in the country, which their healing properties have been approved at the international level, specialized treatment and health centers do not operate in this field. 9 volcanoes in Azerbaijan have been confirmed to have therapeutic characteristics, but their usage as a source of medication is limited for any health related risks. [8]. Medical tourism has a number of known risks, including infections with multi-resistant organisms, the spread of noroviruses, a major cause of severe gastroenteritis, and mycobacterial infections after cosmetic treatment. Mud volcanoes are a risk to oil and gas production facilities because they are frequently located in regions with considerable oil and gas fields. Mud volcano activity may be triggered by tectonic events. The major cause of mud volcano eruptions, however, is not this impact; instead, eruptions without a prior earthquake are much more common. According to estimates, mud volcanoes react to earthquakes in 5% and 10% of all probable occurrences, respectively, in Azerbaijan and the Kerch-Taman area [3, p 10-26].

In general, Tourism is related with leisure activities, and risk in the tourism sector is a big problem, or, to describe it simply, an undesirable thing. It is not always vital to human life, yet it may occasionally ruin certain tourists' experiences and perhaps even their lives. Risks associated with medical tourism can range from low to high depending on the locations and any potential problems or other unwanted effects. High risk exists throughout the country, including in deluxe accommodations, 4 and 5 star hotels. Every traveler needs a place to stay, especially medical travelers. They mostly prefer accommodations that closer to the airport and their hospitals. But like every sphere, there is a possibility of facing some risks in accommodations too. Safety measures in the hotels about food and beverage may lower risks to get illness for medical tourist during the staying days. Tourists often point to the lack of variety in the food as a problem. The same sort of meals, and often not much of a difference between the lunch and evening menus, are mentioned critically by visitors in facilities, despite the fact that they serve open table meals. The seasonality factor in healthcare facilities in the country represents a risk of losing the mass of potential customers. "Galaalti Hotel & Spa" and "Lankaran Springs Wellness Resort" hotels operate all year round, which allows these hotels to attract more tourists. Galaalti is one of the valuable health tourism accommodations in the Azerbaijan which is connected with its history. In the USSR period, with the discovery of therapeutic mineral resources on the highlands of Galaalti, Galaalti immediately became well-known as a major health destination. Today, both foreign and domestic tourists can benefit from the therapeutic waters in Galaalti health tourism complex [4, p 20]. Another tourism destination famous for its therapeutic waters is Masalli district, where people can visit thermal waters in the lap of the nature.

Because Azerbaijan is rich with salt mines, particularly in Duzdagh Cave (Salty Mountain Cave) in Nakhchivan, this destination is also very popular as a medical tourism destination. Salt mining is one of the riskiest jobs because of the followings: Rapid dehydration as a result of steady touch with salt and immoderate sodium consumption. Use of explosives in the "room-and-pillar method" made salt mining the least risky type of mining today and minimized threats to the tourism sector. Naftalan Resort, is famous destination for its naftalan oil, which is known for its high naphthalene content with black and brown color and distinctive smell that is using for oil baths since founded in 1926 [1, p 8-32].

Government has long-term goals to promote health tourism in country but is not ready yet, this poses a serious risk in global market competition [5, p 10].

To make it easier for tourists to get visas, the Azerbaijani government has made a number of changes to the government's tourism laws during the past 2 years. Due to the comparatively low cost of medical treatments compared to their quality, medical tourism is one of the key factors encouraging people to travel here. By increasing the number of patients visiting Azerbaijan, this activity will boost that country's economy. The proposed changes will make it simpler for international tourists who may book their visas online by contacting local travel agents. As a result, there would be less prohibitions for foreign visitors, which would boost the number of tourists visiting the Azerbaijan.

After collapsing of USSR, people started to travel abroad for medical treatment more often because of distrust for local healthcare in the country. Selection of country and healthcare facilities depend on patients' financial capabilities.

Due to the low costs and high quality of care, Iran is the most visited medical destination for patients who can afford less. Cultural similarities may also be one of the reasons to visit Iran. Patients who can afford more than 5-6 thousand manats, prefer to travel to Turkey for healthcare. Medical tourism destinations in the US and the European Union are usually preferred by wealthy patients [2, p 61-80].

Price is one of the factors that influence the decision-making process, but other variables can be age of an individual, budget restrictions. Age can affect a person's ability to travel through health issues or budget restrictions; the stage of a family's life cycle; while a traveler may have the time and money to spare; a family commitment may prevent travel; and political stability and peace; while this issue may not prevent travel, it may restrict the tourist's choice of destinations. Two of the most crucial travel enablers in tourism are free time and cash to spend. They are termed facilitators because they are elements that could genuinely make it easier or permit people to go. The person's capacity for travel may also be impacted by other circumstances. Alternately, they can make traveling more difficult. Age can restrict one's capacity to travel either via health limits or economical limitations. These factors affect to individual while choosing one travel product over another, such as the quality of the airline service, the type of vacation, or the resort. Foreign tourist can face limitations while travelling due to political factors, such as conflicts, wars, or terrorism [2, p.61-80].

Transportation is one of the most important factors to be dealt with in tourism, as well as in medical tourism, because outside areas of Baku, bus transportation is uncomfortable, crowded and there are unhealthy conditions in the vehicles. Individuals can use their own cars, rent services, public transportations such as trains and buses for short distances while travelling. Baku metropolitan provides primary safety precautions to the passengers. It is more convenient for tourists coming to the country to use a taxi, both in terms of comfort and health. Also using different types of transportation while travelling makes it more interesting for tourists. But in commonly, air transportation is using for long distances since long distance travel after surgery can also come with risks including deep vein thrombosis and pulmonary embolism. Keeping them in the hospital as long as it does not pose a risk to patients can eliminate this risk [7].

Azerbaijan is a country where all types of tourists can travel comfortably, including medical tourists because of low level of crime risks. However, not all regions of the country are experiencing this, the conflict in Karabakh is damaging the nation's reputation as a travel destination. You may lose your rights to visit Azerbaijan in the future if you travel to this area and the surrounding areas via Armenia. A

ceasefire agreement was signed on 10 November 2020 between Armenia and Azerbaijan. However, tensions remain, armed conflict occurs, a dangerous security environment exists, and landmines and other unexploded ordnance are present in Karabakh Region. After the liberation of Karabakh, Azerbaijan takes steps to develop the region as a sustainable tourism destination by taking advantage of the existing resources in Karabakh [9].

The flourishing period of Azerbaijan coincides with the second half of the 20th century. As in the whole world, the tourism sector in Azerbaijan has turned into a great phenomenon.

Azerbaijan also hosts many types of tourism. Health tourism is one of them, with its strategic location between the European and Asian continents, transportation facilities, thousands of years of history, thermal resources and rich medical infrastructure, Azerbaijan can come to better places.

However, Azerbaijan is unable to realize its potential. One of the rapidly growing and income generating type of tourism is health tourism. Spreading tourism to all year around and providing foreign exchange inflow to country can play an important role in Azerbaijan's economy. Especially in our country, which is very rich in terms of thermal waters, thermal tourism needs to be developed. For this reason, accommodation providing thermal tourism service, improving the quality of facilities is important. Creating new business opportunities will attract foreign investors for this sector and increase employment rate in the country.

Quality measurements in destination, facilities can be implemented by giving in-house training. It is necessary to train employees and use resources purposefully. However, quality awareness can be created through education training with staff involving.

To provide better service at accommodations in health destinations, government can invest in modern equipments, increase bed capacity at hospitals and hire more specialized employees. We can provide low price policies for competitive advantage.

In addition, by developing strategies to reach foreign customers, serving not only domestic customers but also customers from foreign countries can be provided with promotion at international level. In this context, international agreements can be made.

References

1. A. Guliyev. Naftalan and its medicinal application methodology. Baku, Azgosizdat, 1973, 40 p.
2. Ali Alirzayev, Saida Aslanova, Baku, 2006, "Social and economic problems of tourism economy", 80 p.
3. Aliev A A, Guliev I S, Dadashev F G and Rakhmanov R R 2015 Atlas of the World's Mud Volcanoes ed Ak A Alizadeh and A D Ismailzade (Baku: Nafta-Press) 322 p.
4. G. Badalov. Cardiac diseases and the Galaalti resort. Baku, Knowledge Society, 1978, 82 p.
5. Hodges JR, Turner L, Kimball AM. Risks and Challenges in Medical Tourism: Understanding the Global Market for Health services. ABC-CLIO LLC, Santa Barbara, California, 2012, 338 p.
6. https://azertag.az/xeber/Son_10_ilde_turizm_sahesinin_inkisafina_dovlet_qaygisi-1842243
7. https://travelinbaku.com/en/blog-detailed/88
8. https://www.advantour.com/azerbaijan/tourism/medical-tourism.htm
9. https://www.gov.uk/foreign-travel-advice/azerbaijan/safety-and-security

Nəzrin MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
mammadova.nazrin.2101@atmu.edu.az

GƏNCLƏR TURİZMİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA İDARƏEDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

YOUTH TOURİSM AND İTS MANAGEMENT PROBLEMS İN AZERBAİJAN

МОЛОДЕЖНЫЙ ТУРИЗМ И ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Xülasə: Azərbaycan son dövrdə inkişaf tempini sürətləndirərək, dünyanın aparıcı və inkişafda olan ölkələri sırasında öz mövqeyi, eləcə də, mövcud potensialı ilə seçilir və özünəməxsus yer qazanmışdır. Zəngin mədəni-tarixi irsə və əlverişli təbii şəraitə malik olan Azərbaycan turizm sahəsində böyük inkişaf perspektivlərinə malikdir. Ölkəmizdə turizmin əksər növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bu məqalədə turizmin inkişaf edən növlərindən biri olan gənclər turizmi haqqında danışılır. Məqalədə, həmçinin, gənclər turizminin Azərbaycandakı mövcud vəziyyəti və inkişaf problemləri müzakirə olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, turizm, gənclər turizmi, inkişaf, problem.

Abstract: Accelerating the pace of development in the recent period, Azerbaijan stands out among the world's leading and developing countries with its position, as well as its existing potential, and has gained a unique place. Having a rich cultural and historical heritage and favorable natural conditions, Azerbaijan has great development prospects in the field of tourism. There are wide opportunities for the development of most types of tourism in our country. This article talks about youth tourism, which is one of the developing types of tourism. The article also discusses the current situation and development problems of youth tourism in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, tourism, youth tourism, development, problem.

Абстракт: Ускорив темпы развития в последнее время, Азербайджан своим положением, а также имеющимся потенциалом выделяется среди ведущих и развивающихся стран мира и занимает уникальное место. Обладая богатым культурно-историческим наследием и благоприятными природными условиями, Азербайджан имеет большие перспективы развития в сфере туризма. В нашей стране имеются широкие возможности для развития большинства видов туризма. В данной статье рассказывается о молодежном туризме, который является одним из развивающихся видов туризма. В статье также рассматриваются современное состояние и проблемы развития молодежного туризма в Азербайджане.

Ключевые слова: Азербайджан, туризм, молодежный туризм, развитие, проблема.

Ümumiyyətlə, “turizm” sözü termin olaraq ilk dəfə 1830-cu ildə işlədilmişdir. “Turizm” fransız mənşəli söz olub, “gəzinti”, “səfər” mənasını verir. Hər ölkənin “turist” və “turizm” anlayışları müxtəlifdir. BMT-nin 1954-cü ildə qəbul etdiyi rəsmi tərif isə belədir: Turizm - insanın fiziki inkişaf və sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə təsir göstərən, həmçinin daimi yaşayış yerindən başqa yerlərə hərəkət etməsilə əlaqəli olan aktiv istirahətidir. 1981-ci ildə Madriddə baş tutan turizmə dair Ümumdünya Konfrasında turizm bir sıra ölkələrin dərkedilməsi

məqsədi ilə edilən səyahətlər kimi müəyyən edilmişdir. 1989-cu il Haaqa Bəyannaməsinə görə isə turizm insanların daimi yaşayış yerlərini müvəqqəti tərk etməsi və bu hərəkət zamanı yaranan tələbatlarını təmin etmək üçün xidmətlərin göstərilməsi kimi qəbul edilir.

Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, turizm fiziki şəxslərin getdikləri ölkələrdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə istirahət, sağlamlıq, bərpa, tanışlıq və digər məqsədlərlə daimi yaşayış yerindən kənara müvəqqəti səyahətləridir.

Qanuna görə, turizm məqsədi ilə səyahət etdiyi ölkədə 90 gün müddətinədək müvəqqəti olan fiziki şəxslər turist adlanır.

Turizm dünyanın qabaqcıl sənaye sahələrindən biridir. Belə ki sözügedən sahə ÜDM, məşğulluq, ixrac və vergilərin əsasını təşkil edir. Dünya Turizm Təşkilatının verdiyi məlumata əsasən, turizm 2011-ci ildə dünya iqtisadiyyatına 6 trilyon ABŞ dolları töhfə vermişdir, bu da Ümumi Dünya Daxili Məhsulun 9 %-ni təşkil edir.

Hazırda isə dünya ölkələrinin ÜMM-nun 10, ixracın isə 8 faizi turizm sektorunun payına düşür. Bununla da deyə bilərik ki, turizm sənayesi bu göstəricilər ilə dünyada sadəcə bank və avtomobil sənayelərindən geri qalaraq 3-cü ən gəlirli sektor sayılır.

Turizm,ümumiyyətlə, çox geniş anlayış olduğu kimi həm də çox şaxəlidir. Belə ki səyahətin məqsədindən və istiqamətindən asılı olaraq bir neçə yerə ayrılır.

Turistlərin səyahətlərinin istiqamətinə görə turizm 3 yerə ayrılır:

1. Daxili turizm – turistlərin öz ölkələri daxilində hərəkətlərini əhatə edir
2. Gəlmə turizm – digər ölkə vətəndaşlarının ölkə ərazisində turizm məqsədli hərəkətləridir
3. Getmə turizm – vətəndaşların ölkələrindən kənara turizm məqsədli hərəkətləridir.

Səyahətin məqsədindən asılı olaraq turizmin bir çox növü fərqləndirilir: sağlamlıq, macəra, kənd, işgüzar, qastronomiya, idman, etnik, nostalji, qara və s. turizm növlərini misal göstərə bilərik.

Sağlamlıq turizmi turistlərin səyahət etdikləri yerlərdə müalicə, diaqnostika və digər tibbi xidmətlərdən istifadəsini nəzərdə tutan turizm növüdür. Hazırda dünyada ən çox yayılmış və turistlər tərəfindən ən çox tələb görən turizm növlərindən biridir.

İdman turizmi, fərqli-fərqli yerlərdə keçirilən idman yarışlarında iştirak,yaxud da idman yarışlarını izləməyi nəzərdə tutan turizm növüdür. Bir çox turistin diqqətini çəkən bu turizm növünə Avropa Oyunlarını, "Formula 1" yarışlarını və 2017-ci ildə ölkəmizdə keçirilən İslam Oyunlarını misal göstərə bilərik.

İşgüzar tədbirlərdə, məsələn seminar, konfrans, konqres, sərgi və s. iştirak etmək məqsədi ilə həyata keçirilən turizm növü işgüzar turizm adlanır.

Son zamanlar dünyada bir çox yeni turizm növü yaranmışdır ki, bunlardan biri də macəra turizmidir. Macəra turizmi xüsusi coğrafi xüsusiyyətlərə malik olan yerlərdə fiziki aktivlik tələb edən turizm növüdür.

Qastronomiya turizmi də geniş yayılan növlər arasındadır. Belə ki dünyada bir çox ölkələrdə artıq inkişaf etmiş bu turizm növü turistlərin səyahət etdikləri yerlərin kulinariya nümunələri, ərzaq məhsulları ilə tanışlığını, keçirilən kulinariya festivallarında iştirakını nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi turizmin məqsədinə görə bir çox növü mövcuddur. Ümumiyyətlə, turizmin növlərinin yaradılması yerli şəraitin imkanlarından asılıdır. Təklif olunan turizm xidmətləri də həmin şəraitlərə görə planlaşdırılır.

Son illər dünyada yayılan turizm növlərindən biri də gənclər turizmidir.

Gənclər turizmi sürətlə inkişaf edən, yeni sektorlardan biridir. Turizm sənayesi üçün yeniliklərin çox olduğu bir dövrdə gənclər üçün turizm çox vacib bazar seqmentidir. Turizmin bu növü turizm sənayesində dəyişiklik və yenilik üçün də böyük resursdur.

II Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə gənclərin dünyagörüşlərinin genişləndirilməsi, başqa xalqların mədəniyyətləri haqqında bilik əldə edilməsi və xarici dil öyrənilməsi məqsədilə səyahət etmələri populyarlaşdı. İlk zamanlar bu turizm növü ənənəvi turizmin bir hissəsi idi, lakin

zaman keçdikcə bu istiqamət sürətlə inkişaf etdi və gənclər turizmi klassik turimzdən fərqlənməyə başladı.

"Gənclər turizmi" anlayışının hamı tərəfindən müəyyən edilmiş və qəbul edilmiş aydın tərifi yoxdur. ÜTT göstəricilərinə əsasən, gənclər üçün turizm 15-29 yaş qrupuna aid olan şəxslərin, hər hansı bir yaxını olmadan həyata keçirdikləri turizm fəaliyyətidir. Başqa sözlə desək, gənclər turizmi gənclərin idman, əyləncə, mədəni və s. tədbirlərdə iştirak etmək məqsədilə etdikləri səyahətlərdir.

Gənc turistlərin səyahət etmələrinin bir çox səbəbi ola bilər. Yeni insanlarla tanış olmaq, dil öyrənmək, fərqli mədəniyyətlərlə tanış olmaq, işləmək, könüllü olaraq təcrübə toplamaq, təhsil almaq, kurslarda iştirak etmək və s. bunlara misaldır.

Bundan əlavə olaraq, gənclər üçün turizmdə çevik marşrutlar nəzərdə tutulur, çünki gənc səyahətçilərin əksəriyyəti belə hesab edir ki, ən yaddaqalan səyahətlər gözlənilməz olanlardır.

Gənclər üçün turizmin iştirakçıları konkret büdcə ilə səyahət edirlər, onlar daha ucuz yaşayış yerləri seçməklə əsas xərclərini istirahətə ayırırlar. Bununla belə, digər turizm sektorlarından fərqli olaraq bu turizm növündə daha çox pul xərclənir. Aparılan araşdırmalara görə dünyada səyahət edənlərin böyük hissəsini gənclər təşkil edir. Bunun əsas səbəbləri isə gənclərin psixi olaraq hərkətə, dəyişikliyə, macəraya daha açıq olmaları, ailəvi məsuliyyətlərinin daha az olmasıdır.

Gənclər turizmi özü də bir sıra növlərə ayrılır. Ən çox yayılan növlərə təhsil turizmi, könüllülük, iş və səyahət, macəra, idman, istirahət turizmini misal göstərə bilərik.

Təhsil turizmi dedikdə turistlərin, xüsusilə də gənc turistlərin təhsil almaq məqsədi ilə bir ölkədən başqa ölkəyə səyahətləri nəzərdə tutulur. Buradakı əsas məqsəd xaricdə təqaüdlərdən, dil kurslarından, müxtəlif təlimlərdən və s. xidmətlərdən istifadə etməklə təhsil səviyyəsini təkmilləşdirməkdir. Bura həmçinin milli və beynəlxalq səviyyədə təşkil edilmiş düşərgələr, həmçinin yay məktəbləri daxildir.

Könüllü turizm, yerli və beynəlxalq səviyyədə təşkil edilə bilər. Sözügedən turizm növü həmçinin layihədən, cəlb olunan könüllü sayından və müddətindən asılı olaraq da dəyişə bilər. Könüllü turizmi dedikdə, fərdlərin müstəqil şəkildə iş tətilinə getməsi başa düşülür.

İş və səyahət, digər adı ilə "work and travel" turizmi. Gənclik turizminin bu növü səyahətə həvəsi olan gənclərin arasında son illərdə xeyli populyarlaşmışdır. Sözügedən turizm növündə turistlər, adətən, yay tətilində (3 ay) ev sahibi ölkə tərəfindən işə götürülürlər. Bu müddət ərzində onlar qazanc əldə etməklə yanaşı, səyahət etmək, yerli adət-ənənələrlə tanış olmaq, dil öyrənmək kimi bir çox imkan əldə edirlər.

Ümumiyyətlə, gənclərin səyahət etməsi onların şəxsi inkişafında mühüm rol oynayır. Yeni yerlərin kəşf edilməsi, yeni mühitlə tanışlıq, fərqli insanlarla əlaqələrin qurulması, bütün bunlar gənclərin sosial inkişafı üçün təkan verici amillərdir.

Dünyada sürətlə yayılan gənclər turizmi ölkəmizdə də mövcuddur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan bir çox xüsusiyyətlərinə görə turizm üçün əlverişli ölkədir. Turizmin bir çox növünün inkişaf etdirilməsi üçün regiondan kifayət qədər potensial mövcuddur.

Həmin turizm növlərindən biri də gənclər turizmidir. Sözügedən turizm sahəsinin növlərinin inkişafı üçün ölkədə kifayət qədər perspektiv mövcuddur.

İlk olaraq təhsil turizmindən başlayaq. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir çox universitetlərin xarici universitetlərlə əlaqələri mövcuddur. Yaranan əlaqələr əsasında bir çox təhsil proqramı açılmışdır. Həmin proqramlara "Erasmus" , "Erasmus+" , "Mevlana" mübadilə proqramlarını misal göstərə bilərik. Proqramlardan istifadə etməklə bir çox tələbəmiz xarici ölkələrə müəyyən müddətlik təhsil məqsədilə səyahət etmişdir. Səyahətlərin nəticəsində gənclər xaricdə təhsil təcrübəsi keçərək özünü inkişaf etdirmək imkanını əldə etmişdir.

Hazırda ölkəmizdən təxminən 40 minə yaxın tələbə fərqli-fərqli Avropa ölkələrində təhsil almaqdadır.

Könüllü turizmi də ölkədə sürətlə inkişaf edən sektorlardandır. 2009-cu ilin 9 iyun tarixində "Könüllü fəaliyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda ölkə vətəndaşlarının yerli və ya beynəlxalq platformalarda könüllü fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Qanun qəbul edildikdən sonra bir çox könüllü hərəkatları, İctimai Birliklər və könüllü proqramları təsis edilmişdir.

Həmçinin, Dövlət Turizm Agentliyinin ölkədə fəaliyyətinə dəstək, regionlarda və Bakıda turizm üzrə təhsil alan və ya bu sahədə çalışmağa maraqlı olan gəncləri vahid platformada toplamaq məqsədi ilə "Turizm Könüllüləri" Təşkilatı da fəaliyyətə başlamışdır.

Ölkəmizdə gənclər turizmi təkcə tələbələri yox, eyni zamanda şagirdləri də əhatə edir. Buna nümunə kimi 2014-cü ildən etibarən təşkil edilən "Ölkəmizi tanıyaq" layihəsini misal göstərə bilərik.

Pandemiya səbəbilə təxirə salınan bu layihə gənclər turizminin inkişafı üçün təkan rolu oynayırdı. Azərbaycan şəhər və rayonlarının IX-XI sinif şagirdlərinin ölkəmizi daha yaxından tanıması, onun tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini daha yaxşı öyrənməsi məqsədilə həyata keçirilən turlar Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə 2014-cü ildən etibarən başlamışdır. " Ölkəmizi tanıyaq " devizi altında 4 mərhələdə 7 istiqamətə təşkil olunan ekskursiyalar Azərbaycanın 4 qütbünü birləşdirirdi. Ümumilikdə 74 şəhər və rayondan minlərlə şagird bu layihənin iştirakçısı olmuşdur ki, bura Naxçıvan MR-dan olan şagirdlər də aiddir.

Bütün bunlara baxmayaraq, ölkədə gənclər turizminin idarəedilməsində bir sıra problemlər mövcuddur. Belə ki sözügedən turizm növü üçün potensialın olması kifayət etmir. Mövcud potensialdan səmərəli şəkildə istifadə edərək turizmin bu növünü ölkədə daha da inkişaf etdirmək mümkündür.

Gənclər turizminin idarəedilməsindəki ən böyük problem sözügedən sahəyə kifayət qədər diqqətin olmamasıdır. Belə ki Azərbaycanda turizm hələ də mövsümi xarakter daşıyır. Ölkədə, əsasən, yay turizm növləri inkişaf etdirilir. Əsas gəlir gətirən turizm növünün inkişaf etdirilməsi, əlbəttə, vacibdir. Bununla belə, düşünürəm ki, gənclik turizminə də lazımi diqqət göstərilsə, həmin sahə də ən azı yay turizm növləri qədər gəlirli sahəyə çevrilər.

Ölkədə gənclər turizminin idarəedilməsinə təsir edən problemlərdən biri də pandemiya və ondan sonrakı dövrdür. Ümumiyyətlə "Covid 19" pandemiyası bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da turizmə təsir etdi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, pandemiyadan əvvəl gənclər üçün həyata keçirilən layihələr pademiya səbəbi ilə dayandırıldı. Lakin pandemiyanın azaldığı və həyatın normallaşdığı bu dövrdə hələ də həmin layihələr bərpa edilməmişdir.

Sözügedən sahənin diqqətsiz qalmasının bir digər səbəbi də, sözsüz ki, II Qarabağ müharibəsidir. Belə ki müharibədən sonrakı dövrdə bütün diqqət Qarabağa yönəlmişdir. Hazırda orada aparılan yenidənqurma işləri daha ön plandadır. Ölkənin turizmində də hazırda maraq doğuran destinasiyalardan birincisi məhz Qarabağ regionudur.

Bir sıra ölkələrdə isə turizmin bu sektoru üçün infrastruktur problem yaranır. Turistlərin diqqətini çəkən bəzi yoxsul ölkələrdə kapital çatışmazlığına görə turizm sənayesinin inkişafı məhdudlaşıb.

Nəticə

Hazırda Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsasını neft-qaz sektoru təmin edir. Lakin resursa bağlı olması iqtisadiyyatın tək tərəfli inkişaf etməsinə səbəb olur, bununla da digər sahələrin inkişafında ləngimələr olur. Bu problemin həll olunması məqsədi ilə turizmin inkişafına dair birinci (2002-2005) və ikinci (2010-2014) Dövlət Proqramları qəbul edilmiş, Azərbaycanda yüksək tələblərə cavab verən turizm sahəsinin formalaşdırılması, onun ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayağına çevrilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Dünyada artan turizm tələbinə cavab olaraq 2011-ci il Azərbaycan Respublikasında "Turizm ili" elan edilmişdir.

Görülən işlər nəticəsində, ölkədə turizm sahəsinə olan maraq artmış, bir çox investorlar bu sahəyə cəlb olunmuşdur. Əldə olunan naliyyətlərin davamlı olması məqsədilə, yuxarıda da qeyd

etdiyim kimi, mövcud potensialların hər biri dəqiq araşdırılmalı və resurslardan səmərəli istifadə edərək turizmin dayanıqlı inkişafını təmin etmək vacibdir. Bunun üçün də sırf bir sahəyə yox, inkişaf perspektivinə malik olan bütün sahələrə diqqət göstərmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva ,Turizmin əsasları. Dərslik. Azərbaycan dilində. Bakı 2007.
2. Turizmin əsasları: dərslik / müəllif kollektivi; dosent B.Ə.Bilalov və dosent Ç.G.Gülalıyevin redaktəsi ilə. Bakı, " QHT Nəşriyyatı", 2015.
3. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2010.
4. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series V: Economic Sciences • Vol. 7 (56) • No. 1 – 2014
6. Məmmədov E.Q. Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri (Monoqrafiya). Bakı: "Gənclik" Nəşriyyatı -2013.
7. https://tourism.gov.az/voluntourism

Nigar RÜSTƏMLİ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
rustamli.nigar.2101@atmu.edu.az

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF WINTER- SKI TOURISM

QIŞ XİZƏK TURİZMİNİN İNKİŞAFI TƏHLİLİ

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ЗИМНЕГО-ЛЫЖНОГО ТУРИЗМА

Abstract: This article tried to fill a gap in the tourist development literature by addressing the world's experience in the development of winter tourism and ski resorts. A ski resort, like many other tourist operations, includes the development of geographic resources in a transformation process that provides value for the client. The ongoing management of value extraction from terrain has been given rise to specific challenges, such as the need to control seasonal volatility and capacity management. This research also seeks to provide a comprehensive understanding of the key characteristics of development of ski tourism and to investigate them in the context of tourists' experiences.

Keywords: winter tourism, development of ski tourism, ski resorts, seasonality, tourism industry.

Xülasə: Bu məqalə qış turizmi və xizək kurortlarının inkişafında dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla turizmin inkişafı ədəbiyyatındakı boşluğu doldurmağa çalışmışdır. Xizək kurortu, bir çox digər turizm əməliyyatları kimi, müştəri üçün dəyər təmin edən transformasiya prosesində coğrafi resursların inkişafını ehtiva edir. Ərazidən dəyər hasilatının davamlı idarə olunması, mövsümi dəyişkənliyə nəzarət etmək və potensialın idarə edilməsi ehtiyacı kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Bu tədqiqat həm də xizək turizminin inkişafının əsas xüsusiyyətlərini hərtərəfli başa düşməyə və onları turistlərin təcrübələri kontekstində tədqiq etməyə çalışır.

Açar sözlər: qış turizmi, xizək turizminin inkişafı, xizək kurortları, mövsümilik, turizm sənayesi.

Абстракт: В данной статье предпринята попытка восполнить пробел в литературе по развитию туризма на основе мирового опыта развития зимнего туризма и горнолыжных курортов. Горнолыжный курорт, как и многие другие туристические предприятия, включает в себя разработку географических ресурсов в процессе преобразования, который обеспечивает ценность для клиента. Текущее управление извлечением ценности из местности привело к возникновению конкретных проблем, таких как необходимость контроля сезонной изменчивости и управления мощностями. Знание того, как улучшить опыт лыжников на горнолыжных курортах, также имеет решающее значение для развития лыжной индустрии. Это исследование также направлено на то, чтобы обеспечить всестороннее понимание ключевых характеристик развития горнолыжного туризма и изучить их в контексте опыта туристов.

Ключевые слова: зимний туризм, развитие горнолыжного туризма, горнолыжные курорты,сезонность, индустрия туризма

Today, the increase in free time, the increase in financial level, and the traditional holiday notion of winter tourism arose and flourished because of tourists wishing to participate in different tourism activities by going away. Winter tourism is traveling to mountains, usually at a specific elevation, during the winter to locations with snow conditions and prone areas appropriate for sports. To gain from additional tourist activities in addition to travel to (destinations) as a collection of activities and relationships carried out at specific times of the year is defined. Snowfall is another definition of winter tourism. Transportation, lodging, entertainment, and sports in snowy mountain areas that allow skiing

tourism facilities with winter sports centers or ski center activities are referred to as [4, s. 19-44]. Winter tourism is a subset of tourism that requires slopes and heights to provide chances for various activities. Long snow stays produce superb snow for skiing, extending skiing time. When discussing winter tourism, one of the most important aspects in the development of this type of tourism, skiing activities, is one of the first that comes to mind.

As a result, regions with high slopes where skiing can be done are classified as winter tourism destinations. According to these arguments, the followings are the typical characteristics of winter tourism: [1, s.144-164]

- Winter tourism is a particular level of desire to feel the love of winter sports, adventure, and thrill, which is carried out in mountainous places with slopes and snow in winter, not just for sporting purposes. At the same time, it is a sort of tourism that helps individuals achieve their goals of healthy living,
- Winter tourism enables the evaluation of idle places such as mountainous locations, so boosting demand for tourism in the regions and acquiring a piece of the tourism sector,
- These locations, which are used as winter tourist centers in the winter, are used as nature tourism centers in the summer, as well as for other activities such as highland tourism, youth camps, congress tourism, and mountain tourism.

Other Terms and Definitions Related to Winter Tourism [1, s.152]

Ice sports

Ice skating has its own set of rules, as do speed competitions, curling, and ice hockey. Ice spores form in areas with specific characteristics and sizes of ice cover.

Skiing

Skiing is a sport that involves the use of ski vehicles and equipment on various slopes of varying lengths, slopes, and heights. Skiing is a type of winter tourism that arose as a requirement to let people move around in snowy conditions. The first evidence is that skiing was utilized for other than transportation purposes.

As mentioned above, the first thing that comes to mind when you think of winter tourism is skiing. Skiing has a long history that dates to ancient times. Since they made it easier to travel long distances effortlessly, skis have been a part of northern peoples' culture from the beginning. They were also used for hunting and combat. Skiing as a sport began at the end of the nineteenth century. Snow paths are no longer just for experts and extreme sports enthusiasts; an active lifestyle has become popular in recent years. In 1879, Gosby, near Norway's capital, hosted one of the earliest downhill skiing events (now Oslo). The mountain near Goosby was notoriously treacherous, and it was thought impossible to drive off it in good slick snow. Climbers began using skis to climb the Alps peaks. The British have made significant contributions to the development of ski tourism in the twentieth century. Wealthy British adventurers and glory seekers were the pioneers of sports. The first downhill race, however, was staged in the alpine town of Montana in 1911 by the English club, founded by ski enthusiast Arnold Dunn (the height difference was 1500 m, and the winner's time was 61 minutes). This date marks the creation of a new sort of skiing - skiing, which was only 20 years later elevated to the rank of sport. However, England's importance in the development of alpine skiing was temporary. The leadership was passed to Austria, which played the same role in the development of alpine skiing as Norway formerly did in the development of flat skiing and cross-country skiing contests. Because the Alps cover 75% of Austria's area, she was faced with such options. [6, s.38]

The twentieth century highlighted the practically explosive aspect of tourist development, combined with many remarkable events in the lives of the globalized world. The most significant socioeconomic sector of the global economy today is tourism. Millions of individuals on our planet are starting to live their lives according to him. His positive impact on the growth of political, social, and cultural ties as well as international relations on a worldwide scale is now universally acknowledged by all nations. Introduction The institution of a currency regulation policy that permits the legitimate

circulation and export of sizable amounts of currency, the facilitation of tourist formalities, the allocation of a stable population with medium and high incomes sufficient to carry out a trip or vacation, and all of these factors combined to give generations of large-scale tourist flows a powerful impetus that caused a revival in the tourism industry and resulted in the creation of thousands of organizations. [8, s.140-205]

Ski tourism is described by Remizov L.P. in his 1989 article "Отдых на лыжах" as "a type of mountain tourism that entails descending from the mountains along naturally occurring snowy slopes and carefully built ski slopes." In contrast to skiing, the time of descent is flexible in ski tourism. According to this description, ski tourism can be distinguished from other forms of travel by two factors:
1) the use of mountains as tourist resources,
2) the motivation for the trip itself, which is to go skiing on prepared and unimproved mountain slopes. Only the second clause of the definition, "downhill from the mountains through naturally snowy slopes and particularly created ski slopes," is now legal. [7, s.236]

Currently, ski tourism is a widespread phenomenon (the number of sources of tourist growth increases by around 15-20% annually), and nations like France, Austria, Canada, the United States, and a few others are prioritizing its development. The majority of the industry focuses on resorts that attract over 100,000 skiers every year. Even though they only make up 20% of all resorts, they account for 80% of all skier trips. [2, s.637-652] These nations offer countless opportunities for entertainment, sports, treatment, and recreation. Beautiful scenery, pure air to breathe, well-organized services for tourists, and the availability of resorts to support the rapid growth of this type of tourism. A new era in the evolution of alpine skiing has begun since the early 1930s. The first Alpine Skiing World Championships were held in Murren in 1931 (Switzerland). They are becoming a popular type of mass recreation and tourism in Alpine countries, which was associated with the appearance of cable cars - lifts and the construction of mountain resorts, considering natural conditions such as: the presence of dense snow cover for 4-5 months of the year; terrain heights; relief features; ski season weather conditions; variety and uniqueness of landscapes. [3, s.49-59]

The tourism industry's continuous growth and development, as well as the resulting increased competitiveness, contribute to the diversity of tourist destinations and products, as well as the formation of new tourist centers. Among these, identifying ski tourism centers should be highlighted. According to numerous specialist estimations, France and Austria are currently world leaders in this sphere. In 2003—2004, 737 million ski passes, and 3960 lift units were registered in French winter resorts [7, s.236]. The ski tourist business accounts for around half of Austria's tourism revenue (Table 1).

The world's leading ski tourist countries

Country	**Main Ski Resorts**
Austria	Innsbruck, Bad Gastein, Mayrhofen
France	Tri Doline, Chamonix, Val d'Isère
Switzerland	Sankt Moritz, Zermatt, Verbier
Turkey	Uludag, Palandoken, Sarykamysh
USA	Aspen, Dir Valley, Squaw Valley

Table 1

The Alps cover 62% of Austria's total land area. Austria builds new ski slopes every year, merges ski regions, constantly updates lift technical equipment, offers more flexible ski pass prices, and new air routes appear. For the entertainment of tourists visiting ski resorts, Austria's top performers are invited, and magnificent events such as mountain shows, and jazz festivals are performed. Austria has around 800 ski resorts. Most of them are in Vorarlberg, Tyrol, the Salzburg Region, Styria, and Carinthia. Although the ski season is thought to begin in December in Austria, skiing is virtually available all year round on five glaciers in Tyrol. France tops the world in both the number of ski resorts (over 400) and the total length and equipment of routes (6 thousand kilometers (about 3728.23 mi) of equipped slopes and over 4 thousand funiculars and lifts). The longest slope in the world (at Chamonix, 22 kilometers) is in France. Finally, the Alps have the highest mountain skiing in Europe (up to 3900 m), and France has the most cross-country ski resorts (250 resorts and 13 thousand km (about 8077.83 mi) of slopes), and French Courchevel is one of the five most costly ski resorts in the world. Swiss resorts are among the most well-known ski destinations in the world, as mountains cover nearly one-third of the country. It has outstanding skiing conditions, excellent infrastructure, excellent service, and old traditions. There are about 200 ski resorts in the country, 29 of which are at over 2800 meters elevation, 34 rack railways, 50 funiculars, around 600 cableways, and 1200 winter lifts. The ski resorts in Turkey have an excellent price-performance ratio. This is an extremely competitive option to European ski resorts for travelers that "count money." Palandoken, Uludag, and Sarykamysh are the main ski resorts in Turkey. In the United States, there are about 500 ski resorts. Unconditional advantages include good slopes, well-groomed and varied pastes, and developed resort infrastructure. These countries' leadership is kept at the expense of an active marketing policy for the promotion of their winter resorts, the availability of a developed ski infrastructure, the operation of instructor schools at each ski resort, the organization of the rescue service, the availability of marked and marked trails according to the degree of difficulty, and the creation of comfortable conditions for tourists. [5, s. 13-19]

Conclusion

The importance of geographic information systems is emphasized in the research of countries in the field of geography for winter tourism destinations to be cautious in the development of structures in earthquake regions, areas with landslides and erosion. As a result, it is critical to plan infrastructure development projects.Support from academics and experts in the field of ski center locations is especially helpful in the context of geographic information systems in universities. Tourism, marketing, and management studies, as well as studies related to sustainability The motivation of tourists for winter tourism determination, satisfaction priorities, destination sustainability, transportation capacity, activities complementary to kayaking to extend stay development, joint action of tourism stakeholders, drawing attention to environmental awareness, social and provision of cultural interaction are all highlighted in this context. Promotion is the most important factor in attracting tourists, especially in ski resorts that go out of their way to ensure satisfaction by meeting visitor expectations. Because visitors have different expectations, addressing a specific segment by using market segmentation as needed can contribute more to the economy of the region where kayaking centers are located. At the same time, the destination's sustainability and carrying capacity should not be overlooked.Sports and physical education-one of the emerging issues is the need to hold national and international events in the field. Professional skiers can be trained through physical education and promotion of skiing or the science of skiing within the sports sciences by establishing an international level.

References

1. Albayrak, A. (2013). Kis Turizmi Turistlerinin Seyahat Motivasyonları. 14. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı: 144-164.

2. Bonzanigo, L., Giupponi C., & Balbi, S. (2016). Sustainable tourism planning and climate change adaptation in the Alps: a case study of winter tourism in mountain communities in the Dolomites. Journal of Sustainable Tourism, 24 (4), 637-652.
3. Cahill, D. and Larson, M. (2002) Finding elbow room, Ski Area Management, January, pp. 49–59.
4. Doğaner, S. (1997). Türkiye'nin Dağlık Alanlarında Kış turizmini Etkileyen Coğrafi Etmenler. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, 5: 19-44.
5. International Report on Snow & Mountain Tourism, 2021. Overview of the key industry figures for ski resorts.13-19
6. Горнолыжные курорты России - куда катимся? // Туризм: практика, проблемы, перспективы. - 2002. - № 11. - с. 38.
7. Ремизов Л.П. Отдых на лыжах.1989. 236.
8. Richard S., David J.T. (2015). Tourism and Development: Concept and issues. 2nd edition, 140-205

Nisə QULUZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, baş müəllim
nisa.guluzada@atmu.edu.az

NAXÇIVAN REGİON, ŞAHBUZ RAYONU, QIŞ TURİZMİ İMKANLARI

НАХИЧЕВАНЬСКИЙ РЕГИОН, ШАХБУЗСКИЙ РАЙОН, ВОЗМОЖНОСТИ ЗИМНЕГО ТУРИЗМА

NAKHCHIVAN REGION, SHAHBUZ DISTRICT, WINTER TOURISM OPPORTUNITIES

Xülasə: Məqalədə Naxçivan region, Şahbuz rayonunun, yerli və xarici turistlər üçün qış turizmi imkanları haqda məlumat verilir. Şahbuz Muxtar Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafdan bəhrələnən rayonlarımızdan biridir. Muxtar respublikamızda aparılan quruculuq işləri, əsasən, ucqarlardan başladığından Şahbuz rayonu da uzun bir yeniləşmə dövrünə qədəm qoydu. Bu gün rayonun ən ucqar kəndlərinə uzanan yollar abadlaşdırılıb, yeni təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, ticarət obyektlərinin müasirliyi, gözoxşarlığı Şahbuzun möcüzəli təbiəti ilə bir harmoniya yaradıb. Elə bu da ucqar dağ rayonunda turizmin inkişafi üçün stimul olub. İndi rayona gələn turistlər bu harmoniyanı təəccüblə qarşılayır və buradan yüksək təəssüratla ayrılırlar.Şahbuz öz gözəlliyi ilə turistləri ilin bütün fəsillərində səsləyir.

Açar sözlər: turizm, destinasiya, turizm-rekreasiya, mineral bulaqlar, qış turizmi, yerləşdirmə obyektləri.

Abstract: The article provides information about winter tourism opportunities for local and foreign tourists in Nakhchivan region, Shahbuz district.Shahbuz is one of the districts of our Autonomous Republic enjoying socio-economic development. Shakhbuz district entered a long period of renewal as the construction works in the autonomous republic started mainly in its outskirts. Today, the roads leading to the most remote villages of the district are improved, and the modernity and beauty of new objects of education, health care, culture and trade created harmony with the miraculous nature of Shakhbuz. This served as a stimulus for the development of tourism in the remote mountainous region. Now tourists visiting the region are surprised by this harmony and leave with a high impression. Shahbuz with its beauty attracts tourists in all seasons.

Keywords:tourism, destination, tourism holidays, mineral springs, winter tourism, accommodation facilities.

Абстракт: В статье представлена информация о возможностях зимнего туризма для местных и иностранных туристов в Нахчыванской области, Шахбузском районе. Шахбуз является одним из районов нашей Автономной Республики, пользующихся социально-экономическим развитием. Шахбузский район вступил в длительный период обновления, так как строительные работы в Автономной Республике начались в основном на окраинах. Сегодня благоустроены дороги, ведущие в самые отдаленные села района, современность и красота новых объектов образования, здравоохранения, культуры и торговли создали гармонию с чудодейственной природой Шахбуза. Это послужило стимулом для развития туризма в труднодоступном горном районе. Сейчас туристы, посещающие регион, удивляются этой гармонии и уезжают с высоким впечатлением. Шахбуз своей красотой привлекает туристов во все времена года.

Ключевые слова: туризм, пункт назначения, туризм-отдых, минеральные источники, зимний туризм , объекты размещения.

Şahbuzun hüsnünü eylədikcə yad, xəyalım
bir anda acır qol-qanad

One of the most important conditions for tourism development is infrastructure. Today there are many villages in our country which are very suitable for tourism, and it is impossible to develop tourism there because the infrastructure, especially the road provision, does not meet modern requirements. But things are different in Nakhchivan. There are already very few villages left in the Autonomous Republic and their improvement is carried out step by step.

The relief of the Autonomous Republic is mostly mountainous (over 1000 m). The surface structure is occupied by the Zangezur and Daralaaz ridges, as well as the plains between the ridges extending towards the Araz River. Despite the fact that the area consists mainly of mountainous areas, natural and climatic conditions here have caused the spread of the forest zone in very few places. Only 0.5% of the territory of the economic region is covered by forests. 1/3 of its territory is comprised of plains along the Araz (Sharur, Sadarak, Nakhchivan, Beyukduz, Julfa and Ordubad plains). The average height of the plains is 700-800 meters.

Shahbuz is one of the districts of Autonomous Republic enjoying socio-economic development. Shahbuz district has also entered the long period of renovation, as construction works in our Autonomous Republic started mainly in the outskirts of the district. Today, roads leading to the most remote villages of the district are improved, modernity and beauty of new objects of education, health care, culture and trade created harmony with the miraculous nature of Shakhbuz. This served as a stimulus for the development of tourism in the remote mountainous region. Now tourists visiting the region are surprised by this harmony and leave with a high impression. Shahbuz with its beauty attracts tourists in all seasons.

Those who have seen Batabat, Agbulag, Kuku, Bichane, Nursu, Kechili and Kulus in winter cannot leave these beautiful impressions for years to come. Located a few hundred meters above sea level, the tops of these places are like mountains sloping to the sky, steep cliffs, valleys stretching as far as the eye can see, branches formed by the special figures of snow falling in these valleys, in the mountains, on the slopes only birds and animals that can stand these frost, pieces of ice hanging from trees - this is the landscape that every tourist will want to see and will not get tired of it.

Batabat is a place of mysterious touristic nature and a special place of rest. Batabat is a medicinal-climatic resort located 62 km northeast of Nakhchivan, on the slopes of the Lesser Caucasus at an altitude of 1700 m above sea level. The Shahbuz State Nature Reserve was established on July 16, 2003 in the region of Lake Batabat and the Bichenak Pass. The official opening of the reserve took place on September 8, 2004. Batabat water reservoir here consists of three lakes of the same name. Waters of the reservoir are formed mainly by the Zorbulag river and partially by atmospheric loads.

Water from carbonated, bicarbonate and calcium-sodium-magnesium mineralized springs around the lake is used in the treatment of gastrointestinal diseases. Mountain, lake and mountain-meadow landscapes are mainly developed here. The climate is subtropical, snowy, with mild winter and mild summer. Batabat plateau, one of the most beautiful parts of nature, has flower meadows, natural lake, fresh mountain air, forests, Zorbulag. It is famous for its fresh waters, such as Sudlubulag and Narzan mineral waters. The mild climate, fresh water lake, picturesque view and rich flora of alpine meadows have a beneficial effect on human body, affect the heart, nerves and so on. Today Lake Batabat is one of the most popular tourist attractions. Many people come here on hot summer days.

The combination of mountain and meadow views with tall green grasses and colorful flowers creates an amazing picture. The lake is also known for its clear water, which has a crystal view and reflects the picture of beauty around like a mirror.Another interesting fact about Lake Batabat is the “floating island”. It is a small peat island of 16 hectares, floating on the surface of the lake. The reason underlying the floating island consists only of peat and grass. Therefore, it has nothing to do with the land, and made the island float.

After "Shahdag" and "Tufandag," he founded the 3rd winter ski center in the Nakhchivan Autonomous Republic, in the village of Agbulag, Shahbuz district. Aghbulag Recreation and Ski Center, located in the heart of the mountains, is an ideal place to get away from everyday worries.

Agbulag is a remote mountain village in Shahbuz district, located at an altitude of 2000 meters above sea level. It is located between the mountain ranges of Daralayaz and Zangezur at 2000 meters above sea level. Since 2018 it was decided to use the village for tourism purposes, the roads have been completely repaired and the village has been improved. The center has a zigzag slope with a total length of 1590 meters and a width of 30 meters. The recreation center also has a store selling agricultural products. Although there are no problems with snow in the complex, there are machines for artificial snowing. The temperature in winter is 4-6 degrees during the day and minus 3-4 degrees in the evening.

It is also necessary to mention the Shahbuz State Nature Reserve, which was established on July 16, 2003 in the Nakhchivan Autonomous Republic. The reserve was established for the purpose of preserving rare and endangered species of flora and fauna. The territory of the reserve is rich in flora. Here there are over 2000 species of higher plants which thrive in the Nakhchivan Autonomous Republic. The variety of relief, vegetation and soil cover on the territory of Shakhbuz State Nature Reserve allows a number of natural landscape zones to be distinguished here. Oaks occupy 85% of the territory, juniper, pungent juniper, Araksin oak - 5%, hawthorn - 7%, apple, alcha, oriental oak, ash, hard pear, bitter almond and different shrubs - the rest 3%. There are many ornamental plants on the territory of the reserve. Among them can be found growing in the lowlands beautiful, fragrant endemic iris of different colors, common in the mountains eastern tulip, different species of wild fragrant carnations, mountain tulip, jatrach, paradoxical iris, etc. The area is also rich in medicinal plants. The relief and physiographic characteristics of the Nakhichevan Autonomous Republic have played an important role in the formation of the modern fauna of the reserve. Thus, over half - 217 of the 366 species of birds registered in the Republic of Azerbaijan inhabit the territory of the Autonomous Republic. Of these, the European Tuvik, partridge, singing sylvitta, common partridge, oriole, nightingale, broad-tailed nightingale, woodpecker, hoopoe and others inhabit the territory of Shakhbuz State Nature Reserve. Of all the bird species inhabiting the territory of the Autonomous Republic, 15 are listed in the "Red Book".

Near the town of Shahbuz, ancient human settlements were found. The unusual dwellings cut out in the wall consisted of 4 rooms and one balcony. The inhabitants of Shahbuz call this place "the house of Farhad". This name is related to the name of Farhad, the hero of Nizami Ganjavi's poem, who, in order to give water to his beloved Shirin, cut the rocky mountains and dug a canal. Elsewhere, archaeologists have found the remains of a powerful structure called "Shahpur Gala," in honor of a leader who once ruled the area. At an altitude of 1400 meters above sea level there is a recreation area "Badamly". On the edge of the village of Garabaglar, located at the foot of Mount Zengesur, there is a famous turbe construction. Tower fortifications, branched complex of water supply from the mountains show that there once was a large city on this territory. The city of Garabaglar existed on this territory in the seventeenth century.

One could write a lot about the natural beauty of Shahbuz, which has one summer and another winter. However, it is quite another thing to see and hear this beauty in real life.Every tourist in this beautiful land will choose this place again with the thought "When I admire the beauty of Shahbuz, my dream suddenly spreads its wings".

References

1. Hamzayev G., Abayev Y. Tourism and recreation in the XXI century: Problems and Prospects, May 2019, Baku
2. Bağırov F.A. Naxçıvanın təbii sərvətləri. Naxçıvan: AzTU, 2008, 196 s.
3.Dərgahov V.S. Rekreasiya-turizm ehtiyatları.Bakı: “MBM” 2008, s.214
4. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikası regionlarında turizmin inkişafının aktual problemləri. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: 2005, s. 66-69
5.Şəkuri.B.Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları və onların qorunması. Bakı: “MBM” MMC, 2005, 344 s.

6. Шахбуз - Азербайджан (azerbaijans.com)
7. http://turizm.nakhchivan.az/index.php/khaebaer/767-shahbuzun-moedzuzaeli-taebiaeti-zh-sh-turizmi-udzhun-dae-aelverishlidir

Ramilə EL-OĞLU
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
el-oghlu.ramila.2101@atmu.edu.az

TOURISM RISKS IN THE ORGANIZATION OF EVENT TOURISM IN KARABAKH REGION

QARABAĞ REGİONUNDA HADİSƏ TURİZMİNİN TƏŞKİLİNDƏ TURİZMƏ DAİR RİSKLƏR

ТУРИСТИЧЕСКИЕ РИСКИ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ СОБЫТНОГО ТУРИЗМА В КАРАБАХСКОЙ ОБЛАСТИ

Abstract: The article deals with the potential of Karabakh as a tourism destination, the current situation after 44 Days' War regarding the reconstruction of areas and steps to be taken in this regard. Taking into account that the geographical neighbourhood with the enemy is inevitable and the possible threat by the Armenian side always exists, it puts risks forward from the political side for all sectors, including tourism. As tourism addresses so many people and any terrorism, war and political conflict cause a disadvantage for the tourism destination and damage to its image. In our case, this is a potential challenge in turning the Karabakh region into tourist site, focusing on both local and international visitors. Therefore, the article reviews the risks Karabakh region can face mostly, and how it can affect its tourism. The highly possible risks are discussed in the article regarding Karabakh among the general risks in tourism.
Keywords: Karabakh, risk, tourism, conflict, safety.

Xülasə: Məqalədə Qarabağın turizm məkanı kimi potensialından, ərazilərin yenidən bərpası ilə bağlı 44 günlük müharibədən sonrakı mövcud vəziyyət və bu istiqamətdə atılacaq addımlardan bəhs edilir. Düşmənlə coğrafi qonşuluğun qaçınılmaz olduğunu və erməni tərəfi tərəfindən mümkün təhlükənin hər zaman mövcud olduğunu nəzərə alaraq, bütün sahələr, o cümlədən turizm üçün siyasi tərəfdən risklər irəli sürür. Turizm bu qədər çox insana müraciət etdiyindən və istənilən terrorizm, müharibə və siyasi münaqişələr turizm məkanı üçün zərərə və onun imicinə xələl gəlməyinə səbəb olur. Bizim vəziyyətimizdə bu, Qarabağ bölgəsini həm yerli, həm də beynəlxalq ziyarətçilərə yönələrək turizm məkanına çevirmək üçün potensial bir problemdir. Odur ki, məqalədə Qarabağ bölgəsinin daha çox üzləşə biləcəyi risklər və onun turizmə necə təsir göstərə biləcəyi nəzərdən keçirilir. Turizmdə ümumi risklər arasında Qarabağla bağlı məqalədə yüksək dərəcədə mümkün risklərdən bəhs edilir.
Açar sözlər: Qarabağ, risk, turizm, münaqişə, təhlükəsizlik.

Абстракт: В статье рассматривается потенциал Карабаха как туристического направления, текущая ситуация после 44-дневной войны в отношении реконструкции районов и мер, которые необходимо принять в этой связи. Принимая во внимание, что географическое соседство с врагом неизбежно и что всегда существует возможная угроза со стороны армянской стороны, это создает риски с политической точки зрения для всех секторов, включая туризм. Поскольку туризм затрагивает так много людей и любой терроризм, войны и политические конфликты ставят туристические объекты в невыгодное положение и наносят ущерб их имиджу. В нашем случае это потенциальная задача превращения Карабахского региона в туристический объект, ориентированный как на местных, так и на иностранных туристов. Поэтому в статье рассматриваются риски, с которыми Карабахский регион может столкнуться в основном, и как он может повлиять на его туризм. Весьма возможные риски рассматриваются в статье о Карабахе среди общих рисков в туризме.

Ключевые слова: Карабах, риск, туризм, конфликт, безопасность

Introduction

Once it comes to the post-pandemic recovery of the tourist industry, Azerbaijan is one of the post-Soviet countries that has achieved consistent development. From January to July 2022, there was a 2.3-fold rise in the amount of international travellers. However, the current numbers are considerably below the record-breaking levels of 2019, when 3.2 million international visitors came to the nation. As a result, the proper authorities in Azerbaijan are now boosting their marketing and promotion initiatives for the nation's leisure options, including the potential of the Karabakh area. In Azerbaijan, Karabakh is widely known for its stunning natural beauty, distinguished heritage, and kind population.

Numerous notable Azerbaijani scientists, poets, authors, painters, musicians, and singers were born in Karabakh, which is known for its beautiful scenery and rich spiritual and cultural heritage.

Regretfully, after almost 30 years of occupation, our treasure has been taken account of and pillaged in these areas. The enemy's abominations have not risen in protest, leaving everything in tact. The country's cultural institutions, museums, and historical landmarks have all been destroyed, and rare artifacts with a long history have been removed.

Our state is working to restore our religious, historical, and cultural monuments, which were destroyed on the one hand, despite all this destruction, material loss, and moral harm.

The possibility for developing several forms of tourism, including ecotourism, mountain tourism, winter tourism, fishing, and wellness tourism, is quite high in Karabakh. The State Tourism Agency has established a plan and concept for the development of tourism in the liberated territories.

Karabakh, which is wealthy in natural resources, may also arrange a variety of extreme tourism, agrotourism, and green tourism activities. All of this opens up a wide range of opportunities for the growth of tourism.

The essential infrastructure for promoting Karabakh's current tourism potential is being built with a lot of effort. It should be stressed that tourism has a promotional component in addition to its economic component. In this regard, event tourism can be stressed being a potential type of tourism in this area. Any tourism that has a connection with events is fundamentally event tourism. Events can be small or massive in scope, private or public, and be held in all different forms and sizes.

Although there is peaceful situation in the border areas, it is still not recommended to travel Karabakh and surrounded areas for local and international visitors, however local people have more opportunity to travel these places for a short time depending on their reasons. Regarding the fact that the attacks of Armenian side still happen, it is dangerous to travel these places for now. In this case, one question comes up regarding the future of these region: How long will this case continue and what are the possible risks travellers can face during their visit?

This paper discusses the possible risk travellers can face in the Karabakh tourism during their visit for events. Regarding Karabakh region has the potential to hold events in the tourism industry as well, this case required close look for the analysis and appreciation of current and future risks.

Risks in tourism

Given that tourism is particularly "sensitive" and susceptible to a range of unfavorable impacts, risk assessment is critical in the tourist sector. Since tourism, dubbed the "passport of peace," went beyond the bounds of uncontrolled development and turned into an economically risky business, a long time has passed. For tourism to continue to exist as an attractive and secure practice, risk assessment, investigation, mitigation, and management are crucial problems. Any unanticipated incident often has a bad effect on tourism, which is initially visible in the decline in visitors and subsequently observed in the impacts on the economy (Risks in Tourism, p.67-68).

According to Mansfeld and Pizam (2006), decreased attention percentages in places with various forms of risk result in fewer employees, lower foreign exchange revenues, and a poorer local economy. Due to all of this, "tourism is becoming a victim" of terrorism, illegal activities, economic difficulties,

and environmental calamities. As a result, a tourist site loses its reputation, which is both hard to establish and simple to forget [7, p.10]

The World Tourism Organization (UNWTO 2015) identified four primary risk causes in the tourism industry:

1. the tourism industry and its associated business sources (contractual violations, bribery, a lack of sanitary standards, wildfire, and quake);

2. the institutional and social context (social confrontations, armed conflicts, terrorism, behavior problems, and human trafficking);

3. individual traveler personal risk (illness, criminality, arguement with locals, exploring hazardous locations, loss of cash and papers, etc.);

4. Physical hazards from the environment, including natural catastrophes, climate changes, and diseases (vaccination, travel to risky locations, and exposure to threats during such events).[12, p.12]

Various conflicts may have an impact on the growth of the tourist industry. Natural calamities and catastrophe, terrorism, conflicts, economic crises, and diseases are the main ones. These events may affect tourism in a variety of ways, with varying durations, outcomes, and geographical influences. Different conflicts and hazards function differently in terms of timing and territoriality, which has an impact on how certain forms of tourism grow (Risks in Tourism, p.70).

Tourism in post-war areas

The assurance of travellers' personal safety is possibly the most crucial need for any potential tourist location [6, 25]. The tourist business faces damages as a result of incidents of terrorist attacks, violence, natural calamities, and epidemic outbreaks, especially when the international media feeds such security anxieties [1, p,57].

Tourism is seen as a potentially significant tool for economic investment and recovery, reducing poverty, post-conflict security, socio-economic recovery, intergovernmental inclusion, and coexistence by organizations like the World Bank, the International Monetary Fund (IMF), the UN World Tourism Organization (UNWTO), the UN Development Program (UNDP), and the European Union (EU), as well as domestic public agencies, global institutions, and non-governmental and non-profit organizations (NGOs) [8, p.1447].

When implemented in combination with programs to restore infrastructure and transportation, new tourism projects can contribute in post-conflict rebuilding [9, p.279]. For instance, a "reconstruction, diversification, and re-imaging" initiative targeted, among other things, on modernizing and renovating the tourism infrastructure in Slovenia, Croatia, and Montenegro [5, p. 283] Croatia decided to revive its tourist industry as part of its post-crisis recovery plan with a state-driven economic recovery strategy, which was a key driver of drawing international investments and foreign currencies [3, p. 167].

Obviously, convincing travellers that a location is secure is indeed a primary concern for post-conflict areas. Building institutions and capability, as well as restoring the trust of both domestic and international markets, are key to post-conflict tourism restoration [4, p.277]; nevertheless, managing post-conflict tensions and "contested heritage" are important difficulties for such sites [1, p. 59].

Karabakh as a tourism destination

A geographical area known as Karabakh may be found in modern-day southwestern Azerbaijan and eastern Armenia. It extends from the Lesser Caucasus mountains to the plains between Kur and Aras rivers. Highland Karabakh, Lowland Karabakh (the steppes between the Kur and Aras rivers), and the eastern slopes of the Zangezur Mountains are the three traditional divisions.

The number of visitors began to progressively decline after the first acts of violence in Nagorno-Karabakh in 1988, the tourism organizations ceased their programs, and in the years that followed, hotels and tourism facilities were utilized to accommodate the region's refugees. The government did not have a specific strategy for tourism throughout the 1990s when the major concerns were issues relating to the

conflict, border security, refugee help, and economic recovery. As a result, tourism nearly completely ceased during that time (Analysis and Perspectives of Tourism in Azerbaijan, p.59).

When the new oil boom's resources began to be placed in the nation's tourist promotion around the turn of the century, this case began to shift. Today, Azerbaijan has made the development of tourism one of its top goals primarily for two reasons: first, there is a general need for the country to diversify its economy, which is currently still overly dependent on the oil industry. The development of tourism is enabled by the development of diplomatic relations, and for this reason, we can say that Azerbaijan is using tourism promotion to improve its role on the international stage. Second, tourism is considered to be an effective supporter of the process of development of the nation, a process that Azerbaijan is currently bringing on. The government has determined that the tourist industry may be one of those with the greatest potential for Azerbaijan to expand considerably, which is why numerous investments and strides have been undertaken in this regard over the past several years [2, p.105-106].

Risks in Karabakh regions affecting tourism

With regard to global warming, soil erosion, and a lack of safe drinking water, the environment is one of the main topics requiring attention from the whole world community. The 17 SDGs of the UN take into account these problems. These objectives, which the UN predicts would be accomplished by 2030, are seriously threatened by Armenia's invasion strategy, which lasted over 30 years and substantially altered the South Caucasus ecosystem.

In the occupied areas, illegal companies and resource exploitation had significant negative economic and environmental effects.

The environmental harmony has been disturbed by deforestation and forests burning, water and air pollution, flora and wildlife extinction, and exploitation of natural resources. Environmental organizations reacted negatively to the uncontrolled destruction of nature even in Armenia.

The majority of rivers that flow through Azerbaijan have their beginnings in either Armenia or Karabakh. The Azerbaijan's Ministry of Ecology claims that the contamination of the River Araz has caused the extinction and depletion of valuable fish species. These water sources have been contaminated by a variety of pollutants.

According to the Ministry of Ecology, as Armenia is not a member to the UN Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes, transboundary stream concerns cannot be resolved in accordance with international law.

There was a considerable human influence on seven high environmental value relict lakes that are situated in occupied territory. The following freshwater resources have been under Armenian occupation: Boyuk Alagol, Kichik Alagol, Zalkhagol, Garagol, Janligol, and Ishigli Garagol and Garagol.

The natural risks for Karabakh can continue, regarding the attacks from Armenian side, especially water contamination.

While peace talks were taking place under the auspices of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), the first Nagorno-Karabakh war, which lasted from 1988 to 1994, resulted in Armenian control over the majority of Nagorno-Karabakh and temporary occupation of seven neighboring regions. This situation continued until the end of 2020, at which point Azerbaijan launched operations. The 44-day second Nagorno-Karabakh conflict came to an end on November 10, 2020, due to a cease-fire negotiated by Russia. The restoration of the surrounding areas to Azerbaijani authority and the military presence of Russian forces with a five-year peacekeeping mission along the Nagorno-Karabakh contact line were two of the agreements made in the cease-fire, among other things.[10, 2]

The ongoing possibility of the ignition of ethnic territorial claims is one of several sources of conflict in the area. The fate of the territory and the inhabitants of the former Nagorno-Karabakh autonomous oblast (administrative area) lies at the heart of the Armenian-Azerbaijani conflict [11, p.1].

Resources

1. Anson, C. (1999). Planning for peace: The role of tourism in the aftermath of violence. Journal of Travel Research, 38, 57–61
2. A. Kanan, I. Zonrab, A. Rovshan, M. Azer, Assessment of Economic Export and Diversification, AFA Translation LLS, Baku, 2013, pp. 105-106.
3. Beirman, D. (2002). Marketing of tourism destinations during a prolonged crisis:Israel and the Middle East. Journal of Vocation Marketing, 8(2), 167–176.
4. De Sausmarez, N. (2007). The potential for tourism in post-crisis recovery: Lessonsfrom Malaysia's experience of the Asian financial crisis. Asian Pacific BusinessReview, 13(2), 277–299
5. Hall, D. (2003). Rejuvenation, diversification and imagery: Sustainability conflictsfor tourism policy in the eastern Adriatic. Journal of Sustainable Tourism, 11(2),280–295
6. Mansfield, Y., & Pizam, A. (Eds.). (2005). Tourism, security and safety: From theory topractice. Oxford: Elsevier
7. Mansfeld, Y., Pizam, A. (2006): Towards a Theory of Tourism Security, in: Tourism, Safety & Security, From Theory to Practice, eds. Mansfeld, Y, Pizam, A., Elsevier Inc., Oxford
8. M. Novelli, N. Morgan, C. Nibigira, Tourism in a Post-conflict Situation of Fragility, 2012, p.1447
9. Richter, L. K. (1999). After political turmoil: The lessons of rebuilding tourism in three Asian countries. Journal of Travel Research, 38(1), 279–293
10. Statement by the Prime Minister of the Republic of Armenia, the President of the Republic of Azerbaijan and the President of the Russian Federation of 11 November 2020
11. T. Jansen, H. Ahamad Madatali, The European Union's relations with Armenia and Azerbaijan, 2022, p.1
12. UNWTO Tourism Highlights 2015 Edition, Madrid, January.2016
13. https://azerbaijan.az/en/related-information/223
14. https://azerbaijan.travel/trip-to-karabakh
15. https://caliber.az/en/post/106669/
16. https://tourismteacher.com/event-tourism/#:~:text=Event%20tourism%20is%20essentially%20any,contributor%20to%20the%20tourism%20economy.

Xədicə EMİNOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
khadija.eminova@mail.ru

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN BEYNƏLXALQ TURİZM BAZARINDA TANIDILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

STATE POLICY IN THE DIRECTION OF PROMOTING THE KARABAKH ECONOMIC REGION IN THE INTERNATIONAL TOURISM MARKET

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В НАПРАВЛЕНИИ ПРОДВИЖЕНИЯ КАРАБАХСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА НА МЕЖДУНАРОДНОМ РЫНКЕ ТУРИЗМА

Xülasə: Qarabağ iqtisadi rayonu təbii gözəlliyi və tarixi ilə unikal turizm məkanıdır. Bu ərazi dağlarla əhatə olunub və bir çox mühüm tarixi-mədəni obyektlərə malikdir. Qarabağ iqtisadiyyatı üçün turizmin perspektivi böyükdür. Bu məqalənin məqsədi Qarabağ bölgəsində turizmin iqtisadi aspektlərini, habelə onun inkişaf perspektivlərini araşdırmaqdır. Məqalədə Qarabağ iqtisadi rayonunun beynəlxalq turizm bazarında tanıdılması istiqamətində görülən işlərlə bağlı məlumat, o cümlədən bu siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin rolu da araşdırılmışdır. Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişaf meyllərinə təkan verə biləcək bir sıra prioritet sahələr var və onların inkişafı gələcəkdə turizmin iqtisadiyyatın regionda aparıcı sahəsinə çevrilməsinə kömək edəcək. Aparılan araşdırmalara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm sektorunda inkişaf üçün böyük potensialı var, bu potensialdan səmərəli istifadə edilərsə və dövlətin rolu artırılarsa böyük nəaliyyətlər əldə etmək olar.
Açar sözlər: turizm, Qarabağ, dövlət, prioritet, tarix.

Abstract: Karabakh's economic region is a unique tourist destination with its natural beauty and history. This area is surrounded by mountains and has many important historical and cultural objects. The perspective of tourism for the economy of Karabakh is excellent. This article aims to examine the economic aspects of tourism in the Karabakh region, as well as its development prospects. In the article, the information about the work done in promoting the Karabakh economic region in the international tourism market, including the state's role in the implementation of this policy, was examined. In the Karabakh economic region, several priority areas can stimulate the development trends of tourism, and their development will help tourism become the leading sector of the economy in the future. Based on the research, it can be concluded that Karabakh economic region has a great potential for development in the tourism sector. If this potential is effectively used and the state's role is increased, outstanding achievements can be achieved.
Keywords: tourism, Karabakh, state, priority, history.

Резюме: Карабахский экономический район является уникальным туристическим направлением со своей природной красотой и историей. Этот район окружен горами и имеет множество важных исторических и культурных объектов. Перспектива туризма для экономики Карабаха велика. Целью данной статьи является рассмотрение экономических аспектов туризма в Карабахском регионе, а также перспективы его развития. В статье рассмотрена информация о работе, проделанной в направлении продвижения Карабахского экономического района на международном туристическом рынке, в том числе роль государства в реализации этой политики. В Карабахском экономическом районе существует ряд приоритетных направлений, которые могут стимулировать тенденции развития туризма, и их развитие поможет туризму в будущем

стать ведущей отраслью экономики. На основании проведенного исследования можно сделать вывод, что Карабахский экономический район имеет большой потенциал для развития в сфере туризма, при эффективном использовании этого потенциала и повышении роли государства можно добиться больших достижений.

Ключевые слова: туризм, Карабах, государство, приоритет, история.

Giriş

Qarabağ iqtisadi rayonu təbii, tarixi və mədəni məkanlarına görə turizmin inkişafı üçün yüksək potensiala malikdir. Mövzusunun aktuallığı onunla müəyyən edilir ki, Qarabağın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə regionda turizmin inkişafının öyrənilməsi vacibdir. Qarabağ iqtisadi rayonu özünün qədim tarixi, ədəbiyyatı, musiqi irsi, zəngin maddi mədəniyyət abidələri və adət-ənənələri ilə seçilir. Bütün bunlar rayonun əsrarəngiz təbiətinin, təbii sərvətlərinin zənginliyinin, bədii düşüncə və yaradıcılığın müsbət təsirlərinin nəticəsidir. Bu bölgənin əhalisinin çoxəsrlik adət-ənənələri Qarabağın mədəni sərvətində mühüm yer tutmaqdadır.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi ərazidə yeni şərait yaratmış, ölkə və region üçün geniş perspektivlər açmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, biz tezliklə doğma Qarabağımızı cənnətə çevirəcəyik. Qarabağ iqtisadi rayonunda görülən işlər və həyata keçirilən tədbirlərin sürətlə həyata keçirilməsi bunu sübut edir. Bu rayonların bərpası, yenidən qurulması, regionun sosial-iqtisadi inkişafı və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtması yüksək məbləğ tələb edən və çətin prosesdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin davamlı inkişafı üçün geniş şəraitin yaradılmasında amillərin uğurlu olub-olmaması ilə bağlı qiymətləndirmənin aparılması araşdırmanın əsas məqsədini təşkil edir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin gələcəkdə qarşılaşacağı problemlər üzə çıxarılıb və ərazidə turizmin inkişafının təmin edilməsi yolları müəyyən edilib. Tədqiqat prosesi zamanı müəyyən edilmişdir ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda turizm fəaliyyətinin qurulması bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı iqtisadiyyatın inkişafına da mühüm təsir göstərəcəkdir. Araşdırma prosesində bu sahədə tədqiqatlar aparmış Babaxanov N., B.Bilalov, Əsgərova M., Hüseyn A., Liftiyeva N., Mükərrəmoğlu M., Salayev N., Salmanlı R., və İ. Sarıyeva və digərlərinin məqalələrindən istifadə edilmişdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda bərpa işləri tam yekunlaşmadığından, habelə, dünyada davam etməkdə olan COVİD-19 (koronovirus) pandemiyasının turizm sektorunun gələcək dövr üçün qiymətləndirilməsində çətinliklər yaratmışdır.

Qarabağda Turizmin Perspektivləri Və Dövlətin Rolu

Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm potensialı çox zəngindir, ekoturizm, ov turizmi, dağ turizmi, sağlamlıq turizmi və qış turizmi kimi bir çox turizm növlərinin inkişafı üçün hər cür imkanlar var. Turizmin inkişaf strategiyası və azad edilmiş rayonların konsepsiyası Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən hazırlanmışdır[4]. Kəlbəcərdə qış və sağlamlıq turizmi ilə yanaşı ənənəvi turizmi də inkişaf etdirmək mümkündür [9]. Mədəniyyətin beşiyi sayılan Şuşada əsasən festivallar, Ağdamda "dark", yəni erməni işğalı nəticələrinin çılpaq nümayişi, işgüzar turizm nəzərdə tutulur. Bundan başqa, Xocavənd rayonunun da xüsusi turizm potensialı var. Hansı ki, Tuğ kəndi və Hadrut qəsəbəsi Qafqaz şərab marşrutuüzrə daxil edilməsi nəzərdə tutulur.. Məşhur Azıx mağarası və Tağlar mağarası da bu rayonda yerləşir. Suquvuşan üçün də müəyyən planlar nəzərdə tutulub[2].

Azərbaycanın bu qədim diyarının özünəməxsus flora və faunası, tarixi mədəniyyət, mətbəxi, dini abidələri, köhnə qalaları, körpüləri, meşələri, su mənbələri və s. var. turistik yerlər turistlərin diqqətini cəlb edəcək. Təbii sərvətlərlə zəngin olan Qarabağ iqtisadi rayonunda müxtəlif ekstremal turizm növləri, aqroturizm və yaşıl turizm təşkil edilə bilər[4]. Bütün bunlar turizmin inkişafı üçün mühüm perspektivlər yaradır. Bundan başqa, Kəlbəcər rayonu da qış turizmi üçün ideal yerdir. İşğal altında olan torpaqlarımızda turizm infrastrukturunun qarşılıqlı əlaqə formasında qurulması vacibdir. Şuşa ölkə

turizminin simvol şəhərlərindən biri sayılacaq. Azərbaycan mədəniyyətinin incisi sayılan Şuşanın tarixi abidələri və unikal memarlığı yeni turizm marşrutlarının yaradılmasına şərait verəcək

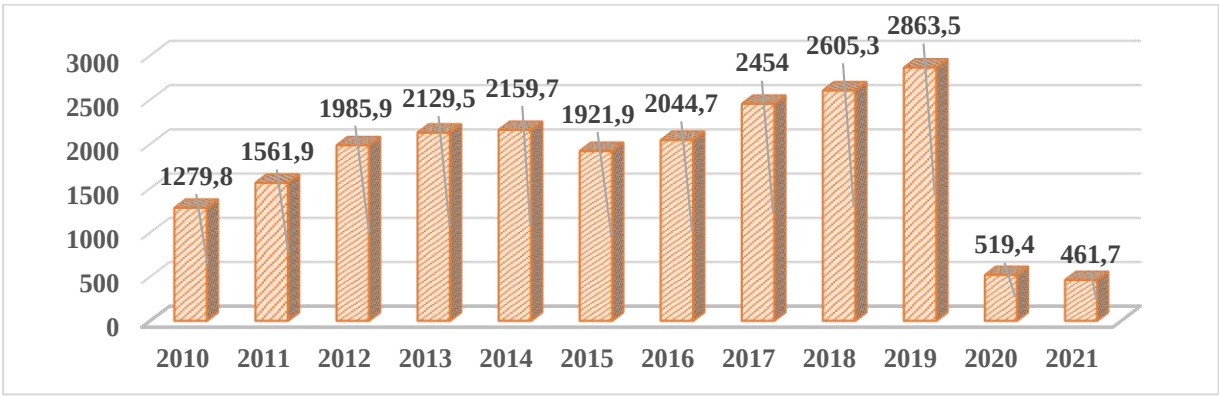
Müxtəlif rekreasiya imkanlarına malik Laçında ilıq içməli su və zəngin faunaya malik, 21 min hektardan çox əraziyə malik Laçın qoruğu bu ərazilərin turizm imkanlarını genişləndirəcəkdir. Hələ işğaldan əvvəlki dövrdə Kəlbəcərin İstisu qəsəbəsində Ümumittifaq əhəmiyyətli iki böyük sanatoriya fəaliyyət göstərməkdə idi. Orada hər il 50 min insan müalicə olunurdu və istirahət edirdi. Burada yerləşən "İstisu" mineral suları ilə insanın həm daxili, həm xarici xəstəliklərini müalicə etmək mümkün idi. Hətta orada kurort və mineral su zavodu tikilib. Mütəxəssislərin fikrincə, Kəlbəcər relyefi dünyanın ən heyrətamiz kanat yollarının inşasına və ən maraqlı turizm xidmətinin qurulmasına imkan verməkdədir. Burada Qafqazın ən böyük turizm mərkəzini yaratmaq mümkündür .

Eyni zamanda, Qarabağ tarixini saxtalaşdıran erməni yalanlarının üzə çıxarılmasında "Qafqaz Albaniyası turizm marşrutu" mühüm rol oynayacaq. Habelə, marşrut Qafqaz Albaniyasını tədqiq edən alimlərin məsləhət və tövsiyələri əsasında hazırlanıb. Alban mədəniyyətinin marşrutu Azərbaycanın 3 əsas dəhlizi ilə - Bakı-Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax və Qarabağı əhatə ediləcək. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda alban mədəniyyətinin izləri daha çoxdur. Burada Qafqaz Albaniyası zəngin irsə malikdir. Qeyd edim ki, qədim Alban mədəniyyətinin izi ilə yaradılacaq turizm marşrutu ölkəmizin, eləcə də Qarabağ iqtisadi rayonunun zəngin və tarixi turizm potensialının tanıdılmasında beynəlxalq arenada turistlərin diqqətini çəkməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir[7].

Qarabağ iqtisadi rayonunun mövcud turizm potensialının inkişaf etdirilməsi məqsədilə zəruri turizm infrastrukturlarının yaradılması istiqamətində araşdırmalar aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, turizmin həm iqtisadi, həm də tanıtım yönü var [11]. Turistlər Qarabağımızda dincələcək, təbiətin gözəlliklərindən, mədəni-tarixi abidələrimizdən və yaradılmış əlverişli mühitdən həzz alacaq, Ağdam kimi torpaqlarımızda işğalın nəticələrini göstərmək üçün sərgilənəcək bəzi tikililərlə tanış olacaqlar. Onlar Cəbrayıl, Füzuli və erməni barbarlarının Qarabağa nələr etdiklərini görəcəklər və onun əsl sahibləri tərəfindən necə sağaltıldığının şahidi olacaqlar .

2010-2021-ci illər aralığında Azərbaycana gəlmiş ümumi turistlərin sayı Qrafik 1-də əks olunmuşdur. Burdakı məlumatlara əsasən, turizm məqsədilə gələnlərin 2019-cu il ən yüksək göstəriciyə sahib olduğunu görə bilərik [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022]. Ən yüksək göstərici 2019-cu ildə 2,863,5 min nəfər, ən az göstərici isə keçən il, yəni 2021-ci ildə 461,7 min nəfər olaraq qeydə alınmışdır.

Qrafik 1: Turizm məqsədilə Azərbaycana gəlmiş əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı, min nəfər

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (09.09.2022)

Hazırda dünyada və ölkəmizdə olan koronovirus pandemiyasının davam etməsi turizm sahəsinə çox böyük mənfi təsir edir . Qrafik 1-də pandemiyadan sonra turistlərin 5,5 dəfə azaldığını görə bilərik [ARDSK, 2021]. Buna baxmayaraq, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında turizmin inkişafı üçün kompleks planlar var. Daxili və xarici turistləri də nəzərə alanda Qarabağın yaxın 4 ildə 1 milyon insan qəbul edəcəyi gözlənilir. Turizm sahəsində digər potensial risk kimi erməni təxribatları və

təcavüzkar hərəkətləri davam etməsini göstərmək olar. Belə ki, dünya mediasında bu kimi xəbərlərin mövcudluğu Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmə zərbə vuracaq amillərdən biridir [6].

Dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri beynəlxalq turizm bazarında Qarabağ iqtisadi rayonunun tanıdılması istiqamətində aparılan işlərdir. Qarabağın ərazi icması turizmin inkişafında böyük potensiala və rəqabət apara biləcək gücə malikdir. Məqsəd bu ərazidə daha çox əcnəbi turisti cəlb etmək, eləcə də turizm məhsullarını şaxələndirməkdir. Qarabağın xarici bazarlarda imicinin yaxşılaşdırılması və qonşu dövlətlərlə əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədi ilə dövlət regionun beynəlxalq turizm bazarında marketinqinin dəstəklənməsi üzrə tədbirlər və fəaliyyət proqramı hazırlanmağa davam edir.

Rayonda turizmin inkişafının vacibliyi nəzərə alınaraq, Qarabağın önümüzdəki illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında Qarabağa turistlərin cəlb edilməsinə şərait yaradılması,daxili turist axını ilə yanaşı ,xarici turistlərinə cəlbi nəzərdə tutulmuşdur. Bu çərçivədə Qarabağ brendinin davamlı təbliğatını təmin etmək məqsədilə turizmlə məşğul olan bütün maraqlı tərəfləri birləşdirəcək sərgilərin, dövlət tədbirlərinin və s. keçirilməsi qərara alınıb. Reklam və turizm məhsullarında rayonun təsvir və simvollarından istifadə məsələsi də diqqətdə saxlanılır. Görülən tədbirlər nəticəsində Qarabağın imicini daha da inkişaf etdirmək və dünyanın hər yerindən bölgəmiz və onun tarixi haqqında daha çox məlumat əldə edəcək daha çox ziyarətçi cəlb etmək mümkün olacaq. Eyni zamanda Qarabağın istər yenidən qurulmasında istər də Beynəlxalq turizm bazarında tanıdılmasında dövlətimizin rolu əvəz olunmazdır . Dövlət birbaşa olaraq yenidənqurma işlərini öz hesabına edir ,həmçinin turizmdə əsəs məsələ olan turis təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alsaq ki , yeni müharibə şəraitindən çıxmış ölkə olaraq , dövlətimiz beynəlxalq arenada öz siyasi və iqtisadi sabitliyini qorumağa nail olur . Digər dövlətlərlə olan möhkəm əlaqələrin qurulması , etibarın qazaınması digər dövlətlərin vətəndaşlarının ölkəmizə olan maraq və inamını möhkəm formalaşdırır. Dövlət həmçinin həmin ərazilərin nəqliyyat və digər infrastruktuunun formalaşdırılmasında , şəhərlərin və müəyyən sahələrin fəaliyyətinin bərpa olunmasında başlıca rol oynayır .

Bu baxımdan əsas qənaət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün yüksək tarixi-mədəni dəyərə malik irsin, mədəniyyət və təbiət abidələrinin qorunub saxlanılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şuşa rayonu turizmin inkişafında mühüm rol oynadığını vurğulamaq olar, çünki bu, iqtisadi inkişafın artmasına, bu rayonda daha çox gəlir əldə olunmasına, işsizliyin azalmasına kömək edəcək. Bundan əlavə, Kəlbəcər rayonunda turizmin inkişafı üçün ciddi potensial mövcuddur. Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın və digər Qarabağ rayonları çoxlu təbiət və tarixi abidələrlə səciyyələnir. Ona görə də ən mühüm amil infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və bu regionlarda turizm sənayesinin inkişafı üçün lazım olan investisiyaların cəlb edilməsi üçün investorlar üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır .

Qarabağın beynəlxalq arenada tanıdılması üzrə tədbirlər davam etməkdədir. Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi ərazilərin investisiya və iqtisadi potensialı "Karabakh is Azerbaijan" stendində 2020-ci ilin noyabrda İstanbulda"MUSİAD Expo 2020" beynəlxalq sərgisi təşkil olunmuşdu. Azərbaycan ilk dəfə olaraq beynəlxalq sərgidə qələbə şüarı altında iştirak etmişdir [15].

Qarabağın dünyada tanıdılması istiqamətində cari ilin sentyabrında Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərində "Şuşa İli", o cümlədən Diasporla İşi üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılmasının 20 illiyi ilə münasibətilə "Azad Şuşa" adlı konsert keçirilmişdir [14]. Bundan başqa, Brüssel şəhərində də "Şuşa İli" çərçivəsində "Azərbaycan muğamı" adı altında konsert təşkil olunub [16].

Azərbaycanın Turizm Bürosu Londonda dünyaca məşhur turizm sərgilərindən biri olan Dünya Turizm bazar sərgisi sayılan "WTM London-2020"-də iştirak edib. Görüşlərdə Azərbaycanda turizm tendensiyaları və hazırda inkişaf etdirilən layihələr haqqında da məlumat verilib. Sərgidə Avropa, Şimali Amerika, Asiya və Körfəz ölkələrindən olan şirkətlərin nümayəndələri ilə 110 görüş keçirildi, sualları cavablandırıldı. Qeyd edim ki, Azərbaycan 2002-ci ildən başlayaraq Dünya Səyahət Bazarı sərgilərində iştirak etməkdədir [12].

2022-ci ilin Oktyabrın 24-də AR Prezidenti və Gürcüstanın Baş naziri Muxrani sarayında "Qarabağ xanlığının İrsi" sərgisini ziyarət ediblər. Sərgi zamanı "Qarabağ xanlığı. Tarixi və mədəni kimlik" adlı kitab təqdim olunub. Nadir mədəni irsimizin təzahürü olan nəşrdə kataloqlaşdırılan bu toplu

Qarabağ xanlığına, həçinin onun zəngin mədəni irsinə beynəlxalq səviyyədə marağın artmasına töhfə verəcəkdir. Qeyd edim ki, kitab azərbaycanca, rusca, ingiliscə, fransızca və ərəbcə nəşr olunub [13].

Bundan başqa, 2022-ci ildə oktyabrında Bakıda Azərbaycan Beynəlxalq "Qarabağın Bərpası, Yenidən qurulması və İnkişafı" "Rebuild Karabakh 2022" sərgisi keçirilmişdir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindən yerli və xarici şirkətlərin yarmarkaya göstərdiyi maraq göstərmişdir ki, Rebuild Karabakh yarmarkası 2022-ci ildə Azərbaycan yarmarka sektorunun mühüm hadisələrindən biri olacaq [17].

Torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən dərhal sonra genişmiqyaslı bərpa və tikinti işləri başlanılmışdır Azərbaycan özünün maloyyə resurslarına arxalanaraq sıfırdan yeni şəhər və kəndlər salır. " Zəfər Yolu "sayılan Füzuli-Şuşa yolu çəkildi. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı-Qarabağın dünyaya hava qapıları açıqdır. Elektrik enerjisi ilə bağlı layihələr başa çatmışdır və bu proses davam edəcəkdir. İçməli su təchizatı xətlərinin tikintisi, 1 milyon insanın vətənə qayıtması üçün kənd təsərrüfatı işləri və digər genişmiqyaslı işlər genişmiqyaslı çərçivədə aparılacaqdır. Əvvəlcə yol infrastrukturunun yaradılması, sonra isə enerji təchizatı prosesləri davam edir. İl ərzində Prezidentin fərmanı əsasında iqtisadi zonaların yenidən bölünməsi həyata keçirildi. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonaları yaradılmışdır. Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri də təsdiq edilmişdir. Bu prioritetlərə davamlı iqtisadiyyat, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, təmiz mühit və yaşıl artım ölkəsi bu prioritetlərə daxildir. Qarabağın iqtisadi zonasında həyata keçirilən və həyata keçiriləcək yeni layihələr müasir texnologiyaların və innovasiyaların sintezidir. Bu layihələrin tezliklə tam başa çatacağı gözlənilir. Böyük qayıdış üçün bütün imkanlar yaradılır. Bundan əlavə, bu bölgələrdə tarixi və dini abidələrimizin bərpası istiqamətində mühüm addımlar atılmağa davam edir.

Nəticə

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizm iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilməkdədir. Bu məsələ hazırda bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılır. Çünki regionda turizmin inkişafı və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli təbii-coğrafi şərait var. Ona görə də Qarabağ iqtisadi rayonunda prioritet turizm növləri araşdırılmalı və bu regionda turizm sektorunun inkişafına təkan verən prioritetli, ancaq ənənəvi turizm xidmətləri (Otel idarəçiliyi, müalicəvi sağlamlıq turizmi və s. kimi) inkişaf etdirilməlidir. Bu da, gələcəkdə dayanıqlı turizm xidmətləri təminatçısı kimi çıxış edəcəkdir. Ümumiyyətlə, Qarabağ bölgəsində turizmin inkişafı xüsusilə ciddi məsələdir. Turizm probleminin təhlili, regionda bu sektorun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və regional inkişaf imkanlarının müəyyən edilməsi vacibdir. Buna nail olmaq üçün bu regionun sosial-iqtisadi təhlili aparılmalıdır.Bu təhlil həm də turizmin inkişafına mane olan xüsusi problemləri müəyyən etməyə kömək edəcəkdir. Turizmdə dövlət təşkilatlarının və özəl şirkətlərin rolu təhlil edilməlidir. Bu, bölgənin turizm vasitəsilə iqtisadi inkişaf edə bilməsi üçün bu ərazinin hansı xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməli və hansı xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılmalı olduğunu müəyyən etməyə kömək edə bilər. Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr hər biri Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafını təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Hərtərəfli təhlükəsizlik və əlverişli yaşayış şəraitinin yaradılması vətəndaşların əbədi məskunlaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bunun üçün yeni rayonlarda müasir infrastruktur qurulmalı, layiqli yaşayış təmin olunmalı, rahat həyat tərzi, habelə müasir xidmətlərə çıxış təmin edilməlidir. Bölgənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə əhalinin köçürülməsi səviyyəsinin işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırılmasını təmin etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (09.09.2022).
2. Babaxanov N., "Qarabağ: Turizm cənnəti", Türküstan qəzeti, 15 Dekabr, 2021, səh 9.
3. Bahadur Ə.B., (2006), "Turizim fəaliyyətinin tənzimlənməsi", Dərs vəsaiti, Bakı, "Mürtəcim", 275 səh.

4. Əsgərova M., “Qarabağın iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri”, İki sahil onlayn ictimai-siyasi qəzet, 20 avqust, 2021, http://ikisahil.az/post/242069-qarabagin-iqtisadi-potensiali-ve-inkishaf-perspektivleri (09.09.2022).
5. Hüseyn A., “Covid-19 Pandemiyasının Turizm Sektoruna Təsirinin Qiymətləndirilməsi”, İpək Yolu jurnalı, 2021, №2, səh.50-58.
6. Liftiyeva N. “Qarabağ müharibəsi başlasa, turizmi nə gözləyir?”, Müsavat onlayn ictimai-siyasi qəzet, 27 Mart, 2021, https://musavat.com/news/qarabagmuharibesibaslasaturizminegozleyir_452845.html (09.09.2022).
7. Mükərrəmoğlu M., “Qarabağ turizm məkanına çevriləcək”, Xalq qəzeti, 15 Dekabr, 2021, səh.11.
8. Salayev N., “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə beynəlxalq investisiya axını başlayır”, Bakı Xəbər, 10 Fevral, 2021, səh.4.
9. Salmanlı R., “Qarabağın dünyanı heyran edəcək zəngin turizm potensialı var”, Azərbaycan qəzeti, 18 Aprel, 2021, səh. 1-8.
10. Salmanlı R., “Qarabağın zəngin turizm potensialı var”, Azərbaycan qəzeti, 6 Fevral, 2022, səh.6.
11. Sarıyeva İ., “Qarabağ turizmi - bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf mənbələrindən biri”, Bakı Xəbər, 28 Dekabr, 2021, səh.10.
12. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/noyabr/729603(meqale).pdf
13. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2022/oktyabr/820961(meqale).pdf
14. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2022/sentyabr/816526.htm
15. http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2020/noyabr/729041.htm
16. http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2022/iyul/806923(meqale).pdf
17. https://azertag.az/xeber/Rebuild_Karabakh_2022_sergisinden_elde_olunan_gelirin_bir_hissesi_Qarabag_Dirchelis_Fonduna_iane_edilib-2365553

BÖLMƏ 2

İDARƏETMƏNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Meryem AKOĞLAN KOZAK
T.C. Anadolu Universiteti, professor
mkozak@anadolu.edu.tr

Vüqar NƏRİMANBƏYLİ
T.C. Anadolu Universiteti, magistrant
vugar_narimanbayli@anadolu.edu.tr

TURİZM SEKTÖRÜNDE ÇALIŞANLARIN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNİN BELİRLENMESİNDE YENİ BİR YAKLAŞIM: ENNEAGRAM

TURİZM SEKTORUNDA ÇALIŞANLARIN ŞƏXSİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ YENİ BİR YANAŞMA: ENNEAGRAM

A NEW APPROACH TO DETERMINING THE PERSONAL CHARACTERISTICS OF EMPLOYEE IN THE TOURISM SECTOR: ENNEAGRAM

НОВЫЙ ПОДХОД К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЛИЧНОСТНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК РАБОТНИКОВ СФЕРЫ ТУРИЗМА: ЭННЕАГРАММА

Özet: Bu çalışmanın temel amacı, son yıllarda sıklıkla kullanılan bir kişilik ölçüm yaklaşımı olan enneagramı turizm alanında yeni bir uygulama olarak sunmaktır. Bu doğrultuda öncelikle, enneagram kavramı ve dokuz boyutu ile ilgili bir kavramsal değerlendirme yapılmıştır. Bu boyutlar; mükemmeliyetçi, yardımcı, başaran kişi, özgün, gözlemci, sorgulayan, maceracı, lider ve uzlaşmacı /arabulucudur. Daha sonra turizm konulu kişilik çalışmaları taranmış ve genellikle, Beş Faktör Modeli, A-B Kişilik Testi, İçe-Dışa Dönük Kişilik Tipi ve Fizyonomi gibi farklı yaklaşımların kullanıldığı belirlenmiştir. Bu süreçte turizm alanında doğrudan enneagram yaklaşımının kullanıldığı bir araştırma bulgusuna rastlanamamıştır. Ancak enneagram yaklaşımında yer alan dokuz boyutun farklı kişilik testlerinde ve yöntemlerinde yer aldığı gözlenmiştir. Son aşamada, enneagram kişilik boyutlarının daha önce yapılmış kişilik konulu turizm araştırmaları ile örtüşen ve artan kısımları itibariyle değerlendirmesi yapılmıştır. Bu yaklaşımın öncekilere göre daha detaylı ve kapsayıcı olduğu, turizm alanında özellikle insan kaynakları yönetiminde kullanıldığında, önceki kişilik yöntemlerini de içine alan daha derinlemesine analizler yapılabileceği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Kişilik Özellikleri, Enneagram

Xülasə: Bu tədqiqatın əsas məqsədi son illərdə tez-tez istifadə edilən bir şəxsiyyət xüsusiyyəti ölçmə yanaşması olan enneagramı turizm sahəsinə yeni bir tətbiq kimi təqdim etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində bu istiqamətdə ilk növbədə enneagram anlayışı və onun doqquz ölçü faktoru haqqında konseptual qiymətləndirmə aparılmışdır. Bu ölçülər; mükəmməllikçi, köməkçi, uğurlu insan, orijinal, müşahidəçi, sorğulayan, macəraçı, lider və barışdırıcı/vasitəçi. Sonraki mərhələdə isə turizm mövzulu şəxsiyyət xüsusiyyəti araşdırmaları incələnmiş və Beş Faktor Modeli, A-B Şəxsiyyət Testi, İntrovert-Ekstrovert Şəxsiyyət Tipi və Fizioqnomiya kimi fərqli yanaşmaların daha çox istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir. Bu proses zamanı akademik ədəbiyyatda enneagram yanaşmasının birbaşa turizm sahəsində tətbiq olunduğu heç bir araşdırma nəticəsinə rastlanmamışdır. Bununla belə, enneagram yanaşmasındakı

doqquz ölçü faktorunun, müxtəlif şəxsiyyət testləri və üsullarına uyğunluğu müşahidə edilmişdir. Son mərhələdə isə enneagram şəxsiyyət ölçülərinin, digər şəxsiyyət ölçümü ilə bağlı turizm araşdırmaları ilə üst-üstə düşən və artan xüsusiyyətləri baxımından qiymətləndirilmişdir. Nəticə etibariylə bu yanaşmanın əvvəlki yanaşmalara nisbətən daha ətraflı və əhatəli olduğu, eləcə də turizm sahəsində, xüsusilə insan resurslarının idarə edilməsində istifadə edildiyi təqdirdə əvvəlki şəxsiyyət xüsusiyyəti ölçmə üsullarını da özünə daxil etməklə daha dərin təhlillər və tədqiqatların aparıla biləcəyi görülmüşdür.
Açar Sözlər: Turizm, Şəxsiyyət Xüsusiyyətləri, Enneagram

Abstract: The main purpose of this study is to present the enneagram, which is a personality measurement approach that has been used frequently in recent years, as a new practise in the field of tourism. In this direction, first of all, a conceptual evaluation was made about the concept of the enneagram and its nine dimensions. These dimensions are; perfectionist, helpful, succeded person, original, observer, questioning, adventurous, leader and conciliator/mediator. Then, personality studies about tourism were reviewed and it was determined that different approaches such as Five Factor Model, A-B Personality Test, Introverted/Extroverted Personality Type and Physiognomy were used. In this process, no research findings were found in which the enneagram approach was used directly in the field of tourism. However, it has been observed that nine dimensions in the enneagram approach are included in different personality tests and methods. In the last stage, the enneagram personality dimensions were evaluated in terms of their overlapping and increasing parts with the tourism researches on personality. It has been seen that this approach is more detailed and inclusive than the previous ones, and when it is used in the field of tourism, especially in human resources management, more deep analyzes including previous personality methods can be made.
Keywords: Tourism, Personality Traits, Enneagram

Абстракт: Основная цель данного исследования-представить эннеаграмму, метод измерения личности, часто используемый в последние годы, как новое приложение в сфере туризма. В этом направлении прежде всего была проведена концептуальная оценка понятия эннеаграммы и ее девяти факторов измерения. Эти факторы; перфекционист, помощник, успешный человек, оригинальный, наблюдательный, вопрошающий, авантюрист, лидер и примиритель/посредник. Позже исследования личности, связанные с туризмом, были уточнены, и было установлено, что использовались различные подходы, такие как пятифакторная модель, тест личности АВ, тип личности интроверт-экстраверт и физиогномика. При этом не было обнаружено ни одного исследования, в котором эннеаграммный подход непосредственно использовался в сфере туризма. Однако было замечено, что девять аспектов эннеаграммного подхода включены в различные личностные тесты и методы. На последнем этапе личностные параметры эннеаграммы оценивались с точки зрения пересечения и увеличения их частей с туристическими исследованиями личности. Этот подход оказался более подробным и всеобъемлющим, чем предыдущие, и при использовании в сфере туризма, особенно в управлении человеческими ресурсами, может быть проведен более глубокий анализ, включая предыдущие личностные методы.
Ключевые Слова: Туризм, Черты характера, Эннеаграмма

Giriş

Günümüz turizm işletmelerinde çalışanların değerlendirilmesinde eğitim, beceri, kültür gibi niteliklerin yanında, kişilik özellikleri de önemsenmektedir. Özellikle, insan kaynakları yönetimi kapsamındaki çeşitli süreçlerde, örneğin işe alma, performans değerlendirme, terfi vb. işin yapısına uygun kişilik özellikleri aranmaktadır [28, s. 2]. Kısacası, iş hayatında bireylerin sektörün taşıdığı olumsuz özellikleri aşabilmelerinde ve çözümler üretmelerinde kişilik faktörü önemli bir rol oynamaktadır [30, s. 10]. Turizm sektörü özelinde bu konu; insanlarla birebir iletişim halinde olunması,

ortamın insan odaklı olması, hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve diğer rakiplere olan üstünlük sağlamda, çalışanların başat unsur olması nedeniyle önemli hale gelmektedir [23, s. 140; 18, s. 134]. Dolayısıyla, bu sektörde çalışanların kişilik özelliklerinin sektörün yapısına uyumlu olması ya da "hizmete yatkın" olmaları gerektiği söylenebilir. Konunun bu önemine bağlı olarak son yıllarda çalışan ve kişilik özellikleri hem sektörde hem de akademik alanda kabul gören bir konu haline gelmiştir [24; 23; 4; 6; 3; 5; 18; 21; 15]. Bu çalışmalarda, Costa ve McCrae' nin Beş Faktörlü Kişilik ölçeği (1998), Friedman ve Rosenman'ın A ve B kişilik tipleri, Jung'un içe dönük- dışa dönük kişilik tipleri ve fizyonomi yöntemlerinin kullanıldığı belirlenmiştir. Ancak *enneagram* yaklaşımını konu alan turizm ile ilgili bir bulguya rastlanamamıştır.

Kişilik Özellikleri ve Turizm

Kişilik kavramı ve kişilik özellikleri son yıllarda yaygınlaşarak özellikle, personel yönetiminde işe alma, motivasyon, performans ve eğitim gibi alanlarda sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Turizm sektöründe müşteri memnuniyyeti ve tatmininin önemi dikkate alındığında işe odaklılık, işe sadakat, iş tatmini, işe devam, verimlilik ve kalite gibi birçok alanda çalışanların kişilik özelliklerinin hizmet sektörüne uygun olması ya da kişilerin hizmete yatkın olmalarının önemli olduğu görülür [18, s. 144; 38, s. 207]. Çalışan kadar turizmle ilgili diğer paydaşların örneğin, yerel halkın tutumu da bu bağlamda önemli olduğu söylenebilir [15, s. 5163]. Ancak bu konu araştırmacılar tarafından, çalışanların hizmete yatkın olma ya da kişilik özelliklerinin turizm sektörüne uyumu bakımından ele alınmıştır [4; 6; 3; 5; 18].

Kişilik kavramının akademik literatürde farklı şekillerde tanımı mevcuttur. Kelime anlamı olarak kişilik, latince "persona" kelimesinden gelmektedir. Bu kelime tiyatro oyunlarında kullanılan maskeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Kişilik kavramının oluşmasında birden fazla faktörün bir araya gelmesi gerekliliği, kavramsal olarak karmaşık bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Kavramın bu özelliği, birden fazla tanımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Weinstein, vd., (2008) tarafından kişilik, şahısların duygusal ve davranışsal özelliklerine yansıyan karakteristik özelliklerini, amaçlarını, planlarını, psikolojik ve fiziksel durumlarını, yaşam koşullarını kapsayan bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Bundan başka, akademik literatürde kişilik konusundan rastlanan yaygın tanımlardan biri Feshbach ve Feshbach (1991), tarafından yapılan "bireylerde ortaya çıkan sosyal, fiziksel ve kültürel etkenlerin belirlediği özellikler" tanımıdır. Kısaca, kişilik bireylerin etkilendikleri sosyal, fiziksel olgular sayesinde oluşmuş farklı karakteristik özelliklerinin toplamını oluşturan şemsiye kavramdır.

Kişiliği oluşturan etkenler birden fazla olduğundan, farklı kişilik tipleri ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, bireylerin davranışlarına doğrudan ve dolaylı olarak etki eden faktörler aynı zamanda kişilik faktörünü oluşturmaktadır [18, s. 136]. Kişilik gelişimini etkileyen faktörler *fiziksel, zihinsel, sosyal ve ahlaki* gelişim gibi farklı boyutlarda olmakla beraber, bu oluşumda *kalıtım faktörleri* de etkili olmaktadır [28, s. 4]. Özellikle, müşterilerle birebir temas gerektiren mesleklerde bireylerin kişilik özelliklerinin bilinmesi oldukça önemlidir. Örnek olarak, hizmet sektöründe çalışan bireylerin kişilik özellikleri, onların müşterilere yaklaşımı ve davranış biçimlerinde belirleyici bir role sahiptir [38, s. 207]. Turizm sektörünün hizmet ve sürdürülebilirlik özelliğine ilave olarak emek-yoğun olması çalışanların kişilik tiplerini iş başarısında ve müşteri tatmininde önemli hale getirmektedir [18, s. 134; 32, s. 2]. Durmadan gelişen yeni teknolojiler sayesinde gelişim gösteren turizm sektörü kalifiye işgücüne ihtiyaç duyduğu kadar hizmet sektörüne uygun nitelikte kişilik özelliklerine sahip işgücüne de ihtiyaç duymaktadır. Nitekim turizm sektöründe büyüyen sektör ihtiyaçları ve işgücünün giderek daha da artması bu sektörde işe alım süreci ve insan kaynakları üzerinde önemle durulmasını zorunlu hale getirmektedir [4, s. 204].

Bu kapsamda yapılan araştırmalarda da kişilik özelliklerinin hizmet sektöründeki etkisinin önemi ortaya çıkmıştır. Örneğin, Kalkan'ın (2018), konuyla ilişkin yapmış olduğu araştırmasında, "turizm çalışanlarının kişilik özelliklerinin hizmeti üretip sunma esnasında hizmeti başarılı bir şekilde sunma arzusunu etkilediği" sonucuna ulaşılmıştır. Turizm ve hizmet sektörü ile ilgili yapılan bu denli

araştırmalarda, hizmet sunulan alanlarda çalışanların sahip oldukları kişilik özelliklerinin müşteri ile olan ilişkilerinde ve müşteriye hizmet verme yakınlığını belirleyen ve etkileyen önemli unsur olduğu ortaya çıkmıştır [38, s. 208]. Kişilik özellikleri ile ilişkin yapılan araştırmalar genellikle kişilik tipleri veya modelleri üzerinden yapılmaktadır. Akademik literatürde kişilik özellikleri farklı kuramlar ve kişilik tipleri üzerinden ölçülmektedir. Mevcut araştırmalarda, bireylerin kişilik özelliklerinin algılanabilmesi, tanımlanabilmesi ve yorumlanabilmesi amacıyla yapılmış çalışmalar ortaya konulmuştur [17, s. 24]. Bu araştırmalar sayesinde kişilik özelliklerinin ölçümü için kullanılan farklı kişilik tipleri ve modelleri ortaya çıkmıştır. Bu kişilik tiplerinden bazılarına ilişkin detaylı bilgiler aşağıda verilmiştir.

A ve B Kişilik Tipleri; Akademik literatürde A tipi ve B tipi olarak da bilinen bu kişilik biçimleri, 1960'lı yıllarda Meyer Friedman ve Ray H. Rosenman tarafından gözlemlenmiştir. Günümüzde özellikle sosyal bilimler araştırmalarında bu kişilik tipleri sıkça kullanılmaktadır. A ve B kişilik tipleri, Friedman ve Rosenman tarafından stres kavramı ile ilişkilendirilmiştir (Yıldız ve Dilmaç, 2012, s. 124). Bireylerde karşılaştıkları durum ile ilişkili olarak oluşan özellikleri ele alan bu tipler iki şekilde farklılık göstermektedir. Friedman ve Rosenman bu farklılıkların kişilik esaslı olduğunu savunmuşlardır [26, s. 465]. A ve B tipi kişilik özellikleri daha çok davranışsal odaklıdır. Litüratürde kişiliği biçimlendiren farklı davranış özellikleri mevcuttur. Bu bakımdan A ve B tipi, karmaşık ve çok boyutlu olan bireyi bütünüyle tanımlayan bir özellik olmamaktadır [1, s. 57]. Bu kişilik tipi yaşam içinde oluşan bir davranış biçimini de ifade etmektedir. Ayrı olarak açıklamak gerekirse, A tipi kişilik özelliğine sahip bireyler, rekabetçi, iş odaklı, zamana karşı duyarlı, agresif ve sabırsız tutum sergilemektedirler [10 s. 277]. A tipi kişilik özelliklerine sahip bireyler aşırı derecede stresli olarak bilinmektedir. B tipi kişilik özelliğine sahip bireylerdeyse etkiler tam tersini göstermektedir. Bu tip bireyler daha az stresli olarak gözlemlenmiştir. B tipi kişiliğe sahip bireyler rahat, sakin, çalışma hayatında diğer tipe nazaran daha yavaş olma gibi özellikler taşımaktadırlar [14, s. 345]. A ve B tipi özelliklerini beraber taşıyabilen karma tip bireyler de gözlemlenmiştir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus hangi bireylerin hangi özelliği çalışma şartlarında daha çok sergilemesidir [30, s. 11]. Belirtmek gerekiyor ki turizm sektörü ile ilgili kişilik özelliklerine ilişkin çalışmalarda A ve B tipi kişilik özellikleri sıkça kullanılmaktadır. Bu tipin özelliklerinde bahsedilen davranış biçimleri özellikle hizmet alanlarındaki personel yönetimi ve insan kaynaklarında dikkate alınması gereken unsurlardandır. Turizm sektöründe, sektörün talepleri doğrultusunda kişilik özelliklerine sahip olmayan bireyler, iş yeri ve sektörü olumsuz etkileyebilmektedir. Bu bakımdan turizm sektöründe işe alım sürecinde kişilik tiplerini ölçebilmek adına A ve B tipi kişilik testleri onların sektöre ne kadar uygun olduklarının tespitinde önem arz etmektedir [30, s. 11].

Beş Faktör Kişilik Tipi; Literatürde turizm konulu araştırmalarda da sıklıkla kullanılan kişilik tiplerinden biri de beş faktörlü kişilik tipidir. Araştırmalarda beş faktör kişilik kuramı, beş faktör kişilik envanteri, beş faktör kişilik ölçeği olarak da bilinen bu model, bir çok farklı alanlarda faaliyet gösteren bireyler üzerinde kullanılan ve literatürde yaygın olarak kabul edilmiş bir kuram olmaktadır. Kişiliğin değerlendirilmesi için bu kuram ve model sıklıkla kullanılmaktadır. Beş faktör kişilik modeli, kişilik özelliklerine göre hiyerarşik bir organizasyon şeklidir ve beş temel boyutta tanımlanmaktadır [19, s. 59]. Bu kuram ayrıca bireylerin karakteristik özelliklerinin belirlenmesinde de kullanılmaktadır. Beş faktörlü kişilik kuramının günümüzde akademik alanda ölçek olarak kullanımında birçok araştırmacının rolü vardır. Warren Norman (1963), yapmış olduğu çalışmasında 20 ölçütten oluşan derecelendirme yöntemi ile kuramın şimdiki kullanım şekliyle ortaya çıkmasında etkin rol üstlenmiştir [18, s. 136]. Terim olarak beş faktörün kullanımı Golberg (1981) ile başlamıştır. Daha sonra kuram, McCrae ve Costa (1997) tarafından ortaya konulmuş ve beş boyutta ifade edilmiştir. Beş faktör kişilik boyutları şu şekildedir [33; 27; 34]; *dışadönüklük, uyumluluk, sorumluluk, duygusal denge ve deneyime açıklık.*

Günümüzde kişilik özelliklerini ölçen modellerin turizm konulu çalışmalarda yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Turizm sektörü her ne kadar teknolojik yeniliklere uyum sağlayarak dijitalleşme sürecinde olsa da her zaman emek-yoğun sektör özelliğini korumaktadır.

Literatürde bu bağlamda turistler, turizm çalışanları ve turizm eğitimi alan öğrenciler kapsamında yapılan araştırmalarda kişilik özelliklerine dikkat çekilmesi önemli hal almıştır. Bozok vd, (2014) modern ve post-modern turizm anlayışına yönelik kişilik özelliklerine göre turistlerin eğilimleri ölçülmeye yönelik çalışma sonucunda, tüketicilerin post-modern ve modern turizmde eğilimli olduğu kişilik özelliklerine göre tercihlerinin değiştiği söylenebilir sonucuna ulaşmışlar. Çalışmada beş faktörlü kişilik ölçeği kullanılmıştır. Pelit, Türkmen ve Yarmacı (2010), turizm sektöründe çalışanların kişilik tiplerinin belirlenmesi amacıyla yapmış oldukları çalışmada, A ve B tipi kişilik özellikleri testi uygulamışlardır. Bundan başka, İnanır ve Uçar (2020) yerel halkın kişilik özelliklerinin turizm etkilerini algılama düzeylerini ele aldığı araştırmalarında, yerel halkın kişilik özelliklerinin turizmin çevresel etkilerini algılama düzeylerine bir etkisinin olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Araştırmada beş faktör kişilik ölçeğinden yararlanılmıştır. Yeşiltaş vd., (2016) turizm eğitimi alan öğrencilerin kişilik özelliklerinin sektöre bağlılıklarını nasıl etkilediğini ve bu ilişkide hizmet verme yatkınlığının rolünü açıklamak üzere yürüttükleri araştırmada, turizm sektöründe çalışma eğilimi yüksek olan dışadönük öğrencilerin, hizmet verme yatkınlığına sahip olmaları durumunda sektöre daha fazla bağlılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında beş faktörlü kişilik ölçeği kullanılmıştır.

Jung'un İçe-Dışa Dönük Kişilik Tipi; Kişilik tipleri ile ilgili yapılmış ilk çalışmalardan biri Carl Gustav Jung'un kişilik tiplemeleridir. Jung, kişilik özelliklerinin bireyin algılamalarına bağlı olduğunu vurgulamıştır. Bu bakımdan kişiliği, bireylerin etkileşim sayesinde birden fazla sistemin oluşumu olarak kabul etmektedir [7]. Jung'a göre kişiliği bireyin yaşamış olduğu ve belirgin özellikleri oradan aldığı geçmiş dönem şekillendirir, fakat bireyin sergilediği davranışlar geleceğe odaklı olarak sergilenir. Buna göre Jung, temel olarak içedönük ve dışadönük olmakla iki kişilik tipini ortaya koymuş ve dört şekilde (duyum, duygu, sezgi, düşünce) olmakla işlevlerine göre değerlendirmiştir [12, s. 131]. Jung'un yapmış olduğu çalışmalarda bu iki tipin yeterli olmadığı bu yüzden işlevleri eklediğini belirtmiştir. Bu bağlamda, bireylerin içinde bulunduğu ortama, zihinsel gelişmelere göre bu işlevlerden biri ön plana geçmektedir.

Sonuç olarak ortaya çıkan bu işlevler; içe dönük düşünen tip, dışa dönük düşünen tip, içe dönük duyusal tip, dışa dönük duyusal tip, içe dönük duygusal tip, dışa dönük duygusal tip, içe dönük sezgisel tip, dışa dönük sezgisel tip olmakla toplam sekiz psikolojik kişilik tipini ortaya konulmuştur [7]. İçe – Dışa dönük kişilik tipleri turizm konulu çalışmalarda daha çok turist davranışlarını ölçmek ve turizm çalışanlarının kişilik yapılarını belirlemek için kullanılmaktadır. Örnek olarak, Tuna ve Türkmen (2013), turizm sektöründe çalışan yöneticilerin kişilik tiplerinin turizm işletmelerinin özelliklerine göre farklılığının belirlenmesi amacıyla yapmış oldukları araştırmada, turizm sektöründe çalışan yöneticilerin kişilik tiplerinin sırasıyla; fedakar, dışa dönük, kullanılmaya yatkın, baskın, kendine güvensiz, kinci, soğuk ve içe dönük olduğu sonucuna ulaşılmıştır [35, s. 65].

Fizyonomi: Birçok alanlarda kullanımı oldukça önemli olan bir yöntemdir. Fizyonomi, günümüzdeki anlamı ile biyometrik yüz okuma, karakter analizi, biyometri gibi isimlerle ifade edilmekte, genel olarak yüz hatlarından yola çıkarak bireyin yorumlanması olarak tanımlanmaktadır [2, s. 6]. Bu yöntem insanların yüz hatlarını incelemek ile kısa sürede onun kişilik özellikleri belirlemede önemli çıkarımlara ulaşmaya olanak tanımaktadır. Akademik literatürde birçok alanlarda fizyonomi yöntemi ile yapılmış çalışmalar olsa dahi turizm çalışmaları için oldukça özgün bir konu olmaktadır. Bu bağlamda yapılmış yol gösterici konumdaki çalışmalardan biri Akoğlan Kozak ve Çiçek (2020) tarafından yapılmış, otellerde ayın/yılın personeli seçilmiş başarılı elemanların yüz göstergelerini, fizyonomi bilimindeki başarılı yüz göstergeleri ile karşılaştırmak amacıyla yapmış oldukları araştırmada, fizyonomi yöntemi kullanılarak başarılı çalışanların ortak yüz hatlarına ve göstergelere sahip olduklarına ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında otel işlemelerindeki eleman seçiminde ve kariyer planlamalarında fizyonomi biliminden yararlanılması önerilmiştir.

Belirtilen araştırma sonuçlarında görüldüğü üzere, turizm konulu araştırmalarda kişilik özelliklerinin her zaman önemli bir sorun olduğunu gösterilmektedir. Buna sebep olarak iş performansı ve kişilik özelliklerinin birbiriyle daim etkileşim içinde olduğu ve bu hususun işe alma, personel yönetiminde dikkate değer olduğudur [37, s. 208]. Günümüzün önemli rekabet avantajı olan ve her

işletmenin arzuladığı kalifiye personel faktörü, işletmelerin insan kaynakları bölümünü personel seçiminde daha titiz davranmaya yöneltmekte ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmaktadır [21, s. 335]. Bu nedenle, kişilik özelliklerinin belirlenmesi ile ilgili yeni yöntemler her geçen gün insan kaynakları alanında denenmektedir. Bu noktada *enneagram* kişilik yaklaşımı dikkat çekmektedir.

***Enneagram* ve Turizm**

Enneagram kavramının kelime anlamı Yunanca *ennea-dokuz* ve *grammos-nokta* kelimelerinin birleşiminden türemiş, dokuz kişilik tipi anlamı taşımaktadır [20, s. 27]. Kavramın temelleri çok eski zamanlara kadar dayanmaktadır. Enneagramın tarihsel olarak ilk kökenleri M.Ö 4500'lü yıllara kadar uzanmaktadır. Fakat bilim alanında Gurdjieff 1930'lu yıllardakı çalışmalarında rastlanığı kabul edilmiştir [41, s. 106]. Gurdjieff, enneagramı evrensel dilin temel hiyeroglifi olarak da görmekteydi [42, s. 387]. Gurdieff, ennegramın ayrıca bireylerin hareket ve gelişim süreçleriyle ayrılmaz bir şekilde ilişkili olduğunu iddia etmekteydi [8, s. 40]. Yapı itibariyle *enneagram*, altı kenarlı bir şekil ve bir eşkenar üçgen içeren bir dairedir [8, s. 37]. Gurdjieff, bu dairenin içinde mevcut olan dört ana çizgiden bahsederken, bunların İbranice, Mısır, Farsça ve Hintçe olduğunu belirtmiştir [41, s. 108].

Günümüzde bilinen hali ile *enneagram* ilk kez Oscar İchazo ve Naranjo tarafından geliştirilerek kişilik tip modeline dönüştürülmüştür [31]. İcharzoya göre enneagram içsel bir deneyim haritası olarak kullanılmaktadır [25, s. 24]. *Enneagramı* diğer kişilik tiplerinden ayıran özelliklerden biri, bireylerin sadece kendi iç dünyasına değil çevreyi ve diğer bireylerden de etkilenerek karakter özelliklerini ortaya çıkarmasıdır. *Enneagram*, bireylerin kendi aralarında oluşan farklılıklarını, dokuz farklı kişilik tipiyle açıklamaktadır [40, s. 397]. Bireylerin birbirinden farklılıklarını ölçmek amacıyla zamanla bu dokuz farklı kişilik tipi, bireylerin düşünme, hissetme ve eyleme geçme çerçevesinde, dikkatini daha ziyade hangi doğrultuya yönelttiğini ve enerjisini hangi yönde yoğunlaştırdığını belirlemek üzere tutum araştırmaları için kullanılabilecek bir ölçek haline gelmiştir [16, s. 1276]. *Enneagramın* dokuz kişilik tipi Palmer'in (1991) anlatımlarıyla şu şekildedir [29; 31];

- Mükemmeliyetçi: İş odaklı, kurallara uyum içerisinde olan bireylerdir. Bu tip kapsamındaki bireylerde otoriteye bağlılık, kişisel planların iş planlarının önüne geçmemesi, iş hayatında tedbirli, idealist, mücadeleci yapıya sahip olmaları gözlemlenmektedir.
- Yardımcı: Destekleyici, takdir, şefkatli kişilik yapısına sahip bireylerdir. İş hayatında başkalarına yardım etmeği seven, çalışma hattında ve kişisel hayatlarında ihtiyaç karşılamak için can atan kişilerdir. Yalnızlıktan hoşlanmazlar ve sosyal yaşamlarına önem vermektedirler. Empati yetenekleri yüksek ve olumlu bakış açısına sahiptirler.
- Başaran Kişi: İş hayatına önem veren, rekabetçi ve sonuç odaklı yapıya sahip bireylerdir. Azimli, yüksek motivasyona sahip, yeniliklere açık, statüye önem veren, kişisel imajını ön planda tutan tipik özelliklere sahiptirler.
- Özgün: Sanata değer veren, hassas yapıya sahip, duygu yoğunluğu yaşayan, nazik ve duyarlı bireylerdir. Kişisel hayatlarında tutkulu, samimi özellikler taşımaktadırlar.
- Gözlemci: Analitik düşünme özelliğine sahiptirler. Olaylara duygusal değil objektif yaklaşma eğilimi taşırlar. Dikkatli, çalışkan, hafızası kuvvetli, öğrenmeye açık, yeniklere uyum, entelektüel ve yalnızlığı seven yapıya sahiplerdir.
- Sorgulayan: İş hayatında kendini adamak, disiplinli olmak, şüpheci yaklaşım bu bireylerin tipik özelliklerindendir. Otoriteyi sevmez hatta otoriteyi sorgulama eğilimi taşırlar.
- Maceracı: Kişisel zevklerine önem veren, iyimser, birden fazla alanda çalışabilme yeteneğine sahip, gösteriş seven, meraklı, spora ve tatile ilgi duyan kişiliklerdir.
- Lider: Baskın karaktere ve otoriter yapıya sahiptirler, iddialı, agresif, kontrol etmeyi seven, bazen de saldırgan yapıya sahip olabilmektedirler.
- Uzlaşmacı/Arabulucu: Barışcıl, gerginliklerden uzak duran, denge politikasına önem veren, uyumlu aynı zamanda karar verme yetisi zayıf bireyleri kapsayan kişilik özelliğidir.

Enneagramın dokuz kişilik tipi özellikleri, personel alımı ve değerlendirme sürecinde kullanılırsa, hangi tip grubundaki bireylerin hangi grup ile etkin bir şekilde çalışacağı, ön ofis veya arka ofiste çalışacağı, hangi yönetim kademesinde başarılı olacağı öngörülebilir [16, s. 1278; 20, s. 14]. Bilindiği gibi turizm sektöründe, insan ilişkileri ve müşteri tatmini yanında, performans ve kaliteli hizmet sunumu da ön plandadır. Başka bir deyişle, turizm ürününün ağırlıklı olarak soyut hizmet niteliğinde olması burada hizmet alma-verme sürecinde personel ve müşteri etkileşiminin yüksek olmasından dolayı çalışanların turizm sektöründe önemli bir role sahip olduğu görülmektedir [22, s. 177]. Bu bağlamda, bu ölçekte yer alan dokuz boyutun, diğer kişilik ölçeklerinden daha kapsayıcı ve detaylı olarak, kişinin iş ve ilişki bağlamında hizmete yatkınlığını bağlamsal olarak ortaya koyması bakımdan kolaylaştırıcı olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Turizm sektöründe insan kaynakları yönetiminde nitelikli, eğitimli, alanla ilgili bilgi ve beceriye sahip kalifiye personel olma bugüne kadar önemli olmuştur. Ancak yapılan son dönem araştırmaları, sadece eğitimli, bilgili personel olmanın işte süreklilik bakımından yetersiz kalmakta olduğunu ortaya koyarken, personelin kişilik özelliklerinin de önemli olduğuna işaret etmektedir [37, s. 208].

Günümüzde başta işe alım süreçlerinde olmak üzere, insan kaynakları ile ilgili birçok işlevin yerine getirilmesinde sadece iş gereklerinin sağlanması değil, kişisel yeterliliklerin de önemli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, insan kaynaklarının işini kolaylaştırmak için çeşitli kişilik ölçeklerinin ve testlerinin kullanılmasını gündeme getirmiştir. Literatüre bakıldığında, Beş Faktör, A-B Kişilik, İçe ve Dışa Dönük gibi farklı kişilik testlerinin kullanıldığı, ayrıca Fizyonomi yönteminin de özellikle elektronik ortam desteği ile başarı ile uygulandığı belirlenmiştir [21, s. 336]. Diğer alanlarda kullanım örnekleri bulunan *enneagram* ise son yıllarda üzerinde durulan farklı bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir [16, s. 1280]. Ancak turizm akademisinde ve sektöründe kullanımına fazla rağbet edilmeyen bu kişilik testine dikkat çekmek amacıyla bu çalışma hazırlanmıştır. Günümüzde *enneagram* kullanımı sivil ve askeri sektörlerde çalışan bireylerin kendi kişiliklerini ve kişilerarası kalıplarını anlamak için kullanılan bir tipoloji haline gelmiştir [13, s. 865]. Yeni ve özgün bir yaklaşım olması yerli ve yabancı literatürde *enneagram* konulu çalışmaların kısıtlı olmasına neden olmuştur. Burada belirtmek gerekiyor ki *enneagram,* büyük ölçüde test edilmemişdir ve bu alanlarda çok az ampirik çalışmanın yapıldığı göz önünde bulundurularak *enneagram* kişilik tipolojisinin işlevsel hale getirmek için gelecekteki araştırmalara ihtiyaç vardır [13, s. 880].

Bu çalışma kapsamında verilen bilgiler dahilinde *enneagramın* dokuz kişilik boyutu özelliklerinden bir çoğunun turizm konulu araştırmalarda yaygın olarak kullanılmakta olduğu belirlenmiştir. Örneğin, *enneagram* kişilik boyutlarından biri olan *uzlaşmacı/arabulucu* olma, iş hayatında dengelere önem veren, çalışma şartlarına uyumlu, ani kararlar alma özelliği taşımayan bireyleri kapsamaktadır [31]. Bu yapısal özellikler McCrae ve Costa'nın (1991) beş faktör kişilik özelliklerinden biri olan *uyumluluk* faktöründe de görülmektedir. Bunu da belirtmek gerekiyor ki, Bozok vd. (2014) beş faktörlü kişilik ölçeği kullanılarak yapmış oldukları çalışmasında, uyumluluk kişilik özelliğinin turistlerin modern turizm anlayışına olan eğilimlerini anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Bir diğer *enneagram* boyutu olan *maceracı* kişilik özelliği, turizm gibi emek-yoğun bir sektörde, işe odaklanma ve iş sadakatini olumsuz etkilerken, yeniliklere açık olma yönüyle turizm sektörünün daima yenilenen yapısına uygun bir nitelik olmaktadır. Aynı zamanda, bu özellik, McCrae ve Costa'nın (1991) Beş Faktörlü Kişilik Ölçeğinin *deneyime açıklık* faktörü olarak yer almaktadır. Bu durum aynı zamanda, B Kişilik [10] tipi ve Dışa Dönük [12] tip ile benzerlik göstermektedir. Özellikle, müşteriler ile yüz yüze iletişimin söz konusu olduğu bu alandaki işletmelerin hizmet vermeye yatkın bireyleri seçmesi müşteri memnuniyetini ve diğer işletme performansı göstergelerini önemli ölçüde arttıracaktır (Kuşluvan ve Eren, 2011, s. 150). Aynı benzerlik *enneagramın*, *mükemmeliyetçilik* ve *yardım sever olma* boyutlarında da görülmektedir. Yardım sever olma, Beş Faktör içinde *uyumluluk ve sorumluluk* sahibi

olma ile bazı beklentileri karşılama yönüyle örtüşürken; *mükemmeliyetçilik* A Kişilik tipi [10] ve İçe Dönük kişilik ile ilgili nitelikler kapsamında da yer alabilmektedir.

Enneagramın liderlik boyutu, turizm sektöründeki grup çalışması, değişim yönetimi ve risk yönetimi bağlamında çok önemlidir. Bu bilgi, liderlik donanıma sahip bireyin gelecekte bu sektörde yönetici olacağına işaret etmektedir. Deniz ve Erciş'in (2008), kişilik özellikleri ile algılanan risk arasındaki ilişkilerin incelenmesi üzerine yapmış oldukları araştırma; kişilik özellikleri ile algılanan risk arasında önemli bir ilişki olduğunu ortaya koyarak liderlik ile ilgili bu iddiayı destekler görünmektedir. Araştırmalar ayrıca, Beş Faktör Kişilik envanterinde yer alan *yenilikçi ve dışa dönük* tipin ve A Kişilik tipinin önemli ölçüde *enneagramın liderlik boyutu* ve *başaran kişi* özellikleri ile örtüştüğünü göstermektedir.

Fizyonominin kişilik ölçeği olarak kullanıldığı Akoğlan Kozak ve Çiçek (2020) çalışmasında ise başarı göstergeleri olarak bilinen *liderlik, sorumluluk, hırs, çalışkanlık, rekabetçilik*, *uyumluluk ve esneklik* gibi özelliklerin yüz yapısında nakşedildiği ileri sürülmüştür. Bu özelliklerin aynı zamanda, Beş Faktör, A Kişilik özellikleri kapsamında da yer alan göstergeler veya boyutlar olarak dikkat çekmektedir [23; 38; 3; 18; 21].

Buraya kadar yapılan açıklamalara dayanarak, bu yöntemin diğer yöntemler ile bazı yönleri ile örtüştüğü söylense de diğer yöntemlerden *özgün olma, gözlemci olma, sorgulama*cı olma yönleriyle açık ara fark yaratmaktadır. Kişinin sanata eğilimi, gözlemciliğini ve eleştiren bakış açısını ayrı bir boyut olarak ele alan bu yaklaşım, postmodern zamanların bazı insani özelliklerine parmak basmaktadır. Diğer ölçeklerin ikili ya da en fazla beşli olarak incelendiği kişilik özellikleri burada dokuz boyut olarak, daha detaylı bir şekilde ele alınarak, kişiliğin ince ve hassas noktalarına da değinilmiştir. Bu yapı, ölçeği bir öncekilerden daha ayrıntılı hale getirirken, öncekileri de kapsar hale getirmektir. Bu üstünlükleri ve kolaylığı dikkate alındığında *enneagramın* turizm işletmelerinde kullanılabilir olduğu söylenebilir. Ayrıca, turizm alanında yapılacak akademik çalışmalarda *enneagram* kişilik testlerinin denenmesi ve elde edilen sonuçların yayınlanarak ilgili literatüre kazandırılması da bu süreçte son derece önemli olacaktır. Bu durum, akademik insan kaynakları literatürüne katkı yanında, sektörün yetkililerinin bu yeni yöntem hakkında bilgilenmeleri bakımından değerlidir. Bu yolla daha güvenilir hale gelecek olan bu testin, sektörde insan kaynakları alanında işe alma, performans değerlendirme ve eğitim gibi çeşitli alanlardaki kullanımının artması beklenmektedir.

Kaynakça

1. Akıncı, Z., Güven, M., ve Demirel, O. N. (2015). Öğrencilerin A ve B Tipi Kişilik Yapısı İle Psikoşiddet (Mobbing) Ve Depresyon Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *Finans Politik Ve Ekonomik Yorumlar*, (604), 55-74.
2. Altınışık H. (2014). *Kişilik analizinde yüzün şifreleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
3. Arslan, E., Güripek, E., ve Cemal, İ. (2017). Kişilik Ve Meslek Seçimi İlişkisi: Turizm Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Kesit Akademi Dergisi*, (11), 200-217.
4. Aslan, Z., Ünüvar, Ş., ve Başoda, A. (2012). Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Kişilik Özelliklerinin Belirlenmesi ve Turizm Sektörüne Uyumu Açısından Değerlendirilmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *23*(2), 203-219.
5. Ayaz, N., ve Parlak, U. (2019). Kırsal Alanlarda Yaşayan Yerel Halkın Kişilik Tipleri Ve Turizm Algısı. *Journal Of History Culture And Art Research*, *8*(3), 480-494.
6. Bozok, D., Açıksözlü, Ö., Şahin, N. N., ve Varol, İ. (2014). Turistlerin Kişilik Özellikleri İle Postmodern Turizme Eğilimleri Arasındaki İlişkiyi İncelemeye Yönelik Bir Araştırma, Balıkesir İli Örneği. In *9th Internatıonal Conference: New Perspectıves In Tourısm And Hospıtalıty* (Pp. 849-871).
7. Burger, J. M. (2014). *Personality*. Cengage Learning.
8. Cusack, C. M. (2020). The Enneagram: Gı Gurdjieff's Esoteric Symbol. *Aries*, *20*(1), 31-54.

9. Deniz, A., ve Erciş, A. (2008). Kişilik Özellikleri İle Algilanan Risk Arasindaki İlişkilerin İncelenmesi Üzerine Bir Araştirma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, *22*(2), 301-330.
10. Durna, U. (2005). A Tipi Ve B Tipi Kişilik Yapilari Ve Bu Kişilik Yapilarini Etkileyen Faktörlerle İlgili Bir Araştirma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, *19*(1), 275-290.
11. Feshbach, S., ve Feshbach, N. D. (1991). Aggression And Altruism: A Personality Perspective. *Altruism And Aggression. Biological And Social Origins, Cambridge*, 189-217.
12. Hazar, Ç. (2006). Kişilik Ve İletişim Tipleri. *Selçuk İletişim*, *4*(2), 125-140.
13. Hook, J. N., Hall, T. W., Davis, D. E., Van Tongeren, D. R., ve Conner, M. (2021). The Enneagram: A Systematic Review Of The Literature And Directions For Future Research. *Journal Of Clinical Psychology*, *77*(4), 865-883.
14. İbiş, A. G. S., Şengel, A. G. Ü., Zengin, B., ve Batman, O. (2014). Turistik Ürün Tercihinin A Tipi Ve B Tipi Kişilik Özelliklerine Göre Belirlenmesi. In *Book Of Proceedıngs* (P. 342).
15. İnanır, A., ve Uçar, Ö. (2020) Yerel Halkın Kişilik Özelliklerinin Turizm Etkilerini Algılama Düzeylerine Etkisi: Antalya Örneği. *Opus International Journal Of Society Researches*, *17*(38), 5161-5185.
16. İyem, C., İyem, B., ve Ulutaş, F. (2018). İşe Alma Ve Yerleştirmede Enneagram Kişilik Testinin Uygulanabilirliği Üzerine Bir Değerlendirme. *4 Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret Ve Lojistik Kongresi.*
17. Kalkan, G. (2018). Kişiliğin Hizmet Vermeye Yatkınlık ve İş Tatmini Üzerine Etkisi: Belek/Antalya Turizm Bölgesinde Bir Araştırma. *Doktora Tezi,* Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Isparta.
18. Kalkan, G., ve Tüfekçi, Ö. K. (2020). Turizm Sektöründe Hizmet Verme Yatkınlığı Ve Kişilik İlişkisi. *Journal Of Applied Tourism Research*, *1*(2), 133-150.
19. Kement, Ü., Çavuşoğlu, S., ve Uslu, A. (2019). Turizm Eğitimi Gören Öğrencilerin Kişilik Özelliklerinin Kültürel Zekâ Düzeylerine Etkisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *30*(1), 57-68.
20. Keskin, N. (2019). Enneagram: Öz'e Giden Yol. Bursa: Ekin Yayınevi
21. Kozak, M. ve Çiçek, D. (2020). Fizyonomi ve Otel İşletmelerinde "Ayın/Yılın Personeli" Üzerinde Bir Uygulama. *İş Ve İnsan Dergisi 7* (2), 325-338
22. Kuşluvan, S., Kuşluvan, Z., Ilhan, İ. ve Buyruk, L. (2010). The Human Dimension: A Review Of Human Resources Management Issues İn The Tourism And Hospitality Industry, Cornell Hospitality Quarterly, 51 (2): 171- 214.
23. Kuşluvan, S., ve Eren, D. (2011). İşgörenlerinlerin Kişilik Özelliği Olarak Hizmet Verme Yatkınlığı Ve Ölçümü: Bir Literatür Taraması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *22*(2), 139-153.
24. Kuşluvan, Z., ve Kuşluvan, S. (2005). Otel İşletmelerinde İş Ve İşletme İle İlgili Faktörlerin İşgören Tatmini Üzerindeki Görece Etkisi: Nevşehir Örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *16*(2), 183-203.
25. Maitri, S. (2018). Enneagramın Spiritüel Boyutu (Çev. S. Özgün). İstanbul: Omega Yayınları.
26. Moorhead, G., ve Griffın, R. (1992). Organizational Behavior, 3. B., Houghton Mifflin Company, Boston.
27. Özkalp, E. (2003). *Örgütsel Davraniş*. Anadolu Universitesi.
28. Özsoy, E. ve Yıldız, G. (2013). Kişilik Kavramının Örgütler Açısından Önemi: Bir Literatür Taraması. İşletme Bilimi Dergisi, 1(2), 1-12
29. Palmer, H. (1991). The Enneagram. New York: Harper Collins Publishers.

30. Pelit, E., Türkmen, F., ve Yarmacı, N. (2010). Turizm Sektöründeki İşgörenlerin Kişilik Özelliklerini Değerlendirmeye Yönelik Bir Araştırma. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, *2*(1), 9-16.
31. Riso, D. R. (2003). Kişilik Tipleri. İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
32. Sarkey, A.S., Turkson, A.H. ve Ansah, J.K. (2013). A Study Of The İmpact Of Frontline Employee Traits On Service Quality And Customer Satisfaction İn Uk Hotels. Social Science Research Network
33. Somer, O., Korkmaz, M., ve Tatar, A. (2002). Beş Faktör Kişilik Envanteri'nin Geliştirilmesi-I: Ölçek Ve Alt Ölçeklerin Oluşturulması. *Türk Psikoloji Dergisi*.
34. Sudak, M. K., ve Zehir, C. (2013). Kişilik Tipleri, Duygusal Zeka, İş Tatmini İlişkisi Üzerine Yapılan Bir Araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, *11*(22), 141-165.
35. Tuna, M., ve Türkmen, F. (2013). Turizm İşletmesi Yöneticilerinin Kişilik Tiplerinin Belirlenebilmesine Yönelik Bir. *Journal Of Tourism And Gastronomy Studies*, *57*, 68.
36. Weinstein, T. A., Capitanio, J. P. ve Gosling, S. D. (2008). Personality İn Animals.
37. Yelboğa, A. (2006). Kişilik Özellikleri ve İş Performansı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *ISGUC The Journal Of Industrial Relations And Human Resources*, *8*(2), 196-217.
38. Yeşiltaş, M., Kanten, P., Sop, S. A., Ve Ekiztepe, B. (2016). Kişilik Özelliklerinin Turizm Sektörüne Bağlılığa Etkisinde Hizmet Verme Yatkınlığının Rolü: Turizm Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma, 17. *Ulusal Turizm Kongresi Akademi Sektör Buluşması, Bodrum, Muğla, 20-23 Ekim 2016*, 206-221.
39. Yıldız, M., ve Dilmaç, B. (2012). Öğretmen Adaylarının Sahip Oldukları Değerler İle Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkilerini İncelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 8*(3), 122 - 134.
40. Yılmaz, E. D., Gençer, A. G., Ünal, Ö., ve Aydemir, Ö. (2014). Enneagram'dan Dokuz Tip Mizaç Modeli'ne: Bir Öneri. *Eğitim Ve Bilim*, *39*(173).
41. Герасимов, С. И. (2016). История Эннеаграммы Ги Гурджиева Как Синкретической Модели. *Традиционная И Инновационная Наука: История, Современное Состояние, Перспективы: Сборник Статей*, 105.
42. Успенский, П. Д. (1992). В Поисках Чудесного: Пер. С Англ. *Спб.: Изд-Во Чернышева*.

Hacı QASIMLI
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
Haci_qasimli@list.ru

TURİZMİN KİTABXANA-İNFORMASİYA TƏMİNATINA DAİR DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

STATE POLICY ON LIBRARY-INFORMATION PROVISION OF TOURISM AND ITS MAIN DIRECTIONS

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ ТУРИЗМА И ЕГО ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ

Xülasə: Məqalədə turizmin informasiya təminatına dair hüquqi-normativ sənədlər təhlil edilmiş, turizm sahəsi üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri qeyd olunmuş, turizmin inkişafı üçün hazırlanmış uzunmüddətli proqramlar tədqiq edilmiş və "Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun" u sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur.
Açar sözlər: Kitabxana, informasiya təminatı, turizm, dövlət siyasəti, qanun, qərar, sərəncam.

Abstract: In the article, the legal-normative documents on information provision of tourism were analyzed, the main directions of the state policy in the field of tourism were noted, the long-term programs prepared for the development of tourism were studied, and the "Law of the Republic of Azerbaijan on Tourism" was systematically analyzed.
Keywords: Library, information provision, tourism, state policy, law, decision, order.

Абстракт: В статье проанализированы нормативно-правовые документы по информационному обеспечению туризма, отмечены основные направления государственной политики в сфере туризма, изучены подготовленные долгосрочные программы развития туризма, Был систематически проанализирован "Закон Азербайджанской Республики о туризме".
Ключевые слова: библиотека, информационное обеспечение, туризм, государственная политика, закон, решение, приказ.

Müasir dövrdə Respublikada baş verən inkişafla əlaqədar olaraq milli və beynəlxalq turizm sahəsi əsas diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanın turizm aspektinən inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi və dünya arenasında öz sözünü deməsi üçün yetərincə potenasialı vardır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci il 27 dekabr tarixində beş fəsil, iyirmi iki maddədən ibarət olan "Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun" u qəbul edilmişdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında turizmin dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədilə turizm sahəsində dövlət idarəetməsinin əsaslarını, turizm sənayesinin tənzimlənmə mexanizmlərini, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə qaydalarını və turizm sahəsinin maliyyələşdirilmə mənbələrini müəyyən edir. Bu qanunun 2-ci fəsli "Turizm sahəsində dövlət idarəetməsinin əsasları" adlanır. Burada Turizm sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakı məsələlər aid edilmişdir [1]:

- ✓ effektiv idarəetmə sisteminin qurulması və bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi;

- ✓ rəsmi statistikanın aparılması, təhlil və tədqiqatların həyata keçirilməsi;
- ✓ qabaqcıl texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqinin təşviq edilməsi;
- ✓ normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- ✓ turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
- ✓ ölkədə keyfiyyətli turizm xidmətlərinin göstərilməsinin təmini;
- ✓ turizm sahəsinə investisiya qoyuluşunun təşviqi;
- ✓ turizm sahəsində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının dəstəklənməsi;
- ✓ beynəlxalq turizm bazarının tələblərinə uyğun turizm məhsullarının hazırlanması və təqdim olunması sahəsində turizm sənayesi subyektlərinin dəstəklənməsi;
- ✓ turizm sahəsində marketinq strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- ✓ turizm sahəsində təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və bu sahədə rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadrların hazırlanması.

Aparılan ümumi araşdırmalara və statistik göstəricilərə istinadən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda turizm sahəsində əsaslı dəyişikliklər XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Respublika Prezidentinin 27 avqust 2002-ci il tarixli 1029 saylı sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" təsdiq edilməklə, turizm potensialından səmərəli istifadə olunmasına şərait yarandı. Respublikada beynəlxalq standartlara cavab verən turizm marşrutlarının yaradılması işinə başlanıldı [2].

"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə inkişafının Dövlət Proqramı" nda zəngin turizm potensialına malik bölgələrdə Abşeron (Xızı), Gəncə-Qazax (Goranboy), Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Naxçıvanda (Batabat) turizm industriyasının inkişaf etdirilməsinə aid müddəalar öz əksini tapdı. Dövlət Proqramında həyata keçiriləcək tədbirlər sırasında kurort-sanatoriya obyektlərinin tikilməsi, bölgələrdəki turizm obyektlərinin, o cümlədən sanatoriyaların əsaslı təmiri, dağlıq rayonlarda (Lerik, Qusar, Şamaxı və s.) dağ turizminin inkişafı, tarixi abidələrin bərpası (Lənkəran, Şamaxı, Quba, Şəki) nəzərdə tutulmuşdu. Bu istiqamətdə çox mühüm işlər artıq başa çatdırılmışdır. Lakin Azərbaycanda kurort-istirahət turizminin inkişafı hələ 1970-80-ci illərdəki səviyyədə də deyildir. Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Kurortları" haqqında sərəncamı da (27 fevral 2007-ci il) bu zərurətdən irəli gəlmişdir. Sərəncamda Azərbaycanda kurort amilləri, bölgələrdə kurortlar şəbəkəsinin əvvəlki və hazırkı vəziyyəti vurğulanmış və Azərbaycanın zəngin təbii müalicə ehtiyatların əhalinin sağlamlığının qorunmasında əhəmiyyəti nəzərə alınmışdır.

Müalicə-sağlamlıq mərkəzlərinin inkişafını sürətləndirmək məqsədi ilə Respublika Prezidenti "Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" haqqında sərəncam imzaladı (6 fevral 2009-cu il). Bu sərəncam "Azərbaycan Kurortları" Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 27 fevral tarixli 2002 saylı sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə qərara alınmışdır. Proqramda kurort işi sahəsində mövcud vəziyyət, kurortların təsnifatı, Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinin istiqamətləri və mərhələləri, gözlənilən nəticələr və s. haqqında məlumat verilir [7].

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) çərçivəsində həyata keçirilən tədbirləri davam etdirmək məqsədilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" nda (14aprel, 2009-cu il) qarşıda duran prioritet istiqamətlərdən biri kimi turizmin inkişafının təmin edilməsi göstərilmişdir. Dövlət Proqramında kurort-sanatoriya və turizm komplekslərinin yaradılması (Naxçıvan, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonları), kurort müəssisələrinin yenidən bərpası və yenilərinin inşası, avadanlıqlarla təchiz olunması (Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu), mədəniyyət-turizm obyekrlərinin tikintisi, tarix-mədniyyət abidələrinin bərpası, qorunması tədbirlərinin davam etdirilməsi (Naxçıvan, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında) və s. öz əksini tapmışdır [7, s. 359].

Respublika Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" (6 aprel 2010-cu il) da turizm sektorunun dayanaqlı inkişafını təmin etmək və turizmin ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsinə nail olmaq məqsədi ilə imzaladığı sərəncam da öz bəhrəsini verməkdədir. Dövlət Proqramında turizmi iqtisadiyyatın gəlirli sahəsinə çevirmək, sosial və ekoloji tələblərə cavab verəcək səmərəli və rəqabət qabiliyyətli müasir turizm kompleksləri yaratmaq və bu sahədə yeni iş yerlərinin açılmasını təmin edən qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində qarşıda duran mühüm vəzifələrdən olduğu göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- rəqabət qabiliyyətli turizm infrastrukturu və turizm industriyasının yaradılması;
- turizm obyektlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- turizm xidməti istiqamətində yeni üsul və standartların hazırlanması və tətbiqi;
- respublikada turizm-rekreasiya zonalarının hüquqi statusunun müəyyən edilməsi;
- respublika ərazisində turizm zonalarının və turizm marşrutlarının müəyyən olunması;
- turizm sahəsində zəngin təcrübəsi olan ölkələrlə otelçilik və kadr hazırlığı sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi və s.

Turizm mütəxəssisləri, bu sahə ilə əlaqəli olan qurumlar, təşkilatlar üçün ən maraqlı hadisələrdən biri də 2011-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2011-ci il qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasda ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev 2011-ci ili "Turist ili" elan etməsi və bu haqda 15 fevral 2011-ci ildə sərəncam verməsi olmuşdur. Sərəncam Azərbaycan Respublikasında turizmin daha da inkişaf etdirilməsi və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması zərurətini nəzərə alaraq, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmaqla, zəngin landşafta malik ölkəmizin təbiət abidələrinin və eləcə də xalqımızın qədim mədəni-tarixi irsinin geniş miqyasda tanıdılmasını təmin etmək məqsədini daşıyır. Bununla əlaqədar dövlət qurumları və təşkilatlarda, turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlər və müəssisələrdə, turizm sektoru üçün mütəxəssis kadr hazırlayan peşə və ali təhsil ocaqlarında, turizmə xidmət edən əlaqəli təşkilatlarda xüsusi tədbirlər həyata keçirildi və iri miqyaslı layihələr hazırlandı [7, s. 360].

Turizmə dair dövlət siyasətinin prioritetləri və strateji fəaliyyət istiqamətləri

Cədvəl-1

PRİORİTETLƏR	STRATEJİ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ
Azərbaycanın strateji maraqlarına cavab verən turizm sisteminin formalaşdırılması	Respublikada turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradılması
Respublikada turizmin idarə olunması sistemində fəaliyyətin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi	Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən istirahət mərkəzləri və turizm obyektlərinin müasir tələblərə uyğun şəkildə yenidən qurulması
Ölkədə turizmin inkişafı üçün hüuqi, elmi və maddi bazanın yaradılması	Yeni turizm və istirahət şəbəkələrinin yaradılması üçün yerli və xarici investorların cəlb edilməsi
Respublikada turizm sisteminin proporsional inkişafının təmin edilməsi	Respublikanın beynəlxalq və daxili bazarda rəqabət qabiliyyətini artıra bilən turizm infrasturukturunun yaradılması

Azərbaycanın dünyada zəngin turizm mərkəzi imicinin formalaşdırılması istiqamətində reklam təbliğatının genişləndirilməsi	Ölkədə istirahət və turizm sahəsində maddi bazanın yaradılması, turizm xidmətləri üzrə mütərəqqi üsulların və standartların hazırlanması
Kitabxana-informasiya müəssisələrində turizmə dair sənəd resurslarından istifadəçi arealının genişləndirilməsi	Turizmə dair yerli və xarici dildə olan ədəbiyyatların kitabxanalarda komplektləşdirilməsi.

Ölkəmizin turizm qanunvericiliyində ümumi və sahə xarakterli beynəlxalq turizm təşkilatlarının sənədlərinin müddəaları da öz əksini tapmışdır. Buna misal olaraq səyahətlər müqaviləsi üzrə beynəlxalq konvensiya (FUAAV/İHA, 1970), mehmanxana sahibləri və turizm agentlərinin müqavilə bağlaması ilə bağlı beynəlxalq mehmanxana konvensiyası (İHA/FUAAV, 1979) və digərlərini göstərmək olar. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 16 iyul tarixli 97 saylı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Turist-ekskursiya xidmətlərinin sertifikatlaşdırılması qaydası» qeyd edilən sənədlərə, eləcədə «Azərbaycan Respublikasında 2002- 2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq olunması haqqında» Azərbaycan Respublikası prezidentinin Sərəncamına (№1029, 27 avqust 2002), «Turizm haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa, «Turizm haqqmda» Azərbaycan Respublikası Qamma əlavə edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanına (№56, 23 aprel 2004) əsasən hazırlanmışdır. Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi AZS 079-2003 (QOST R 50690-94) saylı Dövlət standartı təşkilatı-hüquqi formasından və idarəçilik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, turizm müəssisələri tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti üzrə məcburi və könüllü tələbləri müəyyən etməklə Azərbaycan Respublikasının «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanununa, Əmək təhlükəsizliyinin təliminin təşkili (QOST 12. 0. 004-90 SSBT) və Turist-ekskursiya xidməti sahəsində standartlaşdırma (QOST 28681. 0-90) sənədlərinə istinadən hazırlanmışdır. Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi AZS 080-2003 (QOST 50644-94) saylı Dövlət standartı isə turist xidmətlərinin məcburi sertifikatlaşdırılması məqsədi ilə turist və ekskursiyaçıların həyat və sağlamlığını təmin edən tələbləri, onlara nəzarət metodlarını müəyyən edir. Bu standartda aşağıdakı sənədlərə istinad edilir: Azərbaycan Respublikasının Dövlət standartlaşdırma sistemi (AZS 1. 0-96), Turist-ekskursiya xidməti sahəsində standartlaşdırma (QOST 28681. 0-90), Yanğın təhlükəsizliyi (QOST 12. 1. 004-91 SSBT), İş zonasında havaya olan ümumi sanitariya-gigiyena tələbləri (QOST 12.1.005- 88 SSBT), Səs, ictimai və yaşayış binalarında yol verilən səsküyün həddi (QOST 12. 1. 036-81 SSBT), Avtonəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti (QOST 25478-91). AZS 081-2003 (QOST 50643-94) saylı Dövlət standartı isə yerləri 10 nömrədən az olmayan mehmanxanaların (motellərin) təsnifatmı müəyyən edir. Qeyd etməliyik ki, standart Turist-ekskursiya xidmətləri sahəsində standartlaşmaya (QOST 28681. 0-90), İctimai binalar və tikililər (SNİP 2. 08. 02. -89), İctimai müəssisələrin sanitar qaydaları (SanPİN 42- 123-5774-91) adlı sənədlərə əsaslanmaqla hazırlanmışdır [7, s. 128-129].

Ölkədə fəaliyyət göstərən hüquqi-təşkilatı formasından asılı olmayaraq müəssisə və təşkilatlar xalq üçün işlədiklərini utunmamalıdırlar. Söhbət ondan gedir ki, bazara ünvanlanan hər bir məhsul, hər bir xidmət ondan istifadə edənlərin tələbatına uyğun olmalı və onlara ziyan vurmamalıdır. Deməli sahibkarlar (o cümlədən də turizmlə məşğul olanlar) «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əməl etməlidirlər. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehlakçılar üçün bərabər şərait yaradılması məqsədilə alqı-satqı prosesində, iş görülməsində və xidmət göstərilməsində istehlakçı ilə istehsalçı, satıcı və icraçı arasmda münasibətlərin eyni cür tənzimlənməsini, habelə istehlakçıların hüquqlarmm müdafiəsinin ümumi hüququ, iqtisadi və sosial əsaslarını və mexanizmini müəyyənləşdirir. Qanun BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş

«İstehlakçıların maraqlarını müdafiə etmək üçün rəhbər prinsiplər» əsasında işlənmiş və Azərbaycan Respublikasmda belə münasibətlərin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasam yönəlmişdir. 1995-ci ildə qəbul olunmuş qanun 4 fəsil, 27 maddədən ibarətdir, ona 2001 və 2002-ci illərdə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir [7, s. 139].

Turizm firmalarının bilmələri vacib olan və öz işlərində əməl etmələri Qanunlardan biri də «Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqmda» Azərbaycan Respublikası Qanunundur. İnsan hüquqlarmm ümumi bəyannaməsinə və Azərbaycan Respublikasının müvafiq beynəlxalq müqavilələrinə uyğun olaraq bu Qanunla Azərbaycan Respublikası vətəndaşının Azərbaycan Respublikasından getmək və Azərbaycan Respublikasına gəlmək (bundan sonra ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək) hüququna təminat verilir və bu hüquqdan azad şəkildə istifadə etmək üçün hər bir müstəqil dövlətin rəmzi olan xüsusi sənədin - Azərbaycan Respublikası vətəndaşının pasportunun tətbiqi nəzərdə tutulur, vətəndaşlara pasportun verilməsi qaydaları, xaricə daimi yaşayış üçün gedən vətəndaşların hüquqi vəziyyəti, əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasına gəlməsi və Azərbaycan Respublikasından getməsi qaydalan təsbit olunur. 1994-cü ildə qəbul olunmuş, 17 maddədən ibarət olan bu Qanuna 1995, 1997, 2000, 2001, 2002 və 2004-cü illərdə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı Qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada xüsusi ayrılmış nəzarət məntəqələrindən keçib sərbəst surətdə ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək hüquqa malikdir [7, s. 144].

Nəticə. Xüsusilə onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqı tarixinin ən şanlı dönəmlərindən birini yaşayır. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımız əsgər və zabitlərimizin canı, qanı bahasına azad olundu. işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə yeni turizm platformalarının tətbiqi, formalaşması mexanizmi və turizm potensialının inkişafı ilə bağlı qəbul ediləcək yeni qərar və sərəncamlar turizmin kitabxana-informasiya təminatına dair dövlət siyasəti və onun əsas istiqamətlərinin inkişafına təsir edəcək əsas faktorlardandır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılacaq turizm müəssisələri Azərbaycan dövlətinin dünya arenasında tanınmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu ərazilərin bərpası ilə çoxlu sayda yeni iş yerləri açılacaq. Belə ki, yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar qəbul edilən rəsmi sənədlər dövlət siyasətinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Turizm haqqında Qanunu.-Bakı, 1999-cu il, 10 iyun.-9 s.
2. Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Qanun vericiliyi toplusu. I cild, Bakı: "Avrasiya press", 2011,-521 s.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). "Respublika" qəzeti, 13 fevral, 2004-cü il.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər). "Respublika" qəzeti, 16 aprel, 2009-cu il.
5. Bilalov, B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi.-Bakı: "Mütərcim".-2006.-280 s.
6. Soltanova, H.B. Azərbaycan Respublikasında turizmin müasir problemləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri . Təbiət elmləri seriyası. Bakı, 2007, №1, s.133-138.
7. Soltanova, H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrafiya.-Bakı, 2015.-475 s.

Bəhruz BAYRAMOV
Azərbaycan Universiteti, magistrant
bahruzbayramov.16@gmail.com

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ
ANALYSIS OF THE FINANCIAL MANAGEMENT ACTIVITY OF THE INSTITUTION
АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧРЕЖДЕНИЯ

Xülasə: Məqalədə müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili haqqında bəhs olunur. Maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili müəssisənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında, idarə olunmasında, maliyyə vəziyyətində və s. mühüm rol oynayır. Çox vaxt maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti 3 mərhələ olmaqla, ümumiləşdirici göstəricilərin ilkin tədqiqində, mühüm göstəricilərin müəyyən meyarlar üzrə dərin təhlilində və müəssisənin səmərəliliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üzrə aparılır. Maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin davamlı təhlilinin nəticələri analitik cədvəllər formasında hazırlanır.
Açar sözlər: maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti, maliyyə vəziyyəti, istehsal, maliyyə planları və s.

Abstract: The article discusses the analysis of the enterprise's financial and economic activity. Analysis of financial - economic activity, management, financial situation, etc. in increasing the economic efficiency of the enterprise. plays an important role. Often, financial and economic activity is carried out in 3 stages, in the initial study of summarizing indicators, in-depth analysis of important indicators according to certain criteria, and in a comprehensive assessment of the efficiency of the enterprise's activity. The results of continuous analysis of financial and economic activity are prepared in the form of analytical tables.
Keywords: financial economic activity, financial situation, production, financial plans, etc.

Абстракт: В статье анализируется финансово-хозяйственная деятельность предприятия. Анализ финансово-хозяйственной деятельности, управления, финансового положения и т.д. с целью повышения экономической эффективности предприятия. играет важную роль. Зачастую финансово-хозяйственная деятельность осуществляется в 3 этапа с предварительным исследованием обобщающих показателей, углубленным анализом важных показателей по определенным критериям и комплексной оценкой эффективности деятельности предприятия. Результаты полного анализа финансово-хозяйственной деятельности представляются в виде аналитических таблиц.
Ключевые слова: финансово-хозяйственная деятельность, финансовое положение, производство, финансовые планы и др.

Müasir dünyada iqtisadi sanksiyaların tətbiqinin sayının artması tendensiyası müşahidə olunur. İlk növbədə, bu, həm mal və xidmətlər bazarlarının, həm də kapitalların intensiv inteqrasiyasının artan dərəcəsi ilə xarakterizə olunan beynəlxalq iqtisadi proseslərin qloballaşması ilə əlaqədardır.

Ölkə üçün çətin olan bu dövrdə iqtisadiyyatın idxalı əvəzetmə proqramında iştirak edə bilən sektorlarına, o cümlədən xidmət sektoruna xüsusi rol verilir. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təşkilatın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında, onun idarə olunmasında, maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Təşkilatların iqtisadiyyatını, biznes planlarının yerinə yetirilməsi üzrə işlərinin qiymətləndirilməsi, əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün istifadə olunmamış ehtiyatların müəyyən edilməsi baxımından onların fəaliyyətini öyrənən iqtisad elmidir.

Fəal inkişaf edən bazar mühiti dünya miqyasında biznes fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini və üsullarını sürətlə dəyişir. Belə dəyişikliklər demək olar ki, bütün fəaliyyət növlərinə təsir etdi, lakin xüsusilə kommersiya, sənaye, iqtisadi və sosial sahələrə təsir etdi. Hazırda təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin və dayanıqlığının artırılmasının yeni yollarının axtarışı davamlı olaraq həyata keçirilir, iflasın qarşısının alınması üçün tədbirlər görülür, bütün mümkün maliyyə riskləri və nəticələri qiymətləndirilir. Bir çox aparıcı iqtisadi xadimlər öz tədqiqatlarını müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin öyrənilməsinə həsr etmişlər. Aydındır ki, iqtisadi inkişafın bu mərhələsində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin formalaşmasının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması xüsusilə mühüm addımdır [5].

Təsərrüfat subyektinin səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri olan məlumatların nəzəri və praktik əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün kompleks iqtisadi əhəmiyyət çərçivəsində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəri əsaslarını nümunədən istifadə etməklə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur [7].

İqtisadi təhlilin nəzəri əsasları və onun tətbiqi üsullarının ətraflı öyrənilməsi zamanı müəssisənin hərtərəfli iqtisadi təhlili konsepsiyasının tarixi formalaşmasının əsas mərhələləri üzərində dayanmaq lazımdır. Əsas məlumat mənbəyi maliyyə hesabatlarıdır. Bu xarakterli qərarlar qəbul etmək üçün həqiqi, aktual və strukturlaşdırılmış məlumatlara malik olmaq lazımdır, əks halda müəssisə böyük itkilərə məruz qala və ya müflis ola bilər. Hazırda getdikcə daha çox kiçik müəssisələr və ayrı-ayrı müəssisələr əsas mövcudluq funksiyasına çatmaq üçün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili yolu ilə maksimum mənfəət əldə etmək üçün istifadə edirlər.

Həqiqətən də, yalnız öz fəaliyyətinin təfərrüatlı tədqiqi aşağıdakı kimi göstəriciləri aşkar edə bilər:

- rəqiblərin qiymətlərini müqayisə etməklə göstərilən xidmətlərin oxşar bazarda qiymətlərini təhlil etməklə təsərrüfat subyektinin müəyyən ərazisində satılan malların (xidmətlərin) ən sərfəli qiyməti;
- ən aşağı qiymətə və keyfiyyətli ən sərfəli təchizatçıları axtararaq fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün ən sərfəli materiallar;
- satış bazarının istəklərini təxmin etmək və istehsal həcmini artırmaq (məsələn, bir çox insanın yaşamaq üçün kifayət qədər kvadrat metri yoxdur və parlaq həll yolu mümkün qədər yerə qənaət edən daxili mebel tapmaq.).

Müasir dünyada pul işarəsi ən çox idarəetmə hərəkətləri üçün meyar kimi seçilir. İqtisadiyyatın təhlilinin texniki-iqtisadi təhlilə və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə bölünməsinin məqsədəuyğunluğu buradan irəli gəlir.

Təhlilin xüsusi olaraq xarici istifadəçilər üçün əhəmiyyətini nəzərə alsaq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili daha çox maraq doğurur. Onun məzmunu bütün göstəricilərin və alqoritmlərin tanınmasından ibarət olan məqsədyönlü fəaliyyət kimi təqdim olunur. O, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin faktlarının (keçmiş və gözlənilən) müəyyən təsvirini verməyə, habelə mümkün hərəkətlərin variantlarını sistemləşdirməyə imkan verir [8].

Kompleks təhlil istifadə olunan bütün göstəricilər və qarşılıqlı əlaqədə olan subyektlər üçün vahid məqsəd qoyan hərtərəfli təhlildir. Hərtərəfli təhlilin nəticələrinə əsasən, perspektiv təhlil metodlarına və müəssisədəki vəziyyətin tam başa düşülməsinə əsaslanaraq strateji qərarlar qəbul edilir. Çox vaxt maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili üç mərhələdə aparılır:

- ümumiləşdirici göstəricilərin ilkin tədqiqi;
- mühüm göstəricilərin müəyyən meyarlar üzrə dərin təhlili;
- müəssisənin səmərəliliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin davamlı təhlilinin nəticələri analitik cədvəllər şəklində tərtib edilir. Həcmlərin planlaşdırılmış və faktiki dəyərlərini və bir-birinin ardınca gələn kənarlaşmalarını ehtiva edən cədvəllər ardıcıl olaraq bu və ya digər amilin təsirini ortaya qoyur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti bilavasitə onun istehsal, maliyyə və kommersiya fəaliyyətindən asılıdır. Davam edən maliyyə fəaliyyəti, ilk növbədə, ən əlverişli və səmərəli inkişaf və nəticədə maksimum mənfəət əldə etmək üçün maliyyə resurslarının harada, hansı vaxtda və necə istifadə edilməsinə qərar vermək məqsədi daşıyır.

Mühasibat uçotu və auditi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodlarından istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyil. Buna görə də, mühasibat uçotu və audit üzrə əsas normativ sənədlərdə ümumi olaraq təhlilin və xüsusən də maliyyə təhlilinin aparılması üsul və prosedurlarından istifadə qaydalarına istinadlar var.

İqtisadi təhlil, bir qayda olaraq, dəqiq iqtisadi metodlardan istifadə edir. Onun obyekti funksiyalar şəklində təqdim olunan iqtisadi fəaliyyətin göstəriciləridir, onların arqumentləri göstərici-amillərdir.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin əsas xüsusiyyətləri mikrosəviyyə, konkret təsərrüfat üsullarının üstünlük təşkil etməsidir. Təhlilin mühüm metodoloji xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, təkcə səbəb-nəticə əlaqələri qurmağa deyil, həm də onlara kəmiyyət xarakteristikasını verməyə qadirdir ki, amillərin fəaliyyət nəticələrinə təsirinin ölçülməsini təmin edir. Bu, təhlili dəqiq və nəticələri əsaslandırır [6].

Müəssisələrin fəaliyyəti çoxsaylı amillərdən asılı olan bir-biri ilə əlaqəli iqtisadi proseslərin məcmusudur. Müxtəlif amillərin müəssisənin fəaliyyətinə təsirini qiymətləndirərkən onların bütün kompleksini nəzərə almaq vacibdir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinə bir sıra amillər təsir edir, onları aşağıdakılara bölmək olar [1]:

- mənşə yerinə görə – xarici və daxili;
- nəticənin əhəmiyyətinə görə - əsas və ikinciliyə;
- quruluşuna görə - sadə və mürəkkəbə;
- fəaliyyət zamanına görə - daimi və müvəqqəti.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun dövriyyəsi prosesində kapitalın vəziyyətini və müəyyən edilmiş vaxtda təsərrüfat subyektinin özünü inkişaf etdirmək qabiliyyətini əks etdirən iqtisadi kateqoriyadır. Maliyyə fəaliyyəti müəssisənin əmlakının formalaşması, hərəkəti və mühafizəsi, ondan istifadəyə nəzarət proseslərini əhatə edir. Maliyyə vəziyyətinə görə, müəssisənin fəaliyyətini maliyyələşdirmək qabiliyyətinə aiddir [3].

Müəssisənin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan maliyyə resursları ilə təmin edilməsi, bu resursların düzgün bölüşdürülməsi və səmərəli istifadəsi, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə maliyyə münasibətləri, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, maliyyə fəaliyyəti xarici mühitdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ən mühüm xarakteristikasıdır. Maliyyə fəaliyyəti bir çox amillərdən asılı olan mürəkkəb anlayışdır və vəsaitlərin mövcudluğunu və yerləşdirilməsini, real və potensial maliyyə imkanlarını əks etdirən göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti qısa və uzunmüddətli perspektiv baxımından qiymətləndirilə bilər [4]. Birinci halda, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları müəssisənin likvidliyi və ödəmə qabiliyyətidir, yəni qısamüddətli öhdəliklər üzrə hesablaşmaları vaxtında və tam şəkildə həyata keçirmək imkanıdır. Uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin maliyyə vəziyyəti maliyyə mənbələrinin strukturu, müəssisənin xarici investorlardan və kreditorlardan asılılıq dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə fəaliyyətini müəyyən edən amillərin təhlili ehtiyatların aşkarlanmasına və istehsalın səmərəliliyinin artmasına kömək edir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin bütün aspektlərindən, eləcə də aşağıdakılardan asılıdır [2]:

- istehsal planlarının yerinə yetirilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması və mənfəətin artırılması;
- istehsalın səmərəliliyinin artması;
- tədavül sferasında və əmtəə və pul fondlarının dövriyyəsinin təşkili ilə bağlı amillər - xammal və material tədarükçüləri, məhsul alıcıları ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması;

- icra və hesablamalar proseslərinin təkmilləşdirilməsi.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti o zaman sabit hesab olunur ki, o, ödənişləri vaxtında həyata keçirə və fəaliyyətini genişləndirilmiş əsaslarla maliyyələşdirə bilsin. Maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün müəssisə çevik kapital strukturuna malik olmalı, ödəmə qabiliyyətini saxlamaq və özünü istehsal üçün şərait yaratmaq üçün onun hərəkətini elə təşkil edə bilməlidir ki, gəlirin xərclərdən daimi artıqlığını təmin etsin.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun davamlılığı və sabitliyi onun istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır [3]. İstehsal və maliyyə planları uğurla yerinə yetirilirsə, bu, müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Və əksinə, məhsul istehsalı və satışı üzrə planın tam yerinə yetirilməməsi nəticəsində onun maya dəyərinin artması, gəlirin və mənfəətin həcminin azalması və nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi baş verir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, sabit maliyyə vəziyyəti öz növbəsində istehsal planlarının yerinə yetirilməsinə və istehsal tələbatının zəruri resurslarla təmin olunmasına müsbət təsir göstərir. Odur ki, maliyyə fəaliyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi maliyyə resurslarının planlı şəkildə daxil olması və xərclənməsini təmin etməyə, kapital və borc kapitalının rasional proporsiyalarına nail olmağa və ondan ən səmərəli istifadəyə yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abryutina, M. S. Analysis of the financial and economic activities of the enterprise: Educational and practical guide / M. S. Abryutina - M: Delo i Service Publishing House, 2010. - 272 p.
2. Berdnikova, T.B. Analysis and diagnostics of the financial and economic activities of the enterprise: - M: INFRA-M, 2004.
3. Kovalev, A.I. Analysis of the financial condition of the enterprise / A.I. Kovalev - M: Center for Economics and Marketing, 2010. - 210 p.
4. Savitskaya, G. V. Analysis of the economic activity of the enterprise [Text] / G. V. Savitskaya - M: INFRA-M, 2010. - 281 p.
5. Мазурова И.И., Анализ эффективности деятельности предприятия: Учебное пособие. / Белозерова Н.П., Леонова Т.М., Подшивалова М.М. - СПб: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. - 113 с.
6. Пястолов С. М. Анализ финансово-хозяйственной деятельности / С. М. Пястолов. – М.: Академия, 2013. - 377 с.
7. Чечевицына Л.Н. Анализ финансово-хозяйственной деятельности. - Ростов на/Д, 2013. - 368 с.
8. Чуев И.Н., Чуева Л.Н. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. М.: Дашков и К, 2013. – 368 с.

Əlosman ABİYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
aeliosman@gmail.com

TECHNOLOGY IMPACT ON REFERENCE CHECKING PROCESS

TEXNOLOGİYANIN REFERANSLARIN YOXLANMASI PROSESİNƏ TƏSİRİ

ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ПРОЦЕСС ПРОВЕРКИ РЕФЕРЕНТОВ

Abstract: The development and use of technology has made it an integral component of the modern world, and this has had a variety of useful consequences on reference checking processes worldwide. Reference checking is almost always done as part of the hiring process, and there are increasing regulatory demands that references provide structured, job-relevant feedback. The impact of technology on reference checking process can be profound. Internet revolution have changed the way business is carried out worldwide. Consequently rapid technological change helps the key stakeholders in the growth and efficiency of the organizations in the long run. The present article focuses on how far technology impacts on different functions of reference checking process.

Keywords: Technology; internet; reference checking; technological impacts; selection process.

Xülasə: Texnologiyanın inkişafı və istifadəsi onu müasir dünyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirdi və bu, bütün dünyada referans yoxlaması proseslərində müxtəlif faydalı nəticələrə səbəb oldu. Referans yoxlanması demək olar ki, həmişə işə qəbul prosesinin bir hissəsi kimi həyata keçirilir və referansların strukturlaşdırılmış, işə uyğun rəy təqdim etməsi ilə bağlı artan tənzimləyici tələblər var. Texnologiyanın referans yoxlama prosesinə təsiri dərin ola bilər. İnternet inqilabı bütün dünyada biznesin həyata keçirilməsi üsulunu dəyişdi. Nəticədə, sürətli texnoloji dəyişiklik uzunmüddətli perspektivdə təşkilatların böyüməsində və səmərəliliyində əsas maraqlı tərəflərə kömək edir. Bu məqalə texnologiyanın referans yoxlama prosesinin müxtəlif funksiyalarına nə dərəcədə təsir etdiyinə diqqət yetirir.

Açar sözlər: Texnologiya; internet; referans yoxlanılması; texnoloji təsirlər; seçim prosesi.

Абстракт: Развитие и использование технологий сделали их неотъемлемым компонентом современного мира, и это имело множество благоприятных последствий для процессов проверки документов кандидатов во всем мире. Проверка документов кандидатов почти всегда выполняется как часть процесса найма, и все чаще нормативные требования требуют, чтобы рекомендации предоставляли структурированную, соответствующую работе обратную связь. Влияние технологии на процесс проверки документов кандидатов может быть глубоким. Интернет-революция изменила способ ведения бизнеса во всем мире. Следовательно, быстрые технологические изменения помогают ключевым заинтересованным сторонам в росте и эффективности организаций в долгосрочной перспективе. В настоящей статье основное внимание уделяется тому, насколько технология влияет на различные функции процесса проверки документов кандидатов.

Ключевые слова: Технологии; интернет; проверки документов кандидатов; технологические воздействия; процесс выбор.

Reference checking is a method of hiring in which potential applicants inquire about a candidate's behavior from people (referred to as reference providers) who are supposed to be familiar with them from paid employment, volunteer work, or educational settings. Professional reference providers might include coworkers, subordinates, professors, clients, or vendors, though they are frequently former or present supervisors. The information that is sought can range from the relatively unimportant such as the dates that they collaborated, the candidate's job title, and the kinds of work they completed to the more private such

as the candidate's performance history, their areas of professional growth, and whether they would rehire (or collaborate with) the applicant in the future. Employers may check references for a number of reasons, including to verify information already acquired about the job applicant, learn more, meet hiring criteria, or lessen the possibility of a successful lawsuit for negligent hiring [6, p. 238].

However, during the last ten years, there has been a rise in the use of reference checks and other methods to obtain data from job applicants aside from their own test results and self-reports. This interest results from the convergence of at least five significant factors: (a) the dual emphasis placed by human resource (HR) professionals on enhancing "quality of hire" as demonstrated by past work behavior and achieving a diverse workforce; (b) legal changes that support the practice of obtaining feedback from job references; (c) the requirement for additional time and cost savings that could be realized from initial reference screening; and (d) studies validating observer ratings; and (e) validation studies offering evidence in support of numerous "alternative" selection methods (i.e., those not involving traditional cognitive or personality assessments). HR professionals are still involved in what has been called a "battle for talent" because they want to ensure quality-of-hire and diversity, independent of labor market swings, even when high unemployment has led to a bigger volume of applicants for each vacant post. As candidates frequently inflate positive information and/or omit crucial negative information, employers cannot exclusively rely on resumes, applications, or interviews to obtain accurate information about a candidate's past experiences and competency [8, p. 6].

One alternative is to acquire reference comments from outside sources, specifically those who have worked with the candidate in some capacity, such as a coworker, supervisor, or subordinate. Recommendation letters normally do not contain specific "negative" or "developmental" material. Instead, asking references to provide structured responses to questions about the candidate's job-related competencies results in a standardized measure that is consistent and fair across applicants. It also gives the ability to identify and compare profiles of applicants' work-relevant traits and behaviors, allowing users to spot performance trends, rating discrepancies, and development areas. Structured reference surveys may also be more effective at reducing quirks and systematic disparities in reference comments than unstructured letters of recommendation [7, p. 1595].

Due to its reputation for having low inter-rater reliability and criterion-related validity, reference checks are one of the least well studied methods utilized in hiring. Similar to how many practitioners view the value of reference checks negatively. One of the most common criticisms is that reference checks yield relatively little useful information. This could be due to a number of factors, such as the following: (a) job candidates frequently ask for references from people they know will only speak highly of them; (b) reference providers are hesitant to say anything negative about the job candidate for fear of negative social or legal repercussions; or (c) job candidates may provide false references (e.g., a friend or family member) [1, p. 44].

Despite the value of reference checks, conducting them can be very difficult for recruiters. Each candidate first offers a number of references. The recruiting procedure takes much longer when each referral must be manually contacted, especially when there are many applicants. Emails must be read and studied, whereas letters of recommendation from referees may not provide the information that employers are seeking. As a result, both the workload and hiring time for recruiters grow. The way a recruiter checks references may also cause problems. Making meaningful comparisons between candidates may be challenging for recruiters in the absence of a standardized questionnaire or approach. The questions that recruiters choose to ask candidates might not yield the most pertinent or desirable information. Finally, the references the candidate chooses themselves could not offer the information that recruiters need. Therefore, reference verification can be a time-consuming process when done manually that may not ultimately be beneficial for recruiters. The nature of this work, however, makes it a strong candidate for automation-based optimization [2].

One of the arduous and irritating aspects of hiring is the reference checking. Frequently, only a small fraction of contacted references responds to the entire interview. Some people are simply too busy

and hesitant to volunteer their time, while others are cautious about disclosing too much information about previous workers out of concern for potential legal repercussions. Technology-based reference checking is the answer to this ineffective method. HR managers may rapidly and inexpensively gather a lot of information with this technique. Best of all, the recruiting manager doesn't have to put any effort into gathering this information. This not only quickens the hiring process but also results in hires of higher caliber. Hiring managers can make better judgements regarding which job seekers are suitable for the open position by acquiring thorough references. All of this pointless circling around is eliminated by technological checking. The technological approach enables HR managers to collect consistent, helpful information that corresponds to each candidate's talents, experience, and aptitudes, as opposed to receiving generalized platitudes about a prospect. The best candidates for the job can then be chosen using this information. Technology-based reference checks make the process more scientific, whereas the conventional reference check technique could lead to a stack of interviews that are only partially finished. Individuals who access the online reference survey have a higher probability of finishing it in its complete. This offers recruiting managers a clearer perspective on each applicant [3].

The selection process will be prolonged and applicant experience will be impacted by using slower, less effective methods of reference verification, which will result in the loss of qualified candidates. Online reference checking has been shown to be quicker and more effective than phone or paper letters of recommendation. Automation can enhance this procedure's efficiency and further optimize it. Additionally, automation increases data gathering accuracy and eliminates any inherent biases in the current reference contacting procedure. As a result, this gives recruiters more time to engage in other strategic pursuits. Automated procedures also enhance the hiring process for candidates and lower the attrition rate [5, p. 103].

Any company's hiring procedure is challenging and time-consuming, entailing interviews and information gathering from former employers, coworkers, and contacts. Additionally, it is expensive, particularly if the organization is unable to identify the ideal applicant. Reference checks can be unreliable, biased, or deceptive; even when done correctly, they frequently take longer than necessary to complete because they involve speaking with people who have sufficient knowledge of the applicant to be able to offer insightful opinions about their moral character, work ethic, abilities, and personality traits. But because to the development of technology tools, all of these issues can now be resolved because the procedure can be automated. Automated checking speeds up the hiring process by reducing errors and wasted time. They can also help recruiters save time by allowing them to verify references for several prospects at once. Additionally, they employ algorithms to search through social media profiles and other internet sites for any warning signs, which makes them accurate. Classically, a recruiter will call three references provided by the candidate over the course of three to four days, spending 30 minutes to over an hour on each. With automation, it takes the recruiter about two minutes to send a job candidate an email link [4].

Automated reference checks give a level of ease that cannot be matched by phone interviews or requests for letters of recommendation. They provide high-quality information immediately from the candidate's previous employers. Due to the absence of the time-consuming back-and-forth between the employer and candidate, they are quicker and more accurate than conventional reference checks. Automated reference checks, in contrast to conventional reference checks, are bias-free since they are conducted by impartial algorithms that do not rely on human judgment or input from previous employers. References frequently feel pressured to provide overly effusive or even protective remarks about the people they have previously worked with. References are more likely to be genuine about their evaluations of the candidate by employing a uniform format and making the procedure less personal. This makes reference checks less biased and enables you to choose applicants based on their skills. When opposed to reference interviews conducted over the phone, technological reference checking has many advantages. Hiring managers may immediately gather a wealth of relevant information that can result in significantly higher quality hires, in addition to greatly speeding up the process [3].

Referees are a special resource that can give recruiters details that can make or break a candidate evaluation. Utilizing a thorough reference checking process is crucial to maximizing a referee's understanding of a candidate. Technology has enabled recruiters may concentrate on the crucial aspects of the reference-checking procedure without having to worry about the process's practicalities. With the use of created reports based on referee responses, recruiters can significantly decrease their time to hire and instead concentrate on their findings about candidates. Organizations should consider technological applicant checks as a crucial component of any recruitment platform because they speed up the hiring process, improve recruitment effectiveness, and ensure accurate hiring.

List of references

1. Hedricks, C. A., Rupayana, D., Puchalski, L., & Robie, C. (2018). Content of qualitative feedback provided during structured, confidential reference checks. Personnel Assessment and Decisions, 4(1), p 44.
2. https://impress.ai/blogs/automated-candidate-reference-checks-the-key-to-achieving-accurate-hiring/
3. https://www.checkster.com/blog/how-automated-reference-checks-improve-your-quality-of-hire
4. https://www.veremark.com/blog/what-are-digital-reference-checks-and-how-are-they-disrupting-traditional-reference-checks
5. International Journal of Selection and Assessment, Volume 21, Issue 1, 2013, p 103
6. Levashina, J., & Campion, M. A. (2009). Expected practices in background checking: Review of the human resource management literature. Employee Responsibilities and Rights Journal, 21(3), p 238.
7. Madera, J. M., Hebl, R. M., & Martin, R. C. (2009). Gender and letters of recommendation for academia: Agentic and communal differences. Journal of Applied Psychology, 94, p 1595.
8. Wood, J. L., Schmidtke, J. M., & Decker, D. L. (2007). Lying on job applications: The effects of job relevance, commission, and human resource management experience. Journal of Business Psychology, 22, p 6.

Rəna MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
renee_mamedova@hotmail.com

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ В ГОСТИНИЧНОЙ ИНДУСТРИИ

OTEL FƏALİYYƏTİNDƏ İDARƏETMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

FEATURES OF HOTEL MANAGEMENT

Абстракт: В современном мире гостиничный бизнес является неотъемлемой частью туристического бизнеса. Туризм развивается более широко, чем эта отрасль бизнеса. Но для того, чтобы этот бизнес был успешным и прибыльным, необходимо с самого начала установить методы управления, принимать верные решения и делать шаги в его развитии. Деятельность каждой гостиницы основана на удовлетворении потребностей гостей. Это не случайно, ведь именно гости составляют основу гостиничного бизнеса. Итак, в чем же заключается успех гостиничного бизнеса и какой метод управления наиболее успешный? Успешный менеджер отеля, без сомнения, собирает вокруг себя команду и организовывает работу, основанную на взаимном уважении и понимании для того, чтобы гости чувствовали себя комфортно, а отель выделялся среди других в этом конкурентном мире.

Ключевые слова: гостиница, управление, отдел, служба, персонал, профессионал, контакт, опыт, знания.

Xülasə: Müasir dünyada otel biznesi turizm biznesinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Turizm biznesin bu sahəsi doğurdan da geniş inkişaf etməkdədir. Amma bu işin uğurlu və gəlirli olması üçün əvvəldən işi düzgün qurmalı, inkişafında düzdün qərarlar verilməli və addımlar atdılmalıdır. Hər bir otelin fəaliyyəti qonaqların tələbatlarının ödənilməsi üzərində qurulur. Bu təsadüfi deyil, çünki qonaqlar otel işinin əsasını təşkil edir. Bəs, otel fəaliyyətinin uğuru nədən ibarətdir? Uğurlu otel rəhbəri şübhəsiz, ətrafına işçi qüvvəsini toplayır və qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraətində həm qonaqların özlərini rahat və komfortla hiss etmələri, həm de ümumiyyətlə bu rəqabətli dünyada otelin rəqibləri arasında seçilməsi üçün çalışırlar.

Açar sözlər: otel, idarəetmə, department, service, personal, professional, əlaqə, təcrübə, bilik.

Abstract: Hotel business is an integral part of the tourism business. This sphere is always developing. But to make hotel success real and profitable, right decisions and actions need to be taken from the very beginning. Hotel business is focused on meeting needs of guests and exceeding their expectations. It is not by chance, because guests are the meaning of creation hotels and hospitality. Paying attention to the details is one of the most important things that involves professional walking around and determining whether the hotel guests look happy to be staying there or miserable. What is the basic of hotel success and what is the best way of management in hotels? Secret for successful hotel is its personal.

Keywords: hotel, management, department, service, personal, professional, smart, experience, communication, knowledge.

В современном мире гостиничный бизнес является неотъемлемой частью туристического бизнеса и распространенной предпринимательской деятельностью, целью которого является получение прибыли. Эта сфера всегда развивается. Но чтобы она действительно стала успешной и прибыльной нужно с самого начала ее развития предпринимать правильные решения и действия в ее развитии. Гостиничная деятельность не будет успешной, если она ориентирована только на

получение прибыли. Не маловажную роль занимает удовлетворение потребностей гостей того или иного отеля. Это неслучайно, ведь постояльцы гостиницы и являются смыслом создания и деятельности предприятия. Так что же является основой успешной деятельности гостиничного предприятия? Успешным отель делает, несомненно, персонал, трудящийся на благо гостей отеля и соответственно на благо самого отеля. Каковы же основные правила успеха на работе?

«Учиться, учиться и еще раз учиться!» Одним из главных требований на работе является квалификация персонала гостиницы. Персонал принимается на конкурсной основе по результатам квалификационных испытаний и тестирований. Руководители и весь обслуживающий персонал должны пройти профессиональную подготовку. Степень подготовки должна соответствовать предоставляемым ими услугам. Регулярно, но не реже одного раза в пять лет, проводится переаттестация производственного, обслуживающего, административно-управленческого и технического персонала для подтверждения или повышения квалификационного разряда. Также периодически должна проводиться профессиональная переподготовка работников гостиничного предприятия на курсах повышения квалификации по специальным программам. Особое внимание уделяется знанию иностранных языков.

В отельной сфере лучшим обучением является практика. Первые несколько лет работы – это практика, набор знаний, когда жаждущий сотрудник способен впитывать в себя все знания и опыт как губка. После нескольких лет практика превращает работника в профессионала. Знания и практика позволяют быть готовыми к разрешению любых ситуаций, связанных как с гостями гостиницы, так и с работниками предприятия. Багаж знаний и опыта позволяют не только во время найти необходимое решение, но и предвидеть любую ситуацию.

Чтобы быть профессионалом, необходимо иметь особый подход к работе, любить свое дело и относиться к нему со всей душой. Тот, кто ценит свой ежедневный труд и проделывает его со страстью, в конечном итоге получает вознаграждение за проделанную работу. Личным вознаграждением работника являются положительные эмоции, вознаграждением для компании же является удовлетворенность клиента, которая впоследствии может повлиять на его выбор отеля в будущем, а также привлечению новых гостей. Любить свою работу – значит приходить на работу с положительным настроем, относится с уважением к политике компании, коллегам и гостям. Рабочее место, как и личная жизнь, непосредственно связана с людьми и отношениями между ними. Будь то начальник, коллега или гость, всегда необходимо относиться с пониманием и ставить себя на их место, чтобы войти в положение. Важным качеством обслуживающего персонала гостиницы также является искренность. Искренность должна проявляться в отношении, общении с коллегами и гостями, чувствоваться в улыбке, в жестах. Нельзя относиться к жалобам гостей с презрением и пренебрежением, общаться с гостями так, как будто им делают одолжение. Такое отношение доказывает лишь то, что работники не любят свою работу.

Хорошая рабочая этика обязательна для успеха. Нельзя ожидать вознаграждения от своего рабочего места, если вклад в работу не очевиден. Отношения между работником и компанией построены на взаимных обязательствах, и трудолюбие – неотъемлемая часть этой динамики. Одним из важных секретов успешности гостиничной компании является наличие профессиональной этики, то есть моральные нормы, которые определяют отношение работника компании к клиентам.

К интересным выводам в отношении вопросов эффективности деятельности предприятий приходит Ж.Т. Тощенко. Он отмечает, что «к концу XIX- началу XX века объективно вызрела идея — обратиться к тем резервам, которые кроются в самом работнике, пробудить его заинтересованность в эффективной и результативной деятельности. Это был поистине революционный, кардинальный шаг, меняющий всю ситуацию на производстве. Открытие (научное и практическое) роли сознания и поведения людей позволило понять, усвоить, а затем и использовать личные возможности работника для повышения эффективности производства». Схожей позиции придерживается и Питер Друкер, утверждающий, что «не надо управлять

людьми. Задача - направлять людей. Цель — сделать максимально производительными навыки и знания каждого отдельного сотрудника». То есть, на основании вышесказанного, можно сделать следующее обобщение: говоря об эффективности деятельности предприятия нельзя опираться только на экономическую сторону процесса эффективности. Важно помнить о том, что вклад в эффективность деятельности предприятия вносит каждый отдельный сотрудник. В свою очередь, сотрудника нужно побуждать к эффективной деятельности, использовать все многообразие стимулов для раскрытия его потенциала. При этом, как уже отмечалось ранее, в настоящее время материальные ресурсы предприятий по-прежнему ограничены, поэтому основной упор следует делать на социальное стимулирование. Следует обратить внимание на принципиальную взаимосвязь экономической и социальной эффективности системы управления, которая объясняется следующим: с одной стороны, социальную эффективность в виде стимулов для сотрудников можно обеспечить только тогда, когда существование организации является надежным и она получает прибыль, позволяющую предоставить эти стимулы; с другой стороны, экономической эффективности можно добиться только в том случае, если сотрудники предоставят в распоряжение организации свою рабочую силу, что они обычно бывают готовы сделать только при наличии определенного уровня социальной эффективности.

Умению общаться с людьми в гостиничной сфере уделяется особое внимание. Каждый департамент гостиницы имеет свои стандарты общения с гостями. В первую очередь это касается службы приема и размещения гостей и службы обеспечения питанием. Для каждой отдельной службы разрабатываются отдельные детальные инструкции по поведению и общению с гостями. К примеру, как здороваться и прощаться с гостем, как правильно отвечать на звонки, как выслушивать жалобы и недовольства гостя и многое другое. Поэтому нравственные качества работника гостиничного бизнеса являются одним из основных качеств профессиональной пригодности.

Общение является самым важным элементом и процессом получения и отдачи информации. Профессионалу гостиничного бизнеса необходимо уметь не только правильно изъяснять свои мысли и доносить информацию, но и учиться воспринимать информацию. Получив поручение начальника, стоит убедиться все ли понято верно. Не стоит бояться задавать наводящих вопросов или повторять порученное задание. Важен конечный результат, ведь своевременно понятое и правильно начатое дело и есть залог успешного результата. То же самое касается и общения с гостями: выслушав комментарий или просьбу гостя и убедившись, что вся информация воспринята верно, стоит начинать действовать (передать информацию в необходимый департамент, убедиться в решении вопроса и своевременно уведомить гостя).

Чтобы быть профессионалом в гостиничном бизнесе, необходимо научиться ставить интересы организации превыше своих собственных. Только в этом случае возможен успешный результат, так как отельная система- это механизм, где ни одна деталь не может функционировать без другой. К примеру, если гость пожаловался на отсутствие электричества в его номере, службе приема и обеспечения гостей необходимо незамедлительно уведомить об этом техническую службу отеля, так как данную проблему в силах решить только инженеры и электрики. Это и называется командной работой.

Профессионалы гостиничного бизнеса должны быть быстрыми, находчивыми и сообразительными в своих решениях. Их деятельность должна быть специфической и характерной, то есть ориентированной на гостей гостиницы, а также уместной – все старания персонала направлены на удовлетворения нужд гостей, что не противоречит общественным нормам и политике компании в целом. Задачи связанные с гостями должны быть достижимыми. В данном случае важен как качественный, так и количественный результат. Например, если в ресторане отеля находится очень много гостей и повара не успевают выполнять все заказы вовремя, то обязанностью официантов и менеджеров ресторана является своевременное предупреждение гостей о данной ситуации. Возможно, у гостей ресторана нет времени на

ожидание сложных блюд и им нужно предложить другой вариант, который может придти по душе не отнимая большего времени, чем они рассчитывали. Своевременно найденный выход из ситуации способен сохранить гостей отеля и повлиять на их выбор в дальнейшем.

Профессионалы – это своего рода лидеры. Они держат ситуацию под контролем, сохраняя репутацию компании. Если чашечка каппуччино в ресторане задерживается, он всегда предложит бесплатный десерт, чтобы не разочаровать гостя. Если профессионал извиняется, то всегда делает это искренне. Если в критических ситуациях работники превосходят ожидания постояльцев, то они являются профессионалами своего дела. К примеру, не обязательно быть пожарным, чтобы помочь тушить пожар. Это доказывает ответственность, привязанность и отношение человека к его работе выявляя его лучшие качества в нестандартных ситуациях.

Одним из важных качеств хорошего работника является внимательность. Необходимо уделять внимание каждому проходящему гостю здороваясь с ними, спрашивая как проходит их проживание в гостинице, во время отъезда приглашать их снова посетить отель, предложить помощь, заметив, что гость хочет что-то спросить. Нельзя оставлять без внимания ожидающего гостя в лобби или ресторане отеля, закрывать глаза на нечистые полы или посуду, не замечать, что гость ищет консьержа. Все эти маленькие детали говорят о внимательности персонала к постояльцам. Также к невнимательности можно отнести то, когда официанты подают блюдо забыв принести ножи, вилки или соль и перец; когда горничные убрав номер, забывают опустошить мусорную корзину; когда вовремя не проверяются запасы продуктов со стороны персонала;

Персонал в гостинице должен чувствовать ответственность за свою работу: приходить вовремя без опозданий, соблюдать стандарты и следить за качеством выполняемой работы, не забывать про ежедневные обязанности и ответственности, соблюдать чистоту на рабочем месте и поддерживать личную гигиену, уметь бережно обращаться с оборудованием, не только принимать заказы гостей, но и выполнять их. Если гость позвонив просит ежедневно приносить ему в комнату 2 дополнительных полотенца и убрать банные средства из комнаты из-за аллергии, а персонал приносит всего лишь одно полотенце и убирает банные средства, то это говорит лишь о невнимательности и выявляет безответственность у персонала. Данные факты оставляют отрицательное впечатление в целом обо всем отеле и способны повлиять на выбор отеля гостем во время следующего визита, Таким образом, из-за мелочей отель может потерять постоянных гостей.

Каждый единичный случай работы с клиентом является в своем роде уникальным, поэтому индустрии нужны люди, которые могут пойти на трудности и справиться с ними и определенное время и место, которые могут предсказать сложные ситуации задолго до того, как они станут реальными проблемами. В этом особую роль играют управляющие отелем и его модели управления. Эффективная система управления должна опираться на методы управления, охватывающие все аспекты деятельности гостиницы, отвечающие требованиям абсолютной прозрачности для управления и контроля, способствуя повышению доходности и прибыльности предприятия, расширению услуг и совершенствованию качества обслуживания. Эффективный менеджмент должен оптимизировать использование всех ресурсов в управлении гостиницей, функционально разграничивать место каждого департамента в системе управления и способствовать повышению эффективности их взаимодействия.

Литература

1. Друкер Питер Ф. Задачи менеджмента в XXI веке. – Издательский дом «Вильямс», Москва – Санкт – Петербург – Киев, 2004. – [с. 40].
2. Жуков И.М. Проблемы и тенденции управления персоналом в организациях гостиничного бизнеса города Москвы // Теоретическая и прикладная экономика. 2013 [с.67 – 83]
3. Лойко О.Т. Туризм и гостиничное хозяйство. Томск., 2005, [с – 134].

4. Роглев Х.И.Основи готельного менеджменту. Навчальний посібник. Кондор, 2005, [с – 73].
5. Тощенко Ж.Т. Социология. Учебник, 3-е изд.-М.: ЮНИТИ, 2005.[с. 140-141]

Aysel GÖYYUSUBOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
ayselgoyyusubova@gmail.com

DÖVLƏTİN MİLLİ MARAQLARININ TƏMİN OLUNMASINDA MULTİKULTURALİZM FAKTORU

FACTOR OF MULTICULTURALISM IN ENSURING THE NATIONAL INTERESTS OF THE STATE

ФАКТОР МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ОБЕСПЕЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА

Xülasə: Bu məqalədə multikulturalizmin dövlət siyasətində və dövətin milli maraqlarının təmin olunmasında rolu qeyd olunmuşdur. Həmçinin multikulturalizmin milli təhlükəsizlik konsepsiyası kimi əhəmiyyətinə diqqət yetirilmişdir.Bununla belə Azərbaycanin multikulturalizm modeli kimi dünyaya tanıdılması və inkişaf etdirilməsi yolunda həyata keçirilən fəaliyyətlərindən bəhs edilir.
Azərbaycanın multikultural təhlükəsizliyinin təhlili göstərir ki, onun prinsiplərinin uğurla tətbiqi, bir tərəfdən, ölkənin potensialını daha çox üzə çıxarır, digər tərəfdən, ölkənin beynəlxalq imici əlavə müsbət cəhətlərlə zənginləşir. Bakıda keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumlarının xarici iştirakçıları tərəfindən dəfələrlə vurğulanıb. Dünya getdikcə daha çox əmin olur ki, multikulturalizmin alternativi yoxdur. Dünyada, Ukraynada, regionumuzda baş verən hadisələr bu nəzəriyyənin doğruluğunu, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasının zəruriliyini təsdiqləyir. Müasir dünyada gedən proseslər bir daha təsdiqləyir ki, multikultural təhlükəsizlik sosial, siyasi və beynəlxalq təhlükəsizliklə üzvi şəkildə bağlıdır. Multikultural təhlükəsizlik – milli təhlükəsizliyin təminatçısı və multikultural təhlükəsizliyi təmin edən əsas amil – vahid dövlətdə yaşayan müxtəlif milli-dini və xüsusi qruplar tərəfindən birgə yaşayış prinsiplərinin qorunub saxlanılması və inkişafı.

Açar sözlər: dövlətin milli maraqları, milli təhlükəsizlik,multikulturalizm,multikultural təhlükəsizlik,dünya siyasəti,dəyərlər,tolerantlıq

Абстракт: В данной статье упоминается роль мультикультурализма в государственной политике и обеспечении национальных интересов государства, а также обращается внимание на значение мультикультурализма как концепции национальной безопасности. Кроме того, были отмечены мероприятия, проводимые для популяризации и развития Азербайджана как мультикультурной модели в мире.
Анализ мультикультуральной безопасности Азербайджана показывает, что удачное применение ее принципов с одной стороны, все больше раскрывает потенциал страны, с другой стороны обогащается международный имидж страны дополнительными позитивными штрихами, что было не раз подчёркнуто иностранными участниками состоявшихся в Баку Всемирных форумов по межкультурному диалогу. Мир все больше убеждается, что мультикультурализму альтернативы нет. События, происходящие в мире, в Украине, да и в нашем регионе подтверждают правильность данной теории, необходимость в сохранении мира и безопасности. Процессы в сегодняшнем мире еще раз подтверждают, что мультикультуральная безопасность органически связана с социальной, политической и международной безопасностью. Мультикультуральная безопасность – гарант национальной безопасности и основным фактором обеспечивающий мультикультуральную безопасность – сохранение и развитие принципов

совместного проживания различными национально-религиозными и специальными группами, проживающими в едином государстве.

Ключевые слова: национальные интересы государства, национальная безопасность, мультикультурализм, поликультурная безопасность, мировая политика, ценности, толерантность.

Abstract: In this article, the role of multiculturalism in state policy and the provision of the national interests of the state is mentioned, and attention is drawn to the importance of multiculturalism as a concept of national security. In addition, the activities carried out for the promotion and development of Azerbaijan as a multicultural model to the world were mentioned.

An analysis of the multicultural security of Azerbaijan shows that the successful application of its principles, on the one hand, increasingly reveals the potential of the country, on the other hand, the international image of the country is enriched with additional positive touches, which was repeatedly emphasized by foreign participants in the World Forums on Intercultural Dialogue held in Baku. The world is becoming more and more convinced that there is no alternative to multiculturalism. The events taking place in the world, in Ukraine, and in our region confirm the correctness of this theory, the need to maintain peace and security. The processes in today's world once again confirm that multicultural security is organically linked to social, political and international security. Multicultural security – the guarantor of national security and the main factor ensuring multicultural security – the preservation and development of the principles of cohabitation by various national-religious and special groups living in a single state.

Keywords: national interests of the state, national security, multiculturalism, multicultural security, world politics, values, tolerance.

Doğrudur, multikulturalizm və tolerantlıq terminləri lüğətimizdə yenidir. Lakin dünyada termin kimi nəzər saldıqda məlum olur ki, bu bizim həyat tərzimizdir. Yəni, multikulturalizm, dini və milli tolerantlıq Azərbaycan xalqının həyat tərzidir. Multikulturalizm özü milli təhlükəsizliyin əsas komponentlərindən biridir.Multikuluralism milli təhlükəsizliyin təminatında xüsusi rol oynayır.Baxmayaraq ki,Azərbaycan nə qədər qədim dövlətçilik ənənələrinə sahib olsada bugün Azərbyacanda bir çox müxtəlif dinlərə,mədəniyyətə,irqə mənsub insanlar bərabər hüqu-qa sahibdir.Azərbaycan dünyanın sabit,təhlükəsiz ölkələrindən biridir. Beləki, bunun üçün dünyada baş verən proseslərə,hadisələrə nəzər salmaq kifayətdir.Nəzər salsaq görərik ki,dünyanın bir çox ölkələrində daxili çəkişmələrin yaşandığı, kütləvi etiraz aksiyalarının, müxtəlif dini birləşmələrin üstün imtiyazlar tələb etdiyi bir dövrdə Azərbaycanı istər turistlər, istərsə də yerli əhali üçün ən təhlükəsiz ölkələrdən biri kimi heasb etmək olar[6, s. 8].

Bəs necə oldu ki,yenicə müstəqillik qazanan bir dövlət qısa za-man ərzində dünyanın multikulturalizm modelinə çevrildi?

Əhalisinin böyük əksəriyyəti müəlmanlardan ibarət olan Azərbaycanda, müxtəlif dinlərə,inanclara mənsub olan insanların- ibadətlərini dövlətin və digər dinlərin əleyhinə olmaya-caq şəkildə istədikləri formada yerinə yetirmələrinə imkan yaradılmışdır.Azərbaycan həm öz tarixi ənənələri ilə, həm də müasir dövrün tələbləri ilə uyğunlaşdı.Bu isə daxili sabitliyin və multikulturalizmin yaranmaasında və inkişaf etdirilməsində atılan ən böyük addımlardan biri hesab olunur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyindən sonra Ulu ondər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan yeni bir dövrə ayaq basdı.Heydər Əliyev bir çox islahatlar həyata keçirdi.. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Konstitusiyası ölkəmizdə yaşayan bütün azsaylı xalqların və dinlərin nümayəndələrinin hüquqlarını, vicdan azadlığını təsbit etdi.[1, N°152,C.10]

Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: "Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir". Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların nümayəndələrini bu gün müstəqil

Azərbaycanın hər bir sahəsində-siyasətdə, iqtisadi sferada, təhsildə, mədəni-mənəvi müstəvidə, bir sözlə, bütün sahələrdə görmək mümkündür[4, s.15].

Mədəniyyət güclü ideyadır – bu, daim dəyişən dünyaya uyğunlaşan davamlı bir prosesdir. Bu, həyatımızın demək olar ki, hər tərəfinə təsir edən bir şeydir. Mədəniyyət həm də insanların şəxsiyyətini formalaşdıran əsas qüvvədir. Bu, insanlara cəmiyyətə necə uyğunlaşdıqlarını anlamağa kömək edir və onlara aidiyyət hissini araşdırmaq imkanı verir. Mədəniyyətin ən mühüm cəhəti onun insanların davranışlarına təsiridir. Qloballaşmaya görə indi mədəniyyətlər əvvəlkindən daha çox bir-birinə qarışıb. Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir cəmiyyətin daha yaradıcı və yenilikçi olacağına inanılır. Multikulturalizm həm də dünyanı daha yaxşı başa düşmək, heç bir mədəni məhdudiyyət olmadan seçim etmək və ya özünü ifadə etmək azadlığına malik olmaq deməkdir.

Təməli ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlətimizin inkişafı kursu ötən 15 ildə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilib. Dünyada baş verən siyasi və iqtisadi təlatümlərə, qlobal böhranlara baxmayaraq, ölkəmizdə sabitlik və intensiv inkişaf təmin edilib, bir sözlə, ötən dövr Azərbaycan üçün uğurlu olub. Bu uğurlar, nailiyyətlər təkcə ölkənin daxilindən yox, həm də xaricdən də aydın görünməkdədir. Azərbaycan açıq ölkədir, iqtisadiyyatına kifayət qədər xarici investisiya yatırılıb. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkana çevrilib.Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən Azərbaycan multikulturalizmidir siyasətində qeyd etdiyi kimi "Multikulturalizmin alternativi yoxdur. Əlbəttə, bizə məlumdur ki, bununla bağlı müxtəlif fikir və baxışlar var. Bəziləri multikulturalizmin iflasa uğradığını iddia edirlər, ancaq müsbət nümunələr var. Bizim üçün multikulturalizm dövlət siyasətidir və bizim həyat tərzimizdir".

Qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq problemi, habelə multikulturalizmlə əlaqədar məsələlər xüsusi yer tutur. Belə bir tarixi dönəmdə dünyanın 140-dan çox ölkəsinin təmsil olunduğu BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumuna Bakının ev sahibliyi etməsi təsadüfi deyil. Çünki tolerantlığın məkanı, multikultural dəyərlərə sadiq olan müstəqil Azərbaycan mədəniyyətlərin dialoqunun inkişafına, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına və sivilizasiyalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn mühüm layihələrin reallaşdırılması, mötəbər forumların keçirilməsi sahəsində zəngin təcrübəyə malikdir. 2014-cü il sentyabrın 26-da BMT Baş Məclisinin 69-cu sessiyasında Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsi barədə qərar qəbul edildi. Ötən ilin iyul ayında Prezident İlham Əliyev Forumun Bakı şəhərində keçirilməsi ilə bağlı Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında Sərəncam imzaladı[3].

Multikulturalizm hamı tərəfindən tanınan, müxtəlif mədəniyyətlərə tolerant münasibətə əsaslanan dinc, yanaşı yaşama prinsipidir. Multikulturalizmin xarakterik xüsusiyyəti tolerantlıq, dözümlülükdür. Ölkəmiz isə tolerantlığın məkanıdır. "Azərbaycan xalqı özlüyündə,təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq hissinə malikdir", deyən Ulu Öndər Heydər Əliyev bizim cəmiyyət olaraq bəşəri dəyərlərə münasibətimizin ən orijinal və aydın izahını verib, Azərbaycanı milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq müxtəlif xalqların nümayəndələrinin doğma vətəni adlandırıb. Azərbaycan üçün fərqli baxışlara, adətlərə, vərdişlərə tolerant mövqe bəsləmək əlbəttə ki, təbiidir. Çünki, tarixi İpək yolunda yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı,ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınır və müxtəlif xalqların, millətlərin, dinlərin xüsusiyyətlərinə dözümlü münasibət azərbaycanlıların mentalitetinə xasdır. Bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan ərazisində etnik və dini icmalar arasında möhkəm dözümlülük əlaqələri formalaşıb, milli, dini və irqi zəmində heç bir ayrı-seçkilik faktı qeydə alınmayıb.Qeyd etməliyik ki, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanda multikultural münasibətlərin inkişafı yönündə atdığı addımlar davamlı xarakter daşıyır. Cənab Prezidentin imzaladığı Sərəncama əsasən 2016-cı ilin Azərbaycanda "Multikultiralizm ili" elan edilməsi dövlətimizin nə qədər tolerant, dözümlülük prinsipləri

əsasında idarə edildiyini bir daha sübut edir.Dini tolerantlıq və dözümlülük Azərbaycanın malik olduğu zənginliklərdir".[7, s.6]

Ulu öndər Heydər Əliyev başda olmaqla respublika hökuməti dinlərarası dialoq təşəbbüsünü nəzərə çatdıraraq, 2002-ci il mayın 23-də Roma Papası II İohannPavelin ölkəmizə səfərini təşkil etmişdi. Papanın səfəri böyük əks-səda doğurmuşdu.Azərbaycanlıların yüksək dini dözümlülüyü haqqında daha bir nümunə, Roma Patriarxı I Varfolomey də 2003-cü ildə ölkəmizə səfər edərkən deyib: "Burada dini dözümlülüyün səviyyəsindən məmnun qaldım. Azərbaycanda hər kəs öz arzusuna görə dininə etiqad edə və ayinlərini keçirə bilər".Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə 2014-cü il may ayının 15-də isə hələlik dünyada yeganə olan Bakı Beynəlxalq Multikurturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Azərbaycan ölkədə multikurturalizm mühitinin qorunması məqsədilə bir sıra nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla – BMT, ATƏT, İƏT və Avropa ittifaqı ilə əməkdaşlığı da genişləndirməkdədir.2008-ci ilin dekabr ayında Bakıda Avropa və ona qonşu regionların mədəniyyət nazirlərinin konfransı keçirilmişdir. Bu mötəbər tədbirdə dünyanın 48 ölkəsinin, o cümlədən 10 islam dövlətinin, 8 beynəlxalq təşkilatın, bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri iştirak etmişlər. Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ilə ilk dəfə olaraq, "Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinə dair Bakı Bəyənnaməsi" qəbul edilmiş, sivilizasiyalar arasında dialoqun əldə oliunması və inkişafına yönəldilən "Bakı prosesi"nin təməli qoyulmuşdur. 2015-ci il yanvar ayının 30-da isə Nyu-Yorkda – BMT mənzil-qərargahında "Bakı prosesi" və 3-cü Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun təqdimat mərasimi keçirilmişdir. "Tarixi hadisə" adlandırılan həmin mərasimdə "Bakı prosesi"nin və forumun mühüm missiyası – dünyada sülh və əməkdaşlığın qorunması, qarşılıqlı faydalı dialoqun yaradılması prinsiplərinə xidmət edəcəyi xüsusi vurğulanmış, Azərbaycanın qlobal təşəbbüsü və dialoq yaratma təcrübəsi yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan şiə və sünni müsəlmanların eyni məsciddə birlikdə namaz qıldığı çox az ölkələrdən biridir. Və yəqin ki, bir xristian olaraq müsəlman ölkəsində olarkən azərbaycanlı ailə tərəfindən nahara dəvət oluna biləcəyiniz nadir yerlərdən biridir. Bunu, bir çox digər xoş təcrübələrlə birlikdə,burada insanların sizi qucaq açıb, həm də haradan gəldiyinizdən asılı olmayaraq, ürəkləri açıq qarşıladığını söyləməklə ümumiləşdirmək olar. Bir əcnəbi olaraq, məhz bu kimi epizodlar sizə Azərbaycan multikulturalizmin özünəməxsus tərzdə nə qədər real olduğunu anlamağa kömək edir.Ancaq yerli olaraq bu, bizim həyat tərzimizə çevrilir.

Əksəriyyəti müsəlman olan Azərbaycan Respublikası həm də böyük xristian icmasına ev sahibliyi edir və zaman keçdikcə yəhudilər üçün təhlükəsiz yerdən daha çoxunu təmsil edir. Rəqəmlərə görə, əhalinin 96%-dən çoxu müsəlman, təxminən 2-3%-i xristian, 1%-dən azı isə yəhudidir.İbadət yerləri baxımından Azərbaycanda 13 kilsə var ki, onlardan 11-i 1991-ci ildə Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra tikilib. Həmçinin 7 sinaqoq, 2000-dən çox məscid var.Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ilk kilsələrdən biri müsəlman xeyriyyəçisinin maliyyə dəstəyi ilə tikilmişdir. 1909-cu ildə məşhur azərbaycanlı neft milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev pulunun bir hissəsini ölkənin paytaxtı Bakıda o dövrdə yaşayan müxtəlif dini qruplar arasında dostluğu təşviq etmək üçün bu kilsənin tikintisinə yatırıb.

Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə ölkədə dünyəvi demokratiya qurulduqdan sonra İslam dünyasında ilk demokratik respublika olub, burada vətəndaşlar mənşəyindən və etiqadından asılı olmayaraq bərabərdir. Həmçinin tarix boyu gender bərabərliyinin dəstəkləndiyi, qadınlara səsvermə hüququ verən ilk müsəlman ölkəsi və hətta qızlar üçün məktəblər tikərək onların təhsilinə dəstək verən bir cəmiyyətdir.Digər tərəfdən, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət siyasəti də müxtəlif etnik və dini qruplar arasında sülh şəraitində birgəyaşayışın dəstəklənməsi və təşviqinə yönəldilməyə başladı.Digər tərəfdən Azərbaycan Konstitusiyasında da hər bir dinin qanun qarşısında bərabər olduğu (maddə 18), dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq hər kəsin bərabərliyinə və hüquq və azadlıqlara hörmət edilməsinə təminat verir. Və ya etnik mənşə (maddə 25) və hər kəsin istənilən inancı seçmək və dinə münasibətini ifadə etmək azadlığı vardır (maddə 48) [4, s.15].

Rəsmi mənbələr bildirirlər ki, Azərbaycanda son 25 ildə dini və etnik zəmində cinayətlər demək olar ki, yoxdur.2010- cu ildən Azərbaycan da hər il bəşəriyyətin ən aktual problemlərini müzakirə etməkdə maraqlı olan dünyanın siyasi, elmi və mədəni elitasının toplanma yeri kimi düşünülmüş Bakı

Beynəlxalq Humanitar Forumunu təşkil edir. Hazırda dünyanın bir sıra universitetlərində "Azərbaycanda multikulturalizm" mövzusunda kurslar tədris olunur və bu mövzu ətrafında ölkə daxilində və ya xaricdə bir çox digər tədbirlər təşkil olunur.Azərbaycanda tolerantlıqdan danışarkən Ermənistanla Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ müharibəsini xatırlatmadan bu təhlili bitirə bilmərik. Burada iki məsələni vurğulamaq lazımdır. Birincisi, müharibə ərazi nöqteyi-nəzərindən Azərbaycana məxsus olan, lakin daha çox etnik ermənilərin məskunlaşdığı, müstəqillik əldə etməyə çalışan Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər kimi yaranıb. Bu müharibə çox vaxt etnik münaqişə adlandırılsa da, beləliklə etnik deyil, ərazi köklərinə malikdir. İkincisi, münaqişəyə baxmayaraq, bu gün də Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ bölgəsindən kənarda, heç kimin maneəsi olmadan 30 minə yaxın erməni yaşayır və bu, etnik mənsubiyyətin heç vaxt mübahisəyə səbəb olmadığını göstərir.

Bütün bunlara baxmayaraq bizə sərhəd olan İran İslam Respublikasını ölkəmizlə müqayisə edərkən Azərbaycanda multikulturalizmin nə qədər inkişaf etdiyini və multikulturalismin milli təhlükəsizlik konsepsiyası kimi dövlət siyasətində əhəmiyyətini daha da aydın başa düşürük.Bugün İranda baş qaldıran kütləvi etiraz aksiyaları,daxili çəkişmələr,gender bərabərliyinin ciddi şəkildə pozulduğu baş verən son hadisələr zamanı bir daha öz əksini tapdi.İran İslam Respublikası kimi adlansa da erməni terrorçularını dəstəkləməsi elə məhz dini dəyərlərə hörmətsizlik kimi qiymətləndirilir.Çünki 30 il müddətində ermənilər Azərbaycana məxsus olan islam abidələrini, məscidləri təhqir edib, talayıb, dağıdıblar". Cümə məscidi işğal zamanı qismən dağıdılıb.Məscid Ağdam şəhərində tam dağıdılmayan tək tikilidir, burada mal-qara və donuzlar saxlanıb və divarı qraffiti ilə vandalizasiya edilib.Ermənilər aşkar şəkildə əxlaqsızlıq nümayiş etdirərək, Ağdam Cümə məscidinin içərisində ev heyvanları, o cümlədən donuz saxlayıb.Lakin bütün bunlara baxmayaraq İran İslam Respublikasında Ermənistan baş nazirinin quran ayəsi ilə qarşılanmağını necə başa düşmək olar? Ermənistanın çirkin əməllərini qınamaq,ona nota vermək əvəzində onlarla əməkdaşlıq fəaliyyəti bir daha İran və Azərbaycanın dövlət siyasətlərinin nə qədər fərqli olduğunu sübut etdi.Güclü Azərbaycan İranı qorxudur, çünki İran əhalisinin demək olar ki, yarısı Azərbaycan türklərindən, o cümlədən Ali Rəhbər Ayətullah Əli Xameneidən ibarətdir. Azərbaycan güclənərsə,İran-Azərbaycan türklərinin Tehrandan Bakıya üz tutma ehtimalı yüksəkdir.İranda Azərbyacan əsilli etnik azlığın sıxışdırılması və huquq və azadlıqlarının mudafiə olunmaması burada multikultural dəyərlərin iflasa uğradığını dünyaya sübut etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bakı xəbər.-2022-26avqust.-N°152.-C.10.
2. Kauff, M., Asbrock, F., Thörner, S., & Wagner, U. (2013). Side effects of multiculturalism: The interaction effect of a multicultural ideology and authoritarianism on prejudice and diversity beliefs. Personality and Social Psychology Bulletin, 39(3), 305-3202.
3. Multiculturalism.preslib az
4. Səs.-2022.-20 avqust.-№149.-S.15.
5. Levin, S., Matthews, M., Guimind, S., Sidanius, J., Pratto, F., Kteily, N., & Dover, T. (2012). Assimilation, multiculturalism, and colorblindness: Mediated and moderated relationships between social dominance orientation and prejudice. Journal of Experimental and Social Psychology, 48(1), 207-212.
6. Xalq qəzeti. – 2022.- 29 sentyabr. - № 211. – S. 8
7. Yeni Azərbaycan. – 2022. – 9 avqust. - № 140. – s. 6

Hicran BABAŞOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
babashova.hijran.2101@atmu.edu.az

"AĞILLI ŞƏHƏR" ANLAYIŞI VƏ ONUN ƏSAS XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

"SMART CITY" CONCEPT AND ITS MAIN CHARACTERISTICS

ПОНЯТИЕ "УМНЫЙ ГОРОД" И ЕГО ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Xülasə: Məqalədə "Ağıllı şəhər" anlayışı və onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. "Ağıllı şəhər"lərin təməl strukturu olan şəhər texnologiyalarının hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Tədqiqatla "ağıllı şəhərlər"in əsas xarakterik əlamətləri və onların göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: ağıllı şəhər, ağıllı hökümət, ağıllı iqtisadiyyat, ağıllı nəqliyyat, ağıllı ətraf mühit, ağıllı cəmiyyət,ağıllı həyat.

Abstract: The article considers the concept of "Smart City" and its socio-economic significance, separately analyzes each of the urban technologies that are the supporting structure of smart cities. As a result of research, the main characteristics of smart cities and their indicators are defined.

Keywords: smart city, smart government, smart economy, smart mobility, smart environment, smart society, smart living.

Абстракт: В статье рассматривается понятие "умный город" и его социально-экономическое значение. Каждая из городских технологий, являющихся фундаментальной структурой умных городов, была проанализирована в отдельности. Исследованием определены основные характерные признаки умных городов и их индикаторы.

Ключевые слова: умный город,умное правительство, умная экономика, умный транспорт, умная окружающая среда, умное общество, умная жизнь.

Giriş

İngiliscə "smart city" olaraq bilinən və dilimizə "ağıllı şəhər" kimi tərcümə olunan bu anlayış konseptual olaraq idarəetmə, təşkilati və texnoloji yenilikləri, qeyri-texniki və institusional şəhər problemlərinə yönələn və müasir şəhər üçün tələb olunan bütün lazımi innovasiyaları əhatə edir. Texnoloji innovasiyalar istifadə edilən texnologiyaları təkmilləşdirməyə və texnoloji alətlərdən daha effektiv istifadəyə şərait yaradır. İdarətmə və təşkilati innovasiyalar isə texniki vasitələrdən və şəraitdən səmərəli formada istifadənin təmin olunmasında fəal rol oynamaqdadır.

Qloballaşma prosesi müddətində gündəmə gələn "ağıllı şəhər" anlayışı şəhərlər arasında rəqabəti getdikcə artırmaqdadır. Belə ki, iqtisadi cəhətdən şəhərlərdə yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə çalışan dövlət qurumları bu istiqamətdə verdikləri dəstəklərlə rəqabət üstünlüyü yaradırlar [3, s.56-81].

Əsas hissə

"Ağıllı şəhər"lərin təməl strukturunu şəhər texnologiyaları təşkil etməkdədir. Şəhərlərin real vaxt rejimində qiymətləndirilməsi və təhlilində virtual reallıq, coğrafi informasiya sistemləri və simulyasiya texnologiyaları əhəmiyyətli paya malikdirlər. Keçmişdən fərqli olaraq günümüzdə "ağıllı" şəhərlərin

kompüter, aparat və internet infrastrukturu ilə qiymətləndirilməsinə başlanılmışdır. Bu konteksdə mobil cihazlar, rəqəmsal platformalar, əşyaların interneti, böyük datalar, açıq datalar, bulud texnologiyaları və başqa bu kimi texnologiyalar şəhərlərin "ağıllı" adlandırılması və "ağıllılıq" səviyyəsinin ölçülməsi üçün əsasdır. Şəhər texnologiyaları bəzən köhnəni əvəz edir, bəzən yeni düşüncələri formalaşdırır, bəzən də mövcud olanları zənginləşdirə bilir. Həmin şəhər texnologiyalarının aşağıdakı kimi ümumiləşdirilməsi mümkündür:

Mobil qurğular: Planşetlər, fərdi kompüterlər, "ağıllı telefonlar", smart sayğaclar və internet mərkəzləri kimi cihaz və platformalar vətəndaşların "ağıllı şəhər" xidmətlərindən istifadə etməsi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İstifadəçilərin seçimlərini əks etdirən və onların müxtəlif şəxsi məlumatlarını daşıyan bu kimi mobil qurğular məkana əsaslanan və məzmunu zənginləşdirilmiş xidmətlər ilə "ağıllı şəhər" həllərinə çıxış mövzusunda xüsusi çəkiyə sahibdirlər.

Rəqəmsal platformalar: Nəqliyyat, iş, sığınacaq və içməli suyun təhlükəsiz formada paylanması bir çox şəhərlərin təcili həllini tələb edən əsas problemlərindəndir. Yeni nəsil infrastrukturları elektrikləndirmə, avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşmaya diqqət yetirməklə bu kimi problemlərin həlli üçün yollar axtarmaqdadır. Bu səbəbdən də rəqəmsal platformalar praktiki və ucuz həllər təqdim edən, tələb və təklif məsələlərinin qarşılanmasına və iştirakının artırılmasına imkan verən virtual kanallar olaraq qiymətləndirilməkdədir.

Əşyaların interneti: "Ağıllı şəhər" alətlərinin əhatə etdiyi şəhər elementlərinin inteqrasiya olunmuş sensorlara malik "ağıllı maşınlar"a çevrilməsi və bir-biri ilə əlaqə yaradaraq məlumatların toplanılması və paylaşılması əşyaların interneti kimi qəbul edilməkdədir. Başqa sözlə, "Əşyaların interneti" dedikdə, sensor və simsiz internet bağlantısının əşyalarda istifadə olunmasıdır. Əşyaların internetinin sahədə tətbiq edilməsi örnəklərindən biri şəhərlərdə nəqliyyat xətlərində maşından maşına (M2M) bağlı sistemlərin istifadə edilməsi ilə daha "ağıllı nəqliyyat" sisteminin formalaşdırılmasıdır [1, s. 3-5].

Böyük data: İnternet mühitində e-ticarət, mesajlaşma, məkan paylaşımı, mobil tətbiqlər, sensor qurğular və digərləri ilə edilən hər cür qarşılıqlı əlaqə ilə istifadəçilər hər zaman fərqində və ya fərqində olmadan yüksək həcmdə data istehsal edə bilirlər. Bu o deməkdir ki, sürətlə yenilənən texnologiya vasitəsilə hər kəs, hər şey, hər bir qarşılıqlı əlaqə rəqəmsal mühitdə müəyyən bir iz buraxmaqdadır. Şəbəkə sensorları, "ağıllı obyektlər", cihazlar, veb və sosial media kimi müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları tərəfindən qeydə alınan, yadda saxlanılan, tənzimlənən və tənzimlənməyən hər şey böyük datanı formalaşdırır. Bu böyük datanın saxlanılması və işlənilməsi "ağıllı şəhər" platformasının mühüm sütununu təşkil edir. Böyük datalar şəhərlərin necə işlənməsi mövzusunda təcrübələri zənginləşdirərək, effektiv şəhər idarə olunmasında əvəzolunmaz bir resurs rolunu oynamaqdadır. "Ağıllı sistemlər"in "ağıllı həllər" tapmasının yolu hər gün minlərlə sensordan toplanan "Böyük data"nın "ağıllı proseslər" vasitəsilə şəhər xalqına və idarəçilərinə əlavə dəyərli məlumatlar verməkdən ibarətdir.

Açıq data: Hər kəs tərəfindən sərbəst və pulsuz şəkildə istifadə edilən, heç bir müəlliflik hüququ, patent və ya başqa nəzarət mexanizmlərinə tabe olmayan datalar "açıq data" kimi bilinməkdədir. Hər kəsin istifadə haqqının olması istər dövlət, istərsə də özəl sektorda rəqabəti və edilən işlərin keyfiyyətini artırır.

Bulut hesablama texnologiyası: Günümüzdə insanlar tərəfindən müxtəlif çeşiddə və müxtəlif böyüklükdə informasiya istehsal edilməkdədir. Həmin informasiyaların saxlanılması məsələsi gün keçdikcə öz aktuallığını daha da artırmaqdadır. Bu problemlərin həlli kimi ortaya çıxmış bulud texnologiyası internet üzərindən əldə edilən proqram təminatı, məlumatın saxlanılması xidməti və emal prosesləri kimi məsələləri əhatələyir. Bulut texnologiyası fikrinin təməlləri hələ 1950-ci illərdə

atılmışdır. Bütün bu əməliyyatlar üçün rəqəmsal şəbəkə vasitəsilə çox serverli əlaqəni həyata keçirmək kifayətdir. Müasir dövrümüzdə ən aşağı tutumlu cihazlarla belə istənilən məkandan hər cür şəxsi və başqa məlumatlara daxil olmaq mümkündür. Bütün bu əməliyyatlar üçün rəqəmsal şəbəkə vasitəsilə çoxserverli əlaqənin həyata keçirilməsi kifayətdir. Hazırda bulud hesablama texnologiyalarına data toplanılması proseslərinə naqilsiz və rasional effektiv həll yolu kimi baxılmaqdadır [4, s. 228-241].

"Ağıllı şəhərlər" memarlıq görünüşünə, coğrafiyasına, əhalisinin tərkibinə və başqa xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsə belə, onları birləşdirən, onlara xas olan bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. Vahid kompleks kimi qiymətləndirilən "ağıllı şəhərlər"in xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında müxtəlif tədqiqatçılar bir sıra yanaşmalardan istifadə etmişdirlər. "Ağıllı şəhərlər"in strukturuna bağlı olaraq bəzi tədqiqatçılar tərəfindən standart, indeks, memarlıq və yetkin qiymətləndirmə tədqiqatları aparılmış və fərqli yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə "ağıllı şəhərlər"in xarakterin əlamətləri və onların əsas göstəriciləri qeyd edilmişdir.

"Ağıllı şəhərlər"in əsas xarakterik əlamətləri və onların əsas göstəriciləri

Cədvəldən məlum olur ki, "ağıllı şəhərlər"in "ağıllı nəqliyyat", "ağıllı həyat", "ağıllı hökümət", "ağıllı ətraf mühit", "ağıllı iqtisadiyyat", "ağıllı insanlar" kimi başlıca xarakterik əlamətləri mövcuddur. Bunların hər birini ayrı-ayrılıqda qısa şəkildə izah etməkdə fayda var.

"Ağıllı nəqliyyat" velosipeddən istifadəni və piyada yürüşləri dəstəkləyir. Tıxacın qarşısını almaqla, velosipedçilər və piyadalar üçün uyğun olan ərazilər ayırır. Nəqliyyat vasitələrinin avtomatlaşdırılması və sürücüsüz avtomobillər ağıllı nəqliyyat sistemlərinin gələcək planlarının içərisindədir. Bu sahədəki inkişafa misal kimi "Google ağıllı avtomobilləri" örnək göstərə bilərik. Bunlarla yanaşı, karbon istehlakının sıfıra endirilməsi və elektrikli avtobuslara keçid üçün xüsusi strategiyalar hazırlanır.

Xarakterik əlamətləri	Əsas indikatorları
"Ağıllı nəqliyyat (Smart mobility)"	İctimai nəqliyyat sistemi, İKT infrastrukturu, milli və qlobal əlçatanlıq
"Ağıllı həyat (Smart living)"	Səhiyyə xidməti, təhlükəsizlik və sosial təminat, mənzil təminatı
"Ağıllı hökümət (Smart government)"	İKT və elektron hökümət, şəffaf idarəetmə və açıq məlumat bazası, birgə qərar qəbuletmə
"Ağıllı ətraf mühit (Smart environment)"	Ekoloji davamlılıq, çirklənmə dərəcəsinin izlənilməsi, enerji resurslarının idarə olunması
"Ağıllı iqtisadiyyat (Smart economy)"	Sahibkarlıq və innovasiya, iqtisadi canlanma və planlama, məhsuldarlıq
"Ağıllı insanlar (Smart people)"	Sosial və mədəni plüralizm, yaradıcılıq, təhsil sistemi və obyektləri

"Ağıllı həyat" "ağıllı şəhər"in formalaşması üçün lazımi olan altı komponentdən biridir. Bir çox nəzəriyyəçilər "ağıllı həyat" komponentini digər beş komponentinin nəticəsi kimi qiymətləndirirlər. Əgər bir şəhər "ağıllı nəqliyyat", "ağıllı hökümət", "ağıllı iqtisadiyyat", "ağıllı ətraf mühit", "ağıllı insan" prinsipləri ilə inkişaf edirsə, həmin şəhərdə "ağıllı həyat" prinsipləri də formalaşacaqdır.

Hər bir meqapolis, metropolis və ya kiçik şəhərlərin özünəməxsus unikal xüsusiyyətləri vardır. Bu, onların unikal mədəniyyətinə və ekoloji sistemlərinə əsaslanır. Şəhərlərdə "ağıllı həyat" standartları hazırlanarkən, ilkin növbədə həmin şəhərin xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq gərəklidir. Şəhərlərin sosial-mədəni mühiti bir-birilərindən fərqləndiyinə görə "ağıllı həyat" standartları da hər bir şəhərdə xüsusi olmalıdır. "Ağıllı həyat" standartları insanların dini, sosial, mədəni xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə inşa edilməlidir. Ümumilikdə, "ağıllı həyat" prinsipləri şəhər mərkəzlərinin 7/24 canlı izlənilməsi, yerli tarixin və mədəniyyətin qorunub saxlanılmasını, uşaqlar, gənclər, qadınlar və qocalar üçün ideal yaşayış mühitinin təminatına önəm verir.

"Ağıllı hökumət" idarəetmə orqanlarında təkmil qərarların qəbul edilməsi, planlaşdırılmanın asanlaşdırılması və dəstəklənməsi üçün texnologiya və innovasiyalardan istifadə kimi qəbul edilir. Bu, çox zaman demokratik proseslərin təkmilləşdirilməsi və dövlət qurumlarında xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsində vacibliyini göstərir. "Ağıllı hökümət" informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan yeni idarəetmə üsuludur. Vətəndaşa fokuslanan, datalara əsaslanan və performansa yönələn yeni innovativ hökümət modeli hesab edilir. "Ağıllı hökümət" dövlət qurumlarının və təşkilatlarının üzləşdiyi maliyyə, ekoloji və başqa problemlərin həlli üçün innovativ siyasət yürüdərək yeni biznes modellərindən və texnologiyalardan istifadəyə üstünlük verir.

"Ağıllı ətraf mühit"in əsas xüsusiyyətlərinə bioloji müxtəlifliyin qorunması, suya qənaət, su ehtiyatlarının mühafizəsi, fəlakət risklərini azaltmaq üçün texniki sistemlərdən istifadə olunması və enerji səmərəliliyi daxildir. Ekoloji şəhər və ya eko-şəhər konsepsiyası isə ətraf mühit problemlərini prioritetləşdirən müasir bələdiyyə konsepsiyalarından biridir. Ümumi götürdükdə, eko-şəhər konsepsiyası şəhəri ekoloji əsaslarla təbiətə uyğun şəkildə yenidən dizayn edilməsini və abadlaşdırılmasını planlaşdırır. Eko-şəhərdə əsas hədəf "ağıllı şəhərlər"də olduğu kimi yaşana bilən və dayanıqlı şəhərlər yarada bilməkdir. Bu konsepsiyaya görə, təbiət insanların müdaxilə etmədiyi şərtlər altında öz tarazlığını qoruyub saxlamaq qabiliyyətindədir. Bu tarazlıq isə şəhərlərin həddindən artıq yüklənməsi və təbiətə təsir göstərməklə yeni məskunlaşma yerlərinin salınması ilə sarsılır. Konsepsiyanın əsas məğzi də məhz bu sarsılmanın qarşısının alınması üçün təbiətlə birlikdə inkişaf edən yaşayış sahələrinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən eko-şəhər layihələrinin bəzi hədəfləri aşağıdakı qaydada sıralana bilər:

- Şəhərlərin ətraf mühitə olan təsirinin azaldılması;
- Bərpa olunan enerji mənbələrindən yararlanılması;
- Təkrar emal edilməsi mümkün olan mal və məhsullardan istifadə edilməsi;
- "Ekoloji iz"in minimuma endirilməsi:

Dünyada bir çox ölkədə eko-şəhər konsepsiyası çərçivəsində strategiyalar hazırlanaraq həyata keçirilməkdədir. Şəhərlərin ekoloji baxımdan "ağıllı" idarə olunması üçün bələdiyyələr müxtəlif üsullardan yararlanmaqdadır. Dünyanın yaşıl şəhərlərindən biri kimi dəyərləndirilən Kopenhagen (Danimarka) karbon qazının azaldılması məqsədi ilə bir çox şəhərlərə nümunə olacaq addımlar atmışdır. Məişət tullantılarının çeşitlənməsi, ictimai nəqliyyatda velosipedə üstünlüyün verilməsi, enerjiyə qənaət edən həyat tərzinə keçidi ilə Kopenhagen nümunəvi şəhərlərdən biridir.

"Ağıllı iqtisadiyyat" texnoloji yeniliklərə, resurs səmərəliliyinə, davamlılığa və yüksək sosial rifaha əsaslanan iqtisadiyyatdır. Belə iqtisadiyyat vətəndaşların həyat keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə innovasiyaları, yeni sahibkarlıq təşəbbüslərini qəbul edərək məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyətini artırmaq gücündədir. Başqa sözlə, "ağıllı iqtisadiyyat" bir şəhərin mikro və makro ölçülər ilə iqtisadi qazanc və xərc fəaliyyətlərinin "ağıllı sənaye" çərçivəsində idarə olunmasıdır. O hər sahədə artan isteklak amilləri qarşısında mövcud resurslardan lazımi şəkildə faydalanaraq istifadə etməyi, istehlakın artırılması və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müvafiq tədbirlərin hazırlanmasını

hədəfləyir. Burada rəqabət qabiliyyəti, brend dəyəri və paylanma iqtisadiyyatı qabaqcıl anlayışlardır [2, s.1-28].

"Ağıllı şəhər"lərin "*ağıllı insanları"* cəmiyyətin başlıca ehtiyaclarına uyğun şəkildə müvafiq planlamaları nəzərdə tutan makroiqtisadi və sosial modellərə əsaslanır. O, müasir sənayenin daha "yaşıl" və "insan dostu" olmasını tələb etməkdədir. Həmçinin, vətəndaşların şəhər həyatı və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqəli qərarların qəbulunda onların fəal iştirakını təmin edir. Şəxsi məlumatların toplanılmasında və paylaşılmasında məxfilik haqlarının qorunmasında maraqlıdır.

"Ağıllı insan" cəmiyyətin əsas iştirakçısı olub toplum halında "ağıllı cəmiyyət"i formalaşdırır. "Ağıllı insan" dedikdə, şüurlu, təşəbbüskarlığı və yaradıcılığı yüksək, həyatı boyunca öyrənən, İKT-ni həyatına daxil etmiş, sosial kapitalın əsas elementi və şəhər həyatının mərkəz nöqtəsi olan bir fərd kimi başa düşülür. "Ağıllı insanlar" müəyyən bir düşüncəyə və xarakterə malik olurlar. "Ağıllı insanlar" peşəkar olaraq etdikləri bütün işləri mükəmməl yerinə yetirirlər. Yüksək insani inkişaf indeksinə malik bu şəxslər ömrü boyunca öyrənməyi və e-təhsil modellərindən faydalanmağı üstün tuturlar. Onlar açıq fikirli, kosmopolit, bütün mədəniyyətlərə və dəyərlərə hörmət edən olurlar. "Ağıllı insanlar" sağlam həyat tərzi sürməklə bərabər, şəhərlərin dayanıqlı inkişafında aktiv iştirak edirlər [5].

Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, hökümətlər şəhərlərin qlobal miqyasda bir-biriləri ilə qarşılıqlı rəqabət aparmasını, şəhər sakinlərinin sosial rifahının yüksəldilməsini davamlı şəkildə təmin etmək üçün daim yeni texnologiyaların və innovativ yanaşmaların tətbiqinə ehtiyac duyurlar. Hökümətlər "ağıllı şəhər" konsepsiyalarından istifadə etməklə şəhərlərin mövcud və gələcək problemlərini sistematik, çevik və davamlı şəkildə müəyyənləşdirmək və onları qabaqlamaq üçün çalışırlar. Eyni zamanda, şəhərlərdəki təşkilati strukturlar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etməklə inteqrasiya olunmuş, bütünləşmiş xidmət göstərilməsini və innovasiya potansialını üzə çıxarmağı hədəfləyirlər.

"Ağıllı şəhər" konsepsiyaları təşkilati dəyişikliklərlə birlikdə texnologiya və məlumatların innovativ istifadəsinin başlıca məsələlərini həll edir ki, bu da gələcəkdə şəhərlər üçün müxtəlif dinamik şəhər baxışlarını daha səmərəli, effektiv və davamlı şəkildə təqdim etməyə kömək edir. Bütün bu sadalananlar qlobal miqyasda, rəqabətli mühit daxilində geriyə qalmamaq və eyni zamanda, öz vətəndaşlarının rahatlığının təminatı üçün "ağıllı şəhər" konsepsiyalarından istifadəni dövlətlər üçün zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Batal. M.S. Nesnelerin interneti (IOT) tabanlı akıllı şehir teknolojileri ve en iyi uygulamalar. Uluslarası Sunhıll Üniversitesi. İstanbul: 2017, 3-5 səh.
2. Giffinger., Fertner R., Kramar C., Klasek H., Milanovic R.P., Meijers N. Smart cities- ranking of European medium-sized cities. Vienna University of Technology. Vienna: 2007, 1-28 p.
3. Kaygısız Ü., Aydın S.Z. Yönetişimde yeni bir ufuk olarak akıllı kentler. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Burdur: 2017, 56-81 səh.
4. Örselli E., Akbay C. Teknoloji ve kent yaşamında dönüşüm: Akıllı kentler. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi. Türkiyə: 2019, 228-241 səh.
5. https://www.akillisehirler.gov.tr - "2020-2023 Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı" portalı.

Fidan ƏHMƏDZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
fidanehmedzade99@gmail.com

MEHMANXANALARIN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ KADRLARIN KVALİFİKASİYANIN VƏ YENİ PROQRAMLARIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ TEXNOLOGİYALARI

TECHNOLOGIES OF PERSONNEL QUALIFICATION AND APPLICATION OF NEW PROGRAMS IN IMPROVING THE QUALITY OF HOTELS

ТЕХНОЛОГИИ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕРСОНАЛА И ПРИМЕНЕНИЕ НОВЫХ ПРОГРАММ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ГОСТИНИЦ

Xülasə: Məqalə mehmanxanaların keyfiyyətinin yüksəldirilməsində kadrların kvalifikasiyasının və yeni proqramların tətbiq edilməsinə həsr olunmuşdur. Mehmanxanalarda istehsal fəaliyyətində bazar tələbləri nəzərə alınmaqla məhsulların istehsalı, işlərin görülməsi və xidmətlər göstərilməsi prosesində işçilərlə işləyən personallar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin məzmunu, metodu və ardıcıllığı mühim məsələ olaraq götürülür. Bu baxımdan keyfiyyətli xidməti təmin etmək məqsədilə kvalifikasiyanın tətbiq olunması qonaqpərvərlik sənayesində vacib amil olaraq götürülür.
Açar sözlər: kvalifikasiya, personal, idarəetmə, texnologiya, metod.

Abstract: The article is devoted to the promotion of staff qualification and new programs in improving the quality of hotels. In the production activities of hotels, in the process of producing products, doing business and providing services, the content, method and order of the interaction between the employee and the staff are considered as an important issue, taking into account the market requirements. In this context, qualification practice is seen as an important factor in the accommodation sector in order to provide quality service.
Keywords: qualification, personnel, management, technology, method

Резюме: Статья посвящена повышению квалификации персонала и новым программам повышения качества гостиниц. В производственной деятельности гостиниц, в процессе производства продукции, ведения бизнеса и оказания услуг содержание, способ и порядок взаимодействия работника и персонала рассматриваются как важный вопрос с учетом требований рынка. В этом контексте квалификационная практика рассматривается как важный фактор в сфере размещения для предоставления качественных услуг.
Ключевые слова: квалификация, кадры, управление, технология, метод

Məqsəd. İlk olaraq qarşıya qoyulan əsas məqsəd və vəzifə qonaqpərvəlik sənayesində bütün peşələr üzrə *kvalifikasiyanın tətbiq edilməsi məhz otelçilik sahəsində keyfiyyətin yüksəldilməsinə təmin ediləcək ən vacib addımlardan biri olmaqla yanaşı, həm də yeni innovasiya baxımından texnologiya olaraq qəbul edilə bilər.*

Ölkəmizdə potensial turistlərin cəlb olunması, mehmanxanalarda keyfiyyətli xidməti təmin etmək məqsədilə yeni perspektivlərin tətbiq olunması ən vacib qarşıya qoyulan prorietlərdən biridir. Bunları nəzərə alaraq ilk öncə ölkə ərazisinə gələn turistlərin məqsədlərinə uyğun olaraq xidmətlərin təklifi vacibdir. Təbii ki, artıq texnologiya dövründə yaşadığımızdan qonaqlar sürətli xidmətləri üstün tutduğundan yeni innovasiyaların təmin edilməsi qaçılmazdır, həm paytaxda, həm də regionlarda. Dövlət

Statistika komitəsinin verdiyi məlumatlara əsasən Azərbaycana gəlmiş əcnəbi turistlərin səfərinin məqsədi bu şəkildə əks edilmişdir:

- Müalicə məqsədilə -1,8%
- Dini ziarət-0,2%
- Qohumları, dostlara baş çəkmək-21,8%
- İşgüzar məqsədlər 42,6%
- İstirahət, əyləncə məqsədilə-28,7%
- Digər məqsədlı-4,9%

Verilən faizlərdən aydın şəkildə görmək mümkündür ki, daha çox üstünlük işgüzar məqsədlə gələn turistlər tutmaqdadır. Bununla bağlı olaraq mehmanxanalarda yeni məhsullar, innovasialar tətbiq etmək onların və həmçinin digər turistlərin loyallığın artmasına, eyni zamanda inkişaf istiqamətində müsbət nəticələr əldə etmiş olarıq. Azərbaycanda qonaqpərvərlik sənayesinin dayanaqlı inkişafını təmin etmək, gələcək perspektivlərinin reallaşdırılması üçün ilk öncə ölkəmizin, regionlarımızın müsbət imicinin formalaşdırılması, adət-ənənələrimizin təşviq edilməsi, həm yerli, həm xarici turistlərin cəlb olunmasında informasiya vasitələrinin genişləndirilməsi, beynəlxalq səviyyədə uğurlu marketinq strategiyasının tətbiqi, konfrans və sərgilərin keçirilməsi, xarici əməkdaşlıqların gücləndirilməsi, milli və beynəlxalq standartların qaydalı olaraq tətbiqini həyata keçirmək və nəzarəti gücləndirmək ən mühim məqsədlər olaraq qarşıya qoyulmalıdır.

Üsul. *Personalların* müvafiq *kvalifikasiyaya və* standartlara uyğun olaraq qiymətləndirilməsi və onların rəsmi olaraq təsdiqetmə prosesindən keçməsi öz işlərində olan peşəkarlığının yoxlanması nəticəsində, müxləlif proqram və təlimlərdə iştirak etməsi ixtisaslaşmağa vadar etməklə yanaşı, mehmanxanalarda qonaqlara göstərilən xidmətin keyfiyyətinə müsbət rol oynayacaqdır. Bununla bağlı olaraq qonaqpərvərlik sənayesində şöbələr üzrə bütün işçilərin menecerlər, ofisianlar, qənnaçılar, barmen, aşpazlar və s. bu prosesdən keçməsi qaçılmazdır. Nəzərə alsaq ki, hər il minlərlə tələbə bu sahə üzrə təhsillərini bitirərək, iş yerlərinə müraciət edirlər və onların işlə təmin etmək və işləyən personalların *kvalifikasiyanın keçirilməsi bu sahə üzrə nə dərəcədə uyğun olması gələcəkdə yaranacaq problemlərin qarşısını alacaqdır. İlk öncə peşə təhsillərinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməli, daha sonra qiymətləndirmə sonunda bu kvalifikasiyadan keçməyən şəxslər peşə hazırlığı təlimlərinə qoşulmalıdır. Əks halda əgər bu təlimlərə qoşulmayan gələcək işçilərə sertifikatların verilməməsi və öz ixtisası üzrə işlə təmin olunmasının qarşısını almaq lazımdır.*

Bununla bağlı olaraq 2021-ci ildə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən peşə və kvalifikasiya standartlarının reyestri istifadəyə verilib. Reyestrdə Nazirliyin ötən il hazırladığı 300 standart əhatə olunub. Bu standartlar əsas məqsədi işçinin müvafiq peşə və ixtisas üzrə yerinə yetirməli olduğu işin məzmununa və əmək şəraitinə qoyulan minimum tələblərin məcmusundan ibarətdir. Əsas qarşıya qoyulan vəzifə bazarın tələbini öyrənmək və bu istiqamətdə həmin şəxslərə təlimlərin keçirilməsi, yeni üsul və innovasiaların tətbiqini tətbiq etməkdir [3].

DAİR Hotellər və Restoranlar Assosiasiyası 2011-ci ildən etibarən qonaqpərvərlik və turizm sahələrində peşə təhsili təklif edən AHEC Azərbaycan Qonaqpərvərlik Tədris Mərkəzi vasitəsilə ölkədə peşə standartları, peşə sahəsində sertifikatlaşma, peşə ixtisasının verilməsi və ixtisas artırma istiqamətlərində fəaliyyət göstərməkdədir. Burada əsasən F&B, Housekeeping və Front office üç istiqamətdə qənnaçı, şirniyyatçı, barmen, xadimə peşələri üzrə təlim proqramı tətbiq edilməkdədir. Keçirdiyim anket sorğusunda Samir Dübəndidən əldə etdiyim məlumatlara əsasən Samir müəllim bildirmişdir ki, ınnovasiya baxımından ölkəmizdə tətbiq olunan yeganə tədris metodikası məhz bu təlim proqramında həyata keçirilir. Təlim proqramı- DUO tədqiqatçının sosial, təhsil baxımından inkişafı təmin etmək məqsədilə bu istiqamətdə tədqiqat proseslərinin həyata keçirməkdir. Bu təlim proqramının keçirilməsində əsas məqsəd ölkəmizdə təhsil və işçi arasında bir körpü yaratmaqdır, hansı ki, bu gələcəkdə aparılacaq kvalifikasiya proseslərində əsas rol oynamaqdadır. Assosiasiyanın 300-dən çox şirkətlə əməkdaşlığı vardır. Təlimlər bu sahədə peşəkar olan mütəxəssislər tərəfindən keçirilir və həmçinin onlara ölkə xaricində mübadilə proqramında iştirak etmək şansıda yaradılır.

Təlim proqramı peşə ixtisasından asılı olaraq 2 ay və ya 1 ay yarım keçirilir, qruplarda əsasən iştirakçıların sayı 16-22 nəfər olaraq təşkil edir, materiallar iştirakçılara elektron olaraq göndərilir, və onlara dərs prosesində keçirilən materiallar təqdimat formasında təqdim edilir, bu da artıq yeni üsulların tətbiq olunması deməkdir. Proqramın birinci hissəsində qonaqpərvərlik sahəsindəki standartlar, bu sahənin ümumi anlayışları onlara ötürülür, daha sonra onların ixtisas bilikləri təlim proqramı sonunda test, yazılı və ya şifahi olaraq qiymətləndirilir. Həmçinin məsləhət saatları təşkil edilir və uğurla bitirən şəxslər sertifikatla təmin edilir. Samir Dübəndinin bildirdi ki, təlimin sonunda iştirakçıların 70% işlə təmin edilir, və bu günə qədər təlim proqramına 600-dən çox iştirakçı qatılmışdır, bu da 60% məşğullun təmin edilməsi deməkdir.

Azərbaycan Turizm Agentliyindən əldə etdiyim məlumatlara əsasən mehmanxana xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə DTA və ATB tərəfindən görülən innovativ işlər haqqında verdikləri məlumatlara görə —Turizm sənayesinin nümayəndələrinin təlim ehtiyyacları əsasında ATB-nin nəznində fəaliyyət göstərən Turizm Təlim və Sertifikasiya mərkəzi tərəfindən mütəmadi təlim modulları hazırlanır və təlimlər keçirilməkdədir. Bundan əlavə ölkə ərazisinə gələn turistlərin səfər etdikləri region haqqında məlumatlılığının artırılması məqsədilə Dövlət Turizm Agentliyi və Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən ziyarətçi xəritələri hazırlanmışdır, hansıki, bu xəritələrdə aqroturizm subyektləri öz əksini tapmışdır.

Əlavə olaraq mehmanxana sənayesinin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malik olan konsorsiyumların adını çəkə bilərik (iki və daha artıq müəssisənin eyni bir məqsədi həyata keçirmək üçün lazım olan maliyyə ehtiyacı baxımından müvəqqəti etdikləri əməkdaşlıq). Bu sistemə abunə olan ölkə daxilində fəaliyyət göstərən mehmanxanalar dünya bazarında çıxış edə bildiyi kimi, beynəlxalq mehmanxana şəbəkələri də hədəf bazarlarını bu yolla genişləndirə bilərlər [1, s.252].

Nəticə*:* Hər bir sahədə artan istehlakçı sayı birbaşa istehsalçının həyata keçirdiyi peşəkar fəaliyyətlə bağlıdır, bu da öz növbəsində müştəri loyallığının formalaşması, peşə biliklərinin daha dərindən sahib olunmasına təkan verəcək vacib amillərdən biridir. Çünki hər bir personal qonaqların məmnun yola salınması, onların xoş qarşılanmasında, xidmətin keyfiyyətinin təmin edilməsində məsuliyyət daşıyır və bu baxımdan *mehmanxanaların keyfiyyətinin yüksəldilməsində kadrların* kvalıfikasıyanın və yeni proqramların tətbıq edılməsı texnologiyaları vacib amillər olaraq qəbul edilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Orhan Batman, Otel işletmeleri yönetimi, Adapazarı, 2014
2. https://travelnews.az/2017/12/09/samir-dubendi-il%c9%99-uz-uze-qeyri-resmi-hisse/
3. https://www.sosial.gov.az/post_433504

İnci ABDULLAYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
inciabdullayeva99@gmail.com

WORLD EXPERIENCE ON STAFF TRAINING FOR THE TOURISM INDUSTRY

TURİZM SƏNAYESİ ÜÇÜN KADR HAZIRLIĞI ÜZRƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

МИРОВОЙ ОПЫТ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ДЛЯ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА

Abstract: The neglect of tourism education (staff training) and many problems encountered at each level, the content of which is different from each other, equates to a series of problems. This results in a very low level of basic and professional education of personnel working in the sector. However, obtaining the highest benefits from the tourism industry is possible only with an effective, high-quality and widespread basic and vocational tourism education system.

In this study, the reasons for requiring tourism education in the world and the status of basic and professional education of workers in the tourism sector have been disclosed, general problems of tourism education and ways to solve these problems have been determined.

As a result, the unique characteristics of tourism products and services and the individual contributions of the employee to the quality of the service make it necessary for the education provided to these people to be of high quality. Now, instead of complaining about the ongoing problems in world tourism education, it is necessary to implement their urgent solutions, closely monitor the steps taken and developments in world tourism education technology.

Keywords: tourism, education, tourism education, professional education.

Xülasə: Turizm təhsilinə (kadr hazırlığı) əhəmiyyət verilməməsi və hər səviyyədə rast gəlinən, məzmunu bir-birindən fərqli olan bir çox problemlər silsiləsini bərabəridnə gətirir. Bu, sektorda çalışan kadrların əsas və peşə təhsilinin çox aşağı səviyyədə olması ilə nəticələnir. Bununla belə, turizm sənayesindən ən yüksək fayda əldə etmək yalnız effektiv, yüksək keyfiyyətli və geniş yayılmış əsas və peşə turizm təhsili sistemi ilə mümkündür.

Bu araşdırmada dünyada turizm təhsili tələb edən səbəblər və turizm sektorunda çalışanların əsas və peşə təhsili statusu açıqlanmış, turizm təhsilinin ümumi problemləri və bu problemlərin həlli yolları müəyyən edilmişdir.

Nəticə etibarıyla, turizm məhsullarının və xidmətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və işçinin xidmətin keyfiyyətinə fərdi töhfələri bu insanlara verilən təhsilin yüksək keyfiyyətli olmasını zəruri edir. İndi dünya turizm təhsilində davam edən problemlərdən şikayət etmək yerinə onların təxirəsalınmaz həllərini həyata keçirmək, atılan addımları və dünya turizm təhsil texnologiyasındakı inkişafları yaxından izləmək lazımdır.

Açar sözlər: turizm, təhsil, turizm təhsili, peşə təhsili.

Абстракт: Пренебрежение туристским образованием (подготовкой кадров) и множество проблем, возникающих на каждом уровне, содержание которых отличается друг от друга, приравнивается к ряду проблем. Это приводит к очень низкому уровню базового и профессионального образования персонала, работающего в отрасли. Однако получение наибольшей выгоды от индустрии туризма возможно только при наличии эффективной, качественной и широко распространенной системы базового и профессионального туристского образования.

В данном исследовании раскрыты причины востребованности туристского образования в мире и состояние базового и профессионального образования работников сферы туризма, определены общие проблемы туристского образования и пути решения этих проблем.

В результате уникальные характеристики туристических продуктов и услуг и индивидуальный вклад работника в качество обслуживания делают необходимым, чтобы образование, предоставляемое этим людям, было качественным. Теперь вместо того, чтобы сетовать на текущие проблемы в мировом туристском образовании, необходимо внедрять их неотложные решения, внимательно следить за предпринимаемыми шагами и развитием технологий мирового туристского образования.

Ключевые слова: туризм, образование, туристическое образование, профессиональное образование.

INTRODUCTION

As a result of the cooperation and interaction of countries with each other, it seems that different conditions have arisen in the field of production, as in any other area. In globalized economies, countries need skilled labor to ensure development and sustainability. To obtain this qualified workforce, it is necessary to ensure the mobility of the workforce. Today, amid the growing demand for Labor, the importance of international student mobility has become undeniable. Due to the influence of international student mobility, significant changes have occurred in many economic, social and cultural areas. One of the areas in which these changes have manifested themselves the most has been the education sector.

Radical changes in education, such as the concept of university and higher education services, have indirectly contributed to the emergence of international education and educational tourism. During this period, each country has international higher education institutions that will support the process of development and sustainability in tourism and contribute to educational tourism.

In addition, it is expected that, together with the policies aimed at the development of existing human capital, educated and qualified personnel will come to the country, making additional contributions to technological development and the country's economy. As an alternative type of tourism, educational tourism has also contributed to the economy of countries in recent years. Educational tourism is a type of tourism that occurs when people travel to a country different from their own, with the aim of improving themselves in a certain area, obtaining new information and advancing their careers or carrying out scientific research.

Today, educational tourism includes practice, theoretical training, congresses and seminars, exchange of students and teaching staff (ERASMUS - FARABI, etc. it consists of educational activities such as). Educational tourism is not affected by seasonal factors such as normal tourism. This type of tourism increases the economic well-being of the country visited for educational purposes and contributes to its economy.

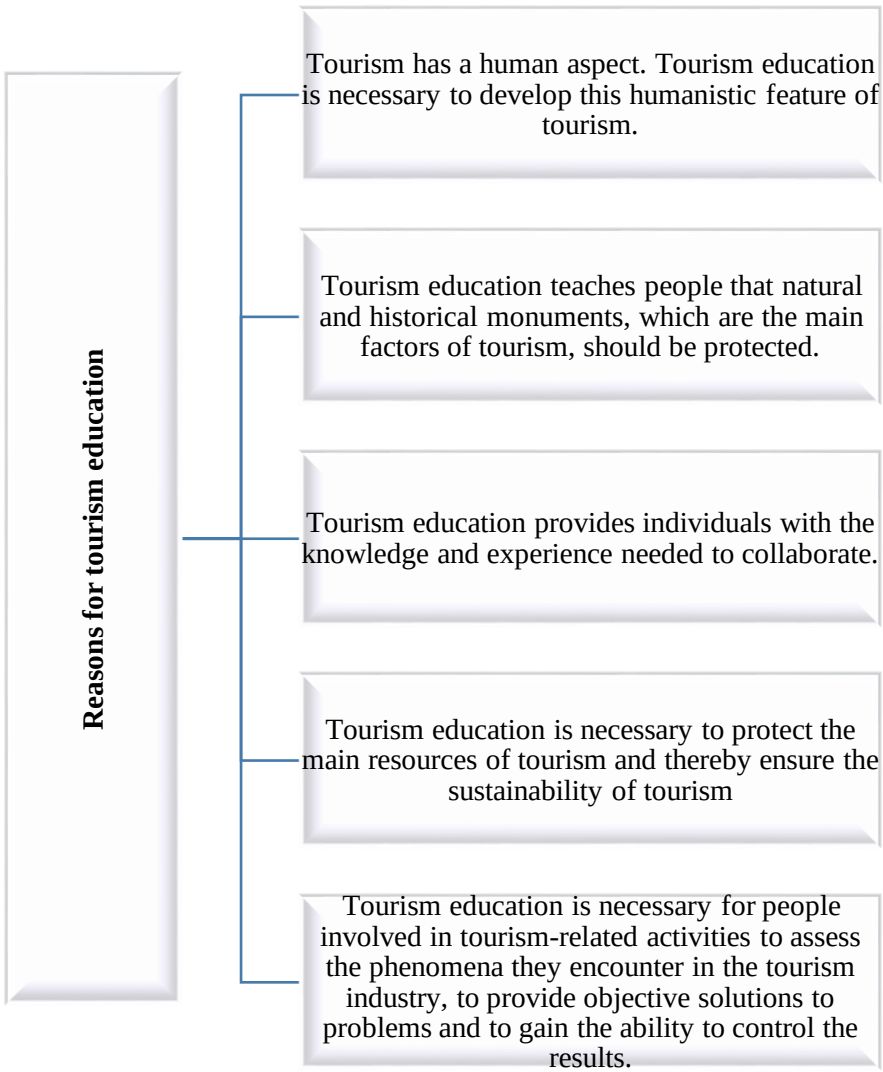
Within the framework of educational tourism, the stay of a large number of foreign students from different countries for more than one year during their studies will make a significant contribution to the country's economy, international scientific cooperation and culture. In addition, in order for the higher education system to achieve global competitiveness, international students and teachers must be in a central position.

REASONS FOR EDUCATION AND TRAINING IN THE TOURISM SECTO

Education contributes significantly to economic growth by developing a skilled workforce with the knowledge and skills required by the industry and service sector and by making workers more productive. Tourism training-is a set of research conducted to prepare a non-specialized or semi-specialized workforce for jobs that require experience and are of a special nature.

The reasons for tourism education are summarized below [1, p.35]:

Diagram 1: Reasons for tourism education

Source: [4, s.24]

Tourism vocational training-it is important for the tourism sector to prepare individuals with or without experience in tourism, equip them with knowledge and skills that will meet the expectations of the sector, and involve them in the tourism sector. In addition, tourism vocational training is education that provides a wide variety of disciplines, from theoretical and practical learning to professional ethics and basic principles of the profession, and which must be provided for a specific job [5, p.21].

The main goal of education is to improve the knowledge and skills of people, to bring them into society as good citizens. Since tourism is a service area like all other professions, its content and characteristics must be studied within the framework of the relevant curriculum and tourism education must be evaluated in general education.

Tourists want to know and understand the country or region they are going to. People living in the region or country where the tourist travels should have an appropriate attitude towards this purpose, be understanding and respectful towards the tourist. This is only possible by educating the public on tourism [4, p.30].

That is, the purpose of tourism education is to increase tourism awareness in the public, increase productivity in the labor-based tourism sector, provide professional knowledge and behavior to the personnel providing direct services to tourists, and create a balance between the competence, skills and responsibilities of the personnel.

In the tourism sector, there are many reasons that require tourism training at all levels, from the most prestigious level to the lower level, in the long process that extends from planning work to the provision of tourist goods and services to tourists.

German scientist Sezg M. According to (1995) the objectives of tourism education can be listed as follows:

Establishing theoretical and practical contacts through education, contributing to the development of the tourism sector.

Providing qualified personnel trained in the tourism sector, explaining the place and importance of tourism in the development of the economy, creating positive tourism awareness in citizens, ensuring the professional formation of employees in the tourism sector.

Improving the knowledge and skills of employees in tourism businesses, increasing people's interest in tourism.

To train qualified tourism instructors.

KEY POINTS IN TOURISM EDUCATION IN WORLD EXPERIENCE

Undoubtedly, there are many problems encountered at each level of tourism education and their content is different from each other. Instead of accepting and living with existing problems, everyone has a responsibility to do their best to develop effective solutions that will eliminate them.

In order for the domestic and international tourism movement in the country to develop and fully fulfill its functions, public support and assistance, as well as effective professional tourism education, are essential.

In accordance with this, the mandatory basic tourism knowledge courses taught as electives for two hours per week in each of the classical educational levels that provide general cultural education will create a solid tourism infrastructure.

Increasing technical skills related to the profession is one of the goals of these educational institutions. These traits that will be imparted to the students will allow them to balance their authority and responsibilities, while also improving their problem-solving skills. Students who have graduated from higher education institutions related to tourism should have special knowledge and skills related to this subject [2, p.13].

The solution to the informal labor market of tourism in China is a learning methodology in which online education helps expand the way people learn. To create value-added jobs and empower young leaders, an early-start education model can be developed in China by helping children understand the importance of tourism to society and incorporating tourism and hospitality-related skills into the curriculum. Additionally, in developing countries where tourism is part of a public policy strategy to become a relevant economic sector, high school students should have access to tourism-related electives that enable them to create their own businesses and learn how the industry is connected.

In most cases, it comes from other areas of knowledge that we study in elementary school, such as social studies, mathematics, languages, economics, art, etc. in contrast, it complements tourism education.

According to the German experience, in addition to professional knowledge and skills, with the education provided to the student, behaviors containing values such as love, respect, honesty, and tolerance should be acquired and tourism awareness should be inculcated.

Providing equal and honest service to tourists in England is paramount. According to England's experience, first of all, relevant faculties and colleges should create an opportunity for "Experience-based education" and should not open educational institutions that do not have experience hotels, and should give importance to quality rather than quantity.

Tourism education at the faculty level in Turkey should be supported by intensive practical training with an understanding that does not fall into excessive theory. In addition to the main courses, a large block of elective courses should be created in this academic education, which will allow students to turn to the field of study provided in the tourism sector according to their abilities and personal desires. Thus, tourism education and training in colleges should be based on more practical goals, real information and applications.

In Turkish tourism, the Ministry of Culture and Tourism should prepare qualified personnel to meet the needs of the sector with the courses it opens. Tourism Education Centers (TUREM) should be reopened to adapt to the conditions of the times, arrangements should be made to follow tourism developments and more emphasis should be placed on experience. Special attention should be paid to "Professional tourism guidance" courses [3, p.255]. Again, the ministry should pay attention to the "Work Training" courses and expand its scope to reach all tourism businesses as much as possible. And the legislator should make the necessary legal arrangements so that the personnel working in tourism enterprises consist only of people who have received professional education.

Of course, the condition of working in the tourism sector and receiving certain professional education will greatly increase the quality of Turkish tourism. Again, the legislative sector should mediate the establishment of close cooperation between the tourism education institutions, the methods that will allow students and teachers to open to the business world, and the use of professionals as master trainers in tourism education should be developed.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

There are dizzying developments and advances in the scientific and technical field in the world. Knowledge has become the most valuable capital that changes the crust of the world. Obtaining, processing and finally producing information from information is possible only with an effective, efficient and quality education system that does not overlook the developing technology. In general, the countries that have this education system should ensure their strong and bright future from the social, political and economic point of view.

When the amount of income obtained from tourism is compared, it is seen that it is not where it deserves. The most important reason for this situation is that basic and professional tourism education is not given due importance, effective and permanent solutions to existing problems cannot be found.

The problems and insufficiency of tourism education are obvious. Although the solution is clear, this situation has been going on for a long time. From the past to the present day, various organizations and individuals have been developing ideas, putting forward opinions, and preparing solutions. Nevertheless, it is impossible to completely eliminate the existing problems, and these problems often intensify and lead to the emergence of new problems. In that case, all individuals and institutions are obliged to do their best in cooperation without shirking responsibility.

According to the World Tourism Organization (WTO), tourism in the world will increase by 5.5% by 2025. The tourism sector, which is considered as the driving force of the economy of the future, should focus on solving the current sector problems in order to meet the needs of the demand directed to it and realize the national benefits.

The unique characteristics of tourism products and services and the individual contribution of the employee to the quality of the service make it necessary for the education provided to these people to be of high quality. Now, instead of complaining about the ongoing problems in world tourism education, it is necessary to implement their urgent solutions, closely monitor the steps taken and developments in world tourism education technology.

References

1. Baloglu, Z. (2020). Educational Problems in Turkey and Suggestions for Structural Adjustment to Change. TUSIAD Publications, Istanbul, 440 p.
2. Benson, C.S. (2017). "The planning of vocational education". Economics of Education Research and Studies (Ed. George Psacharopoulos) Pergamon Press, Headington Hill Hall, 325 p.
3. Cimat A., Bahar O. (2019). An evaluation on the place and importance of the tourism sector in the Turkish economy. Akdeniz İ.İ.B.F. Magazine. (6): 455 p.
4. Gündüz, H. (2020) What is the role and importance of education in industrialization? Turkish education and problems in the industrialization process. Ankara: Turkish Education Association XV. Education Meeting 28-29 November, 423 p.
5. Regular, N. (2016). Employment Problem and Trained Labor Need in Industry. Statement of the Ministry of State of the Republic of Turkey, International Employment and Vocational-Technical Education Symposium, 6–9 October, Ankara, 423 p.

BÖLMƏ 3
İDARƏETMƏDƏ MİLLİ DƏYƏRLƏR

Ülviyyə BAXŞƏLİYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi
ulviyya.bakhshaliyeva@atmu.edu.az

NAXÇIVAN REGİONUNUN TARİXİ-MƏDƏNİ TURİZM ABİDƏLƏRİ

HİSTORİCAL AND CULTURAL TOURİST MONUMENTS OF THE NAKHCHİVAN REGİON

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ТУРИСТИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ НАХИЧЕВАНСКОГО РЕГИОНА

Xülasə: Naxçıvan Muxtar Respublikası böyük turizm potensialına malikdir. Rayonda dünya, dövlət və yerli əhəmiyyətli 1162 tarixi-mədəni abidələr var. Onların arasında Möminə xatun türbəsi, Yusif Quseyr oğlu türbəsi, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı, Əlincə qalası və bir çox başqa yerləri qeyd etmək lazımdır. Naxçıvanın abidələri bu qədim diyarın tarixi keçmişini saxlamaqla yanaşı, turizmin inkişafında da mühüm rol oynayır.
Açar sözlər: tarixi-mədəni abidələr, Naxçıvanın turistik potensialı, turizm

Abstract: The Nakhchivan Autonomous Republic has a great tourism potential. There are 1162 historical and cultural monuments of world, state and local significance in the region. Among them, it should be noted such as the tomb of Momin Khatun, the tomb of Yusif Quseir oglu, the shrine of Ashabi Kahf, the fortress of Alinja and many others. The monuments of Nakhchivan not only keep the historical past of this ancient region, but also play an important role in the development of tourism.
Keywords: historical and cultural monuments, tourism potential of Nakhchivan, tourism

Абстракт: Нахчыванская Автономная Республика обладает большим туристическим потенциалом. В регионе насчитывается 1162 историко-культурных памятника мирового, государственного и местного значения. Среди них нужно отметить такие, как гробница Момина Хатун, гробница Юсиф Кусейр оглу, святыня Асхаби Кахф, крепость Алинджа и многие другие. Памятники Нахчывана не только хранят историческое прошлое этого древнего края, но и играют важную роль в развитии туризма.
Ключевые слова: историко-культурные памятники, туристический потенциал Нахчывана, туризм

Нахчыван, одно из древнейших мест поселения людей и культурных центров Азербайджана, а также мира, известен как место, привлекающее путешественников, ученых и исследователей древними поселениями с тысячелетней историей. Пещеры, замки, поселения, наскальные рисунки, каменные статуи баранов и гробницы на территории нашей страны свидетельствуют о древности истории и культуры этой земли.

В Нахчыване, отличающемся своей древней, богатой историей и природой, уделяют особое внимание развитию туризма, который является одной из самых прибыльных и интенсивно развивающихся отраслей. Действительно, этот регион обладает значительным туристическим потенциалом. Созданная здесь инфраструктура позволяет увеличить количество туристов, посещающих автономную республику. Зелень, чистота, благоустройство и опрятность

Нахчывана, изумительные ландшафты и свежий воздух завораживают приезжающих сюда людей. Успешные социально-экономические реформы, проведенные в автономной республике, уже превратили туризм в развивающуюся отрасль. В последние годы реставрация памятников истории и культуры, реконструкция оздоровительных центров, строительство новых гостиниц и баз отдыха, ввод в эксплуатацию современных рекреационных, торговых, сервисных и оздоровительных комплексов в самых отдаленных населенных пунктах, строительство новых дорог привели к динамичному развитию туризма. Сегодня здесь эффективно используется потенциал сельского и зеленого туризма, ведется большая работа по развитию религиозного туризма. Нахчыван обладает большим туристическим потенциалом, и главная цель на сегодняшний день – представить этот потенциал не только всему Азербайджану, но и миру. Сектор туризма находится под пристальным вниманием государства, предпринимаются меры, чтобы вывести туристическую сферу из кризиса, последовавшего за пандемией COVID-19, и привлечь туристов в страну и регионы.

Так недавно при совместной организации Государственного агентства по туризму и Департамента туризма Нахчыванской Автономной Республики был проведён медиа-тур, основной целью которого является демонстрация туристического потенциала Нахчывана, ознакомление широкой аудитории с широким спектром туристического потенциала и туристических достопримечательностей, а также популяризация туристических поездок в регион. Департамент туризма Нахчыванской Автономной Республики совместно с Государственным агентством по туризму подготовил совместный План мероприятий по развитию туризма в Автономной Республике на 2020-2023 годы. Основной целью плана действий является увеличение числа иностранных и отечественных туристов, посещающих НАР за счет развития различных видов туристических продуктов и развития инфраструктуры. Нахчыван богат возможностями летнего и зимнего туризма, в регионе имеются достаточные ресурсы для развития экологического, природного, гастрономического, культурного и оздоровительного туризма. Одной из главных задач на будущее является продвижение Нахчывана как направления на целевых рынках и улучшение воздушного сообщения с международными рынками. Сегодня Государственное агентство по туризму изучает не только туристический потенциал, но и культурное наследие региона. В Нахчыване есть памятники, которые будут включены в предварительный список ЮНЕСКО. В связи с этим будут проведены мероприятия и в дальнейшем будут исследованы мавзолей Момина Хатун и Ордубадский заповедник для включения в этот список.

Большое внимание уделяется также профессиональной подготовке работников сферы туризма Нахчывана. Периодически специалистами проводятся различные семинары, тренинги, которые направлены на усовершенствование знаний и повышение квалификации персонала. В ходе таких учебных мероприятий участникам даётся подробная информация о географии, истории, экономике, искусстве и крупных культурных центрах, музеях, материальных и культурных памятниках истории и архитектуры, находящихся на туристических маршрутах, а также этнографических особенностях проживающего в регионе населения. Участникам подобного рода тренингов разъясняются необходимость владения иностранными языками, умения на высшем уровне вести общение, деловую и межкультурную коммуникацию, важность детального знания географии, истории и культуры страны лицами, осуществляющими деятельность в сфере туризма.

В Нахчыванской Автономной Республике насчитывается 1162 историко-культурных памятника. Из них 58 памятников мирового, 455 государственного и 649 местного значения.
К историко-культурным памятникам относятся:
- Археологические памятники - 663
- Памятники архитектуры - 285
- Памятники монументального искусства - 31

- Исторические памятники - 36
- Святыни - 140
- Памятники природы – 7

Пещера Газма в Нахчыване, религиозно-культурный памятник, святыня «Асхаби-Кахф», пещера Килит, Культепе I и II, Хараба Гилан, гора Гуюлу, комплекс гробниц Гарабахлар, гробницы Момина Хатун, Юсиф Кусейр оглы, Гюлистан, крепость Алинджа, Гызылбурун, Гызгала, гора Овчулар, Оглангала, Халадж, Нахчывангала, Хачадаг, Дуздаг, Батабат, крепость Бабек, Давабойну и сотни других исторических памятников - наша историческая память.

Исследования последних лет показывают, что Нахчыван был одним из главных центров человеческой цивилизации. Территория Автономной Республики богата материальными памятниками культуры разных периодов. Многоводные реки, плодородные земли, выгодное географическое положение, залежи полезных ископаемых обеспечили раннее заселение этой местности древними земледельческими и скотоводческими племенами. Эта территория была заселена с каменного века, здесь были заложены основы древнего земледелия. Исследования подтверждают, что нынешнее население Нахчывана является потомком древних племен, поселившихся в этой местности тысячи лет назад.

Распоряжение Председателя Верховного Собрания Нахчыванской Автономной Республики «Об организации охраны и паспортизации памятников истории и культуры на территории Нахчыванской Автономной Республики» от 6 декабря 2005 года заложило основу для важного этапа в изучении памятников истории и культуры, более 1200 памятников были взяты на учёт и сертифицированы. В регистрации и изучении памятников также принимали участие члены международных экспедиций. При участии сотрудников Университета Джорджии США проводились раскопки в 1-м Культапе, II Культапе, I Махта Культапе, на холмах Овчулар, Нахчыван, Учан Агыл, Оглангала, Гызгала и других памятниках, совместными исследованиями были изучены исторические и культурные памятники в долине Арпачай. По результатам исследования был создан специальный веб-сайт, на этих сайтах представлена информация об исторических и культурных памятниках Нахчывана. Обнаруженное в 2017 году поселение Нахчывантепе, было исследовано и дало важные результаты для изучения нашей древней культуры, в том числе истории города Нахчыван. В ходе исследований, проведенных Нахчыванским отделением Национальной академии наук Азербайджана совместно с сотрудниками Нахчыванского государственного университета, были взяты на учёт археологические памятники мирового и национального значения, книги, архитектурные памятники, в том числе десятки бань, мостов и мечетей. Среди этих памятников зарегистрированные в Шарурском районе II Девичья башня, обнаруженный в Бабекском районе в окрестностях села Бузгов относящийся к Раннему Бронзовому периоду поселение Ховузлу, расположенный в непосредственной близости от деревни Гарабаглар Кянгярлинского района I Бязякли, II Бязякли, рядом с селом Чалхангала башни Гырмызыдаш, мосты в сёлах Бист и Аляхи Ордубадского района.

За последние годы на этой древней земле вторую жизнь обрели более 70 памятников. Председатель Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики подписал следующие Распоряжения: в 2006 г. «О восстановлении гробницы пророка Ноя в Нахчыване», в 2010 г. «О создании Государственного историко-архитектурного музея «Ханский дворец», в 2013 г. «О создании Историко-архитектурного музейного комплекса «Нахчывангала», в 2014 г. «О восстановлении исторического памятника «Алинджагала» в Джульфинском районе», в 2015 г. «О восстановлении и изучении мавзолея Гюлистан», в 2016 г. «О восстановлении и изучении комплекса мавзолеев Гарабахлар». Подписанные им указы являются государственными документами, имеющими важное значение для изучения и пропаганды нашей истории и культурного наследия. Были отреставрированы Комплекс гробниц Гарабахлар XII-XIV веков в Кенгерлинском районе, Восточная баня XVIII-XIX веков в селе Енгиджа Шарурского района,

памятник Имамзаде XVIII века в селе Нехрам Бабекского района, Комплекс Имамзаде XVIII века в Нахчыване, Казанский мост - памятник архитектуры XVII века. Была капитально отреставрирована гробница XII века Юсифа Кусейир оглу в Нахчыване. Кроме того, в последние годы на древней земле Нахчывана построены и сданы в эксплуатацию мечети с великолепными памятниками турецко-исламского зодчества.

В автономной республике принимаются последовательные меры по изучению наших памятников, популяризации нашей культуры в международном масштабе. Были проведены международные симпозиумы и конференции на темы: в 1996 г. «Нахчыван в международных источниках», в 2009 г. «Пророк Ной, Всемирный потоп и Нахчыван», в 2011 г. «Нахчыван: как первое место заселения и градостроительства», в 2012 г. «Нахчыван: первый город и Дуздаг», в 2016 году «Нахчыванская крепость: история и современность». Эти симпозиумы дали мощный импульс исследованиям истории, археологии, этнографии и фольклора Нахчывана, организации экспедиций, изданию книг, монографий, учебников и научных статей на различные темы с участием ведущих зарубежных научных учреждений и специалистов.

В археологических экспедициях на территории автономной республики принимают участие археологи из США, Франции, Турции, Венгрии и других стран. На территории Нахчыванской Автономной Республики в 2011-2019 годах работали 9 археологических экспедиций, в том числе две международные экспедиции. Результаты исследований были опубликованы в таких международных журналах, как «Tuba-Ar», «Anatolia Antigua», «Российская археология», «Iranica Antigva» и других. В международном журнале «Tuba-Ar» и в более чем 16 французских СМИ Дуздаг признан старейшим в мире соляным рудником.

В области изучения и популяризации культуры и памятников в автономной республике проделана значительная работа. Издание в 2008 году «Энциклопедии памятников Нахчывана» является важным событием в истории культуры не только Нахчывана, но и Азербайджана в целом. Энциклопедия является бесценным научным источником в плане изучения памятников Нахчывана. Изданные в последние годы: «Исторический атлас Нахчывана», «Пророк Ной, Всемирный потоп и Нахчыван», «Археологические исследования в Нахчыване», «История Нахчывана» многотомник, «Гюлистанская гробница», «Алинджагала», «Гарабахская гробница», «Нахчыванские имамы»., «Нахчыванские бани», «Земля Деде Горгуд Нахчыван: историко-географический и этнографический атлас», «Нахчыван - памятники тюркско-исламской культуры» и многие другие книги - показывают последовательность работ, проделанных в этой области. В связи с объявлением Нахчывана столицей исламской культуры в 2018 году была проделана важная работа, связанная с памятниками тюркско-исламской культуры в Нахчыване, были опубликованы книги «Нахчыванские морозилки», «Нахчыванские бани», «Нахчыванские гробницы», был снят телефильм «Нахчыван: тюркско-исламская культура».

Памятники Нахчывана не только хранят историческое прошлое этого древнего края, но и играют важную роль в повышении туристического потенциала современности. Сегодня Нахчыван является одним из идеальных мест для путешествия с точки зрения исторических памятников и достопримечательностей. Территория автономной республики богата памятниками истории и культуры разных периодов. Нахчыван является колыбелью многих культур, зародившихся на Ближнем Востоке, в том числе гончарных культур Далматепе, Кур-Араз и Боялы. Эти памятники являются незаменимыми образцами материальной культуры, подтверждая, что азербайджанские тюрки с древних времен были коренным народом Нахчывана. Изучение памятников истории и культуры — дело наших ученых, а их охрана — общенародная задача.

ТЮРБЕ ЮСИФА КУСЕЙР ОГЛЫ

Нахчыван, сформировавшийся пять тысяч лет назад как город, прошел большой путь развития, в двенадцатом веке здесь сформировалась Нахчыванская архитектурная школа Азербайджана, были созданы многие историко-архитектурные памятники. Одним из таких

памятников является тюрбе Юсифа Кусейр оглы, построенная в 1162 году на юго-восточной стороне Нахчывана Аджами Абубакр оглы Нахчывани, основателем Нахчыванской школы зодчества. Известный в народе как Купол Атабабы, памятник состоит из подземной и надземной гробниц. Построенная изнутри и снаружи в форме восьмиугольника гробница, покрыта пирамидальным куполом. Гробница Юсифа Кусейр оглу, один из ценнейших образцов тюркско-исламской культуры в Нахчыване, является единственным памятником среди возвышающихся гробниц Азербайджана, верхняя пирамида которого сохранилась до наших дней в совершенно сохранном состоянии.

Из надписи в четыре строки в верхней части входной двери мавзолея видно, что усыпальница была построена в 557 (1162) году по мусульманскому календарю хиджри в память о Юсифе Кусейр оглу. На арке мавзолея начертаны 15-17 аяты суры «Аль-и Имран» Священного Корана, а на арке написаны слова «Деяние строителя Аджами Абубакр оглы Нахчывани».
Территория вокруг гробницы была отремонтирована в 2001 году.

МАВЗОЛЕЙ МОМИНА ХАТУН

Одна из жемчужин восточного зодчества – тюрбе (гробница) Момина Хатун - величественный памятник, находящийся в центре Нахчывана, привлекает внимание туристов и гостей города .

Этот великолепный памятник был построен в 1186 году. В то время Шамсаддин Эльдениз, основатель Атабекского государства Азербайджана, решил построить мавзолей на могиле своей жены Момины Хатун. Мавзолей был построен известным архитектором Аджами Абубакр оглы Нахчывани. Гробница Момина-хатун, одна из самых высоких и изящных в композиционном плане гробниц не только в Азербайджане, но и в исламской архитектуре в целом, состоит из гробницы и наземных частей.

МАВЗОЛЕЙ ГЮЛЮСТАН

Памятник архитектуры находится вблизи села Гюлистан Джульфинского района. Он был построен в 12 веке под влиянием гробницы Момина Хатун. Мавзолей Гюлистан, занимающий особое место среди средневековых азербайджанских архитектурных памятников, иногда упоминается в средневековых источниках как «Разрезанный купол» и отличается от других архитектурных памятников надгробного типа Нахчывана и Азербайджана в целом своей архитектурно-конструктивной структурой. Гробницы, построенные в том же архитектурном стиле, что и мавзолей Гюлистан, широко распространены в других регионах Азербайджана, а также в Анатолии (Турции).

Учитывая историческую и культурную значимость местности, в которой расположены мавзолей и памятник Гюлистан, здесь создан историко-культурный заповедник «Гюлюстан». Заповедник расположен на левом берегу реки Араз.

ТЮРБЕ (ГРОБНИЦА) ПРОРОКА НОЯ

Гробница (VIII-XII вв.) была обнаружена во время археологических раскопок в районе Старая крепость города Нахчывана. С давних времен люди верили, что здесь похоронен пророк Ной. Существует множество легенд о могиле Ноя в Нахчыване. Согласно легенде, во время всемирного потопа корабль пророка Ноя коснулся Хачадага на территории Нахчывана и бросил якорь у подножия горы у пика Пик. Название этого места Гамигая, наличие в этой местности пастбища под названием «Наби юрду» и древнего поселения под названием «Нухдабан» поблизости дают основание предполагать, что мифические сюжеты правдивы. И.Шопен, Дюбуа-де-Монперер, К.А.Никитин, В.М.Сысоев и другие исследователи сообщали, что гробница Ноя находилась в Нахчыване. На основании Распоряжения Председателя Верховного Собрания Нахчыванской Автономной Республики «О восстановлении могилы пророка Ноя в Нахчыване» от 28 июня 2006 года, в 2007-2008 годах древний памятник был восстановлен.

МАВЗОЛЕЙ КИРНА

Этот памятник архитектуры расположен в селе Кирна Джульфинского района. Памятник свидетельствует о том, что Нахчыванская архитектурная школа создала замечательные архитектурно-композиционные приемы в стиле центральных купольных зданий. Общая структура памятника даёт основание предположить, что это усыпальница или мечеть. Здание квадратной формы с двукратным перекрытием и внутренними сводами снаружи покрыто пирамидальным куполом в виде шатра. Поскольку на памятнике нет надписи, точную дату постройки установить невозможно. Однако из-за архитектурного строения гробницы считается, что она относится к XIII веку.

МУЗЕЙ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ

Нахчыван - одно из древнейших поселений человека. Каждый сантиметр этой земли вещает об определенном периоде истории, дает полное представление о быте и образе жизни наших предков. Каменные памятники, созданные нашими предками являются ценными источниками, рассказывающими об истории человечества в целом. В связи с этим привлекает внимание и Музей под открытым небом. В экспозиции музея хранятся и демонстрируются 226 статуй баранов, каменные надписи, надгробия, каменные предметы быта, относящиеся к мифологическому и религиозному мировоззрению. История камнерезных инструментов, каменных изваяний, каменных эпиграфических надписей, пиктографических надписей на камне восходит к глубокой древности. Старейшим экспонатом Музея под открытым небом является каменный монумент IV-III тысячелетиия до н.э., привезенный из Гамигая.

АЛИНДЖАГАЛА

Алинджагала расположена на правом берегу реки Алинджачай в Джульфинском районе Нахчыванской Автономной Республики. В древних источниках упоминается как “Erincaq”, “Erincik”, “Alancik”, “Alınca”, “Alancuq” и другие. Некоторые исследователи и журналисты связывают название Алинджагала со словом “alan” , использовавшимся в древнетюркском языке в значении «равнина». Это связано с тем, что территория, на которой расположен замок, выглядит как небольшая площадь. Существуют разные версии о дате постройки Алинджагалы. Испанский дипломат Руи Гонсалес Клавихо, посол короля Кастилии Энрико III в государстве Тимуридов в 1403-1406 годах, так описывал Алинджагалу: «Алинджагала окружена стенами и башнями на высокой и крутой горе. Внутри стен, на нижних склонах гор, есть виноградники, сады, поля, пастбища, родники и бассейны. Согласно древним историческим источникам, замок был построен 2000 лет назад. Другие историки доказывают, что крепость была построена в III-IV веках во времена государства Сасанидов. В средневековых источниках Алинджагала считается сильным укреплением, горой и рекой. Историки Асогик (928-1019), Шарафаддин Али Язди (XV век), турецкий путешественник Эвлия Чалаби (XVII век) и другие дали сведения об Алинджагале.

Необычный вид Алинджагалы привлекает множество иностранных гостей. Эта крепость на протяжении веков была геополитически важной крепостью как символ власти и военной стратегии. В то время Алинджагала в течение 14 лет сопротивлялась армии Амира Теймура, считавшейся самой сильной армией в мире. Поэтому замок сегодня считается символом непобедимости азербайджанского народа.

Здание историко-культурного музейного комплекса Алинджагала состоит из 2 учебных кабинетов и выставочного зала. В экспозиционном зале представлены материально-культурные образцы, отражающие быт народа, проживавшего в Алинджагале, особенно древние предметы быта, материальные образцы, найденные при археологических раскопках в крепости, книги по истории Нахчывана и Алинджагалы, газетные статьи, фотографии крепости до, во время и после реставрации. Крепостные стены, башни и въездные ворота, старинные жилища, хозяйственные постройки, бассейны и тандыры, траншеи и ограждения в ходе реставрации были восстановлены в первозданном виде. Проложена дорога на вершину крепости, территория крепости озеленена, установлены системы освещения, установлены скамейки. Восточные и западные ворота

крепости, отражающие следы Нахчыванской архитектурной школы, также восстановлены в прежнем виде.

АСХАБИ КАХФ

Это святыня в естественной пещере между Хачадагом и горой Нахаджир, примерно в 12 км от Нахчывана. Название святыни в переводе с арабского означает «хозяева пещеры». В Священном Коране в 9-27 аятах суры аль-Кахф говорится о семи молодых людях (Тамлиха, Барнуш, Сарнуш, Максилма, Маслина, Сазануш, Кафтантуш (пастух) и их верная собака Гытмир) , укрывшихся в пещере, которые спали более 300 лет и о том, что с ними случилось, когда они проснулись. События, описанные в Священной книге, с определёнными изменениями находят отражение в легендах об Асхаби-Кахфе в Нахчыване. На алтаре мечети в конце пещеры есть надпись. В центральной части надписи, состоящей из большой мраморной доски (145х35 см), внутри рамок выгравированы 9-12 и 17-18 аяты суры аль-Кахф. По некоторым предположениям эта пещера находится в Малой Азии или Палестине и даже в других странах мира. Однако и последние исследования также доказывают, что это священное место находится в Нахчыване. Святыня с 2001 года включена в список историко-культурных памятников страны.

ГЯМИГАЯ

Памятник Гямигая является бесценным историческим памятником, который доносит до наших дней древнейшее искусство, образцы духовной и материальной культуры нашего народа, подтверждая на научно-исторических основаниях, что Нахчыван был одним из первых мест поселения. Различные композиции, геометрические символы, пиктографические надписи, выбитые на камнях Гямигая, являются ценными источниками в плане передачи мировоззрения и представлений наших предков, их образа жизни из глубины тысячелетий до наших дней.

В соответствии с Распоряжением Председателя Верховного Собрания Нахчыванской Автономной Республики «Об исследовании памятника Гямигая в Ордубадском районе» от 26 апреля 2001 года на научной основе изучены рисунки Гямигая, были написаны десятки научных статей и книг на эту тему. В 2005 году была организована международная экспедиция к памятнику Гямигая, в ходе которой были собраны этнографические, фольклорные и ономастические материалы путем исследования археологических памятников вокруг Гямигая.

ТЮРБЕ АГОГЛАНА

Гробница Агоглана — святыня на севере села Садарак Садаракского района. По словам местных жителей, он был построен на могиле Сейид Пари. В народе существует легенда о Сеид Пари и её сыне Агоглане. Согласно легенде, Агоглан убил злого дервиша и обеспечил благополучие и спокойную жизнь населения. Это место считается у народа священным. Надгробие выполнено в виде многогранной призмы, завершенной куполом. Вход в гробницу с юга. Посетители зажигают свечи и помещают их в отверстия в стенах гробницы. Вода родника вокруг гробницы также считается священной и целебной.

ТЮРБЕ ГИЛЯН

Гилянская гробница – средневековый архитектурный памятник в Ордубадском районе. В 1979 году были обнаружены руины города Гилян. Этот памятник, условно называемый «Гилянской гробницей», расположен на склоне большого холма. Верхняя башня тюрбе была разрушена, но гробница хорошо сохранилась. План гробницы восьмиугольный внутри и прямоугольный снаружи. Внутри низкий тротуар, явно построенный позже и не вписывающийся в структуру интерьера. Усыпальница Гилянской гробницы отличается от широко распространенных в средневековом зодчестве Азербайджана и соседних стран восьмиугольных гробниц своей глубокой нишей и конструкцией покрытия, обращенного к входной двери. В Гилянской гробнице центр покрытия опирается на грибовидную колонну, возвышающуюся в центре интерьера. Колонна также восьмиугольная в плане. Подобная центральная опорная колонна есть только в двух памятниках в Азербайджане - Красном куполе в Мараге (1148 г.) и гробнице Момина Хатун (1186 г.) в Нахчыване. Хотя мавзолей Гилан находится в архитектурном

пространстве Марага-Нахчыван, его архитектурная структура практически идентична нижнему ярусу мавзолея Менгуджуг Гази в Восточной Анатолии (Турция) и поселению Кемах (начало XII в.). Объем и высота обеих гробниц очень близки друг к другу. Гробница в Кемахе также, вероятно, построена представителем Марага-Нахчыванской архитектурной школы. Потому что в те годы основные постройки Менгуджугов вели два азербайджанских зодчих. Гробница Кейкавуса, возведенная одним из них, архитектором Ахмедом Абубакр оглы Маранди, в Сивасе, подобна гробницам Гилана и Кемаха. Гилянская гробница построена из слоистых каменных фрагментов окружающих скал. Камни были вырезаны снаружи более тщательно, чем внутри, и каменная кладка была выполнена тщательно. В интерьере полностью побелены потолок и пол, а также между стенами и кладка центральной опоры. Камни темно-серого цвета своими естественными формами и шероховатостью образуют оригинальный орнамент на белом фоне. В целом выразительность интерьера погреба основана на чистом объемном строении форм, удачно отвечающем эстетическим требованиям и производящим прекрасное впечатление пространственно-пластической архитектурой. Снаружи поверх слоя гробницы было возведено тело кубической формы. Верхняя башня, которая была разрушена и до сих пор имеет небольшие фрагменты, построена полностью из кирпича, грани выложены из кирпича и украшены замысловатыми геометрическими узорами. Углы корпуса были закрыты цилиндрическими кирпичными колоннами. Осталась нижняя часть одной из колонн. В отделке также использовалась голубая плитка. Хотя нет надписи о дате строительства Гилянской гробницы, считается, что памятник был построен в последней четверти XII века.

КРЕПОСТЬ ГАЗАНЧЫ

Этот историко-археологический памятник начала 3-1 тысячелетий до нашей эры находится севернее села Газанчы Джульфинского района, на обоих берегах реки Алинджачай. Крепость связана с именем древних касских тюрков, поселившихся на территории Азербайджана в 3-м тысячелетии до нашей эры. Крепость была взорвана в 1985 году армянскими инженерами под видом строительства плотины. Левобережная и правобережная части крепости разделены глубоким оврагом, состоящим из отвесных скал. Замок состоит из великолепной многоуровневой системы обороны. Вероятно, во 2-ом тысячелетии до нашей эры она была центром большого племенного союза, проживавшего в Алинджачайской долине. Собранные в крепости Газанчы поверхностные материалы состоят из камней, серых и розовых глиняных горшков (кувшинов, мисок, горшков и др.). Находки хранятся в Джульфинском районном историко-этнографическом музее. Крепость Газанчы также связывают с именем главного героя эпоса «Китаби-Деде Горгуд» Газан хана.

ДОМ ФАРХАДА

Этот археологический памятник расположен на Батабатском плато, восточнее села Бичанак Шахбузского района. Он расположен на правой стороне шоссе Нахчыван-Лачин-Евлах, примерно в 1 км к востоку от Зорбулага. Состоит из четырех комнат, пробуренных металлическим инструментом в скале. Они соединены прямым проходом, ведущим в одном направлении. В стенах были вырыты небольшие ниши для размещения свечей или ламп. Внизу стен есть тротуар: в правом углу первой комнаты есть колодец и очаг. Справа от входа в скалу, где находится дом Фархада, на скале высечена длинноволосая мужская голова, а слева — изображение женщины. В средние века к северу от дома Фархада был построен большой караван-сарай из-за интенсивности движения на дороге Нахчыван-Батабат. Местные жители называют его Караван-сарай Шах Аббаса. Исследования позволяют говорить о том, что этот памятник относится к концу I тысячелетия до нашей эры и началу нашей эры.

НАХЧЫВАНГАЛА

Расположенный на юго-востоке Нахчывана археологический памятник известен в научной литературе и в народе как «Нахчивангала», «Кёхнегала». Строительство замка датируется 632-652 годами.

При раскопках, проводившихся на территории крепости в 1957-1959 гг., было обнаружено много археологических материалов, в частности, фрагменты глиняной посуды и каменных дубинок. Археологические исследования показывают, что такие каменные булавы использовались в соляных копях в эпоху бронзы в III-II тысячелетиях до нашей эры. По словам турецкого путешественника Эвлия Чалаби, монгольские захватчики разрушили крепость. Французские путешественники Шарден и Фрехан, побывавшие позднее в Нахчыване, также упоминают об этой крепости в своих трудах.

Замок функционировал до XIX века. На плане 1827 г. эта крепость была обозначена схематично. По плану крепость состоит из двух частей – Кичикгала – Нарынгала и Беюкгала. На юго-западе Нарынгалы есть подземное убежище-пещера, способное защитить 300 человек. Сверху была открыта полость для вентиляции и освещения. Тайная дорога из пещеры к восточной части крепости, скорее всего, ведет к реке Нахчыван, протекающей примерно в 2 километрах от крепости. Внутри крепости находятся два колодца, проходящие под цитаделью.

Реконструкция Нахчыванской крепости началась в 2010 году. 5 июня 2013 года Председатель Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики подписал Распоряжение о создании историко-архитектурного музейного комплекса «Нахчывангала». Историко-архитектурный музейный комплекс Нахчывангала был открыт 7 апреля 2014 года при участии Президента Ильхама Алиева.

ГРОБНИЦА-КОМПЛЕКС ГАРАБАХЛАР

Одним из великолепных архитектурных образцов, построенных в средние века на территории Нахчывана, является Гробница-комплекс Гарабахлар. Комплекс, относящийся к XII-XIV векам и считающийся одной из жемчужин архитектуры не только Азербайджана, но и всего Востока, находится в селе Гарабахлар Кенгерлинского района. От комплекса сохранились два минарета, усыпальница и останки религиозного сооружения.

Основу комплекса составляет усыпальница, являющаяся жемчужиной Нахчыванской архитектурной школы. Гробница, относящаяся к типу возвышающихся мемориальных сооружений Азербайджана, была образована соединением двенадцати полуцилиндров. Карабахская гробница диаметром около 10 метров и высотой 16 метров имеет четыре арки.

На корпусе памятника имеются надписи куфическим письмом внутри крупных ромбов, сложенных из черепичных кирпичей. Текст этих многократно повторявшихся надписей таков: «Нет бога, кроме Аллаха. Мухаммад, да благословит его Аллах и ниспошлет ему мир, является Посланником Бога». На фризе гробницы написаны 1-6 аяты суры «аль-Мульк» Священного Корана.

Архитектурные особенности гробницы, техника выполнения надписей, сходство и другие особенности свидетельствуют о том, что памятник был построен архитектором гробницы Барды Ахмедом Айюб оглы Нахчывани в 30-х годах XIV века.

ХАНАГЯХ «АЛИНДЖАЧАЙ»

Это средневековый архитектурный комплекс в селе Ханагях Джульфинского района, на берегу реки Алинджачай. До наших дней сохранились остатки усыпальницы, мечети и некоторых других построек из комплекса под названием «Шейх Хорасан». Из содержания надписи, размещенной на южной стороне входной двери гробницы, входящей в комплекс, видно, что гробница была построена архитектором Хаджа Джамаладдином по приказу эмира Исфахана, великого ученого Улуг Кутлуг Лала Бея. Поскольку последняя часть надписи была сорвана, точную дату ее создания установить не удалось. Однако по своему архитектурно-конструктивному строению его можно отнести к XII-XIII векам. Внутри могилы находится могила. Однако, поскольку на гробнице нет надписи, неизвестно, кто там был похоронен. По мнению местных жителей, после убийства в 1394 г. в Алинджагале основателя хуруфизма Фазлуллаха Наими, мюриды (последователи) похоронили его здесь. Именно поэтому местные жители называют это место Шейх Хураса (подобный солнцу, свету), кроме этого, он прибыл сюда

из Хорасана, где получил образование. Мавзолей-мечеть, построенный рядом с ней на юге от гробницы, был построен Хонд Бикой Хатын в 901 г.х. (1495-1496 гг.н.э.) в память о шейхе Хаджи Лала Малике, одном из лидеров суфийской секты, действовавшем в ханагяхе. В средние века суфийские шейхи жили со своими семьями в ханагяхе, а после смерти их хоронили возле ханагяха. Ханагях издавна был местом проживания, поклонения и памяти дервишей, которые там работали. На основе эпиграфических свидетельств видно, что ханагях действовал и в XVIII в., отсюда его члены распространяли свои идеи.

НАХЧЫВАНСКОЕ ЛЕДОХРАНИЛИЩЕ

Этот памятник архитектуры находится на востоке Нахчывана, недалеко от Комплекса Имамзаде. Это один из крупнейших ледохранилищ Азербайджанской Республики. Прямоугольный ледяной дом имеет длину 20 м, ширину 9 м и в настоящее время высоту 9,6 м. Идеальное решение конструкции крыши из кирпича на высоком техническом уровне, ее возведение в природе, создание крыши здания в виде продольной, легкой и динамичной строительной схемы – характерные черты Нахчыванского ледохранилища. Подобные ледохранилища есть в г.Ордубад и селе Джалилкенд Шарурского района Азербайджана. Совершенное архитектурное исполнение нахчыванского ледохранилища говорит о том, этот памятник был построен в период развития Нахчыванской архитектурной школы (XII-XIV вв.).

ОРДУБАДСКОЕ ЛЕДОХРАНИЛИЩЕ

Ордубадское ледохрнилище - памятник архитектуры XIV века, расположено в центре города Ордубад. Восстановлено в XVIII веке. Общая площадь здания 166 м2. Здание состоит из большой комнаты при входе, 36 ступенек с 2 ступенями и ледяного погреба. Общая высота здания составляет 11,3 м. Чтобы защитить себя от жары в летние месяцы, местные жители использовали это здание для защиты своей еды и личных вещей. Для получения льда кахризная вода, набираемая в здание в зимние месяцы, откачивалась в подвал и превращалась в лед. Между ними была насыпана солома, чтобы лед не растаял. В летние месяцы, чтобы добывать отсюда этот лед, специальные люди привязывали его к ногам и вывозили отсюда лед, удовлетворяя потребности населения Ордубада во льде. Историко-архитектурный памятник «Бузхана» также реконструирован и сдан в эксплуатацию 26 сентября 2014 года. В настоящее время памятник «Бузхана» пропагандирует национальную кухню, характерную для Ордубадского района.

ГАЗАНЧИНСКИЙ МОСТ

Это историко-архитектурный памятник, построенный на реке Алинджачай на юге села Газанчи Джульфинского района. Мост также известен как «Горбатый мост». Мост построен в XVI-XVII веках в восточном архитектурном стиле. Этот мост, служивший Великому шелковому пути, когда-то пересекал караванные пути восточнее села Газанчи и соединялся с главной дорогой в Ордубаде. Он считается лучшим образцом односторонних мостов в Азербайджане. Мост имел ширину 3,55 м, длину 10,85 м и высоту 8,8 м. Газанчинский мост восстановлен, были заменены разрушенные камни несущей горной части моста, камни очищены и закреплены известковым раствором. Северную часть моста восстановили с сохранением оригинальности, в результате длина моста достигла 50 метров. На участке выполнено 120 метров берегоукрепительных работ, возведена 50-метровая железобетонная подпорная стенка, облицованная горными камнями.

ГЕЙСАРИЯ

Гейсария - историко-архитектурный памятник XVII века. Расположен в центре города Ордубад. Общая площадь 540 м2. Памятник состоит из центрального восьмиугольного зала размером 10х10 м и охватывающего его круглого купола, четырех замысловатых колонн, поддерживающих купол по углам, и проходов между опорами и ниш наружной стены. Потолки пассажей покрыты 16 небольшими куполами. Слово «Гейсария» означает крытый восточный рынок, построенный в древности для продажи драгоценностей, принадлежавших шахам. Такие постройки можно найти в 3-х местах мира - в Самарканде, Тебризе и Ордубаде. В более поздние

времена этот памятник использовался как «Зорхана» (место, где проводились народные бои пехлеванов). Здесь пробовали свои силы борцы из Ирана, Турции, Хамадана и других мест. Победивший получал в награду мешок с золотом от сидящего в кельях хана. В этом здании собирались члены литературного собрания «Анжумани-Шуара», созданного в Ордубаде в середине XIX века, и читали свои произведения, чтобы определить, кто из писателей самый сильный. В XX веке памятник некоторое время функционировал как шелкопрядильная мастерская. В конце 20 века, в 1978 году, памятник был отреставрирован ордубадским архитектором Закиром Гашим оглы Бабаевым. 14 января 2011 года после реставрационных работ состоялось торжественное открытие исторического памятника Гейсария, в котором расположен Ордубадский районный историко-краеведческий музей.

МОСТ АЗА

Данный памятник архитектуры XVII века расположен на реке Гиланчай в селе Аза Ордубадского района. Мост, соединяющий село Аза и Дарканд, имеет ширину 3,5 метра и длину 46 погонометров. Он пятиверетенообразный. Мост Аза, расположенный на важном торгово-караванном пути, соединяющем Индию и Китай с побережьем Черного моря и странами Европы, был построен во время правления сефевидского правителя Шаха Аббаса I (1587-1629) для облегчения движения торговых караванов с востока на запад и наоборот по Великому шелковому пути. Местные продукты, в том числе сухофрукты, изделия ручной работы и шелк, вывозились проходящими здесь торговыми караванами. Неоднократно разрушенный в результате природных катаклизмов и некоторых исторических событий, мост периодически ремонтировался. Он был полностью отреставрирован и перестроен в 1997 году, когда сильное наводнение смыло часть моста. В настоящее время этим мостом пользуются люди и транспортные средства, следующие из Нахчывана и Ордубада в Азадкен.

ХАНСКИЙ ДВОРЕЦ

Ханский дворец – исторический и архитектурный памятник XVIII века в Нахчыване. Ханский дворец с апреля 1998 г. действует как Нахчыванский музей ковра. Памятник, построенный в восточном архитектурном стиле, был резиденцией нахчыванских ханов до начала XX века. Дворец был построен в конце XVIII века Келбали ханом Кенгерли, отцом последнего нахчыванского хана Эхсан хана. Памятник построен к западу от дворцового комплекса площадью 3600 м2, на холме, лицом в сторону восходящего солнца. Здание имеет два этажа. В прошлом дворец состоял из двух отдельных частей. Южная часть предназначалась для административных дел и приема высокопоставленных гостей, а северная часть предназначалась для проживания ханской семьи. Между южным и северным крылом дворца существуют внутренние переходы через вестибюли, которые, выдвигаясь вперед, придают зданию особую красоту. Окна выполнены в стиле шебеке (витраж с оконными цветными стеклами), во всех комнатах типичные для нахчыванских домов тахчи (ниши в стенах для постели и посуды). Здание отапливается двумя печами, размещенными на стенах. Музей состоит из 8 залов. Здесь хранятся и экспонируются документы и фотографии, принадлежащие семье нахчыванских ханов, первоисточники, отражающие историю периода ханства, а также образцы меди и другие ценные музейные материалы того периода. С 2015 года «Ханский дворец» функционирует как Государственный историко-архитектурный комплекс.

ЗДАНИЕ «ЗАВИЯ-МЕДРЕСЕ»

Этот историко-архитектурный памятником в микрорайоне Завия, на пересечении проспекта Гейдара Алиева и улицы Тебриз в Нахчыване. «Завие», что в переводе с арабского означает «угол» — одно из названий населенных пунктов, принадлежащих суфиям. Как и в ханагяхах, в завие жили и распространяли свои идеи дервиши разных сект, собирая вокруг себя учеников. Обладающая уникальной композицией мечеть возведена в XVII-XVIII веках. Нынешний интерьер здания состоит из большого зала, примыкающего к нему вестибюля, двух двухэтажных подсобных помещений и минарета с винтовой лестницей. Поскольку сферические

купола зала и других построек были снесены, в конце XIX века их заменили прямоугольным покрытием. Вход находится с западной стороны. В XX веке здание использовали как клуб, дом пионеров, религиозное управление и для других целей. Он был капитально отремонтирован и отреставрирован в 2008 году, а с 2012 года действует как Нахчыванский туристический информационный центр.

МЕЧЕТЬ ДЖАМЕ

Мечеть Джаме – архитектурный памятник в Нахчыване. Он относится к XVIII веку. На лицевой стороне входной двери есть надпись. Надпись, выбитая на мраморной плите (87x57 см) на арабском и персидском языках, в начале которой имеется религиозный текст, гласит, что эта мечеть Джафария была восстановлена в 1311 (1894) усилиями Хейрул-Хаджи Мухаммада Джафар-аги, сына покойного нахчыванца Гаджи Новруза. В надписи архитектор мечети представился так: «Если после меня будут искать архитектора мечети, то я буду называться именем имама, следующим после восьмого имама». Известно, что восьмым имамом шиитов является Реза, а девятым имамом является Мухаммад Таки. Так что имя архитектора мечети было Мухаммад Таки. Общая площадь мечети составляет около 1000 м2. В 1918 году, когда армяне совершили геноцид против местного населения в Нахчыване, артиллерийским огнем был поврежден минарет. Позже минарет был восстановлен. В советское время это была единственная действующая мечеть в Нахчыване, вообще в автономной республике. В 2007 году мечеть была капитально отремонтирована и реконструирована.

ВОСТОЧНАЯ БАНЯ

Этот историко-архитектурный памятник в Нахчыване расположен на пересечении проспекта Гейдара Алиева и улицы Тебриз, на площади Деде Горгуд. Построенное в середине XVIII века в восточном архитектурном стиле, здание баня состояла из предбанника, служебного зала, зала с бассейном, хазины (водохранилища), кочегарки. Общая площадь 526 м2. Баня в форме прямоугольника. Экстерьер портала украшен кафелем. В баню можно войти через широкий вестибюль, зал для раздевания и узкий проход. Зал для раздевания восьмиугольный. На стенах зала находятся 6 глубоких ниш. Зал для обмывания имеет два прохода. В середине зала сооружен бассейн размером 2X2м. Потолок зала площадью 108 м^2 перекрыт сферическим куполом. Свет в баню проникал через маленькие окна на стенах и отверстия на куполе (баджа). Хазина, помещение с запасом воды, примыкало к залу. Водоснабжение бани осуществлялось посредством кяхризов (подземный водопровод). Подогрев воды происходил растопкой очага, находящегося под хазиной. Баня называлась по имени одного из нахчыванских ханов – Исмаил-хан хамамы. Охраняется государством как исторический и архитектурный памятник.

Литература

1. V.Baxşəliyev, F.Quliyeva “Naxçıvanın tarixi abidələri”. Bakı-Nurlan-2017
2. **“Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”. Naxçıvan, 2008**
3. https://azertag.az/xeber/1906770
4. https://azertag.az/xeber/1759205
5. https://azertag.az/xeber/1791041
6. http://www.alimeclis.az/index.php?option=com_content&view=article&id=70:naxcvan-muxtar-respublikas-razisindki-tarix-v-mdniyyt-abidlrinin-qorunmas-v-pasportladrlmas-iinin-tkili-haqqnda&catid=38:srncamlar&Itemid=89

Samirə ƏMİROVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Samira.amirova@atmu.edu.az

NAXÇIVAN REGİONUNDA DİNİ TURİZM İMKANLARI

OPPORTUNITIES OF RELIGIOUS TOURISM IN NAKCHIVAN REGION

ВОЗМОЖНОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА В НАХИЧЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ

Xülasə: Məqalədə turizmin ən qədim növlərindən biri olan dini turizm haqqında danışılır. Dini turizm insanların dini inancları ilə əlaqələndirilir və onları səyahətə sövq edir. Ziyarət kimi tanınan bu dini ənənə orta əsrlərdə çoxlu sayda inanclıları əhatə edib və daha geniş yayılıb. Hər il Azərbaycanın bölgələrindən və xaricdən minlərlə zəvvar, turist və qonaq Naxçıvana səfər edir. Qədim oğuz-türk yurdu Naxçıvan tarixi-memarlıq, təbiət abidələri, ilk insan məskənləri, sənət əsərləri, mineral və müalicəvi su mənbələri ilə zəngindir. Burada dini ziyarətgahlar, imamzadələr üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: dini turizm, ziyarətgah, türbə, ziyarət.

Abstract: The article deals with religious tourism, one of the oldest types of tourism. Religious tourism is associated with people's religious beliefs and encourages them to travel. This religious tradition, known as the pilgrimage, embraced large numbers of believers during the Middle Ages and became more widespread. Every year, Nakhchivan is visited by thousands of pilgrims, tourists and guests from the regions of Azerbaijan and abroad. The ancient Oguz-Turkic land of Nakhchivan is rich in historical and architectural monuments, natural monuments, the first human settlements, works of art, mineral and medicinal water sources. Religious shrines and imams predominate here.

Keywords: religious tourism, shrine, tomb, pilgrimage.

Абстракт: В статье рассматривается религиозный туризм, один из древнейших видов туризма. Религиозный туризм связан с религиозными убеждениями людей и побуждает их к путешествиям. Эта религиозная традиция, известная как паломничество, охватила большое количество верующих в средние века и получила более широкое распространение. Ежегодно Нахчыван посещают тысячи паломников, туристов и гостей из регионов Азербайджана и зарубежья. Древняя огузско-тюркская земля Нахчыван богата историко-архитектурными памятниками, памятниками природы, первыми поселениями человека, произведениями искусства, источниками минеральных и лечебных вод. Здесь преобладают религиозные святыни и имамы.

Ключевые слова: религиозный туризм, святыня, гробница, паломничество.

Introduction: Religious tourism, one of the oldest types of tourism, is associated with the religious beliefs of the people and motivates them to travel. This motive motivates people of different religions to travel to satisfy their religious needs, to find solace, and to visit holy places. Virtually all secular religions, including Islam have numerous holy shrines. From ancient times, people who believe in the celestial powers have made mass visits to these shrines.

This religious tradition, known as pilgrimage, embraced large numbers of believers and became more widespread in the Middle Ages. In the age of limited geographical knowledge and media, such a widespread pilgrimage has maintained its importance throughout history. People of all religions have historically participated in pilgrimages, and this process continues in an organized manner. Thus, various religious rites and ceremonies held in modern times attract a wide range of believers.

Reasons for long-distance religious travel can be various: gaining spiritual strength, overcoming existing failures, washing away sins, recovering from illnesses, and so on. Sometimes the foundations of religion make such journeys possible. For example, Islam considers Hajj to be important for every Muslim. In short, since religious travel plays an important role in people's lives, its development should be given special attention.

Going on a pilgrimage is included in the concept of tourism, and a new form of tourism, religious tourism, has been created [5, p.161-171]. Traveling for religious motivation is probably the oldest and most widespread form of travel in human history [2, p.49-63] and exerts significant economic influence.

Religious tourism is the pioneer form of tourism, which started with the dawn of humanity. From the ancient times religious destinations were not only a part of the cultural landscape but they also had become a vital factor in local marketing [8].

Religious tourism is often described as a cultural heritage tourism, cultural tourism, cultural heritage tourism and spiritual tourism by different authors. It is difficult to give a specific definition of religious tourism. This is because the majority of cultural tourists visit religious destinations as a part of their itinerary [4].

According to The United Nations World Trade Organization almost 600 million tourists generally travel for religious tourism each year [9]. There are popular religious travel destinations among tourists.

Table 1: Top Global Religious Travel Destinations for 2018-2019

Numerical Ranking	Destination	Visitors per Year
1.	Senso-ji Temple and Meiji Shrine, Asakusa, Tokyo, Japan	30 million
2.	Kashi Vishwanath Temple, Varanasi, Uttar Pradesh, India	22 million
3.	Basilica of Our Lady Guadalupe, Mexico City, Mexico	20 million
4.	Notre Dame Cathedral, Paris, France	14 million
5.	Mecca, Saudia Arabia	13 million
6.	Wailing Wall, Jerusalem, Israel	11 million
7.	Vatican City, Rome, Italy	4 million
8.	Lumbini, Birth place of Lord Buddha, Rupandehi, Nepal	1.5 million
9.	Karnak Temple, Luxor, Egypt	1 million
10.	Sri Pada in Sri Lanka – Holy Site for Buddhists, Christians, Islam and Muslims	20,000 – 30,000

Sources: [3]

Religious tourists' trip goals and behaviors indicate their perceptions, values, group identity and social aspirations [1, p. 9-33]. These tourists seek to be in sacred places and enjoy authentic experiences.

The body: Every year thousands of pilgrims, tourists and guests from the regions of Azerbaijan and abroad visit Nakhchivan. The ancient Oghuz-Turkish land of Nakhchivan is rich in historical and architectural, natural monuments, the first human settlements, works of art, mineral and medicinal water sources. Religious shrines and imamzadehs prevail here.

Home of the Prophet Noah

One of these shrines is the tomb of the Prophet Noah in Nakhchivan. According to the legend, during the flood that occurred about 7,500 years ago, Prophet Noah's ship touched Ilandag in Nakhchivan and anchored at the foot of the mountain near the Gapıjik Peak. The name of this place as Gamigaya, the existence of a pasture called the Land of the Prophet in this area and an ancient settlement called Nuhdaban nearby, presuppose that the mythical themes are true. Legends about the Prophet Noah even contain information that his and his sister's graves were in Nakhchivan. The legend says when Noah and his followers landed in Nakhchivan for the first time, people had already inhabited there. It is claimed that the new generation was born and raised here. It is no coincidence that the word "Nakhchivan" is

used to mean "the place where Noah's followers came from," and the autonomous republic is also called Noah's Land [6].

Ashabi-Kahf was mentioned in the Holy Quran

All religious sites in the Autonomous Republic are visited by believers as sacred places on various religious ceremonies and holidays. Many pilgrims from the regions of Azerbaijan and various Muslim countries visit these places of worship. Ashabi-Kahf is considered to be the pilgrimage center of Nakhchivan AR. Hundreds of pilgrims visit this religious complex every day and sacrifices are made in the way of God. The most important religious object in the territory of the Autonomous Republic is the Ashabi-Kahf shrine, which was mentioned in Surat al-Kahf of the Holy Quran. According to the legend, God put the youth to sleep for 309 years and protected them from the tyranny of the king. The cave is located about 12 km from the city of Nakhchivan - in the Julfa district, between the mountains Hachadag and Nahajir. From ancient times, the cave, 1,665 meters above sea level, has been a place of worship for those who took refuge in the great god and believed in holiness and divine power [6].

Imamzadeh Tomb

Imamzadeh Tomb is an architectural monument that is part of the Imamzadeh Complex and forms its core. The tomb covered with an octagonal dome, suggests that this area was the site of important tombs in the past. In the upper part of the monument, which is built squarely below, in the cylindrical body, the architect skillfully arranges the red baked bricks horizontally, dark purple, and the tiles vertically symmetrically. The tomb is visited by the locals. Since there is no grave inscription on the tomb, it is impossible to say exactly who it belongs to. However, according to the elderly residents of the city, the son of the 8th Imam of the Shiites, Rza, was buried in this grave. According to the epigraphist I.Azimov in the 1920s, there was an inscription in Arabic on the north-western side of the tomb. He once attracted the attention of the Russian scientist N.V. Khanikov, published the text of the inscription and its translation into Russian. The text of the inscription reads: "The construction of this building was ordered by the great sultan, khagan, esteemed emir, ruler of Arabs and non-Arabs, sultan Abu Muzaffar Shah Tahmasib Bahadir khan, son of the late Haji Fulad bey, the benefactor of the time, Hazrat Rufai bey." Although the date is not mentioned in the text, it is possible to determine the date of construction of the tomb according to the inscription "during the reign of Abu Muzaffar Shah Tahmasib Bahadir khan". Abu Muzaffar Shah Tahmasib Bahadir khan is the son of Safavid ruler Shah Sultan Hussein. Known in history as Shah Tahmasib II, this man was in power in 1722-32. So, the tomb was built in the 20s of the XVIII century.

Nehram Imamzadeh

Nehram Imamzadeh is one of the architectural examples of Islamic saints built in the 18th century. Seyid Agil, the son of the seventh imam Musa Kazim, is buried here. The ceiling of the monument, which is square in shape, is covered with an arched dome. The complex consists of a tomb, a mosque and other ancillary buildings. Inside the tomb, there are colored inscriptions on the walls and tiles. The text of these inscriptions consists of religious sayings. The text of one of the inscriptions inscribed above the altar of the monument, in a domed frame, is as follows: “Lord! Oh Muhammad! Oh Ali! ”In another frame,“ Oh Allah, Muhammad, Ali, Fatima, Hasan and Hussein 138” were written.

The number "138" mentioned in the text reflects the date of construction of the tomb. However, the line in which the inscription was written, some historical facts, and the architectural features of the tomb give grounds to say that it was built in 1138 (1725 AD) according to the Hijri-Lunar calendar.

This complex in Nehram settlement was built at the same time as the Nakhchivan Imamzadeh - during the reign of Safavid Shah Tahmasib II (1722-1732).

Asni shrine

It is a shrine in the north of Garabaghlar village of Kangarli region. The source of the Asni River is revered among the people as a sacred shrine. There are three different legends about the Asni River. Legend says that a man turned all that he had into gold and filled it into rod. When this man from Daralayaz drank water, his rod fell into a spring and flowed. That water brings the rod to Karabakh. A

shepherd finds this rod. The owner of the rod came to the village in search of it. The man sees that a shepherd has his rod. He shares the secret of the rod and takes it from the shepherd. The gushing spring from the rocks was sanctified by the people and turned into a shrine. Inside the shrine are two medieval tombs. The tombstones have inscriptions in the Arabic alphabet. According to the inscriptions, the tombs can be dated to the 14th century. However, the history of shrine is connected with the beliefs of the Azerbaijani Turks in mountains, water and trees and belongs to an older period. It can be attributed to the 1st millennium.

Almammad shrine

Located on a high mountain about 4-5 km east of the village of Jamaldin in the Julfa region, this ancient cave is a shrine registered in 1974. As a result of accidental findings in the cave, stone tools and various tablets typical of the Mustye culture were found. The findings are believed to date back to about 40,000 to 50,000 years ago. The shrine, called Almammad shrine, consists of a building surrounded by large trees. There is a grave on the left side of the entrance door of the building. There is another grave inside the building. The main object of pilgrimage to shrine is that grave. Pilgrims visit both graves. However, as there are no epigraphic documents on the graves, their affiliation and period have not been clarified. There are various legends about the shrine among the population. It belongs to the 3rd-1st millennia and the Middle Ages.

Parchi Imamzadeh

Nakhchivan, with its ancient and rich history, is known as a land of numerous monuments. One of such monuments is "Imamzadeh", one of the valuable examples of medieval Azerbaijani architecture in Khanliglar village of Sharur region, popularly known as "Parchi Shrine".

"Imamzadeh" has been registered as a historical monument embodying the moral values, religious views and ideas, beliefs, ethno-psychological and moral relations of our people. "Parchi Imamzadeh" has high craftsmanship and architectural features.

"Imamzadeh" consists of an entrance, a hall and a room. Built in the shape of a square below, the upper part of the monument is covered with an arched dome. According to researchers, "Imamzadeh" dates back to the XVI century. There is a grave inside the building. There was an inscription on this tomb earlier. In 1928, while visiting the complex, researchers discovered that the inscription on the tomb contained "Ibrahim Musa oglu" in the Arabic alphabet. According to locals, after the assassination of the seventh Imam Musa Kazim, his son Ibrahim Sharur came and lived here. After his death, his grave was turned into a shrine. Later, a tomb was erected over the tomb. According to the population, Imam Museyi Kazim's children lived in Seyid Agil Nehram village, Seyid Safi (Saffan) in Duylun village, Seyid Ahmad Mehri region in Buguchar village, and Seyid Gasim lived in Sofiyan village of South Azerbaijan and died in those villages. Rubaba, one of the Imam's daughters, was buried in Iraq (near Baghdad), and Hokuma was buried in the village of Shikh in the Absheron region.

Piri Suleyman

It is located in Tananam village of Sharur region. The Piri-Suleyman tomb consists of a simple tomb and a domed building. There is 1 grave inside the tomb. The monument has been visited as a place of worship for many years. Although there was an inscription on the entrance door of the shrine, it has not survived to the present day. According to researchers, in the XIV-XV centuries there was a Sufi sect, and Suleyman was one of its leading sheikhs.

The Piri-Suleyman Mausoleum is a place of faith, a sacred shrine and an important monument for tourism.

Nusnus shrine

It is a medieval shrine in Nusnus village of Ordubad region. It is located on the first floor of a mosque building in the west part of the village, in a relatively high area, which attracts attention as a historical and architectural monument. It is not clear who was buried in the simple tomb in the courtyard of the mosque. It is also said to date back to the time of Dahyanus (Mountain Yunus). In the center of the mosque there is a stone column about 5 m high. According to legend, it was destroyed several times,

but reappeared. Entrance door is made of solid walnut material, which is widespread in Ordubad area. A nine-line inscription in Arabic is engraved on the door. It is clear from the text of the inscription that the mosque was built during the reign of Elkhani ruler Abu Said Bahadir khan (son of Oljaytu Muhammad Khudabend) (1316-1335) by Atabay's son-in-law Sadr bin Sarim bin Sanjar bin Ayteki. The construction work was completed in 4 Ramadan 726 (04.08.1326). The shrine and the mosque on it were repaired in 1992-93 at the initiative and with the help of the village community, the verses of the Qur'an and religious sayings were written on the walls, and pictures of holy places were painted [10].

Conclusion

Proof of the antiquity of each nation is its culture and historical monuments. In this regard, the territory of Nakhchivan attracts special attention. At every step in this ancient land, you can find caves inhabited by the first people, ancient settlements, remnants of early urban culture, magnificent castle walls, rock paintings, stone statues, tombs, in short, rare material and cultural artifacts. Drilling, Ashabi-Kahf and Kilit caves in Nakhchivan revive the remains of Stone Age culture. BC At the end of the 3rd millennium and the beginning of the 2nd millennium, fortified urban cultures such as Oglangala, Chalkhangala, Chovurgala appeared in the territory of Nakhchivan. Gamigaya rock paintings is a gallery of valuable images reflecting the artistic thinking, traditions, aesthetic-philosophical views and religious-ideological ideas of our people in the IV-I millennia [7].

In recent years, serious attention has been paid to the comprehensive development of the Nakhchivan Autonomous Republic, the restoration of historical and architectural monuments, the development of all types of tourism in the region.

It is an undeniable fact that the development of tourism in our country directly depends on the effective use of the tourism potential of individual regions. In this case, the tourism resources of any region should be thoroughly studied, the types of tourism should be identified, the range of tourism products should be developed and introduced to the tourism market and offered to consumers.

References

1. Graburn, N. (1983). The anthropology of tourism. Annals of Tourism Research, 10(1), 9-33
2. Kaelber, L. (2006). Paradigms of Travel: From Medieval Pilgrimage to the Postmoderm Virtual Tour. In D.J. Timothy & D.H. Olsen (Eds.), Tourism, Religion & Spiritual Journeys. Oxford, Routledge, pp. 49-63
3. Moore, H. (2018, May 2). The world's most popular religious destinations. Retrieved from http://www.travelawaits.com
4. Nieminen, K. 2009. Religious Tourism – a Finnish Perspective. Master's Thesis. HAAGA-HELIA University of Applied Sciences, Hospitality Management, Helsinki.
5. Sharpley, R., and Sundaram, P. (2005) Tourism: A sacred journey? The case of ashram tourism, India. International Journal of Tourism Research, 7(3), 161-171.

Internet sources:

6. https://kaspi.az/az/naxcivanin-dini-turizm-potensiali-reportaj
7. https://medeniyyet.az/page/news/5397/Naxcivan-ve-dini-turizm.html
8. TN Global Travel Industry News 2014. The importance of the religious tourism market.Available:http://www.eturbonews.com/50998/importance-religious-tourism-market. Accessed: 23 April 2016
9. http://www.statista.com Tourism, Trade and the WTO. (2018, Oct 8).
10. http://www.turizm.nakhchivan.az/index.php/template/2015-12-29-19-32-49.

Sabir QULUZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
sa.quluzade066@gmail.com

AZƏRBAYCANIN DÜNYAYA İQTİSADİ İNTEQRASİYASINDA TURİZMİN ROLU

РОЛЬ ТУРИЗМА В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В МИР

THE ROLE OF TOURISM IN THE ECONOMIC INTEGRATION OF AZERBAIJAN TO THE WORLD

Xülasə: İqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biri hesab olunana turizm, iş yerlərinin yaradılması, sosial səviyyənin artımı, yoxsulluğu azaldılması kimi imkanlar yaradır. [3]. İnteqrasiya olunmuş iqtisadiyyata malik olan ölkələr turizmin daha rahat inkişafı və turistlərin sayının artdığı müşahidə olduğu ölkələrdir. Həmin ölkələr iqtisadi baxımdan əvvəlki statistik göstəricilərə nisbətdə daha çox qazanc əldə edəcəklər. Gördüyümüz kimi Avropa İttifaqı regionunun turizm üçün ilk təyinat yeri sayılması, təbiət mənzərəsi ilə yanaşı, inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyata malik olması, vahid bazarı paylaşması bu turizm səfərlərinin artmasında, xüsusən də turistlərin əksəriyyətinin Avropadan olması böyük rol oynamışdır. Azərbaycanda turizm çox vacibdir və yaxşı imici yaratmaqla inkişaf etdirilməlidir, müxtəlif sektorlar arasında əlaqələr yaradılmalıdır, buna uyğun olaraq qısa və ya uzunmüddətli nəticələr əldə edə bilərik.

Açar sözlər: iqtisadi inteqrasiya, turizm potensialı**,** qloballaşma, məşğulluq səviyyəsi, yoxsuulluq səviyyəsi

Abstract: Tourism, which is considered one of the main components of the economy, creates opportunities such as creating jobs, increasing the social level, and reducing poverty. Countries with an integrated economy are countries where tourism is more easily developed and the number of tourists is increasing. Those countries will gain more from the economic point of view compared to the previous statistical indicators. As we can see, the fact that the European Union region is considered the first destination for tourism, has an integrated economy along with natural scenery, and shares a single market played a big role in the increase of these tourist trips, especially the fact that the majority of tourists are from Europe. Tourism in Azerbaijan is very important and should be developed by creating a good image, relations between different sectors should be created, according to which we can achieve short or long-term results.

Keywords: economic integration, tourism potential, globalization, employment level, poverty level

Абстракт: Туризм, который считается одной из основных составляющих экономики, создает такие возможности, как создание рабочих мест, повышение социального уровня и сокращение бедности. (Кэролайн Эшли). Страны с интегрированной экономикой — это страны, в которых легче развивается туризм и увеличивается количество туристов. Эти страны выиграют больше с экономической точки зрения по сравнению с предыдущими статистическими показателями. Как мы видим, тот факт, что регион Европейского Союза считается первым направлением для туризма, имеет интегрированную экономику наряду с природными пейзажами и разделяет единый рынок, сыграл большую роль в увеличении этих туристических поездок, особенно тот факт, что большинство туристов из Европы. Туризм в Азербайджане очень важен и должен развиваться путем создания хорошего имиджа, должны быть созданы отношения между различными секторами, в соответствии с которыми мы можем добиться краткосрочных или долгосрочных результатов.

Ключевые слова: экономическая интеграция, туристический потенциал, глобализация, уровень занятости, уровень бедности.

İqtisadiyyata müsbət təsirlərinə görə bir çox ölkələr turizm sənayesini mühüm iqtisadi komponent hesab edirlər. Turizmin varlığı birbaşa otel, restoran və mağazalarda bu və ya digər şəkildə turizmi dəstəkləyən məhsul və xidmətlər vasitəsilə yaranan iş təkliflərini artırır. Yeni imkanların yaradılması məşğul əhalinin gəlirlərini artırır və yerli əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldir. Turizm infrastrukturu bu sahədə çalışan şirkətlər tərəfindən ödənilən vergi və rüsum kimi gəlirlər gətiriri. Bununla yanaşı, yerli məhsulların ixracının artması ilə əlaqədar olaraq, turist xərclərinin 15-20%-nin hədiyyə, geyim və suvenirlərə xərcləndiyini demək olar. Turizm, özəl investorlardan, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və destinasiyanın marketinq qabiliyyətindən asılı olaraq artır [2]. Qlobal iqtisadiyyata müvafiq olaraq iş turizmi, müalicə turizmi, dini turizm və s. kimi növləri təsir göstərir. Bu isə öz növbəsində müxtəlif sektorlarda faəllığı artırır və fərqli iş imkanları təklif edir.

İqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə ölkələr arasında ticarət, fiskal və maliyyə siyasətləri zəruri hesab olunur belə ki, bununla ölkələr iqtisadi inteqrasiyanı reallaşdıra bilər. İqtisadi inteqrasiyanın ilk mərhələsi olaraq azad ticarət zonasını demək olar. Qeyd olunan azad iqtisadi zonalarda ölkələr öz aralarında ticarət edilən əksər mallar üçün tarifləri ləğv etmək barədə razılığa gəlirlər. Növbəti mərhələ gömrük ittifaqıdır ki, bu zaman tariflər ittifaqın xarici sərhədində unifikasiya olunur. Üçüncü mərhələnin bir hissəsi ölkələr arasında kapitalın, işçi qüvvəsinin, əmtəə və xidmətlərin hərəkətini asanlaşdırmaq və bir çox üstünlüklərə malik vahid bazarı formalaşdırmaqdırsa digər hissəsi isə iqtisadi siyasətin birləşdirilməsidir. Burada resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsi kimi inhisarların formalaşmasını çətinləşdirən məhsuldarlıq və rəqabətqabiliyyətlilik əldə edə bilirlər. Dördüncü mərhələ iqtisadi və valyuta birliyidir, burada bir qrup ölkə eyni valyutanı paylaşır. Nəhayət, son mərhələ tam iqtisadi inteqrasiyadır, burada inteqrasiya olunmuş vahidlər tam pul ittifaqı ilə iqtisadi siyasətlərə nəzarət edə bilmirlər [8]. Qloballaşma sosial həyatın hər sahəsinə təsir göstərir. Qlobal iqtisadiyyat qloballaşmadan beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması, rəqabət, kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti, investisiyalar, kapital, maliyyə və investisiya axını üçün hər hansı maneənin aradan qaldırılması kimi müxtəlif formalarda təzahür olunur. Qloballaşmada turizmin inkişafı iqtisadi, sosial, mədəni və hətta siyasi sahədə özünü əks etdirdiyindən ən mühüm iqtisadi fəaliyyətlərdən biri hesab edilir. Qloballaşmanın turizmə təsiri texnoloji tərəqqi və transferi, sərhədlərin açıq olması, vasitəçilərin əhəmiyyətinin azalması səbəbindən hava nəqliyyatı xərcləri azalması, rabitənin sürətliliyi və rahatlığı ilə xarakterizə olunur. Xərclərin bu şəkildə azalması əlbəttə ki, həm ölkə daxilində, həm də xaricdə turizmdən potensial turistlərin sayını artıracaq. Turizm, xidmət və malların satışını birləşdirdiyinə görə, iqtisadi inkişafla nəticələnir, hər bir satış kiçik biznesə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qloballaşmanın turizmə bu təsiri turistlərin sayının ildən-ilə artmasında özünü göstərir [7].

Turizmin iqtisadiyyata ümumi təsirinə nəzər salsaq görərik ki, 2019-cu ildə turizm qlobal ÜDM-in 10,4%-ni təşkil edib ki, bu da təxminən 8,2 trilyon dollara bərabərdir və 313 milyon iş imkanı təklif edib və bu, ümumi investisiyanın 4,5%-ni təşkil edib. 2022-2023-cü ildə bu rəqəmləri keçəcəyi gözlənilir [6]. Bu baxımdan turizmin iqtisadiyyata təsiri yanacaq, kimya və qida kimi ixrac sənayelərindən sonra dördüncü yerdə durduğu hesab olunur. Turizmin iqtisadi artıma təsir səviyyəsi hər bir ölkəyə görə dəyişir, belə ki, turizmlə iqtisadi artım arasında əlaqə iki istiqamətli səbəb əlaqəsidir. Bu iqtisadi stimul, ilk növbədə, yeni texnologiyalar vasitəsilə istehsal prosesini dəstəkləyən valyuta ehtiyatının təsiri ilə bağlıdır. İkincisi, turizm infrastruktura və insan kapitalına investisiyaları artırır [5]. Üçüncüsü, sənayenin inkişafı, yayılma effektinə görə turizm tərəfindən stimullaşdırılır və nəticədə iş yerləri açılır və gəlirlər artırır, nəhayət, müsbət iqtisadi təsirlər yaradır. Turizm yoxsulluğun səviyyəsini üç fərqli yolla azaldır:

1. əmək haqqının artırılması və nəticələrin artırılması yolu ilə,
2. ixtisassız və ya yarı ixtisaslı işçilərə işləmək imkanı verməklə, (məsələn, taksi sürücüləri, bələdçilər..)

3. şəhər və ya kənd yerlərində müvafiq olaraq əl sənətləri, mədəni turizm kimi yeni sahələr yaratmaqla yoxsul insanlara işləmək üçün imkanlar və şanslar yaratmaqla.[3].

Turizm sahibkarları bacarıqlarını sübut etməyə təşviq edir, çünki onlar daha geniş bazara və uğur qazanmaq üçün daha yüksək imkanlara malik olmağı hədəfləyirlər. Turizmin yaratdığı dinamik təsirlərinə və o, kiçik müəssisələrin inkişafı, qeyri-rəsmi sektorda qadınların istehsal etdiyi əl sənətlərinə tələbatın artmasını aid etmək olar. Nəticədə alıcılıq qabiliyyəti artIR [3]. Statistik nəticələrə əsasən, iş səviyyəsi 2008-2018-ci illərdə turizm sayəsində təklif olunan imkanlar artdı və 2028-ci ilin sonuna qədər ümumi məşğulluğun 11,6%-nə çatacağı gözlənilir.

Turizm müasir dünyada istənilən ölkənin iqtisadiyyatı üçün ən dinamik inkişaf edən sektorlardan biri hesab olunur. Azərbaycanda ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi turizm sektoruna yatırılan böyük sərmayələr və davamlı inkişaf sayəsində reallaşdığını demək olar. Yeni iş yerlərinin açılması, turizm subyektlərinin və infrastrukturlarının yaradılması turizmə cəlb olunmuş investisiyanın nəticəsi kimi özünü göstərir. Turizm sektoru da Azərbaycanda regionların şaxələndirilməsində mühüm rol oynayır.

Turizm istehsalçıları arasında rəqabətin yüksək olmasına qazanclı imkanlar təmin etməyi səbəb olaraq gətirmək olar. Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan açıq bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirir və beynəlxalq sferaya inteqrasiya edərək müxtəlif ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişləndirir. Böyük İpək Yolunun Azərbaycandan keçməsi sayəsində təbii, mədəni, milli və etnoqrafik abidələr daha çoxdur. Bundan əlavə ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyi, Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi, mətbəxi və qonaqpərvərliyi - turizmə təsir edən əsas amillərdir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, turizm obyektlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bu baxımdan, Azərbaycanın turizmi inkişaf etdirmək üçün bir çox məqsədləri var:

- turizm resurslarının tədqiqi;
- turizmə olan tələbatı müəyyən etmək üçün sorğular;
- zəruri xidmətlərin yaradılması;
- sağlamlıq mərkəzlərinin genişləndirilməsi;
- otellər kimi daha çox turizm obyektlərinin tikintisi;
- turların növləri artırılması.

Əsas məsələ ölkə iqtisadiyyatını dayanıqlı, səmərəli, rəqabətqabiliyyətli və inkişaf etmiş iqtisadiyyata çevirməkdir. Təbii ehtiyatlar, bir çox iqlim qurşağı növləri, zəngin mədəni və tarixi irs turizm məhsulu yaratmağa imkan verir. Son 10 ildə aparılan islahatlar, dövlət proqramları, qanunvericilik sübut edir ki, turizm əsas sahələrdən biridir. Bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycan turizmi yeni mərhələyə qədəm qoyub və ölkə turizm yönümlü ölkə kimi tanınmağa hazırlaşır; qlobal turizm bazarına inteqrasiya ilbəil inkişaf edir. Son illərdə Azərbaycanın turizm potensialı, o cümlədən infrastrukturu, ictimai nəqliyyatı, turizm məhsulları, şirkətləri və otelləri haqqında məlumatlar daxili və xarici turistlər üçün təkmilləşdirilmiş, turizm haqqında məlumat və məlumat bazası yaradılmışdır. Məlumatların çoxu Almaniya və Rusiya turizm yönümlü internet saytlarına yönəldirilməsi üçün çoxlu tədbirlər həyata keçirilib.

	2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Azərbaycana gələn xaricilərin sayı - cəmi	**2 006,2**	**2 248,8**	**2,696.7**	**2,849.6**	**3 170,4**	**795.7**
o cümlədən səfərin məqsədi üzrə:						
ümumi turizm məqsədilə	1 921,9	2 044,7	2,454.0	2,605.3	2 863,5	519.4
onlardan:						
istirahət və əyləncə turizmi	668,8	697.1	839.3	1,042.4	1 164,0	164.9
işgüzar turizmi	632,3	691.7	834.4	787.4	850,5	177.5
müalicə turizmi	36,5	41.5	49.1	63.1	63,9	10.4
dini turizm	11,5	12.6	14.7	15.3	16,6	3.0
qohumların və dostların ziyarəti	542,0	562.0	674.9	651.6	719,9	133.2
digər turizm məqsədləri üçün	30,8	39.8	41.6	45.5	48,6	30.4
digər məqsəd üçün	84,3	204.1	242.7	244.3	306,9	276.3

Xarici ölkələrə gedən Azərbaycanlı sayı - cəmi	**4 095,8**	**4 281,9**	**4,108.9**	**4,908.1**	**5 567,7**	**1,164.6**
o cümlədən səfərin məqsədi üzrə:						
ümumi turizm məqsədilə	3 256,2	3 592,1	3,447.4	4,096.7	4 347,3	746.6
onlardan:						
istirahət və əyləncə turizmi	1 045,2	1 096,1	1,054.9	1,126.3	1 251,7	194.8
işgüzar turizmi	1 185,3	1 371,6	1,306.5	900.2	848,8	168.5
müalicə turizmi	140,0	192.7	189.6	288.6	268,8	42.9
dini turizm	133,5	127.1	120.1	245.3	250,0	39.2
qohumların və dostların ziyarəti	592,6	613.9	586.1	844.5	876,4	157.9
digər turizm məqsədləri üçün	159,6	190.7	190.2	691.8	851,6	143.3
digər məqsəd üçün	839,6	689.8	661.5	811.4	1 220,4	418.0
Turizm üçün Azərbaycana gələn xarici turistlərin çəkdiyi xərclər, milyon manat	**1 132,4**	**1 411,3**	**2 285,3**	**2 661,6**	**2 971,4**	**414.7**
Xarici ölkələrə gedən Azərbaycanlıların turizm məqsədilə çəkdiyi xərclər, milyon manat	**1 816,9**	**1 970,3**	**1 678,9**	**2 387,4**	**2 407,6**	**412.5**

Cədvəl 1. Ölkəyə gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının səfər məqsədi üzrə bölgüsü və xərcləri (min nəfərlə)[1]

Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafını təzahür edən faktlar içərisində yeni otellər, istirahət mərkəzləri tikilməsi, viza şərtləri sadələşdirilməsini qeyd etmək olar. Cədvəl 1-də göründüyü kimi ölkəyə gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının səfər məqsədi, onun gözəl təbiəti, mineral su ehtiyatları, neftlə (Naftalan nefti) dünyada yeganə sağlamlıq bölməsi, qədim abidələri, mədəniyyəti, milli mətbəxi və digər amilləri diqqət mərkəzində saxlamaq zərurətini yaradır.

COVID-19 səbəbiylə onlayn işin populyar olmağa davam edəcəyi gözlənilir ki, insanların istirahəti üçün daha çox vaxtları olsun, turizmi daha da gücləndirsin. Maraqlıdır ki, digər xarici ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan turizmində aparılan islahatlar qiymətlərin ucuzlaşması ilə keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb olub.

Azərbaycan hökumətinin turizm sektoru üzrə strategiyalarının hərtərəfli tədqiq edilir. O, hökumətin turizm nümunələrinə təsir göstərmək siyasətini ölçəcək və turizm infrastrukturunun mövcud imkanlarının hökumətin məqsədlərinə uyğun olub-olmadığını aydınlıq gətirir.

Məqsədli viza rejimləri, hava daşımalarında yüksək qiymətlər və adekvat yaşayış yerlərinin olmaması kimi bir neçə məsələnin Azərbaycanda turizm sektorunun davamlı inkişafına mane olması və beləliklə, hökumət tərəfindən həllini tapması üçün bu sektorun potensialından tam istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir

Nəticə və təkliflər.

Müasir dövrdə iqtisadi problemlərin bir qismi ölkənin dünyaya inteqrasiya sisteminin tərkib hissəsi hesab olunan xarici amillərin təsirinə məruz qalır ki, bu da öz növbəsində turist fıaliyyətinin inkişafi üçün mümkün şəraiti yaradır. Bu isə öz növbəsində qlobal rəqabət mühitində turizmin iqtisadi səmərə qazanması ilə nəticələnir. Turizm sektorunun inkişafına, genişlənməsinə Azərbaycandan kənarda təkamül edən bir çox amillərin də təsiri ilə turizm fəaliyyətində miqrasiya, idxal, ixrac formalaşır və mədəni servis, texniki təminat, otel və bu kimi digər proseslərdə xarici turistlərin məmnunluğu düşünülərək hazırlanır.

Qeyd olunanlardan irəli gələrək deyə bilərik ki, dünya təcrübəsinə inteqrasiya turizmdə veriləcək qərarlarda nəzəzrə alınmalı əsas faktlardandır. Bu isə inteqrasiyanın yeni variantlarını, coğrafi istiqamətləri formalaşdırır. Təyin olunmuş xidmət üzrə peşəkar kadrların hazırlanması, turizm bazasının modifikasiyası, təbii coğrafi mühitinə görə regionlarda turizm bazarlarının yaradılması turistölkələrinin əsas vəzifələrdəndir. Dünya təcrübəsindən istifadə hər bir ölkənin dünya turizm bazarında qazandığı

mövqeyini möhkəmləndirməyə vadar edir ki, bu da öz növbəsində ixtisaslaşma, dünya turist sisteminin, beynəlxalq turist təşkilatlarının mövcudluğunu şərtləndirir. BMT tərəfindən həyata keçirilən proqramları beynəlxalq maliyyə korporasiyaları dünya səviyyəli sosial xarta və bilavasitə turizm beynəlxalq inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev Ə.Q. " Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması." Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2010.
2. "Turizm", statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2021
3. Bunghez C.L. "The Importance of Tourism to a Destination's Economy". Journal of Eastern Europe Research in Bus. 29.11.2016
4. Caroline Ashley, P. d. (n.d.). "The Role of the tourism sector in expanding economic opportunity".
5. F. Balli, J.C. "Inter-regional spillover effects in New Zealand international tourism demand". 262-278. (2015).
6. Lemmetyinen, F.G. "The key capabilities required for managing tourism business networks". 31-40. (2009).
7. Scowsill, D. "The economic impact of travel & tourism". (03.2018).
8. Slobodan Cerovic,P.V. "The influence of globalization on tourism and impact of tourism on other activities with the emphasis on green field investmentsin tourism". (01.2015).
9. Yuri Kirillov, E.P. "Modern trends in international economic integration development". (Feb 11, 2015).

Zemfira QƏDİROVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim
nubar2017@list.ru

İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ TƏHSİLİ İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİ

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ В РАЗВИТЫХ СТРАНАХ

EDUCATION MANAGEMENT MECHANISMS IN DEVELOPED COUNTRIES

Xülasə: Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının üçüncü strateji istiqaməti "təhsildə hesabatlı, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur.Bu istiqamətə qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında təhsil sisteminin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönümlü və şəffaf idarəetmə modelinin yaradılması, keyfiyyətin təminatı və təhsilin idarə olunması üçün yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi məqsədlər daxildir" İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsindən aydın olur ki, təhsildə idarəetmənin ictimailəşməsi prosesi sürətlənməkdədir. Bu baxımdan bir çox inkişaf etmiş dövlətlərdə mövcud olan modellərdən istifadə edərək Azərbaycan təhsilinə uyunlaşdırılmış idarəetmə modeli hazırlanacaqdır. Ümumtəhsil məktəblərinin idarəolunmasının mövcud modelindən Azərbaycan təhsilinə uyğunlaşdırılmış dövlət-ictimai xarakterli məktəb modelinə keçmək və bu modelin səmərəli imkanlarından istifadə etmək, fikrimizcə, daha effektli idarəetmə formalaşdırmaq olar. "Ümumtəhsil məktəblərinin təhsil pilləsinin dövlət standartları proqramı (kurikulumu) " nun (maddə3.5) səmərəli tənzimləmə mexanizmlərinə, nəticələrə görə cavabdehliyə, şəffaflığa, vətəndaş məmnunluğuna malik olan idarəetmə sistemi formalaşdırmaq tələb olunur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə məktəblərin modernləşdirilmiş idarəolunması ən mütərəqqisi dövlət-ictimai xarakterli olmasıdır.

Belə olarsa idarəetmədə kollegiallıq da təmin olunmuş olar.Son illərdə ölkəmizdə təhsilin idarəolunması sahəsində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılıb, nazirliyin mərkəzi aparatının idarəetmə potensialı xeyli gücləndirilib. Bununla bağlı olaraq dünyanın əksər ölkələrində təhsilin idarə olunması təcrübəsi öyrənilmiş, beynəlxalq məsləhətçilərin iştirakı ilə geniş təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: təhsil, idarəetmə, planlaşdırma, dəyərlər, monitorinqlər

Абстракт: Третье стратегическое направление Государственной стратегии развития образования в Азербайджанской Республике предусматривает «создание подотчетных, прозрачных и эффективных механизмов управления в сфере образования. В этом направлении регулирование и управление системой образования модернизируется на основе передовых мирового опыта, создание ориентированной на результат и прозрачной модели управления в образовательных учреждениях, обеспечение качества и образования включает в себя такие цели, как создание новых систем информации и отчетности для управления». Из опыта развитых стран видно, что процесс ускоряется социализация управления в образовании. В связи с этим будет разработана модель управления, адаптированная к азербайджанскому образованию, с использованием моделей, доступных во многих развитых странах. На наш взгляд, возможен переход от нынешней модели управления общеобразовательными школами к модели государственно-общественной школы, адаптированной к азербайджанскому образованию, и использование эффективных возможностей этой модели. Требуется сформировать систему управления, обладающую эффективными механизмами регулирования, подотчетности за результаты, прозрачностью и удовлетворенностью граждан «программой (учебным планом) государственного стандарта образовательного уровня общеобразовательных школ» (статья 3.5). Именно с этой точки зрения модернизированное управление школами в нашей стране является

наиболее прогрессивным, поскольку имеет государственно-общественный характер. В этом случае коллегиальность в управлении будет обеспечена.За последние годы в области управления образованием в нашей стране сделан ряд важных шагов, значительно укреплен управленческий потенциал центрального аппарата министерства . В связи с этим был изучен и всесторонне проанализирован опыт управления образованием в большинстве стран мира с участием международных консультантов.
Ключевые слова: образование, управление, планирование, ценности, мониторинг.

Abstract: The third strategic direction of the State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan envisages "the creation of accountable, transparent and efficient management mechanisms in education. In this direction, the regulation and management of the education system is modernized based on advanced international experience, the creation of a result-oriented and transparent management model in educational institutions, quality assurance and education includes goals such as the creation of new information and reporting systems for management" It is clear from the experience of developed countries that the process of socialization of management in education is accelerating. In this regard, a management model adapted to Azerbaijani education will be developed using the models available in many developed countries. In our opinion, it is possible to move from the current model of management of general education schools to a state-public school model adapted to Azerbaijani education and use the effective opportunities of this model. It is required to form a management system that has effective regulatory mechanisms, accountability for results, transparency, and citizen satisfaction of "the state standards program (curriculum) of the educational level of general education schools" (Article 3.5). It is from this point of view that the modernized management of schools in our country is the most progressive because it has a state-public nature. If this is the case, collegiality in management will be ensured. In recent years, a number of important steps have been taken in the field of education management in our country, and the management potential of the central apparatus of the ministry has been significantly strengthened. In this regard, the experience of education management in most countries of the world was studied and extensively analyzed with the participation of international consultants.
Keywords: education, management, planning, values, monitoring

Təhsilin müəyyən olunan məzmunu təhsilverənlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu həyata keçirilmənin səviyyəsinin müəyyən edilməsi isə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə təhsilalanların fəaliyyətinin yoxlanılması lazım gəlir. Ona görə də tam aşkarlıq şəraitində şəffaf və obyektiv monitorinqlər aparılır. Bir çox hallarda monitorinqlər müstəqil təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir.

Prosesin gedişində fəaliyyət istiqamətləri üzrə davamlı monitorinqlərin keçirilməsi nəticəsində tədrisin vəziyyəti barədə ilkin məlumatlar əldə edilir, bu məlumatlar təhlil olunur-qiymətləndirilir, nöqsanlar, çatışmazlıqlar müəyyən edilir və təkliflər hazırlanır.

Beləliklə, nəticələrinin təhlil olunması məktəb rəhbərliyi (direktoru, tədris işlərinə rəhbərlik edən direktor müavini, elmi-metodiki şuranın rəhbərliyi, fənlər üzrə metodbirləşmələrin sədrləri) müəyyən təkliflər hazırlayır və onların əsasında təhsil prosesi həyata keçirilir və bundan sonra yenidən monitorinqlər aparılır [4].

Göründüyü kimi, birinci və ikinci monitorinqlərin nəticələri müqayisəli təhlil olunarkən təhsilalanın nəticələrindən asılı olaraq, həm də təhsilverənlərin tədris prosesini aparma səviyyəsi, həm tədris prosesinə nəzarəti həyata keçirənlərin rəhbərlik etdikləri sahəyə münasibətləri, həm də təhsili idarəetmə orqanlarının birbaşa cavabdeh olduqları sahə ilə maraqlanma səviyyələri-məsuliyyətləri müəyyən olunur. Şukart tsiklindən istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik və bu zaman birinci və ikinci tsikllərin müqayisəli təhlil edilməsini –dəyərləndirmələrin aparılmasını daha əhəmiyyətli faktorlardan biri sayırıq.

Müasir dövrün tədqiqatçı pedaqoqlarının fikrincə, şəraiti və pedaqoji kadr potensialı müasir tələblər səviyyəsində olmayan məktəblərdə hər hansı islahat proqramının təklif etdiyi yeniliklərin tətbiq edilməsi lazımınca effekt verə bilməz. Əgər təhsil verənlər məktəbin mövcud durumunu olduğu kimi dərk etməsələr, onun yeniləşdirilməsi yollarını bilməsələr və yeniləşməni öz şəxsi marağı kimi qəbul etməsələr, təhsildə keyfiyyət dəyişiklikləri baş verə bilməz və məktəbi inkişafa doğru istiqamətləndirmək olmaz.

Ümumtəhsilin inkişaf etdirilməsi üçün hər bir məktəbdə özünüinkişafetdirmə mexanizmi hazırlanmalıdır. O elə bir mexanizm olmalıdır ki, təhsildə əldə edilən nəticələrin mütəmadi təhlilinə və bu təhlilin nəticələrinə əsasən təhsilin irəliyə doğru inkişafı ilə əlaqədar bütün problemlərin həllinə təminat versin. Bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, məktəbin həqiqi mənada yeniləşməsi və inkişafı üçün kənardan göstərişlər vermək, onu müxtəlif yenilikləri tətbiq etməyə məcbur etmək yox, ilk növbədə məktəbin tədris-maddi bazasının idarəetmə strukturunun və müəllim hazırlığının müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılmasına nail olunmalıdır.

Ümumtəhsil məktəbinin inkişafı əsasən aşağıdakı faktorlarla təyin edilir:

-təhsil verənlər və təhsil alanların fikirləri, imkanları, arzuları və istəklərinin tədris prosesində nəzərə alınmasının təmin edilməsi;

- təhsil sistemində təhsilin məqsədi, tədris planı, tədris metodları və vasitələrinin yeniləşdirilməsi;

- təlim prosesində şagirdlərin qruplaşdırılması, şagird şurası və özünüidarə orqanlarının və başqa qurumların işinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması;

- müəllim kadrlarının seçilib yerləşdirilməsi, qruplaşdırılması və yenidən təşkili sistemi, təşkilatçılıq mədəniyyəti, idarəetmənin yeni strukturu, vəzifə bölgüsünün aparılmasının yeni modelinin formalaşdırılması;

-məktəbi əhatə edən və ona təsir edə bilən mühitin, təhsilin təşkili, idarə olunması və maliyyələşdirilməsi sisteminin və sosial şəraitin yeni qanun və qanunauyğunluqlarla tənzimlənməsi.

Məktəbin yeniləşməsi və inkişaf etməsi üçün zamanın tələblərinə uyğun yeni pedaqoji sistem yaradılmalı, müasir təlim texnologiyalarından istifadənin yeni üsulları mənimsənilməlidir. Bunu isə böyük sürətlə həyata keçirmək mümkün olmadığından, məktəblərdə innovasiya fəaliyyəti tədricən özünə həqiqi mənada yer almalı, bu sahədə mədəni səviyyə yüksəldilməli, tətbiq edilən yeni modelin effektivliyi sınaqdan çıxarılmalıdır [1].

Son illərdə məktəblərin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı yeni modellər işlənilmişdir. Bu modellərdə müxtəlif konseptual ideyaların reallaşdırılması nəzərdə tutulur. İnkişaf etmiş ölkələrdə ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasının və təhsilvermə (təhsilləndirmə) prosesinin müxtəlif inkişaf modellərindən istifadə olunur.

Təhsil sahəsində islahatın tələbləri baxımından həmin modellərin təhlilinə böyük ehtiyac olduğunu nəzərə alıb, gələcəkdə Azərbaycan təhsil sistemində hansının tətbiqinin müimkünlüyü və effektivliyi ön plana çəkilərək, ümumtəhsil məktəblərinin aşağıdakı idarəetmə modelləri araşdırılmışdır.

-idarəetmənin seqment tipli təşkili modeli; - idarəetmənin üfüqi məsləhətvermə strukturlu xətti təşkili modeli;

-idarəetmənin kollegial təşkili modeli;

-idarəetmənin matris tipli təşkili modeli;

-idarəetmənin modul tipli təşkili modeli.

Ümumtəhsil məktəbində idarəetmənin seqment tipli təşkili modeli. Məktəbdə təhsilin idarə olunmasının seqmentativ təşkili fənn müəllimlərinin müstəqilliyinə (avtonomiyasına) geniş yer verməyi nəzərdə tutur. Bu halda hər bir müəllim fənninin tədrisində öz stili ilə işləməyi rəhbər tutur. O, tədris prosesinin tələblərinə müvafiq təlim-tərbiyə prosesinin təşkili formasını, dərs materialının planlaşdırılmasını özü seçir, şagirdlərlə necə işləməyi, onların fəaliyyətini hansı üsullarla qiymətləndirməyi müəyyənləşdirir. Tədrislə bağlı olmayan digər vəzifələri yerinə yetirməmək ixtiyarına malik olur.

Mərdanov, R. Ağamalıyev, A. Mehrabov, T. Qardaşov göstərirlər ki, " İdarəetmənin seqment modeli əsasən qapalı xarakterlidir. Burada valideynlərlə əlaqələr yalnız şagirdlər vasitəsilə yaradılır" [5].

Valideynlər məktəbin inkişaf strategiyasına müdaxilə etmirlər. Məktəb direktoru fənn müəllimləri ilə idarəedici-təşkilatçı strukturlar arasında kompleks əlaqələndirici rolunu oynayır. O, öz müavinlərinin fəaliyyəti üçün formal olaraq məsuliyyət daşıyır.

Direktor təhsilə ümumi rəhbərlik edir və təlimtərbiyə işlərinin təşkilində digər qurumlarla məsuliyyət bölgüsü aparır. Onun müavinləri koordinator funksiyalarını yerinə yetirir, məktəbdə intizama nəzarət edirlər. Onların hər biri və məktəbin direktoru təlimtərbiyə işləri üzrə əvvəlcədən vəzifə bölgüsü aparır, bir və ya bir neçə işin təşkilinə birbaşa məsuliyyət daşıyır.

Məktəbdə ən səlahiyyətli qurum böyük pedaqoji Şuradır. Pedaqoji Şuranın razılığı olmadan direktor vacib qərarlar qəbul edə bilmir. Direktor öz əmr və sərəncamlarında kollegial qərarlara əsaslanmalı olur.

İdarəetmənin seqment tipli təşkili modelində şagirdlər məktəb tərəfindən qəbul edilmiş tədris proqramları əsasında təhsil alırlar.

Məktəbdə tədris qruplarında biliklərə yiyələnmədə, əsasən koqnitiv (idraki) üsullara üstünlük verilir. Modelin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

- öyrədənin (müəllimin) müstəqilliyi (avtonomiyası) yüksək səviyyədə inkişaf etdirilir;

-fənn müəlliminin işinə və onların istifadə etdiyi metodikaya direktor və başqa müəllimlər, əsasən qarışmırlar;

-müəllim-şagird münasibətləri qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qurulur;

-şagirdlər qəbul edilmiş tədris proqramlarından, əsasən, kənara çıxmırlar;

-müəllimlərin hamısı eyni hüquqludur və məktəb həyatına aid bütün məsələlərin həllində iştirak edə bilirlər.

İdarəetmənin üfüqi məsləhətvermə strukturlu xətti təşkili modeli. Bu idarəetmə modelində təhsil üzrə şaquli məsləhətvermə bölmələri ilə yanaşı, üfüqi məsləhətvermə bölmələri də fəaliyyət göstərir. Bu bölmələr formalaşdırıldıqdan sonra pedaqoji fəaliyyətin bütün sahələrində, təlim-tərbiyə prosesinin cari və ümumi işləri, onun təhlili və gələcək işlərin planlaşdırılması aparılır.

Müəllimlər metodbirləşmələrin işində fəal iştirak edir, fənn metodbirləşmələri isə təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli qurulmasında məsləhətçi funksiyalarını yerinə yetirirlər. Belə modeldə təhsilvermə ilə məşğul olan qurumlar həm də idarəetmə funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu funksiyaları xüsusi treninq keçmiş müəllimlər, həmçinin peşəyönümü işi ilə məşğul olan pedaqoqlar və xüsusi məsləhətçilər reallaşdırırlar. Eyni zamanda, bu modelə görə müəllimlər həm də sinif rəhbəri olmalı, sinifdənxaric işlər aparılmalıdır [2].

Təhsili idarəetmənin xətti təşkili modeli seqmentativ təşkil modelindən, əsasən, koordinasiya mexanizmi ilə fərqlənir və bu halda menecment və ierarxiya əlaqələrinə (xidməti pillələrin bir-birilə əlaqələndirilməsinə) xüsusi diqqət verilir. İdarəetmənin xətti təşkili modelində də müəllimin müstəqilliyi (avtonomluğu) saxlanılır, onun dərs dediyi sinifdəki fəaliyyətinə məktəb rəhbərliyi (müavinlər) ciddi nəzarət etmir.

Rəhbərlik müəllimə yalnız müəyyən tövsiyələr verir, onu tələb olunan tədris vəsaitləri ilə, cihazlarla təmin etməyə çalışır, gənc müəllimlərə təcrübəli müəllimlərin kömək etməsi qayğı-sına qalır, bu və digər görülən işlərə dair müavinlər direktora hesabat verirlər.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliyinə görə dünya ölkələri arasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur. Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə

modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir."[3]

Dünya ölkələrinin təhsilin idarə olunması təcrübəsinin öyrənilməsi bu ölkələrin təhsil sisteminin bütövlükdə öyrənilməsi deməkdir.

İdarəetmə məktəbləri və onların inkişaf mərhələləri, idarəetmə sahəsində məktəblərin inkişaf modelləri və onlara yanaşmalar, idarəetmə mexanizmləri, təhsilin idarə olunması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu bir şəraitdə Azərbaycan təhsil sistemində şəxsiyyətin, cəmiyyətin təhsilə olan tələbatını ödəmək üçün dövlət-ictimai xarakterli idarəetmənin yeni modelinin yaradılması zəruriliyini ortaya qoyur. Bunun üçün birinci növbədə təhsil müəssisələrinə və onların idarə olunmasına müstəqillik verilməli, idarəetmədə ağırlıq mərkəzinin aşağılara ötürülməsinə nail olunmalı, demokratik idarəetmə prinsipləri əsas götürülməli, idarəetmənin çevik mexanizmi yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Qərb ölkələrində idarəetmə elmi haqqında.URL: /https:// azkurs. Org /azerbaycan-respublikasinin-prezidenti-yaninda-dovlet idarecili. html? Page =7
2. Qurbanova, M. Təhsil meneceri proqramlarının mövcud dünya modelləri. URL: /https://www.academia.edu
3. Müasir menecmentin xarakterik xüsusiyyətləri. Müasir menecmentin inkişaf mərhələləriURL: /https: // remontantenn. ru/az/ repair/harakternye-cherty sovremennogo-menedzhmenta-etapy-razvitiya-sovremennogo-menedzhmenta/
4. Müstəqil Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı və perspektivləri.URL: / https: //tehsil. Biz /news /az/24154/Mstqil-Azrbaycanda-ali-thsilin-inkiaf-v-perspektivlri
5. Nəsrullayev, M. Təhsil menecmentinin metodoloji məsələləri URL: /http: //www. tehsilproblemleri.com/ ? p=7254.

İlahə BAĞIROVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, baş müəllim
Ilaha.bagirova@atmu.edu.az

ARCHITECTURAL MONUMENTS OF THE ANCIENT NAKHCHIVAN REGION
QƏDİM NAXÇIVAN DİYARININ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ
АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕГО НАХИЧЕВАНСКОГО КРАЯ

Abstract: The article provides general information about architectural monuments of ancient Nakhchivan region, in particular, monuments, ancient buildings, tombs, schools (madrasa), bridges and so on. The issues are analyzed; suggestions and recommendations are given to locals and tourists to familiarize themselves with the cultural and historical life of the region.
Keywords: architectural and ancient monuments, bridges, icehouse, tomb, medrese (school)

Абстракт: В статье представлена общая информация об архитектурных памятниках древнего Нахичеванского края, в частности, о памятниках, древних постройках, гробницах, школах(медресе) и мостах и др. Анализируются вопросы; даются предложения и рекомендации местным жителям и туристам по ознакомлению с культурно –исторической жизнью края.
Ключевые слова: архитектурные памятники, гробницы, медресе, ледник, мосты.

Xülasə: Məqalədə Qədim Naxçıvan diyarınn memarlıq abidələri, xüsusilə abidələr, qədim tikililər. türbələr, məktəblər(mədrəsələr), körpülər və s. haqqında ümumi məlumat verilir. Məsələlər təhlil edilir: Naxçıvan Muxtar Respublikasının mədəni-tarixi həyati ilə tanış olmaq üçün yerli sakinlərə və turistlərə təklif və tövsiyələr verilir.
Açar sözlər: memarlıq və qədim abidələr, körpülər, buzxana,türbə, mədrəsə

There are many historical and architectural monuments in Nakhchivan Autonomous Republic. 58 monuments are of the world importance, 455 monuments are of the country importance and 649 monuments are of the local importance.

The ancient and rich architectural monuments in Nakhchivan are The tomb of Yusif Kuseyir(1162),Momina khatun Tomb (1186), Nakhchivan Buzkhana (Ice-House) (Xİİ-XİV centuries),Gulustan Tomb (XII century), Alinjachay Khanagah Architectural Complex (XII-XV centuries),Aza Bridge (XVI-XVII centuries),Ordubad Geysariyye (XVII century)Khan Palace (XVIII century),Zaviya - Madrasa Building (XVIII century) and so on.

The tomb of Yusif Kuseyir(1162). The remarkable urbanization and commendable process of evolution of Nakhchivan dates back to about five thousand years ago. During the 12th century, a new architectural direction led to the creation of various architectural monuments, the tomb of Yusif Kuseyr oglu was laid in Nakhchivan, since an exquisite model of these monuments was built by the founder of this direction, Ajami Abubakiroglu Nakhchivani, in the south- east part of this region. The city of Nakhchivan in 1162, known as "Atababa gunbezi",the monument consists of an underground crypt and an above ground tomb. Erected in the form of an eight-sided shape from inside and outside the tomb is covered with a pyramidal dome. Verses 15-17 of "Ali Imran Surah of the Qura'an" were engraved on the belt around the tomb. The Kuseiroglu unit is represented by several titles and epithets such as "outstanding leader", "believer", "beauty of Islam", and "head of Sheikh" in the inscription. The position of Yusif Kuseiroglu as the head of the city was then quite prestigious.

Momina khatun Tomb (1186).Momine Khatun Tomb is one of the most unique models of Turkish-Islamic cultural monuments of Nakhchivan that was built by the outstanding architect Ajami

Abubakroglu Nakhchivani and situated in Ajami seyrangah (the place for outings named after Ajami), in the city center of Nakhchivan. This monument consists of an underground crypt and an over ground tomb. The inside of the monument is circle, but its outside is ten-sided shape. The founder of the Great Atabeg State of Azerbaijan, Atabey Shamsaddin Eldaniz ordered to build this tomb in commemoration of his late wife, Momine Khatun who passed away in 1175. Meanwhile, soon after her death, he died life and constructional works of the tomb were completed during the reign of his son, Mahammad Jahan Pahlavan. Following the funeral of Momine Khatun, Atabey Shamsaddin Eldaniz and his son Mahammad Jahan Pahlavan were also entombed in the crypt of this historical monument.

Alongside the descriptive information about the tomb, sentences saying "All is temporal, except God, All is mortal, except Art", as well as Mashallah (May God keep us from the evil eyes) were engraved on the inscription of the monument. In accordance to the information written on other inscriptions of the tomb, the constructional works of the monument were completed by Ajami Abubakroglu Nakhchivani in Muharram 582 Islamic (Hijri) Calendar (April 1186 CE).

Momine Khatun Tomb is an exquisite piece of art. Along the arches of the tomb, Yasin Sura of Koran was in scripted as garnitures for trice, as well as the verse of Koran saying "All power Belongs to Almighty Allah" was written on the top of each arch. The 255th verse of Baqara Sura of Koran – Ayetel-kursu was engraved on a few meter height belt around the inside walls of the tomb.

Highly valuable Momine Khatun Tomb, National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev stated: "It is a priceless historical monument. Momine Khatun Tomb truly proves the establishment of great architectural school and rich cultural heritage formed in Azerbaijan during the 12th century and The Middle Ages. Alongside its architectural value, this monument is the sign of ancient and steady statehood traditions of Azerbaijan."

Nakhchivan Buzkhana (Ice-House) (Xİİ-XİV centuries), Being one of the unique examples of medieval Azerbaijani architecture, the glacier occupies a special place among the monuments of the Turkish- Islamic culture of Nakhchivan. One of these monuments located in the southern part of the city of nakhchivan near the Imamzade complex, is the Ice- house of the XII-XIV centuries. This is the largest monument in the territory of Azerbaijan, is built in the shape of a rectangle. The building is 20 meters long, 9 meters wide and 9.6 meters high. The high quality and prtfrct design of the Nakhchivan glacier testifies, to its creation in the XII-XIV centuries, during the development of the Nakhchivan architectural school. In ancient times,paid houses met the needs of population for ice in the hot summer. The basement yard, of Nakhchian ceased to fuction of refrigerator

Khan Palace (XVIII century),is one of the monuments of Turkic-Islamic culture built on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic include civil buildings and places. The Khan palace is the home of Nakhchivan khans. It is located in the hilly area of the city of Nakhchivan. The 3600 square meter place, differ by its architectural style, was built facing the sunrise,in accordance with the terrain. The famous political leader Kalbali Khan Kangarli built the palace. The palace, built in the oriental chivan architectural style,was the residence of the Nakhchivan Khan until 20th century.The Khan palace is the two-storied The building is built of brown bricks, the thickness of the walls is about a meter. The two fireplaces installed in the walls heated the building.

Gulustan tomb.It is one of the most interesting examples of 13th century Azerbailani architecture,is located near the Culfa city in south part of Gulustan village. It is constructed on the left bank of Araz River. Ajami Abubakr oglu reflects the traditions of Nakhchivani's creativity, is considered one of the most beautiful and unique examples of Nakhchivan architectural school.The tomb consist of two part. The walls of the tomb are made of four rows of stones and form an irregular polygon. Unlike other examples of the Nakhchivan school of architecture, the Gulustan mausoleum was built of stone. It should be noted that there are many architectural monuments built of stone in Nakhchivan. The stone was mainly used in the construction of castles and bridges. Experts attribute the tomb to the beginning of the 13th century due to its stylistic features. One of the peculiarities of Gulustan tomb is that the tomb

was built on the ground.The tomb is built of red tuff stone. The tomb is square on the outside and round on the inside. The entrance of the tomb is rectangular.

Gulustan mausoleum is one of the rare pearls of stone architecture in Azerbaijan. According to researches Gulustan tomb are the first example of such ornaments of the monuments of Asia

According to Turkish art critic Oktay Aslanapa , the "Cut Dome" mentioned in Evliya Chalabi's "Travelogue" is the Gulustan Tomb.

Aza bridge. Bridges form part of the monuments of Turkish-Islamic culture created in Nakhchivan during the Middle Ages. One of such bridges is Aza bridge, built in the XVI-XVII centuries.It is constructed in Ordubad region, Aza village, Gilancay is an architectural monuments on. The bridge connected Aza village and Darkand is 3.5 m wide and 46 meters long. It has five spans.

It is built of reddish-hewn local rock. During the construction of the bridge, the area where it was located was taken into account, and the distance between the arches was set in different sizes. There are four waves on the arches. The Aza Bridge, located on an significant trade- caravan route linking India and China with The Black sea coast and European countries, was built during the reign of Safavid ruler Shah Abbas (1587-1629) to facilitate trade caravans travelling east to west and vice versa along the great Silk Road.That is why there are those who call it "Shah Abbas Bridge." Trade caravans passing through here exported local products, including dried fruits, handicrafts and silk. It was repeatedly destroyed and later repaired as a result of natural disasters and some historical events.**Ordubad Geysariyye (XVII century)** It is a historical and architectural monuments of the XVII century in Ordubad. Located in the city center.The total area is 540m2. The ceiling of the passages are covered with 16 small domes. The monument is built of baked brick; the wall thickness is 80cm.The word Geysariyye means a covered built in ancient times for the sale of jewels and jewels belonging to the kings. It means the eastern market. Such buildings can be found in 3 places around the world: In Samarkand, Tabriz and Ordubad. At present, the most prominent and prosperous in Ordubad. The building used as the Museum of History and Ethnography of Ordubad region.**Alinjachay Khanagah Architectural Complex (XII-XV centuries)**, This is the medieval architectural complex, popularity known as Sheikh khorasan khanage, is located on the left bank of the Alinjachay near the village of Khanagah of Julfa region. This unique complex was built by the architect Khaja Jamaladdin by the order of the Emir,Isfahan , great scientist Ulug Kutlug Lala Bey. It was impossible to determine the exact date of its construction, due to the torn of the last part of inscription. According to, its architectural and constructive structure, it can be attributed to the XII – XIII centuries. There is a grave into the tomb. In the Middle Ages, Sufi sheikhs lived with their families in khanagahs, and after their deaths they were buried near khanagah. Khanagah has long been a place of residence, worship and remembrance for dervishes who worked there.

Zaviya - Madrasa Building (XVIII century) After the 7th century , centers belonging to different Sufi sects, including zaviyas, as well as madrasa building were built in Nakhchivan to meet the demand for educated people. Among the examples of Turkish-Islamic culture of Nakhchivan, the Zaviya-madrasa building, which has its own architectural features, has a special place. The Zaviya-madrasa building is located in the Zaviya district of Nakhchivan city. The name "zaviya", which means "corner" in Arabic, was also given to the centres of residence, worship, remembrance and education in the Middle Ages.

Literature

1. Vəli Baxşəliyev,Fizzə Quliyeva; Naxçıvanın Tarixi Abidələri: Bakı-2017
2. Soltanova H.B.Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı-2015.
3. Aynur Talıbova; Azərbaycanı kəşf et. Bakı - 2011

Röya SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, müəllim
roya.suleymanova@atmu.edu.az

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM IN NAKHCHIVAN REGİON

NAXÇIVAN DİYARINDA MƏDƏNİ TURİZMİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА В НАХИЧЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ

Abstract: Nakhchivan region is a tourist region rich in natural and historical monuments. Cultural resources such as historical monuments, art galleries, museums, international events held in Nakhchivan have influenced tourism development of the region.
Keywords: cultural tourism, historical monuments, museums, international events

Xülasə: Naxçıvan rayonu təbiəti və tarixi abidələrlə zəngin turizm bölgəsidir. Naxçıvanda tarixi abidələr, rəsm qalereyaları, muzeylər, beynəlxalq tədbirlər kimi mədəni sərvətlər regionun turizm inkişafına öz təsirini göstərmişdir.
Açar sözlər: mədəni turizm, tarixi abidələr, muzeylər, beynəlxalq tədbirlər

Абстракт: Нахчыванская область является туристическим регионом, богатым природными и историческими памятниками. Культурные ресурсы, такие как исторические памятники, художественные галереи, музеи, международные мероприятия в Нахчыване, оказали влияние на развитие туризма в регионе.
Ключевые слова: культурный туризм, исторические памятники, музеи, международные мероприятия

Nakhchivan AR differs from other economic regions of the republic due to its economic and geographical position. It is the only economic region of Azerbaijan that borders on foreign countries on all sides. It borders Turkey (13 km) and Iran (204 km) in the south and Armenia (246 km) in the north and east. Nakhchivan is the only region that provides access to the territory of the republic in Turkey.

The Nakhchivan Autonomous Republic occupies a very different place in the administrative division of Azerbaijan. Due to the lack of direct connection with the main territory of Azerbaijan and its location in a relatively small area, it is considered to be the Nakhchivan economic-geographical region. Nakhchivan Autonomous Republic includes Nakhchivan city, 7 administrative districts - Babek, Julfa, Sadarak, Shahbuz, Sharur, Kangarli and Ordubad.

Despite the relatively small area of Nakhchivan AR, it is a region with rich mineral resources. Mineral deposits with proven reserves in the territory of Nakhchivan AR are mainly in Sharur and Ordubad districts. There are also sources of mineral water (Badamli, Sirab, Vaykhir, etc.) of medical importance in the territory of Nakhchivan AR. The produced mineral water is consumed both within the republic and exported to foreign countries.

The tourism specialization of the economic region is in the direction of understanding and treatment. Nakhchivan is one of the oldest cultural centers of the Caucasus and the Middle East. It is rich in historical monuments.

The mausoleum of Momina Khatun, the mausoleum of Fazlullah Naimi, mosques, the "Girls' Spring" complex, Alinja Fortress (Julfa), Ordubad, which are interesting tourist attractions, are in this

region. The pinnacle of Ordubad's architectural style is the Juma Mosque. This building reflects the ideas that were widespread in the architecture of Yerevan, Shusha and Sheki in the 16th century. Therefore, in 1977, along with the architectural monuments of the Old City of Baku, Shusha and Sheki, the historical part of Ordubad also received the status of an architectural reserve. A recreation area has been created on the shores of Batabat and Ganli lakes, a boarding house and a hotel have been built.

Proof of the antiquity of each nation is its culture and historical monuments. In this regard, Nakhchivan is considered one of the oldest centers in the world. The announcement of Nakhchivan as the capital of Islamic culture for 2018 also stems from its rich history and culture. The rich history, scientific and cultural heritage of the Azerbaijani people has been formed in these areas. The city's history goes back thousands of years: archaeologists have found many material cultural artifacts from the second and first millennia BC. The measurement of the history of Nakhchivan for thousands of years and its antiquity, the presence of historical and architectural monuments and rich cultural heritage in the area, which can be considered the pearl of world architecture, arouses great interest among foreign tourists. This area preserves very important traces of history - material and cultural heritage. Of the more than 1,200 monuments, 57 are of world, 495 national and 665 local significance. Of the world-famous monuments, 3 are in Sadarak, 16 in Sharur, 9 in Kangarli, 5 in Babek, 6 in Shahbuz, 7 in Julfa, 4 in Ordubad districts and 7 in Nakhchivan. 49 of them are archeological, 1 is monumental, 7 are architectural monuments. Monuments that are part of world history also attract international expeditions to this ancient land.

“Yusif Kiiseyir” and “Momina Khatun” tombs, “Naimi” tomb, Alinja fortress, ruins of Gilan city, ancient bridges, etc. are located in Nakhchivan Autonomous Republic. There are 1162 historical and cultural monuments, including 58 of world importance, 455 national and 649 local. Tourists visiting Nakhchivan get acquainted with the works of the great architect of the XII century Ajami Ibn Abubakr "Yusif Ibn Kuseyir" ("Atababa dome"), "Tomb of the Faithful", Juma Mosque with a minaret, as well as the tomb of "Imamzade", "Khan's House" and other monuments. can be. Castle

Each exhibit in the Ajami Seyrangahi Culture and Recreation Park, an open-air museum located in a place called the Quarter, tells about the richness of Azerbaijan's history.

In addition, the city's Palace of Culture, Drama Theater, Puppet Theater, Heydar Aliyev Museum, Carpet Museum, Literature Museum, History Museum, CV-museum of writer and playwright Huseyn Javid, Jalil Mammadguluzadeh and other sights can be interesting for tourists. Labor tools found during archeological excavations in the Batabat plateau adjacent to Gamigaya, etc. Examples of material culture are the oldest in Nakhchivan proves that it is one of the areas inhabited by primitive people since time immemorial. As a result of the research carried out on the Batabat plateau, monuments, settlements, castles, temples, rock paintings, ram, stone statues, etc. belonging to the Mustye culture, Bronze, Early Iron Age and the Middle Ages were discovered. was found.

Nakhchivan Autonomous Republic can also be called as the land of museums. There are 28 museums and a museum type establishment - Nakhchivan State Art Gallery here. The number of exhibitions protected in the museums is 110000 in general.

Heydar Aliyev Museum was founded in 1999 in Nakhchivan city. Stands of Heydar Aliyev's family, his childhood, and youth, personal documents and materials, signed letters, decisions, and orders of the period when he was the Chairman of the Supreme Assembly of Nakhchivan Autonomous Republic (1991-1993), copies of the agreements signed in cooperation with the Islamic Republic of Iran and the Republic of Turkey, appeals of citizens living in different regions of Azerbaijan. The museum is comprised of 5 sections. Newspapers, magazines, albums, and books reflecting the life and activity of national leader Heydar Aliyev, and other personal items belonging to him are saved in the library of museum. There are 4525 exhibitions in the museum in general.

Nakhchivan State History Museum was founded in 1924 as a history-ethnography museum. Later museum got the state status. 34494 exhibitions belonging to the rich and ancient history of Nakhchivan are preserved in the Nakhchivan State History Museum. Exhibiton mainly includes 4

periods - ancient, medieval, present time, and modern time. Museum consists of 10 departments. Various types of tools, things of Paleolit and Neolit periods, grain stones, boards of obsidian, stone hammers, bone needles, copper and silver money samples discovered in the NakhchivanAutonomous Republic territory, tomb of monumental Momina Khatun, Yusif Kuseyir built by the prominent architect of the Middle Ages, Ajami Abubakir oghlu Nakhchivani and pictural materials about other architectural monuments, carpet manufacture, jewelry, braziership, pottery, carving samples, beautiful handicrafts of folk masters concerning to decorative applied arts are exhibited here.

The Nakhchivan State Carpet Museum. The museum was founded in 1998. It continued its activity in a new building located in the Heydar Aliyev avenue from 20 March, 2010. There are 3295 material-cultural samples in the museum fund. 331 of them are carpets. 283 exhibits are exhibited. Exhibits were grouped according to the Nakhchivan carpet manufacture schoolings. Carpets decorated with fine and deilcate ornaments concerning to different periods are exhibited in the museum exhibition. There are fleecy carpets, mashraf, carpet without pile, cecim, kilim, sumakh, felt, mat, carpets having a plot, and others. Geometric and nabati form ornaments of carpets characterize our national culture dating from the past. Carpets having simple, realist, or abstract ornaments are the proof of high level creativity of our nation. There are 124 carpets of Tabriz-Nakhchivan group in the museum. In the museum artistic embroidery and cloth items, arrow bogs of patch weaving, saddle-bag, rope, sack, saccada, wool comb, wood havas, kirgits, iron havas, loop kuife, and other exhibits are also exhibited. In 2013, after reconstruction of the Nakhchivan State Carpet Museum exposition enriched.

The House Museum of Husein Javid. The museum was founded in 1981 in the house of Huseyn Javid, romantic Azerbaijan literature founder. 9111 exhibits are collected in its fund. Among them, there are photos reflecting life and creativity of Huseyn Javid, first editions of his works, works having sign of poet, posters and programs of staged drama works, different recollections and household goods and etc. Research works and recollections of Javid learners are also exhibited in the exhibition. Busts of Huseyn Javid and his family members are set here.

The Museum of Bahruz Kangarli was founded in 2002, in Nakhchivan city, with the purpose of immortalizing the memory of prominted representative of artistic trade, realist tool painting founder Bahruz Kangarli. Here 781 exhibits are preserved and exhibited, 56 of them are the original works of painter, others are photo copies of his works, also documents dealing with family, life, and creativity, household goods and other materials.

Because of illness, he lived a short life and got chance to be busy with creativity only 7 years. B.Kangarli created 2000 pictures.

The Literature Museum of Nakhchivan Autonomous Republic named after J.Mammadguluzadeh. The museum was founded in 1966. It has 18897 exhibits. Precious manuscripts, applied and descriptive art samples, ancient and modern books, paper and magazines, memorial things and other museum materials reflecting centuries-old Azerbaijan literature history are kept in its fund. Exhibition includes prominent members of classic and modern Azerbaijan literature, creativity of poets, writers and art critics brought up in Nakhchivan.

There are works of painting and sculpture in various jenres created by Azerbaijan brush masters, documents delaying with Nakhchivan theatre history-posters, programs, spectacles, sketches, also photos reflecting prominent theatre masters' creativity in the exhibition and fund.

The House Museum of Jalil Mammadguluzadeh. The museum was founded in 1999 in the house where Jalil Mammadguluzadeh was born, spent his child-hood and youth years. In the museum 1810 exhibits concerning the life and creativity of great literary man are exhibited. Among museum exhibits, there are personal household goods of Jalil Mammadguluzadeh and his family members, also works of the writer, documents belonging to his contemporaries and etc.

The House Museum of Jamshid Nakhchivanski. The museum was founded in 1981, in anniversary year of general Jamshid Nakhchivansky, the representative of Kangarli khans family, Azerbaijan Shooting Division commander, in the house he lived. In the museum, 3427 exhibits - photos

reflecting Jamsid Nakhchivansky's life and creativity, orders and medals, different documents, books, letters and manuscripts, personal belongings and household goods, and etc, are exhibited. Among them, there are articles and books devoted to Jamshid Nakhchivansky, Azerbaijan Shooting Division history, the way of fight passed hold special place.

Memorial Museum was founded in 2000 with the purpose of immortalizing memories of genocide victims caused by armenians, the Nakhchivanians died in the battles for the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan. The museum continues to operate in a new building near the Alley of Martyrs since 2015.

In the museum, 1284 exhibits, consisting of genocide facts, martyrs photos, materials including fighting activity against armenians, also photos of National and Soviet Union heroes, personal belongings and other materials belonging to them, are preserved and exhibited.

There is 1 historical-architectural reserve, 1 historical-artistic reserve, 2 shrine complexes, 2 historical-cultural reserves, 3 theaters in the Autonomous Republic. There are 21 museums in the Autonomous Republic.

Gamigaya paintings are rock carvings in the Ordubad Mountains of the Lesser Caucasus, in the Nabi land on the southern and eastern slopes of Mount Kapijig, and in the Garangush pastures. The name of the ark is associated with the legend of Noah. The mountain peak, which is always covered with snow and white clouds, looks like a huge ship floating in the ocean against the blue sky. Here BC. There are rock paintings and pictograms of the III-I millennia. Archaeologists have discovered the remains of the lands belonging to the ancestors of the Azerbaijani Turks in the area where rock paintings were carved on the Garangush plateau. Gamigaya-Garangush plateau, rich in alpine meadows, was one of the main hunting grounds of the ancient inhabitants of Nakhchivan. Later, these were the pastures of the tribes living on the banks of the Araz, as well as in the Nakhchivanchay, Alinjachay, Gilanchay valleys. Since that time, human and various animal paintings, etc. have been painted on the rocks here. images are engraved.

The Gamigaya paintings and the ancient settlements there are at least 5-6 thousand years old. Gamigaya's paintings have been studied since 1968.

Alinjagala - "Symbol of inflexibility of Nakhchivan" Alinja fortress, located at an altitude of 1800 meters above sea level, attracts attention with its grandeur. First of all, it should be noted that fortresses have a special place among the monuments in Nakhchivan. The Autonomous Republic is a land rich in fortress-type settlements. The main reason for the large number of fortresses in this area is that Nakhchivan's favorable geographical position, rich natural resources, urban culture and developed craftsmanship attract the attention of foreign invaders. Alinjagala, which is considered to be the stone memory of the fighting people, was also a place of refuge and defense for the people who fought against foreigners for many years. Alinja Gala, a symbol of invincibility and struggle, has a magnificent appearance. It is located in Julfa district, on the right bank of Alinjachay river and on the top of the mountain of the same name. In ancient sources, "Erincaq", "Erincik", "Alancik", "Alınca", "Alancuq" and others. is marked as. Researchers connect the name of the fortress with the word "alan", which means "plain" in the ancient Turkic language. This is due to the fact that the area where the castle is located looks like a small square. According to folk etymology, the name of the fortress is interpreted as "Alinjek", ie "pull your hand". This is due to the invincibility of the fortress. Some researchers, based on historical sources, date the castle to about 2,000 years ago. In the epos "Kitabi-Dada Gorgud" Alinjagala is described as a strong fortification.

Considering that there are a number of fortresses in the Nakhchivan tourist region, it is possible to organize tours in this direction. There are also graves of a number of people who lived in these places, which may be of interest to tourists.

Nakhchivan-Jame mosque belongs to the XVIII century. During the Soviet era, it was the only mosque operating in Nakhchivan. In 2007-2008, the mosque was overhauled.

Karabakh Mausoleum is a historical and architectural monument of the Middle Ages in Garabaghlar village of Kangarli region. The double minaret here is believed to have been built in the late 12th and early 13th centuries. The headstone connecting the minarets dates back to the 14th century.

Momuna Khatun tomb - The initiative to include the Tomb of Momuna Khatun, one of the world's architectural gems, in the UNESCO World Heritage List is not accidental. Momuna Khatun, a masterpiece of Ajami Nakhchivani, is the first magnificent monument erected in the East as a sign of respect and reverence for women. On the other hand, the monument amazes the audience with its architectural structure and the fact that it has survived for 9 centuries. It is known from history that it was built in 1186 in the western part of Nakhchivan. Architect Ajami Abu Bakr oglu Nakhchivani decided to build a mausoleum on the grave of Shamsaddin Eldaniz's wife Momina Khati, the founder of the Atabeylar state, and his son Muhammad Jahan Pahlavan completed its construction in 582 AH. Elin remembers it as "Atabey dome".

The tomb consists of underground and surface parts. Along with the great architectural richness of the monument, it shows the ancient history of Azerbaijan, its great statehood, high-level culture and great architectural school.

A lot of work has been done in the Autonomous Republic over the decades to improve infrastructure, recreation parks and fountain-monument complexes reflecting the achievements of national and modern architecture have been put into operation in cities and regions, and hotels meeting modern requirements have been built. Also, "Duz-Dag" and "Badamli" physiotherapy hospitals and "Daridag" arsenal water treatment hospital, which have no analogues in the world, have been reconstructed at the level of modern requirements.

The foundation of “Duz-Dag” sanatorium was laid on December 21, 2006 in Babek district of Nakhchivan Autonomous Republic. President of Azerbaijan Ilham Aliyev attended the ceremony. Gamigaya built a six-storey building in a short time. In parallel with the construction, a drinking water line was laid from the Nakhchivanchay valley to the sanatorium building. The natural salt cave, where thousands of patients are cured every year, has an infrastructure suitable for modern students.

The Duz-Dag sanatorium complex, which was opened in June 2008 with a grand opening ceremony, has all the conditions for examination, treatment and recreation. President Ilham Aliyev and President of Turkey Recep Tayyip Erdogan attended the opening of the Duz-Dag physiotherapy center and got acquainted with the conditions created there. The heads of state praised the conditions created in the complex. Duz-Dag physiotherapy center is located at an altitude of 1173 m above sea level. The sanatorium building consists of 7 floors with a basement. Normal conditions have been created for 287 people in 165 rooms located in the new health facility.

The expansion of cross-border trade and easy access to Iran and Turkey are among the factors expanding Nakhchivan's tourism ties. The rising standard of living of the population encourages businessmen to engage in wider and more attractive forms of business. In this regard, international tourism can become an area that can benefit the people of the region in the future.

It is possible to develop tourism in Nakhchivan in many directions. We can hope for the future development of ecotourism, health tourism, religious tourism, rural and green tourism in the AR.

Various international events are also organized in Nakhchivan. The international conference on “Tourism, Development and Prospects” held in Nakhchivan in November 2006 was a successful step towards the development of the tourism sector in the Autonomous Republic and gave impetus to the development of new projects. Representatives of tourism companies, including delegations from Turkey and the Islamic Republic of Iran, attended the event, which took place in the building of the Nakhchivan City Executive Power. Heads of Erzurum and Igdir culture and tourism departments, including local representatives. Speeches were made at the international conference on tourism opportunities of the Nakhchivan Autonomous Republic, and issues of mutual interest were discussed.

On May 20-22, 2008, an international conference on "Religious and health tourism: organization of spiritual and physical recreation" was held in Nakhchivan under the chairmanship of the V Islamic

Conference of Ministers of Tourism. Along with various regions of Azerbaijan, the event was attended by representatives of Turkey, Iran, Kazakhstan, Jordan, Egypt, Gabon, Morocco and other countries. The main purpose of the conference was to exchange experiences on the importance of religious tourism and pilgrimage in the Islamic world, the essence of religion and health, its effective management for tourism purposes, as well as mutual discussions on state support for religious and health tourism for sustainable development. As a result of the conference, the development of infrastructure for religious and health tourism, expansion of propaganda tools, creation of a database on religion and health tourism in the Islamic world, organization of mutual info tours, human resource development, attraction of public and private investments in religious and health tourism projects, etc. recommendations were particularly noted.

Thus, the fact that the Nakhchivan tourist region has both a wonderful nature and an ancient history has led to the expansion of its tourism potential. As a result of intensive tectonic processes, avalanches and landslides have accelerated, resulting in miraculous lakes. Known as the "floating island", Batabat, Bloody Lake is considered a potential resource for ecotourism. Also, mineral-rich springs and salt caves in the Nakhchivan tourist region create favorable conditions for the development of health tourism. In order to develop this area, the world's first Salt Hotel was built in the region

Literature context:

1. Soltanova H.B. Tourism and its deelopment in the Republic of Azerbaijan, 2015
2. H. H. Religious-historical monuments, shrines, seyids, saints of Azerbaijan. Baku, “Nasir” publishing house, 2005, 524p.
3. http://imp.nakhchivan.az/en/index.php/pages/2014-03-12-16-14-51
4. http://turizm.nakhchivan.az/index.php/template/2015-12-29-06-33-39/2-undzatezhorised/35-tarikhi-m-d-ni-turizm

Günel HƏBİBOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, müəllim
gunel.aliyeva@atmu.edu.az

HISTORICAL PERSONALITIES OF NAKHCHIVAN REGION

NAXÇIVAN REGİONUNUN TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ НАХИЧЕВАНСКОГО КРАЯ

Xülasə: Naxçıvan Əcəmi Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Heydər Əliyev, Yusif Məmmədəliyev, İlham Əliyev kimi zəngin tarixi şəxsiyyətlər diyarıdır. Onlar Naxçıvan regionunun tarixini yazan, zənginləşdirən, inkişafında xüsusi rol oynayan şəxsiyyətlərdir.
Açar sözlər: tarixi şəxsiyyət, diyar, elm, inkişaf, siyasi hadisə

Abstract: Nakhchivan is a prosperous land of historical figures such as Ajami Nakhchivani, Nasreddin Tusi, Hindushah Nakhchivani, Jalil Mammadguluzade, Huseyn Javid, Heydar Aliyev, Yusif Mammadaliyev, Ilham Aliyev. They are people who wrote, enriched the history of the Nakhchivan region and played a special role in its development.
Keywords: historical personality, land, science, development, political event

Абстракт: Нахчыван – процветающая земля таких исторических деятелей, как Аджами Нахчивани, Насреддин Туси, Хиндушах Нахчивани, Джалил Мамедгулузаде, Гусейн Джавид, Гейдар Алиев, Юсиф Мамедалиев, Ильхам Алиев. Это люди, написавшие, обогатившие историю Нахчыванского края и сыгравшие особую роль в его развитии.
Ключевые слова: историческая личность, земля, наука, развитие, политическое событие

Naxçıvan regionu Azərbaycana tabe Muxtar Respublikadır. O həmişə öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Naxçıvan regionu qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malikdir. Bu region sürətli inkişafı ilə seçilir. Naxçıvan böyük şəhərdir. Əhalisinin çoxluğuna, hündür yerdə yerləşdiyinə görə digər regionlardan fərqlənir. Bu regionda çoxlu saraylar, qalalar, məscidlər, qəsrlər və mədrəsələr var. Bunların da hamısının öz tarixi, keçmişi var. Şəhərətrafı özünün füsunkar gözəlliyi, bağları və yaşıllığı ilə seçilir. Araz çayı şəhərin içindən axır. Özünəməxsus memarlığı ilə fərqlənən Naxçıvanın Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani kimi görkəmli memarı olmuşdur. Bu memar XII əsrin 20-ci illəri - XII əsrin sonu dövründə yaşamışdır. Dahi şəxsiyyət Azərbaycanın böyük memarı olmaqla yanaşı, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan memarlığına öz töhfələrini vermiş, Yaxın Şərq memarlığına da güclü təsir göstərmişdir. Şərqin böyük dühaları ona "Şeyxül-mühəndis" (mühəndislərin başçısı) fəxri adı vermişdi. [8; 22]. Əcəminin yaradıcılığına biz ən çox Naxçıvan şəhərində təsadüf edirik. Əcəmi əsasən də Eldənizlər dövründə Naxçıvanın mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsində geniş abadlıq və tikinti işləri aparmışdır. Onun ilk yaratdığı tikinti abidəsi Yusif Küseyir oğlu türbəsidir. Bu türbə "Atababa günbəzi" adı ilə də tanınır. Bu türbənin əsası 1162-ci ildə qoyulmuşdur. Sənətkarın digər bir şah əsəri isə 1186-cı ildə Naxçıvanın qərb hissəsində ucaldılmış Möminə xatun türbəsidir. Türbə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə xatunun şərəfinə tikilmişdir, onguşəlidir. Bu abidə misilsiz sənət nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Əcəminin yaratdığı misilsiz sənət nümunələrindən biri də baştağdan-portaldan ibarətdir. Bu tikili Möminə xatun türbəsi də daxil olmaqla, böyük bir memarlıq kompleksinin giriş hissəsidir. Naxçıvanda yerləşən Cümə məscidi, "Darülmülk" – Eldənizlər sarayı və "Dövlətxana" – hökumət binası da Əcəminin adı ilə bağlıdır. Bu abidələrdən əlavə tədqiqatçılar söyləyir ki, Naxçıvanda yerləşən bir çox abidə və binalar da onun adı ilə bağlıdır. Bu tarixi şəxsiyyət həm də Gülüstan türbəsi,

Bərdə və Səlmas türbələri, Qarabağlar türbəsi də daxil olmaqla, Əcəmi ənənələrinin yaradıcısıdır. Hətta Gəncədə Nizami məzarı üstündə də şəxsiyyətin irsindən, onun üslbundan istifadə edilib. Bakıda Naxçıvanın heykəlinin kürsü hissəsində, Şuşadakı Vaqif türbəsində, Naxçıvan şəhərindəki Hüseyn Cavid məqbərəsində Əcəminin memarlıq irsinin təsiri aydın hiss olunur. [9; 25]. Avstraliyalı sənətşünas Ernest Dits Sinanın yaradıcılığını yüksək şəkildə qiymətləndirmiş, Naxçıvana səfəri zamanı Əcəmi memarlıq məktəbi ilə yaxından tanış olmuşdur. Əcəmi yaradıcılığı Azərbaycan intibahının əvəzolunmaz təzahürüdür. Sənətkarın abidələrindəki orijinallıq, incəlik, zəriflik, bəzəklərinin oynaqlığı ilə xüsusi sənətkarlıq təfəkkürünün məhsuludur. Onun əsərlərində bədiiliklə riyazi fikrin vəhdəti öz əksini tapır. Hər il böyük sənətkarın doğum günü xüsusi qeyd olunur.

Bir məkanın tarixini yazan, onun tarixini zənginləşdirən, inkişafında xüsusi rol oynayan şəxsiyyətlər olur. Bu şəxsiyyətlər hər bir tarixi məkanı öz sözü, elmi, apardığı arxeoloji qazıntıları ilə aşkar edib ortaya çıxaran insanlardır. Naxçıvanı tarixi şəxsiyyətlərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Naxçıvanda görkəmli dövlət xadimlərinə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan biri də əslən naxçıvanlı olan Azərbaycanın tanınmış alimi, dünya şöhrətli Nəsirəddin Tusidir. Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən dahi Azərbaycan alimi, filosofu, ictimai-siyasi xadimidir. O, ilk təhsilini atasından və dayısından alaraq Xorasanda davam etdirmişdir. Tusi burada müxtəlif elm sahələrini dərindən mənimsəmişdir. Marağa rəsədxanası onun adı ilə bağlıdır. Bu rəsədxana elm və mədəniyyətin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Bu elm ocağında müxtəlif xalqların nümayəndələri toplaşaraq çalışmışdılar. Mədrəsədə o dövrün bütün bilik sahələri elmi, dini təlimləri öyrənilirdi. Orada 400-mindən çox kitab mövcud idi. Tusi Bağdada səfəri zamanı vəfat etmiş, Kazımeyn şəhərində dəfn edilmişdir. Şəxsiyyətin yolunu onun üç oğlu davam etdirmişdir. Həmin oğlanları Naxçıvanın ərazisində elm və mədəniyyətin inkişafında əvəzsiz rol oynayıb. Nəsirəddin Tusi ilahiyyat, fəlsəfə, siyasət və etikaya dair əsərlərin yaradıcısı olmuşdur. Onun "Əxlaqi-Nasiri" əsərində hamsının vəhdəti öz əksini tapmışdır. Bu əsər insanlığın kamillik əsəri kimi qiymətləndirilir. Əsərdə insanın cəmiyyətdə rolu onun hikməti, mənəviyyatı dərindən öyrənilir. Şəxsiyyət musiqiyə dair traktatların, poeziya nəzəriyyəsinin və fəlsəfi şeirlərin də müəllifidir. Onun dünyagörüşü, habelə ilahiyyata dair fikirləri, təkcə keçmişdə deyil, bu gün də insanların maraq dairəsindədir. Tusinin "Zic-Elxani" əsərində yer kürəsi, planetlərin hərəkəti, astronomik və coğrafi cədvəllərə də təsadüf edilir. Cədvəl London və Oksford kimi şəhərlərdə ərəb və latın dillərinə tərcümə edilərək çap edilmişdir. Nəsirəddin Tusi biologiya, botanika,zoologiya, psixologiya, mineralogiya kimi elmlərə öz töhfəsini vermişdir. Nəsirəddin Tusini "bəşər ustadı" kimi qiymətləndirmişdilər. Şəxsiyyətin 800 illik yubileyi dünya miqyasında qeyd edilmişdir.

Səncər ibn Abdulla ən-Naxçıvaninin oğlu Hinduşah Naxçıvani, nəvəsi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, nəticəsi Kəmaləddin ibn Məhəmməd Naxçıvani Azərbaycanın elm tarixində layiqli yer tutublar. [2; 32]. Hinduşah Naxçıvani ensiklopedik biliyə malik alim və dövlət xadimi kimi tanınmışdır. Onun oğlu da atasının yolunu uğurla davam etdirmişdir. Onlardan bizə iki böyük əsər qalmışdır. Həmin əsərlər Azərbaycanın mədəniyyətinin inkişafına töhfələr vermişdir.

Nəcməddin Naxçıvani filosof, alim, mütəfəkkir Həsən Naxçıvani, həkim, Kəmaləddin Naxçıvani, məşhur vəkil Qəvaməddin Naxçıvani və başqaları da Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixində dərin iz qoyublar. [7; 33]. Bu ərəfədə yəni XIII-XIV əsrlərdə Memar Əcəmi məktəbi də Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvaninin, Camaləddin Naxçıvaninin sənət əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bərdə türbəsi, Qarabağlar türbəsi və Xanəgah türbəsi həmin müəlliflərin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr Naxçıvan Muxtar Respublikasına təsir etmişdir. Türkmənçay, Gülüstan müqavilələri, daha sonra Xanlıqlar dövrü Naxçıvanın tarixində dərin iz qoymuşdur. Darkənd körpüsü, Cümə məscidi, Nehrəm imamzadəsi, Xan evi, Sədərək məscidi və Ehsan xanın sarayı və başqa tarixi abidələr bu dövrün məhsuludur.

1947-ci ildə Oktyabr çevrilişindən sonra Naxçıvanın tarixində ən ağır dövr kimi yadda qaldı. Azərbaycanın bütün ərazilərinə olduğu kimi, bura da kütləvi ermənilərin axını baş verdi. Naxçıvana köçürülən ermənilər çalışırdılar ki, etnik tərkibi qəsdən dəyişsinlər. Lakin Naxçıvanın türk-müsəlman əhalisi bu qəddar siyasətə qarşı mübarizə aparırdı. Onlar ermənilərin Vətən torpaqlarında

möhkəmlənməsinə yol vermirdilər. Bu qanlı faciələrə, yəni ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlara əslən Naxçıvandan olan M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" kitabında təsadüf etmək olar. Burada həmin hadisələr konkret faktlarla göstərilmişdir.

Bu dövrdə Rus ordusunun tərkibində zabit, nüfuzlu naxçıvanlılar da iştirak edirdi. Onlardan biri Cəmşid Cəfərqulu oğlu Naxçıvanskidir. O Ukraynada hərbi məktəbi bitirmişdir. Birinci Dünya müharibəsində 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bundan əlavə 2-ci, 3-cü, 4-cü dərəcəli "Anna" ordenləri ilə təltif olunmuşdur. , Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda inamla vuruşan şəxsiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilmiş, Azərbaycanın ilk milli atıcı diviziyasının komandiri olaraq yüksək ixtisaslı hərbi kadrları hazırlamışdır. Buna baxmayaraq, o həm də elmi fəaliyyət ilə məşğul olmuşdur. Əlağa Şıxlinskinin Azərbaycan dilində nəşr etdiyi "Hərbi bilik" jurnalının redaktorlarından biri olmuşdur. O, Ali Hərbi-Siyasi Akademiyaya oxumağa göndərilmişdir. Burada daha sonra 3 il müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. 30-cu illərdə Naxçıvanski də represiya qurbanına məruz qalmışdır. Sovet Respublikası dağıldıqdan sonra isə Cəmşid Naxçıvanskinin təmiz adı şəxsiyyətə geri qaytarılmışdır.

Naxçıvan diyarı əvvəlki zamanlarda olduğu kimi, XIX-XX yüz ilin əvvəllərində də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Bu dövrdə "Əxtər", "Tərbiyə" kimi yeni məktəblər açılmışdır. Bu məktəblərin açılmasında M.T.Sidqinin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, ilk dünyəvi qız məktəbini təşkil etmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın elm, mədəniyyət və tarixinin inkişafında Məhəmmədağa Şahtaxtlı, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Hüseyn Cavid, Bəhruz Kəngərli, Kazım Ziya, Yusif Məmmədəliyev, İslam Səfərli, Hüseyn Razi, Zəroş Həmzəyeva, Məmməd Araz, Hüseyn İbrahimov kimi naxçıvanlı şəxsiyyətlər böyük rol oynamışlar.

Mollanəsrəddinçilər ədəbi məktəbinin banisi olan, Azərbaycanın qüdrətli yazıçısı, publisist və ictimai xadimi Cəlil Məmmədquluzadədir. Onun əsərləri nəinki Azərbaycan ədəbiyyatına, dünya bədii mədəniyyətinə də təsir göstərmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığa XIX əsrin 80-ci illərində başlamış, daha sonra nasir, dramaturq və publisist kimi məşhurlaşmışdır. Onun əsərlərində yüksək insani fikirlər, humanist idealar təbliğ olunur. "Poçt qutusu", "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Dana baş kəndinin məktəbi" həmin əsərlər sırasına daxildir. Yazıçı yaşadığı mühiti xüsusi incəliklə qələmə alaraq dövrünün hadisələrini qiymətləndirmişdir. Əfsuslar olsun ki, yazıçının yaratdığı Xudayar bəy, Novruzəli, Məhəmmədhəsən əmi kimi obrazlar hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Onun "Saqqallı uşaq", "Quzu", "Konsulun arvadı" əsərləri o dövrkü cəmiyyətin müxtəlif sosial problemləri realistcəsinə əks olunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii irsinin mühüm bir hissəsini dram əsərləri təşkil edir. Bunlara "Ölülər", "Kamança", "Anamın kitabı", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Dəli yığıncağı" kimi əsərləri daxildir. Bu əsərlərində dramaturq avamlığa və nadanlığa qarşı satirik gülüşdən istifadə etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə irsinin böyük bir hissəsini "Millət", "Necə qan ağlamasın?", "Sizi deyib gəlmişəm" məqalə və felyetonlar təşkil edir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. Burada dil, din, vətən, millət və gen kimi mövzular işlənilmişdir. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadəni "böyük demokrat" adlandırırdılar. Onun yaradıcılığı humanist-bəşəri məzmunu və bədii keyfiyyətləri baxımından bu gün də aktualdır.

Naxçıvanda sadəcə olaraq elm sahəsi yox, həm də incəsənət sahəsi inkişaf edirdi. 1886-cı ildə Naxçıvanda teatr binasının əsası qoyulmuşdur. Bu B.Kəngərlinin adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığı nəticəsində Azərbaycanda portret, mənzərə janrları və realist dəzgah boyakarlığı inkişaf etmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda zərgərlik, toxuculuq, xalçaçılıq və başqa xalq yaradıcılığı sahələri inkişaf etmişdir.

1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşdu. Buna baxmayaraq, erməni şovinizmi yenə də öz çirkin planlarından əl çəkmirdilər. Onlar Naxçıvanı, Zəngəzuru, Qarabağı işğal etmək istəyirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvana xüsusi diqqət ayırmağa çalışırdı. Lakin ingilislər 1919-cu ildə Naxçıvanı tutdular. Bu ingilislər isə ermənilərə rəğbət bəsləyirdi. Lakin Araz Türk Cümhuriyyəti düşmənlərə qarşı birləşərək Naxçıvanı xilas etdilər. Beləliklə, Naxçıvanı erməni

işğalından qorumaq mümkün olmuşdu. 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı. Bunun nəticəsində Sovet Rusiyası Azərbaycanın bütün torpaqlarını işğal etdi. Əlbəttə ki, bu Naxçıvandan da yan keçmədi. 1924-cü ilin 9 fevralında Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yarandı. Naxçıvanın Azərbaycandan qoparılmasına yönəlmiş siyasət boşa çıxdı. Bu ərəfədə Naxçıvanın tarixində misilsiz rol oynayan hadisə baş verdi. 1923-cü ilin may ayının 10-da nəinki Naxçıvanın, Azərbaycanın dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev dünyaya göz açdı. Heydər Əliyev Naxçıvanın Azərbaycana bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətlər sırasında xüsusi rol oynayır.

Əliyev Heydər Əlirza oğlu elə bir zamanda hakimiyyətə gəldi ki, xalqın böyük bir liderə ehtiyacı var idi. O, xalqın dayağına çevrildi. Azərbaycanın qurtuluş mübarizəsinin rəmzi oldu. O, əvvəlcə təhsilini Naxçıvanda, Leninqradda, daha sonra isə Bakıda tamamlamışdır. Heydər Əliyev 1964-cü ildən etibarən məsul vəzifələrdə çalışmağa başlamışdır. 1964-cü ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə sədri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. O, bu Komitədə işlədiyi müddət ərzində strukturların hər birini azərbaycanlılaşdırmağa çalışmışdır. Bunun uğrunda misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Heydər Əliyev 1969-cu ildə AKP MK-nın birinci katibi, MK-nın büro üzvü seçilmişdir. Bununla da şəxsiyyətin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü başlamışdır. Bu müddət ərzində Heydər Əliyev xalq təsərrüfatı, quruculuq işlərində intizamla çalışmış, Respublikanın iqtisadi-siyasi həyatında məruzə və çıxışlarında hər zaman toxunmuşdur. Xalqının inkişafı uğrunda bir sıra proqramlar tərtib etmişdir. O, Sovet İttifaqı Komunist Partiyasının qurultaylarında çıxış etmişdir. Bu çıxışları zamanı xalqının mənafeyini hər zaman göz önündə saxlamışdır. SSRİ-də Konstitusiyanın hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. Heydər Əliyev 1977-ci ildə qəbul olunmuş Kontitusiyada Azərbaycan dilini SSR-in dölət dili olması haqqında maddənin qəbul olunmasına nail olmuşdur. O, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən mükəmməl iqtisadi inkişafa şərait yaratmış, təsərrüfat sahələrinin səmərələliyi bərpa edilmiş, yeni-yeni sahələrin inkişafına, genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Nəticədə, Azərbaycanın iqtisadi potensialı gücləndirilmişdir. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdən etibarən bütün sahələrdə müstəqilliyə doğru böyük dönüş başlamışdır. O, Moskva dövründə də hakimiyyətdə olduğu müddət ərzində həmişə xalqının taleyini düşünmüş, Respublikanın dünyada tanıdılması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bu müddət ərzində Heydər Əliyev 4 dəfə Lenin ordeni, Qırmızı ulduz ordeni, 2 dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş və çoxlu medallarla təltif edilmişdir.

Heydər Əliyev Baş katib M.S.Qorbaçovun yeritdiyi səhv siyasətə qarşı çıxaraq tutduğu vəzifələrdən imtina etmişdir. 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisəsi zamanı səhhətinin ağır olmağına baxmayaraq, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu qanlı hadisəni qətiyyətlə pisləmiş, Azərbaycan xalqının ümidi olmuşdur. Heydər Əliyev Qarabağdakı hadisələrə qarşı etiraz əlaməti olaraq 1991-ci ildə Sov. İKP sıralarını tərk etmişdir. O, xalqını xilas etmək uğrunda Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis qurultayını keçirmişdir. Naxçıvanda hakimiyyətdə olduğu müddət ərzində Türkiyə və İranla əlaqələrin yaradılmasına və gücləndirilməsinə səy göstərmişdir. O, vətənin çətin dövründə vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirməyə çalışmış, Azərbaycanda baş vermiş hadisələri obyektiv təhlil etmiş, siyasi və iqtisadi böhranın səbəblərini araşdırmış, onların aradan qaldırılması uğrunda bir sıra metodlar həyata keçirmişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Naxçıvan Muxtar Respublikasından rus sovet qoşun hissələri çıxarılmış, 20 Yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verilmiş, xalqın inamını sarsılmağa qoymamış və müstəqilliyə ümid yaratmışdır.

1993-cü ildə Respublikada baş vermiş böhran nəticəsində Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi hakimiyyətə gətirilməsi üçün və ozamankı dövlət başçıları Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etməyə məcbur olub. 1993-cü ilin iyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi. Bu gün Azərbaycan xalqının tarixinə Qurtuluş günü kimi daxil oldu və bununla da Heydər Əliyevin hakimiyyətinin ikinci dövrü başladı. İyunun 24-də o, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Oktyabrın 10-da andiçmə mərasimi zamanı Heydər Əliyev xalqının daim yanında olacağına, ümidlərini doğruldacağına söz verdi. Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanda dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı. Onun hakimiyyəti dövründə azərbaycançılıq, türkçülük, dövlətçilik, ədalət, müstəqillik,

dünyəvilik kimi mənəvi dəyərlərin əsası qoyuldu. O, təkcə dövlətin daxili siyasətinə yox, həm də xarici siyasətinə, beynəlxalq arenada tanıdılması uğrunda cəsarətli addımlar ataraq çıxışlar etmişdir. Onun sayəsində 1994-cü ildə Ermənistan-Azərbaycan arasında ilk sülh müqaviləsi imzalanmışdır. Daha sonra isə 1994-cü ilin sentyabrında Bakıda "Əsrin müqaviləsi" adını almış neft müqaviləsi imzalanmışdır. Bu müqavilələr çox mühüm siyasi məna daşıyırdı. Bunlar nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq sferada tanınmış və möhkəmlənmişdir. "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" neft kəmərinin inşa olunması da yuxarıda qeyd olunan müqavilələr kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Böyük İpək Yolunun bərpasına yönəlmiş beynəlxalq proqram həyata keçirmişdir. Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan və Moldovanın daxil olduğu GUÖAM yaradılmışdır. Bu birliyin nəticəsində böyük bir coğrafi məkanda region qüvvələrinin birləşməsinə nail olmuşdur. Heydər Əliyev təşkilatın ilk sədri seçilmişdir. O, hakimiyyətdə olduğu müddət ərzində bazar iqtisadiyyatının inkişafına özəlləşdirmə proqramının hazırlanmasına, aqrar islahatların həyata keçirilməsinə, pul vahidimizin alıcılıq qabiliyyətinin sabit saxlanılmasına şərait yaradılmışdır.

Heydər Əliyev "İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında" 1998-ci il 22 fevral tarixli fərmanı Azərbaycan Respublikasının dünyaya və Avropaya inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. O, 1996-cı ildə Avropa Şurasına xüsusi qonaq kimi dəvət almış, 2001-ci ildə onun tam hüquqlu üzvünə çevrilmişdir. Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən çoxunun Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalını dünya miqyasında ictimaiyyətə çatdırmağa çalışmışdır. Onun xarici siyasətinin arxasında sülh, beynəlxalq hüquq normalarına hörmət, sərhədlərin bütövlüyünə və toxunulmazlığına əməkdaşlıq prinsipləri təşkil edir. Heydər Əliyev 1992-ci ildə baş verən hadisələri, xalqının başına gətirilmiş acı həqiqətləri dünya miqyasına çatdırmağa çalışmışdır. O, Azərbaycanda bir sıra şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsinə, Naxçıvan ensiklopediyasının nəşr olunmasına, 2001-ci ildə imzaladığı fərman nəticəsində latın qrafikasına keçirilməsinə dövlət dilinin tədbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə, elmin, mədəniyyətin, təhsilin inkişafına daim diqqət, qayğı göstərmişdir. Heydər Əliyev öz əsərlərində çıxış və məruzələrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rolunu yüksək qiymətləndirmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikasının həmin Cümhuriyyətin varisi olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Hətta 2003-cü ildə imzaladığı sərəncama əsasən Cümhuriyyətin 85-ci ildönümü münasibəti ilə abidənin ucaldılması haqqında əmr vermişdir.

Ümumdünya tarixinin nadir şəxsiyyətlərindən biri olan Heydər Əliyevin əbədiyyətə qovuşduğu gün nəinki Azərbaycan xalqının, bütün türk-islam dünyası və mütərəqqi bəşəriyyətin tarixinə ən ağır hüzn günü kimi daxil oldu. [8; 80]. Dahi şəxsiyyət milyonlarla azərbaycanlını – doğma xalqını birləşdirərək qovuşdu. Dünyanın bir çox ölkələrində şəxsiyyətin şərəfinə abidələr ucaldıldı, xiyabanlar, parklar, küçələr salındı. Heydər Əliyev Bakıda Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur. Onun məzarı xalqının müqəddəs ziyarətgahına çevrilmişdir. Onun şərəfinə "Heydər Əliyev" ordeni təsis edilmişdir.

Əslən Naxçıvandan olan Yusif Məmmədəliyev böyük kimyaçı, akademik idi. Məmmədəliyev Yusif Heydər oğlu yüksək oktanlı benzin kəşf etmişdir. Hətta bu benzin sovet aviasiyasının faşist ordusu üzərində qələbə çalmasına kömək etmişdir. O, təhsilini Gəncədə, İrəvanda, iki il Lomonosov adına MDU-da, daha sonra isə Bakıda davam etdirmişdir. Onun əsas elmi işləri neft və neft qazları ilə bağlı olmuşdur. Şəxsiyyət neftin çıxarılmasını onun tərkibini və ondan qiymətli məhsullar alınması yollarını göstərmişdir. O, həmçinin Naftalan neftinin tərkibinin öyrənilməsində mühüm işlər görmüşdür. Yusif Məmmədəliyevin 200-dən çox elmi əsəri, 6 monoqrafiyası mövcuddur. O, ABŞ, Macarıstan, İtaliya, Polşa və başqa xarici ölkələrdə təşkil olunmuş beynəkxalq konfranslarda çıxış etmişdir, bununla yanaşı, yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında böyük xidməti olmuşdur. Şəxsiyyət Lenin ordeni, "Şərəf nişanı", Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Ordubad şəhərində Yusif Məmmədəliyevin ev muzeyi açılmış, büstü qoyulmuş, Bakıda küçəyə adı verilmişdir və heykəli ucaldılmışdır. 2005-ci ildə onun 100 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edilmişdir.

Naxçıvanın dahi, əvəzolunmaz, Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi rolu olan şəxsiyyətlərindən biri də Hüseyn Caviddir. O, milli romantik şeirin və mənzum faciənin banisidir. Hüseyn Cavid ilk təhsilini Naxçıvan şəhərində almış, ərəb-fars dillərini öyrənmiş, ədəbiyyata dair dərin biliklər əldə etmişdir. O,

1903-cü ildən yaradıcılığa başlamışdır. Hüseyn Cavid poeziyası romantik şeirlər və poemalardan ibarətdir. O, yaradıcılığının ilk dövründə eşqi tərənnüm edən şeirlər yazmış, daha sonra isə ölkədə baş verən hadisələrə müraciət etmişdir. Şəxsiyyətin şeirlərinə nəzər yetirdikdə hüzn öz əksini tapır. Onun lirik qəhrəmanı filosof xarakterli aşiqdir. Cavid şeirlərinin gözəlliyi istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən aslıdır.

Hər gülşənə vardım,çiçəklər güldü,
Sevdalı bülbüllər salama gəldi...
Susmuş kamançalar ilhama gəldi – [9; 408].

Kimi misralar yuxarıda söylədiyimiz fikirlərin nümunəsidir. Onun başdan-başa monoloqlardan ibarət "Uyuyur", "Məzlumlar üçün", "Sevinmə, gülmə, quzum" şeirləri vardır. Cavidin lirikasında dialoqlara da təsadüf etmək mümkündür. "Öksüz Ənvər", "Qız məktəbində", "Çiçək sevgisi" şeirləri buna nümunədir. Hüseyn Cavid lirik-romantik və ya romantik-fəlsəfi poemaların da müəllifidir. Onun qəhrəmanları real həyatdan alınmış bədii obrazlardır. Məsələn, "Azər" poemasındakı Azər obrazı Cavidin özünün prototipidir. Onun poemaları Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır. Lakin Hüseyn Cavidi ədəbiyyatımızda daha çox məşhurlaşdıran dramatik əsərləri olmuşdur. "Ana", " Maral", "Şeyx Sənan", "Şeyda", "Uçurum" kimi dram əsərlərini müəllifidir. Onun yaradıcılığında "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" kimi dram və tarixi məzmun daşıyan əsərləri də var. "Peyğəmbər" dramı səhnə üçün nəzərdə tutulmamışdır. Şəxsiyyəti məşhurlaşdıran əsas əsəri "İblis"dir. Bu dram əsəri özünün orijinallığı, ictimai-siyasi proseslərə münasibəti, fəlsəfi düşüncələri ilə seçilir. Əfsuslar olsun ki, Hüseyn Cavid də represiya qurbanı olmuşdur. Burjua yazıçısı kimi günahlandırılan şəxsiyyət 8 illik həbs cəzasına məhkum edilmiş, Sibirə sürgün edilmiş və həbsdə ikən vəfat etmişdir. 1956-cı ildə Hüseyn Cavidə təmiz adı qaytarılmışdır. Azərbaycanın dahi şəxsiyyəti olan Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Cavidin cənazəsi 1982-ci ildə Sibirdən Naxçıvana gətirilmiş və burada torpağa tapşırılmışdır. Yaradıcının anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə Bakıda heykəli, Naxçıvanda türbəsi ucaldılmış, ev-muzeyləri təşkil edilmişdir.

Ümumimilli liderimiz Heydər Əliyev siyasətini bü gün də uğurla davam etdirən 2003-cü ildə hakimiyyətə gələn Əliyev İlham Heydər oğludur. O, nəinki Naxçıvanın, Azərbaycanın tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdıran şəxsiyyətdir. İlham Əliyev 2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir. O, Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunu bitirmiş, orada elmi-pedoqoji fəaliyyətinə başlamışdır. O, Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin qorunmasında atasının ən yaxın silahdaşı olmuşdur. İlham Əliyev neft strategiyasının hazırlanmasında və dünya miqyasına çatdırılmasında, bu mövzuda müxtəlif layihələrin işlənilib hazırlanmasında diplomatik tapşırıqların yerinə yetirilməsində xüsusi rol oynamışdır. O, xüsusi ilə neft-qaz yataqlarının dünyaya açılmasından dolayı dünyanın qabaqcıl şirkətləri ilə müqavilələr imzalamışdır. İmzalanmış bu müqavilələr nəticəsində Azərbaycanda 30 mindən artıq iş yeri fəaliyyət göstərmişdir.

İlham Əliyev həmçinin görkəmli partiya xadimidir. O, Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) lideridir. Şəxsiyyət bu vəzifənin də öhdəsindən layiqincə gələrək Azərbaycanda bir çox quruculuq işlərinə imza atmışdır.

İlham Əliyevin gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti təyin olunmuşdur. Şəxsiyyət qısa bir zaman ərzində Azərbaycan idmanını yüksək səviyəyə qaldırmış, dünyada parlaq uğurlara imza atmasına şərait yaratmışdır. O, sağlam gənclik yetişdirmək uğrunda sağlam bədən prinsipi ilə çıxış etmişdir. Onun təşəbbüsü nəticəsində təkcə Bakıda deyil, eyni zamanda Naxçıvan, Quba, Şəki, Lənləran, Gəncə və Şamaxı kimi şəhərlərdə də idman kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu da İlham Əliyevin gənclər siyasətinin ən böyük uğuru kimi qiymətləndirilir.

O, həmçinin atası kimi Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılması uğrunda da mübarizə aparmışdır. 2004-2021-ci illərdə Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair bir çox sərəncamlar, qətnamələr qəbul etmişdir. Milli Ensiklopodiyanın nəşrinə şəxsən

özü rəhbərlik etmişdir. O, elmlə məşğul olan tələbə, magistr və doktorantların daha yaxşı şəraitdə çalışmasına və inkişafına şərait yaratmışdır. İlham Əliyev "Heydər Əliyev" ordeninə layiq görülmüşdür.

Ulu öndər Heydər Əliyev kimi Prezident İlham Əliyev də iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın inkişafına şərait yaratmışdır. Məsələn, Ordubad SES-in tikintisi, qaz təchizatı sisteminin yenidən qurulması bunlara daxildir.

O, hər zaman xalqının yanında olmuş, onun problemlərini öyrənmiş və onlara xüsusi qayğı ilə yanaşmışdır. Xalqının səsini həmişə dünya miqyasında duyulmasına şərait yaratmışdır. Bunun üçün Dağlıq Qarabağ problemini Avropa Şurasında dəfələrlə dilə gətirmiş, həmin münaqişəyə düzgün siyasi qiymət vermiş, onun həlli yolunda mühüm addımlar atmışdır və nəhayət illərlə uğrunda mübarizə apardığı Dağlıq Qarabağ probleminin 2020-ci ildə həllinə mail olmuşdur. Bununla da əzəli Azərbaycan torpaqlarını xalqına qaytararaq Azərbaycanın bütövlüyü prinsipinə nail olmuşdur. İlham Əliyevin əldə etdiyi bu qalibiyyət onun adını tarixi şəxsiyyətlər sırasına qızıl hərflərlə yazdırmışdır.

Naxçıvanın tanınmış şəxsiyyətlərindən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində çalışan Vasif Talıbovdur. Talıbov Vasif Yusif oğlu Naxçıvan Dövlət Pedoqoji İnstitutunun, bununla yanaşı, Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakultəsini bitirmişdir. O, əvvəlcə əmək fəaliyyətinə Şərur rayonunda başlamışdır. Vasif Talıbov Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş Yeni Azərbaycan Partiyasının formalaşmasında fəal iştirak etmişdir. O, çalışdığı müddət ərzində Muxtar Respublika üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən, ərazinin bütövlüyünün qorunması və möhkənləndirilməsi uğrunda bir sıra problemləri uğurla həll etmişdir. Vasif Talıbov təkcə Naxçıvanın daxilində yox, həm də onun xaricində baş verən münasibətlərə də fikir bildirmişdir. Bunun üçün Türkiyə və İranla çoxsaylı müqavilələr imzalamışdır. Bu müqavilələr nəticəsində Naxçıvanın ticarəti, iqtisadi əlaqələri, təhsil və mədəniyyəti daha da inkişaf etmişdir. Nəticədə Naxçıvanda güclü iqtisadiyyatın yaradılmasına səbəbiyyət vermişdir. Muxtar Respublikanın təkcə mərkəzində deyil, həm də şəhər və kəndlərində təhsilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq məktəb və yeni təhsil ocaqlarının tikilməsinə və istifadəsinə şərait yaratmışdır. Naxçıvanın təkcə elm sahəsinə yox, həm də memarlıq abidələrinin əsəslı təmir və bərpa olunmasına xidmət göstərmişdir. Məsələn, H.Cavidin, C.Məmmədquluzadənin, M.S.Ordubadinin ev-muzeylərinin yenidən qurulmasına imkan vermişdir. Bunula yanaşı, Naxçıvan Vasif Talıbovun rəhbərliyi ilə keçirilən beynəlxalq simpoziumlarda fəal iştirak etmişdir. Bu simpoziumlarda Naxçıvanın tarixi və mədəniyyəti yüksək səviyyədə beynəlxalq arenaya təqdim edilmişdir. Qədim Naxçıvanın Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən Gəmiqaya etnoqrafik abidəsinin öyrənilməsində Vasif Talıbov xüsusi sərəncam imzalamışdır. Naxçıvan Ensilopodiyasının yeni iki cildlik nəşri də onun adı ilə bağlıdır. Şəxsiyyətin apardığı uğurlu işlər nəticəsində hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın sürətlə inkişaf edən regionuna çevrilmişdir.

Naxçıvan bütün tarixi zamanlarda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq onun taleyini yaşamış və yaşamaqda da davam edir. Məhz Naxçıvanda həyata keçirilən qətiyyətli tədbirlər nəticəsində ermənilər mənfur niyyətlərini burada reallaşdıra bilməmişlər. Naxçıvanın tarixi şəxsiyyətlərinə nəzər yetirdikdə aydın olurki, Naxçıvan hər zaman Azərbaycana məxsus olmuşdur, onun ayrılmaz tərkib hissəsi və ən qədim mədəniyyət mərkəzidir. Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi şəxsiyyətlər sayəsində Azərbaycan Respublikasının tərkibində dünyaya uğurla inteqrasiya olunan bölgədir.

Ədəbiyyat

1. 2006-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2007, səh. 52 (şəkilli).
2. 2007-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan,"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2008, səh. 28 (şəkilli).
3. 2008-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan,"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2009, səh. 34 (şəkilli).

4. 2009-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan,"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2010, səh. 38 (şəkilli).
5. 2010-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan,"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2011, səh. 96 (şəkilli).
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA). f379, siyahı 3, iş 5901, vv. 1-4.
7. Əliyev V. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979; yenə onun, Naxçıvan şəhərinin yaranması tarixi və onun tədqiqi problemi // Naxçıvan tarixinin səhifələri, səh. 51-54
8. İ.Hacıyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər).-Naxçıvan,"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, səh. 252
9. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960.
10. https://nakhchivan.preslib.az/az_b4.html
11. http://www.nakhchivan.az/portal-1/index-2.htm

Aysel QULİYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, müəllim
aysel.guliyeva@atmu.edu.az

NAXÇIVAN REGİONUNUN TARİXİ-MƏDƏNİ TURİZM EHTİYATLARI

HİSTORİCAL AND CULTURAL TOURİSM RESOURCES OF NAKHCHİVAN REGİON

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ТУРИСТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ НАХИЧЕВАНИ

Xülasə: Naxçıvan regionu təbiət və tarixi abidələr baxımından zəngin olan turizm bölgəsidir. Tarixi abidələrdən Naxçıvanqala abidəsi, Mömінə xatun, Qarabağlar Memarlıq Kompleksi, Əlincə qalası, "Əshabi-Kəhf", Nuh türbəsi və başqa ziyarətgahlar turizmin inkişafında mühüm rol oynayır.
Açar sözlər: tarixi abidələr, qalalar, ziyarətgahlar, turizm obyektləri

Abstract: Nakhchivan region is a tourist region rich in natural and historical monuments. Among the historical monuments Nakhchivangala monument, Momina Khatun, Karabakh Architectural Complex, Alinja fortress, Ashabi-Kahf, Noah's tomb and other shrines play an important role in the development of tourism.
Keywords: historical monuments, castles, shrines, tourism objects

Абстракт: Нахчыванская область является туристическим регионом, богатым природными и историческими памятниками. Среди исторических памятников важную роль в развитии туризма играют памятник Нахчывангала, Момина-Хатун, Карабахский Архитектурный Комплекс, крепость Алинджа, Ашаби-Кахф, гробница Ноя и другие святыни.
Ключевые слова: исторические памятники, замки, святыни, туристические объекты

Naxçıvan iqtisadi-coğrafi bölgəsinə Ordubad, Culfa, Şahbuz, Naxçıvan, Şərur, Kəngərli və Sədərək rayonları daxildir. Naxçıvan şəhəri — Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati mərkəzidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın cənub-qərbində, Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə yerləşir. Bakıdan 560 kilometrlik məsafədədir.

Naxçıvan sözünün mənşəyini mütəxəssislər bir neçə cür yozmuşlar. Xalq etimalogiyasına görə Naxçıvan "Nəqşi-cahan" — dünyanın bəzəyi deməkdir. Xalq arasında ən çox yayılmış əfsanəyə görə, Naxçıvan Nuh peyğəmbər ilə əlaqəlidir. Xalqını dünya tufanından xilas edən Nuhun gəmisi burada sahilə çıxmış və ona görə bura Nuh çıxan ərazi hesab edilir. Yerli sakinlər Naxçıvanın yerində yaşayış məskəninin yaranmasını Böyük Daşqından sonra xilas olmuş Nuh peyğəmbər haqqında rəvayətlə bağlayırlar. Əfsanəyə görə, Nuhun gəmisi quruya yan almazdan öncə üç dəfə Kiçik Qafqazın dağ zirvələrinə toxunmuş və onlardan biri — Ağrıdağ iki yerə ayrılmışdır: Böyük Ağrıdağ və Kiçik Ağrıdağ.

Gəminin toxunduğu o biri sualtı dağ zirvələri isə Qapıcıq, İlandağ və Alagöz olub. Yerli sakinlər arasında dolaşan bu əfsanəyə görə, Nuh daşqın çəkildikdən sonra burada xeyli yaşamış və bu torpaqda vəfat etmişdir. Bu əfsanə xalq arasında o qədər geniş yayılmışdır ki, hətta məşhur rəssam Bəhruz Kəngərli "Nuhun qəbri" adlı rəsm əsəri də yaratmışdır.

Naxçıvanın adının çəkildiyi ən erkən yazılı qaynaq - Ptolomeyin (II yüzil) əsərləridir. O, Naxçıvanın adını "Naxsuana" şəklində göstərib. Orta yüzillərin ərəb qaynaqlarında şəhərin adı "Nəşava" kimi göstərilib, amma Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvini, Katib Çələbi və Evliya Çələbi və b. kimi məşhur orta əsr müəlliflərinin əsərlərində şəhərin adı böyük hörmətlə "Nəqşi-Cahan" ("Dünyanın Bəzəyi") adlandırılır.

Müasir Naxçıvan qədim Azərbaycanın və bütün türk dünyasının çiçəklənən bir guşəsidir. Ərazinin 30 faizindən çoxu dəniz səviyyəsindən 600-1000 metr yüksəkdə yerləşir və özünün sağlam

iqlimi, müalicəvi mədən suları və zəngin dərman bitkiləri ilə diqqəti cəlb edir. Region mərmər, daş duz, əhəng, gips yataqları ilə zəngindir. Həmçinin ərazidə 250-dən çox mineral və müalicəvi əhəmiyyətli su mənbələrinin (Sirab, Badamlı, Vayxır, Nəhəcir, Qızılcir) mövcudluğu muxtar respublikada turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Təbii sərvətləri kimi, strateji əhəmiyyətinə görə də işğalçılar üçün həmişə cəlbedici olan bu ərazi həmsərhəd dövlətlərin tez-tez baş verən basqınlarına məruz qalmış, nəticədə şəhər bir neçə dəfə dağıdılmışdır. Bütün zamanlarda Naxçıvan bu bölgədə yaranmış dövlət qurumlarının — Sacilər, Salarilər, eləcə də Eldənizlər sülaləsinin idarə etdiyi Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsas şəhərlərindən biri sayılmışdır.

Hər bir xalqın qədimliyini sübut edən onun mədəniyyətidir, tarixi abidələridir. Bu baxımdan Naxçıvan dünyanın ən qədim mərkəzlərindən biri hesab edilir. Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi də onun zəngin tarixə və mədəniyyətə malik olmasından qaynaqlanır. Bu ərazilərdə Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, elmi və mədəni irsi təşəkkül tapmışdır. Şəhərin tarixi minilliklərə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar. Naxçıvan tarixinin min illərlə ölçülməsi və onun qədimiliyi, ərazidə dünya memarlığının incisi hesab oluna biləcək tarixi memarlıq abidələrinin və zəngin mədəni irsin mövcud olması xarici turistlərdə böyük maraq oyadır. Bu ərazi özündə tarixin olduqca əhəmiyyətli izlərini-maddi-mədəni irsi qoruyub saxlamaqdadır. 1200-dən çox olan abidələrdən 57-si dünya, 495-i ölkə, 665-i isə yerli əhəmiyyətlidir. Dünya əhəmiyyətli abidələrdən 3-ü Sədərək, 16-sı Şərur, 9-u Kəngərli, 5-i Babək, 6-sı Şahbuz, 7-si Culfa, 4-ü Ordubad rayonlarının, 7-si isə Naxçıvan şəhərinin payına düşür. Onlardan 49-u arxeoloji, 1-i monumental, 7-si memarlıq abidəsidir. Dünya tarixinin bir parçası olan abidələr beynəlxalq ekspedisiyaları da bu qədim diyara cəlb edir

Fransız səyyahları Pyer Şarden və Dübua de Monper, ingilis səyyahı Porter buranı qədim memarlıq abidələrinin saxlanmış olduğu gözəl bir şəhər kimi təqdim etmişlər. Bu qədim diyarda hər addımda ilk insanların yaşadıqları mağaralara, qədim yaşayış yerlərinə, erkən şəhər mədəniyyəti qalıqlarına, möhtəşəm qala divarlarına, qayaüstü rəsmlərə, daş qoç heykəllərinə, türbələrə, bir sözlə, nadir maddi-mədəniyyət nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Burada qədim dövrlərin yadigarı olan təbiət və tarixi abidələr - Möminə xatun, Qarabağlar Memarlıq Kompleksi, Yusif Küseyir oğlu, Gülüstan türbələri, əsrlərdən bəri qorunub saxlanılan, yaşı 800 ildən artıq olan Şərq çinarı, nalbənd, tut ağacları və tarixi yaddaşı özündə əks etdirən qədim insanların ilk məskunlaşdığı yaşayış yeri - Gəmiqaya, Kilit mağarası, bu yerlərin əzəmətinin, məğlubedilməzliyinin simvolu olan Əlincə Qalası, möhtəşəmliyi ilə seçilən İlandağ, misilsiz təbiət abidələri olan Babək qalası, haqqında müqəddəs Qurani-Kərimdə bəhs edilən "Əshabi-Kəhf" Ziyarətgahı Dini-Mədəni Abidə Kompleksi, abidələrlə zəngin olan "Ordubad" Tarix-Memarlıq Qoruğu, 5000 ildən çox yaşı olan Naxçıvan şəhər mədəniyyəti, qədim tikililər, qalalar, xalq sənətkarlarının günümüzə qədər qorunub saxlanılmış sənətkarlıq nümunələri və s. sənət əsərləri Naxçıvan diyarının analoqu olmayan turizm potensialıdır.

Naxçıvandakı qazma, Əshabi-Kəhf və Kilit mağaraları Daş dövrü mədəniyyətinin qalıqlarını yaşatmaqdadır. E.ə. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində Naxçıvan ərazisində Oğlanqala, Çalxanqala, Çovurqala kimi qala şəhər mədəniyyətləri yaranıb. Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri e.ə. IV-I minilliklərdə xalqımızın bədii təfəkkürünü, adət-ənənələrini, estetik-fəlsəfi baxışlarını və dini-ideoloji təsəvvürlərini əks etdirən qiymətli təsvirlər qalereyasıdır.

Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsi, Möminə Xatın və Yusif Küseyir oğlu türbələri, Naxçıvanqala abidəsi, Qarabağlar, "Xanəgah" Abidə Kompleksi, adı Nuh peyğəmbərin gəmisi ilə əlaqələndirilən Gəmiqaya ərazisindəki qayaüstü rəsmlər, əfsanəvi Haçadağ, Buraya Naxçıvan diyarının zəngin folklorunu, musiqi və təsviri sənətini, ədəbiyyatını və s. əlavə etsək, tarixi-mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi üçün necə böyük imkanlara malik olduğunu aydın görmək olar. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin müvafiq Sərəncamına əsasən 700-ə yaxını dünya və ölkə əhəmiyyətli abidə olmaqla, ümumilikdə 1200-dən çox daşınmaz tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır.

Daşınar tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunub saxlanıldığı muzeylər turistlər üçün böyük maraq kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 30 muzey və 1 Dövlət Rəsm Qalereyası fəaliyyət göstərir.

Turizm bölgəsi ilə əlaqədar bir sıra əfsanələrə və rəvayətlərə rast gəlinir. Bu kimi mifoloji fikirlərin yaranması isə bölgənin tanıtımında, turistlərin cəlb olunmasında əhəmiyyətlidir. Ərazidə Bakı şəhərində olduğu kimi qayaüstü rəsmlərə də rast gəlmək olar.

Gəmiqaya rəsmləri – Kiçik Qafqazın Ordubad dağlarında, Qapıcıq dağının cənub və şərq yamaclarındakı Nəbi yurdunda, Qaranquş yaylaqlarında olan qayaüstü təsvirlərdir. Gəmiqayanın adı Nuh əfsanəsi ilə bağlıdır. Şiş qayalıq zirvəsi daim qarla, ağ buludlarla örtülü olan bu dağ uzaqdan mavi səma fonunda, bir növ ümmana baş vurub üzən nəhəng gəmiyə bənzəyir. Burada e.ə. III-I minilliklərə aid qayaüstü rəsmlər, piktoqramlar var. Arxeoloqlar Qaranquş yaylağında qayaüstü rəsmlərin həkk olunduğu ərazidə Azərbaycan türklərinin ulu babalarına aid yurd yerlərinin qalıqlarını aşkara çıxarmışlar. Alp çəmənlikləri ilə zəngin olan Gəmiqaya-Qaranquş yaylağı Naxçıvanın qədim sakinlərinin əsas ov məskənlərindən biri idi. Sonralar isə buralar Araz sahilində, eləcə də Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay vadilərində yaşamış tayfaların yaylaq yerləri olmuşdur. Elə həmin dövrlərdən buradakı qayalar üzərində insan və müxtəlif heyvan rəsmləri və s. təsvirlər həkk edilmişdir.

Gəmiqaya təsvirlərinin və oradakı qədim yurd yerlərinin azı 5-6 min il yaşı var. Gəmiqaya rəsmləri 1968-ci ildən öyrənilir.

Naxçıvanqala – Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində olan bu arxeoloji abidə elmi ədəbiyyatda Yəzdəgird qalası, xalq arasında Köhnəqala, Torpaqqala adları ilə tanınır. Qalanın tikilmə tarixi dəqiq bəlli deyil. Qala XVIII əsrə kimi fəaliyyətdə olmuşdur. Plana əsasən qala 2 hissədən – kiçik qala (Narınqala) və böyük qaladan ibarətdir. Böyükqala Narınqalaya nisbətən daha çox dağıntıya məruz qalmışdır.

Narınqalanın cənub-qərbdə 300 nəfərin gizlənə biləcəyi yeraltı sığınacaq-mağara var. Onun havalandırılması və işıqlandırılması üçün yuxarıdan oyuq açılmışdır. Mağaradan qalanın şərqinə tərəf gedən gizli yol, çox güman ki, Naxçıvançaya çıxır. Qalanın özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyətlərindən biri də qalanın Böyükqala və Narınqala hissələri arasında eni 22.5m olan dar dəhliz formasında həll edilmiş çıxış yolunun "tələ"nin təşkilindən ibarətdir. Öz qeri-adiliyi ilə qalanın xeyli dağıdılmasına baxmayraq salamat qalmış qala divarlarının və bürclərinin hissələri diqqəti cəlb edir.

2010-cu ildə Naxçıvanqalanın bərpasına başlanmış, tarixi ərazidə yenidənqurma və bərpa işləri aparılmış, Naxçıvanqalanın əvvəlki görkəmi özünə qaytarılmışdır.

Əlincəqala – "Naxçıvanın əyilməzlik simvolu" dəniz səviyyəsindən 1800 metr yüksəklikdə yerləşən Əlincə qalası möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, Naxçıvandakı abidələrin içərisində qalaların özünəməxsus yeri var. Muxtar respublika qala tipli yaşayış yerləri ilə zəngin diyardır. Bu ərazidə qalaların çoxluğunun başlıca səbəbi Naxçıvanın əlverişli coğrafi mövqeyinin, zəngin təbii sərvətlərinin, şəhər mədəniyyətinin və inkişaf etmiş sənətkarlığının yadelli işğalçıların diqqətini cəlb etməsidir. Mübariz xalqın daş yaddaşı sayılan Əlincəqala da yadellilərə qarşı uzun illər sinə gərən, onlara qarşı mübarizə aparan xalqın sığınacaq, müdafiə məkanı olub.Yenilməzlik, mübarizlik simvolu olan Əlincə Qala çox möhtəşəm görünüşə sahibdir. Culfa rayonunda, Əlincəçayın sağ sahilində və eyniadlı dağın zirvəsindədir. Qədim mənbələrdə "Erincaq", "Erincik", "Alancik", "Alınca", "Alancuq" və s. kimi qeyd olunur. Qalanın adını tədqiqatçılar qədim türk dilində "düzənlik" mənasında işlənən "alan" sözü ilə bağlayırlar. Bu, qalanın yerləşdiyi sahənin kiçik meydançaya bənzəməsi ilə əlaqədardır. Xalq etimologiyasına görə isə, qalanın adı "Əlincək", yəni "əlini çək" kimi yozulur. Bu da qalanın alınmazlığı, məğlubedilməzliyi ilə bağlıdır. Tarixi qaynaqlara əsaslanan bəzi tədqiqatçılar qalanı təqribən 2 min il bundan əvvələ aid edirlər. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Əlincəqala möhkəm istehkam kimi təsvir olunur.

Naxçıvan turizm bölgəsində bir sıra qalaların olduğunu nəzərə alsaq, bu istiqamətdə turların təşkili mümkündür. Həmçinin bu yerlərdə yaşamış bir sıra şəxsiyyətlərin qəbirləri mövcuddur ki, bu da turistlərin marağına səbəb ola bilər.

Əincəçay xanəgahı – Culfa rayonunun Xanəgah kəndində, Əincəçayın sahilində orta əsrlərə aid memarlıq kompleksi və el arasında Şeyx Xorasan adı ilə məşhur olan kompleksdən zəmanəmizədək türbə, məscid və bəzi tikililərin qalıqları gəlib çatmışdır. Türbənin içərisindəki qəbrin üzərində kitabə olmadığı üçün orada kimin dəfn olunduğu məlum deyildir. Yerli əhalinin fikrincə, hürufilik təliminin banisi F.Nəimi 1394-cü ildə Əlincədə faciəli şəkildə qətlə yetirildikdən sonra müridləri onun cənazəsini gətirib burada dəfn etmişlər.

Dünya təcrübəsində tarixi mədəniyyət və dini abidələr həm də turizmin inkişafına təsir göstərən, ölkənin turistlər üçün cəlbedici olmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Muxtar respublikamız dini ziyarətgahlarla da zəngindir. Burada 140-a yaxın ziyarətgah mövcuddur. Muxtar respublika ərazisində mövcud olan dini obyektlərdən ən mühümü isə müqəddəs Qurani Kərimin «Əl-Kəhf» surəsində haqqında bəhs edilən **Əshabi-Kəhf ziyarətgahıdır**. Əshabi-Kəhf Naxçıvan şəhərindən təqribən 13 km aralı, 1665 m hündürlükdə, İlandağ ilə Nəhəcir dağı arasında təbii mağarada ziyarətgahdır. Ərəb dilində «mağara sahibləri» deməkdir. Qurani-Kərimdə qeyd edilir ki, bütpərəst hökmdarın təqib etdiyi 7 gənc mağarada gizlənmiş, orada 330 illik yuxuya getmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Əshabi-Kəhfdə abadlıq, bərpa işləri aparılmış, zəvvarlar üçün rahatlıq yaradılmış, 13 km məsafədə rahat yol salınmış, məscid tikilmiş, kitabə qoyulmuşdur

2004-cü ildən "Əshabi-Kəhf Ziyarətgahı" Dini-Mədəni Abidə Kompleksi adı altında fəaliyyət göstərən ziyarətgahda ziyarətçilər üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Hər il buraya on minlərlə insan ziyarətə gəlir.

Bəşəriyyətin əsas sivilizasiya mərkəzlərindən olan Naxçıvan həm də Nuh peyğəmbərin yurdudur. Bu qədim diyara ayaq basan hər kəsi hər şeydən əvvəl tarixilik valeh edir. Necə deyərlər, hər daşında tarix yatır.

Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsi də turistlərin ən çox ziyarət etdikləri abidələrdən biridir. **Nuh türbəsi** – Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində Köhnəqala adlanan ərazidə VIII-XII əsrlərə aid memarlıq abidəsidir. Məzarın hazırki görkəmi VIII yüzillikdə bərpa eidlmişdir. İndiki vəziyyətdə məzar yerdən qalxan, çox da böyük olmayan türbəni xatırladır. Əvvəlcə burada məbəd olmuş, sonra uçub dağılmışdır. Hazırkı türbə keçmiş məbədin aşağı mərtəbəsinin qalıqlarındn ibarətdir. Məbədin pilləkənlərlə aşağı düşmək tələb olunan interyeri dairəvi, ortadan daş dirəklə möhkəmləndirilmiş, sərdabə tipindədir. Rəvayətə görə, həmin dirəyin altında Nuhun cənazəsi yerləşir.

Nuhun türbəsinin Naxçıvanda olması ilə bağlı İ.Şopen, Dyubua-de Monpere, K.A.Nikitin və digər tədqiqatçılar məlumat vermişlər. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin "Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında" 2006-cı il 28 iyun tarixli sərəncamı əsasında 2007-2008-ci illərdə qədim abidə tarixi mənbələr nəzərə alınmaqla yenidən bərpa olunmuş, ərazidə geniş abadlıq və yenidənqurma işləri aparılmışdır.

Bununla yanaşı, Naxçıvan şəhərində İmamzadə Kompleksi, Şərur rayonunun Xanlıqlar kəndində Parçı İmamzadəsi və Tənənəm kəndində Piri-Süleyman piri, Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində Asnı piri, Ordubad rayonunun Nüsnüs kəndində Nüsnüs piri, Culfa rayonunun Camaldın kəndində Ərməmməd piri və Xanəgah kəndində eyniadlı abidə kompleksi, eləcə də digər dini abidələri istər yerli vətəndaşlar, istərsə də xarici turistlər istədikləri vaxt ziyarət edə bilərlər.

Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq hissəsində yerləşən memarlıq abidəsi - **İmamzadə kompleksi** XVI-XVIII əsrlərdə formalaşmışdır. 3 binadan ibarətdir. Memarlıq kompleksi 2004-cü ildə əsaslı şəkildə təmir olunaraq yenidən bərpa edilmişdir.

Zaviyə-Mədrəsə binası – Ərəbə guşə, künc, bucaq mənasını verən zaviyə sufi təriqətlərinə mənsub məskənlərin adlarından biridir. Xanəgahlar kimi burada da ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub dərvişlər yaşamış və ətraflarına müridlər toplayaraq öz ideyalarını yaymışlar. Özünəməxsus kompozisiyası onun XVII-XVIII əsrlərin zəngin inşaat ənənələrinin məhsulu olduğunu göstərir.

XX əsrdə binadan klub, pionerlər evi, dini idarə və s. məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. 2007-ci ilədək Naxçıvan Muxtar Respublikası Qadınlar Məclisi burada yerləşmişdir. 2008-ci ildə əsaslı təmir və bərpa olmuşdur.

Ümumiyyətlə, sufi təriqəti bir sıra dünya ölkələrində geniş marağa səbəb olur. Bu istiqamətdə turist marşrutlarının yaradılması maraq doğurar. Bakıdan başlayacaqbu turizm marşrutunun Nəiminin qəbrinin ziyarəti ilə bitməsi və bir sıra tarixi amillərin gələnlərə izah olunması insanlar üçün cəlbedici olardı. Naxçıvan turizm bölgəsinin abidələrinə diqqət yetirdikdə bu istiqamətdə kifayət qədər obyektlər olduğunun şahidi oluruq.

Naxçıvan-Came məscidi XVIII əsrə aid edilir. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən yeganə məscid olmuşdur. 2007-2008-ci illərdə məsciddə əsaslı bərpa işləri aparılmışdır.

Qarabağlar türbəsi – Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində orta əsrlərə aid tarixi-memarlıq abidəsidir. Buradakı qoşa minarənin XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəlllərində tikildiyi ehtimal olunur. Minarələri bir-birinə bağlayan baştağ isə XIV əsrə aiddir.

Qarabağlar türbəsi ilə Bərdə türbəsinin oxşarlığına və hər ikisinin XIV əsrin əvvəllərində tikilməsinə əsasən bu abidələrin eyni memarlıq məktəbinə aid olduğu, hətta Bərdə türbəsinin müəllifi Əhməd Əyyub oğlu Hafiz Naxçıvani tərəfindən inşa edildiyi ehtimal edilir.

Yusif ibn Küseyir türbəsi – Naxçıvan şəhərindəki bu memarlıq abidəsi xalq arasında Atababa türbəsi və ya Atababa günbəzi adı ilə də adlanır. 8 əsrdən çox yaşı olan türbə XX əsrin ortalarında bərpa edilmişdir. Memarı Əcəmi hesab olunur. Abidə yeraltı sərdabədən və yerüstü qülləvari hissədən ibarətdir.

Möminə Xatun türbəsi – Dünya memarlıq incilərindən olan Mömünə Xatun türbəsinin YUNESKO-nun dünya mədəni irs siyahısına salınması təşəbbüsü heç də təsadüfi deyil. Əcəmi Naxçıvaninin şah əsəri olan Mömünə Xatun Şərqdə qadına hörmət və ehtiram əlaməti olaraq ucaldılmış ilk möhtəşəm abidədir. Digər tərəfdən abidə öz memarlıq quruluşu və 9 əsrdir ki, zamana meydan oxuyaraq günümüzə qədər gəlib çatması ilə tamaşaçılarını heyran edir. Tarixdən də məlumdur ki, 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərinin qərb hissəsində tikilmişdir. Memarı Əcəmi Əbu Bəkr oğlu Naxçıvani Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz arvadı Möminə xatının qəbri üzərində məqbərə yaradılmasına qərar vermiş, onun tikintisini oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan hicri təqvimin 582-ci ilində başa çatdırmışdır. Elin yaddaşında "Atabəy günbəzi" adı ilə qalmışdır. Məşhur sənətşünas, akademik M.V.Alpatov Möminə xatın türbəsi haqqında yazır: "Belə yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyasının belə klassik kamilliyinə və mükəmməl işlənməsinə bu zamanlar Orta Avropada təsadüf etmək mümkün deyildir. Naxçıvan türbəsindən klassik şərq ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri Firdovsinin "Şahnamə" və yaxud Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasında olduğu kimi insanpərvərlik nəfəsi gəlir".

Türbə yeraltı və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Abidə əzəmətli memarlıq zənginliyi ilə yanaşı, Azərbaycanın qədim tarixini, möhtəşəm dövlətçiliyini, yüksək səviyyəli mədəniyyətini, böyük memarlıq məktəbinə malik olduğunu göstərir.

Naxçıvan-Xan sarayı – Naxçıvan şəhərində XVIII əsrə aid tarixi memarlıq abidəsi olan Şərq memarlıq üslubunda tikilmişdir. XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvan xanlarının yaşayış evi olmuş sarayı XVIII əsrin sonunda axırıncı Naxçıvan xanı Ehsan xanın atası Kəlbəli xan Kəngərli tikdirmişdir. 1998-ci ildən Naxçıvan Xalça Muzeyi kimi fəaliyyət göstərir.

Qeysəriyyə - XVII əsr memarlıq abidəsi olan Qeysəriyyə Ordubad şəhərindədir. Böyük günbəzdən və ona bitişik 8 kiçik günbəzdən ibarətdir. [1] İlk vaxtlar örtülü ticarət mərkəzi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Sonralar pəhləvanların güləşdiyi yer kimi xalq arasında Zorxana adı ilə tanınmışdır.

Hüseyn Cavid məqbərəsi – şairin qəbri üzərində ucaldılmış möhtəşəm memarlıq-xatirə kompleksidir. H.Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilən, Əcəmi Naxçıvani memarlıq üslubunun təsiri aydın hiss edilən bu məqbərə üst və aşağı sərdabə hissələrindən ibarətdir.

Abidənin layihəsinin müəllifi Azərbaycan Respublikasının "əməkdar memarı" Rasim Əliyev, heykəltəraşı xalq rəssamı Ömər Eldarovdur. Məqbərə Türkiyə Respublikasının "Star" inşaat şirkəti

tərəfindən tikilmişdir. Abidənin açılışı H.Cavidin 114 illiyi münasibətilə 1996-cı il oktyabrın 29-da olmuşdur. Məqbərənin arxa hissəsində H.Cavidin ev mueyi yerləşir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan dini və milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən tarixi abidələr, rəngarəng təbiət mənzərələri, təmiz iqlim, mineral sular və onlar əsasında yaradılmış sanatoriya tipli müalicə mərkəzləri burada ekoturizmlə yanaşı, etnik və inanc turizminin də inkişafına geniş imkanlar verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm potensialı, buraya gələnləri daha çox maraqlandıran amillər nəzərə alınaraq turist marşrutları hazırlanır. Bunlara misal olaraq Naxçıvan şəhər turu, Naxçıvan-Xanəgah (Əlincə qala da daxil olmaqla), Naxçıvan-Qarabağlar, Naxçıvan-Əshabi-Kəhf, Naxçıvan-Ordubad, Naxçıvan-Batabat, Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkına bir neçə istiqamətdən turist marşrutları işlənib hazırlanmışdır.

Akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkı, Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu bu bölgədə yerləşir. Bu günədək akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkına 8 istiqamət üzrə, muxtar respublikanın digər bölgələrinə 5 istiqamət üzrə turist marşrutları hazırlanmışdır. Son illər muxtar respublikada infrastruktur quruculuğu üzrə aparılan məqsədyönlü tədbirlər, o cümlədən yeni turizm obyektlərinin istifadəyə verilməsi turizmin inkişafına yeni imkanlar açmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2018-ci il 31 yanvar tarixli Sərəncamı ilə qəbul olunmuş "2018-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" isə bu sahədə lazımi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat

5. Azərbaycan: ekoturizm potensialı II Bakı. Şərq-Qərb, 2012
6. Həsənoğlu H. Azərbaycanın dini-tarixi abidələri, ziyarətgahları, seyidləri,övliyaları. Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2005, 524s.
7. https://nakhchivan.preslib.az/az_d9.html
8. https://medeniyyet.az/page/news/5397/Naxcivan-ve-dini-turizm.html
9. http://turizm.nakhchivan.az/index.php/template/2015-12-29-06-33-39/2-undzatezhorised/35-tarikhi-m-d-ni-turizm

Nübar HƏSƏNOVA
Aəzrbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
nubar2017@list.ru

DÜNYA TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DİSTANT TƏHSİLİN YERİ VƏ ROLU

МЕСТО И РОЛЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УПРАВЛЕНИИ МИРОВЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

THE PLACE AND ROLE OF DISTANCE EDUCATION IN THE MANAGEMENT OF WORLD EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Xülasə: Ötən əsrin ən vacib nailiyyəti olan distant təhsil bəşər həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən, təhsilə də öz təsirini göstərməkdədir. Belə ki, distant təhsil şəraitində təhsildə də çox ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Təhsilin keyfiyyət və səmərəsinin yüksəldilməsində çox vacib amil kimi yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları zəminində yeni forma və metodlardan geniş istifadə olunmasına başlanılmışdır. Onlardan biri də distant təhsil sistemidir. Hal-hazırda dünyada təhsilin müasir forması olan bu sistemə meyl xeyli güclənmişdir. Əgər 1980-cı ildə təhsildə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından 200 ali məktəbdə istifadə olunurdusa, son illərdə onların sayı milyonlarladır. Distant təhsil, dünyanın bütün dövlət və ölkələrini əhatə etmişdir. Tədqiqatlara əsasən, distant təhsil sistemindən ən çox Qərbi Avropa və Amerika təhsil müəssisələrində istifadə olunmaqdadır. ABŞ-da təhsil sistemində bir milyona yaxın adam distant təlim yolu ilə təhsil allır. Hələ 90-cı illərin əvvəlində ABŞ-ın Milli Texnologiya Universiteti distant təhsil yolu ilə 1300 nəfərdən çox magistr hazırlamışdır. Universitetlərin bir çoxunda yaşlıların təlimində distant təhsil texnologiyalarından istifadə olunurdu. Distant təhsil sistemində televiziya və kompyuterdən istifadə geniş yayılmışdı. Yüz milyondan çox öyrənən bu yolla təhsil almışdı.

Açar sözlər: idarəetmə, inkişaf, distant təhsil, informasiya texnologiyaları

Абстракт:Дистанционное образование, являющееся важнейшим достижением прошлого века, оказывает влияние на все сферы жизни и деятельности человека, в том числе и на образование. Итак, произошли очень серьезные изменения в образовании в условиях дистанционного обучения. В качестве очень важного фактора повышения качества и эффективности образования широко используются новые формы и методы на основе новых информационно-коммуникационных технологий. Одним из них является система дистанционного обучения. В настоящее время в мире сильно усилилась тенденция к этой системе, которая является современной формой образования. Если в 1980 г. новые информационные и коммуникационные технологии использовались в обучении в 200 вузах, то в последние годы их число исчисляется миллионами. Дистанционное образование охватило все государства и страны мира. Согласно исследованиям, система дистанционного обучения в основном используется в западноевропейских и американских учебных заведениях. В системе образования США около миллиона человек обучаются дистанционно. В начале 90-х годов в Национальном технологическом университете США посредством дистанционного обучения было подготовлено более 1300 магистров. Дистанционные технологии обучения применялись при обучении старшеклассников во многих вузах. Использование телевидения и компьютеров было широко распространено в системе дистанционного образования. Таким образом получили образование более ста миллионов учащихся.

Ключевые слова: управление, развитие, дистанционное образование, информационные

технологии.

Abstract: Distance education, which is the most important achievement of the last century, has an impact on all areas of human life and activity, including education. So, there have been very serious changes in education in distance education conditions. As a very important factor in improving the quality and effectiveness of education, new forms and methods have been widely used on the basis of new information and communication technologies. One of them is the distance education system. At present, the trend towards this system, which is a modern form of education, has greatly increased in the world. If in 1980 new information and communication technologies were used in education in 200 higher schools, in recent years their number is in the millions. Distance education has covered all states and countries of the world. According to researches, the distance education system is mostly used in Western European and American educational institutions. In the US education system, about one million people are studying through distance learning. At the beginning of the 90s, the National University of Technology of the USA trained more than 1300 masters through distance education. Distance learning technologies were used in the training of seniors in many universities. The use of television and computers was widespread in the distance education system. More than a hundred million learners were educated in this way.

Keywords: management, development, distance education, information technologies

Amerikada 15 ildən çoxdur ki, distant təlim Unıversiteti fəaliyyət göstərməkdədir. 1982-ci ildə yaşlılar üçün qiyabi ali təhsil müəssisəsi yaradılmış, bu Universitetdə distant təhsildən geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. Fransada Dövlət təhsil Mərkəzi dünyanın 150 ölkəsindən 30 min nəfərin distant təlimdən inkişafını təmin edir.

Almaniya Federativ Respublikasında Xaqen Açıq Universiteti distant təlimdən istifadə etməklə qiyabi yolla təhsil almağa və ixtisasartırmağa xidmət etməkdədir. Tyubingen şəhərindəki MT İnstitutu radio, televizor və kompüterdən istifadə etməklə təhsil almaq proqramları hazırlamaqdadır. Proqramların hazırlanmasında 3000 müəllim iştirak edir.

Türkiyədə distant təlimə hələ ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlanmışdı. 1974-cü ildən uzaq rayonların əhalisinin təhsil almasına kömək məqsədini güdən Açıq Universitet fəaliyyət göstərməkdədir. Universitet dinləyicilər üçün radio və teletədris proqramları hazırlayır, axşam və bazar günlərində isə yay kursları təşkil edir. Universitetdə 110 mindən çox dinləyici əhatə olunmuşdur.

İsveçdə Universitet Baltika regionunun 50-dən çox ali təhsil müəssisəsinin distant təlim istiqamətindəki səylərini birləşdirmişdir.Finlandiyada hələ 70-ci illərdən 10 universitet nəzdində MT mərkəzləri yaradılmışdır. Burada 20-dən çox universitetin nəzdində 30 mindən çox tələbəsi olan yay universitetləri fəaliyyət göstərir.

Avstriyada, İsveçrədə də belə təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir. Hətta, Avropanın cırtdan ölkələrindən olan Andorrada da MT sistemi proqramı mövcuddur.

Distant təlim sistemi Çində, Hindistanda, İranda, Cənubi Koreyada, Cənubi Afrikada, Tailanda və b. ölkələrdə də yayılmaqdadır.

Avropa və Şimali Amerikada, habelə yuxarıda sözügedən ölkələrlə müqayisədə əhalisinin təhsil səviyyəsinin və təhsil prosesinin texniki təminatının aşağı olduğu Yaxın Şərq və Mərkəzi Amerika ölkələrində distant təlim zəif inkişaf etmişdir.

Yaponiyada MT həlı ötən əsrin 70-cı illərinin əvvəlindən başlanmışdır, o zamandan Yaponiyada «Universitet efirdə» fəaliyyət göstərir. Burada bir neçə humanitar və təbiət yönümlü fakültələr mövcuddur. Dinləyicilərin əsas hissəsi Universitetdə beş il təhsil aldıqdan sonra imtahanları müvəffəqiyyətlə verib bakalavr diplomu alırlar.

Rusiyada distant təlimdən sovet məkanında hələ 60-ci illərin ortalarından etibarən qiyabi təhsil sistemində, xüsusən mütəxəssislər idelogiya üzrə hazırlayan partiya maarifində geniş istifadə olunmuşdu.

O zamanlar radio və televiziya vasitəsi ilə humanitar elmləri, xüsusən SSRİ tarixini, onun nəzəriyyə və praktikasını öyrənənlər üçün mütəmadi sikl mühazirələr oxunur və söhbətlər aparılırdı. Rusiyanın ali və ümumtəhsil sistemlərində isə distant təlim XX əsrin 80-cı illərinin əvvəlindən genişlənməyə başlanmışdir. ABŞ, Böyük Almaniya, Britaniya, Kanada, İsveç, Avstriya, Rusiya və b. ölkələrin nümayəndələrinin iştirakı ilə Moskvada distant təlim üzrə beynəlxalq konfranslar keçirilmişdir. Bu, Rusiyada MT inkişafında mühüm rol oynadı. Habelə, Moskva Dövlət Universiteti tərəfindən distant təlim üzrə keçirilən Ümumrusiya konfransı da mühüm rol oynadı və MT-in elmi səviyyəsini bir qədər də artırdı. Artıq, əsrin sonlarında Rusiyada yüzdən çox distant təlim müəssisələri, şöbələri və mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Ali təhsilin bu formasından Moskva Dövlət Universitetində, Moskva Dövlət Elektronika və Riyaziyyat, Aviasiya, İqtisadiyyat, İnformasiya və Statistika Universitetlərində, Çelyabinski Dövlət Texniki Universitetində, Samara Dövlət Aviasiya Universitetində geniş istifadə olunmaqdadır. Sankt-Peterburq Dövlət Texniki Universiteti «Rusiya Universitetləri» proqramı çərçivəsində Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, İtaliya, İsveçrə, Polşa və b. Universitetlərin beynəlxalq seminarlarında və telekonfranslarında iştirak etmişdir. Rusiya distant təlimdən istifadə problemləri üzrə Finlandiya və Almaniya ilə sıx əməkdaşlıq yaratmış, xüsusi Rusiya - Finlandiya və Rusiya-Almaniya teleakademiyaları təşkil edilmişdir. Rusiyada yaradılmış qeyri-hökümət təhsil müəssisəsi orta və ali peşə məktəblərində distant təlim texnologiyalarının uğurla tətbiq edir.

Distant təhsil ali təhsil müəssisələrində də geniş yayılmışdır. MT texnologiyalarının istifadəsini tələb edən xüsusi təlim sistemi - SOC (Servicemembers Opportunity Coileges) təsis edilmişdir. O, milyondan artıq Ali təhsil müəssisəsi ilə əməkdaşlıq etmişdirdir.

Mövcud materiallardan məlum olur ki, SOC Karneqi korporasiyasının, əlavə təhsil almağa dəstək verən Fondun, ABŞ Təhsil Nazirliyinin maliyyə köməyi ilə Amerika dövlət ali məktəblərinin (AASCU) və Amerika ictimai kolleclər (AACC) Assosasiyalarının səyləri sayəsində yaradılmışdır. Hazırda hərbi xidmətçilər, habelə onların ailə üzvləri SOC-a daxil olan müxtəlif ali məktəblərin proqramları ilə təhsil alırlar. Bu proqramlar Müdafiə Nazirliyi, hərbi hissələr, akademik assosasiyalar və agentliklər tərəfindən dəstəklənir və uğurla tənzim olunur. Artıq, bu yolla ABŞ-da və digər ölkələrdə minlərlə adam müxtəlif yönümlü sertifikatlar, elmi dərəcə vs elmi adlar almışlar [2, s.71].

Distant təlim İsveç silahlı qüvvələri sistemində də güclü dəstək almış və inkişaf etmişdir. İsveç Müdafiə Nazirliyi keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində hərbi sistemdə distant təlim texnologiyasından istifadə barədə qərar qəbul etmişdi. Qərarda komanda heyəti arasında və təhsil xidməti sistemində distant təlim ideyalarını təbliğ və tətbiq etmək məsələləri irəli sürülmüşdü. Bunun nəticəsində müşavirə və konferanslarda MT barədə məlumatların yayılması, distant təlim üzrə texnologiyaların istehsalı və bu problemə aid materialların nəşr olunmasına nail olunmuşdu. Şimali Avropa ölkələrində MT üzrə təcrübə mübadiləsi keçirilmiş və onu tətbiq edən kompaniya və tədris müəssisələrinə bir sıra tanışlıq səfərləri keçirilmişdi.

MT üzrə ixtisaslı kadrların hazırlanmasında diqqətdən kənarda qalmamışdır. Bu məqsədlə Müdafiə Nazirliyi tərəfindən 2 illik kurslar təşkil edilmiş, yeni informasiya texnologiyası ilə təchiz olunmuş 4 təhsil mərkəzi yaradılmışdı. Distant təlimi həyata keçirmək məqsədi ilə İsveçdə mülki və hərbi strukturlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə Orta İsveç Universitetinin, İsveç Kənd Təsərrüfatı Universitetinin və Müasir Texnoloji Hərbi İnstitutunun qüvvələrini birləşdirən konsorsium yaradılmışdır. Artıq 2002-ci il üçün hərbi hissələrin şəxsi heyətinin distant təlim ilə əhatə olunması başa çatmışdı. Distant təlimdə tədris olunan fənlərin sayı artırılmışdır: iqtisadiyyat, iqtisadi nəzəriyyə, dillərlə yanaşı, onların sırasına mühəndislik, tarix, riyaziyyat kimi fənlər də daxil edilmişdir. Zaman-zaman digər təlim formalarının distant təlim ilə əvəz edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Rusiya Federasiyasının Silahlı Qüvvələrində də MT geniş yayılmaqdadır. Bu sahədə iş hələ 1992-cü ildən etibarən başlamışdır. Burada kompüter texnologiyasından və sputnik telekommunikasiyasından daha çox istifadə olunur. Bu işdə Hərbi Universitet, Hərbi-Mühəndis Akademiyası, Hərbi Strateji Raket Qoşunları Akademiyası, hərbi NHM Akademiyası, Kosmik hərbi-mühəndis Akademiyası, Hərbi Dəniz Akademiyası, Mixaylov Artilleriya Akademiyası. Arxa və Nəqliyyat Akademiyası, Hərbi Rabitə

Akademiyası fəal iştirak etmişdilər.

Təhsilin bu forması İranda da inkişaf etməyə başlamışdır. Bunu ölkədə virtual universitetlərin yaradılması nümunəsində görmək olar.

İranda virtual universitetlərin yaradılmasının məqsədi İran milli universitetlərinin mədəniyyəti və dili inkişaf etdirməkdir. Virtual universitet məhvə doğru gedən dili yenidən canlarıdırmaq məqsədilə yaradılmışdır. İqtisadi cəhətdən də virtual universitetlər İranın siyasi və mədəni mövqeyinin gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur [4, s.66].

İranda bu təlim üsulunun yaradılması və möhkəmlənməsi üçün ilk addım internet əlaqəsi sahəsində olan əsas çətinliyinin həll olunması məsələsidir. İnternet əlaqəsi virtual universitetin əlifbasıdır. İran İslam Respublikasında hələlik aşağı təbəqədən olan tələbələr üçün bu mümkün deyil. Ona gökə ki, İranda internet əlaqələrindən istifadə xərcləri nisbətən yüksəkdir. Halbuki digər ölkələrdə internet əlaqələrinin həm keyfiyyət və həm də kəmiyyəti daha yaxşıdır.

Rabitə informasiya xətləri kimi istifadə olunan telefon xətləri dünya rabitə vasitələrindən yüksək sürətilə müqayisə olunmazdır. İrandan xaricdə tələbələrə xidmət sahəsində də müəyyən rabitə problemi həll olunmamış qalır. Ölkələrin çoxu əlaqə üçün kabeldən istifadə yüksək səviyyədə olduğu halda, İranda xidmət göstərənlər çox zəif fəaliyyət nümayiş etdirir və hakerlər qarşısında çox zərər görürlər. Bu yaxınlarda xeyirxah bir haker İran saytlarının bir hissəsini zəif olduğuna görə bir neçə saatlıq işdən ayırmışdı.

Beləliklə, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri üçün dünyanın bir çox ölkələrinin təohsil sistemində virtual, distant təlim şəbəkəsi yayılmağa başlamışdır. 1998-ci ildə YUNESKO tərəfindən "Ali təhsilin dünyəvi Bəyənnaməsi"nin qəbul ediliməsi bu sahədə irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım idi. Bəyənnamədə XXI əsr təhsilinin - virtual, distant təlim sisteminin genişləndirilməsi xətti müəyyən olunmuşdu. Ümumən, ikinci minilliyin sonu - üçüncü minilliyin əvvəllərində Britaniya Açıq Universitetində 500 min, İspaniya Milli Distant təhsili universitetində 124 min, Almaniya Xaqen Quyabi universitetində 50 min tələbə təhsil almışdı. Əksinə, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən, Yaxın Şərq, Mərkəzi Amerika, Afrika ölkələrində distant təlim zəif inkişaf etmişdir. Bəzilərində hətta yox dərəcəsindədir.

Müasir ali məktəbdə təhsilin əyani, axşam (əyani, qiyabi), qiyabi və eksternat formalarından istifadə olunur. Elmi texniki tərəqqi zəminində yeni geniş informasiya texnologiyasının kompyuterin və telekommunikasiya texnologiyalarının meydana çıxdığı indiki şəraitdə məsafədan təlim də bu sıraya daxil edildi. Burada təlim prosesinin əsasını təhsil alanın məqsədə yönəldilmiş və nəzarət olunan müstəqil işi təşkil edir. Belə ki, tələbə, fərdi cədvəlinə müvafiq olaraq özünə münasib yerdə, razılaşdırılmış imkan daxilində xüsusi təlim vasitələrilə: telefon, faks və adi elektron poçtla, habelə əyani yolla müəllimlərlə əlaqə yaratmaqla təhsil alır.

Təcrübə göstərir ki, distant təlimin ən çox qiyabi, eksternat, əyani-qiyabi (axşam) və fasiləsiz təhsil sistemlərində tətbiq edilməsi çox münasib və önəmlidir.

İndi artıq distant təlim təhsilin formalarından biri kimi hüquqi status qazanmışdır. Məhz bu təlimin həyata keçirilməsi sayəsində təhsildən kənarda qalmaq vəziyyəti tükənmiş, yoxsulluq, coğrafi və ya müvəqqəti təcrid edilmə, sosial müdafiəsizlik, imkansızlıq, istehsalatla və şəxsi işlərlə məşğul olmaq səbəbləri üzündən təhsil almaq imkanlarından məhrum olmaq halları aradan qalxmış oldu.

Bununla da təhsildə zəruri sayılan humanistlik və fasiləsizlik prinsiplərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Mövcud gerçəkliyə və aparılan tədqiqat materiallarına əsasən aşağıdakı şəraitlərdə distant təlimdən istifadə etmək zərurətə çevrilir:

- təhsil almaq istəyənlərin ali təhsil ocaqlarından çox uzaqda yaşaması;
- təhsilli mütəxəssislərin ixtisasını artırmaq və ya ikinci təhsil almaq istəyinin olması;
- ali məktəblərə daxil olmağa hazırlaşması;
- ənənəvi təhsil sistemində ali məktəblərə girmək imkanlarının məhdud olduğu;
- silahlı qüvvələrdə həqiqi xidmətdə olunduğu;

- sağlamlığı ilə əlaqədar əyani təhsil almaq imkanlarının məhdudluğu;
- məhkumluq şəraitinin reallığı;
- müəyyən olunmuş proqramı qısa müddətdə mənimsəmək qabiliyyəti;
- əlavə biliklər əldə etmək, paralel olaraq ikinci təhsil almaq səylərinin göstərildiyi;
- xaricdə təhsil almaq istəkləri;
- xüsusi təhsil proqramlarının yerinə yetirmək istəyinin olması və s.

Dünyada bu qəbildən milyonlarla insan mövcuddur. Məhz virtual və distant təlim belələrinin təhsil almasına imkan verir.

İndı hər il Asiyada əhalinin təxminən 15 milyon nəfəri müharibə, xəstəlik, qəzalar və düzgün qidalanmamaq və işsizlik ucbatından əlilliyə düçar olur, həyat və təhsil üçün lazım olan bacarıqları əldə edə bilmirlər. Bu işdə elektron təhsilin imkanları böyükdür.

Bu baxımdan, gənclər xüsusən diqqət mərkəzindədirlər. Gənclər peşəkar iş təliminə ehtiyac duyurlar. Fərdi öyrənmədə onların ilişməsi istehsal, iqtisadiyyat xidmətində yerləşməsinə səbəb olur. Elektron öyrənmə bu imkanı yaradır.

Dünyanın bəzi regionlarında qadınlar və qızlar özlərini təlim və tərbiyədən kənarda hiss edirlər. Virtual, distant təlim hər an iqtisadi, ictimai və mədəni maneələrlə rastlaşan qadın və qızlar üçün də yeni imkanlar yaradır.

Mühacirlər və qaçqınlar da bu təhsil sistemindən bəhrələnə bilərlər. Hal-hazırda dünya əhalisinin 125 milyon nəfəri öz ölkələrindən kənarda yaşayır. Onlar ictimai-siyasi və iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün səylər göstərirlər. Deməli, bu insanların dil öyrətməyə öz peşə bacarıqlarını proqramlaşdırmağa ehtiyacları vardır. Bu təbii ehtiyacı təmin etmək üçün müasir təlim və tərbiyə sistemlərinin demək olar ki, əksəriyyəti lazımi hazırlığa malik deyillər. Üstəlik, dağıdılmış məktəblər, zəif əməkdaşlıq, pis təhsil, qeyri-peşəkar və kifayət qədər savadı olmayan müəllimlərin nəzarəti altında aparılan təlim, qeyri-münasib dərs proqramları, milli dil və mədəniyyətlərə əhəmiyyət verilməməsi və irqi ayrı-seçkilik halları da vəziyyətli xeyli ağırlaşdırır. Belə bir şərait təbii ki, istedadlı şagirdlərin üzə çıxarılmasına imkan vermir [7, s.82].

Bu gün bütün dünyada daha yeni təlim texnologiyaları tətbiqi əsaslı bilik almağa marağı artırmışdır. Bu, hələlik inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən universitetlərdə hayata keçirilir. Qabaqcıl məktəblər virtual öyrənmədə daha böyük uğurlar əldə etmişlər. Bu müəssisələrin təcrübələri və uğurları bir daha yeni təlim texnologiyalarının müsbət təsirini sübuta yetirir.

Müasir elmi-texniki tərəqqinin sayəsində informasiyanın səviyyəsi çox sürətlə yəni, 4-5 ildən bir 2 dəfə artır. Məsələn, bir tələbə üçün XXI əsrin əvvəllərinə əldə oluna bilən informasiyanın həcmi 2050-ci ildə bir tələbənin əldə edə biləcəyi informasiyanın yüzdə birindən də az olacaqdır. Odur ki, haqlı olaraq XXI əsri informasiya əsri adlandırırlar. Bu sahədə istifadə olunan göstəricilərdən biri insan biliyindən bir sahənin elmi nailiyyətlərinin ən azı 50 faizi öz etibarını itirdiyi zaman müddətindən asılı olmayaraq informasiya insan ömrünün göstəricisidir. Aparılmış yoxlamalara əsasən insan biliyinin bəzi sahələrində informasiyanın yarım ömrü təxminən 6 ilə çatmışdır. Bu şəraildə keçilən dərslər ənənəvi üsullarla müasir biliyin təsviredicisi olan dəyişikliklərə sürətlə uyğunlaşa bilməzlər. Halbuki elektron öyrənmə fəzası bu əsrin xüsusiyyətləri ilə tamamilə uyğunlaşa biləcək qüvvəyə malikdir.

Müasir cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyət üçün vətəndaşların inkişaf etmiş təlim və tərbiyəyə ehtiyacları vardır. Öyrənmə fəaliyyətlərinin quruluşu və məzmunu uşaqları, gəncləri və böyükləri bilik, bacarıqlar, dəyərlər, qarşılaşma tərzi və s. əldə etməyə hazırlamalıdır. Bununla yanaşı, onları ictimai həyatlarında əməkdaşlıq və məsuliyyət hiss etmək üçün qüvvətli etməlidir. Təlim və tərbiyə ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün onlara kömək etməli, öyrənməni, fərdi ehtiyaclarına və şəxsi maraqlarına uyğun şəkildə davam etdirə bilmələrinə yardım etməlidir. Bir sözlə, öyrənmə prosesində bütün vətəndaşları toplamaq üçün hər bir strategiyanın daim texnologiyadan istifadəyə ehtiyacı vardır. Deməli, texnologiyasız vətəndaşları daimi öyrənməyə cəlb etmək olmaz [1, s.36].

Müasir cəmiyyətin açar xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bilik, informasiya və fikir mübadiləsini şəbəkələrdən istifadə etməklə ali səviyyəyə çatdırır və şəbəkələr cəmiyyətlərin insan fəaliyyətlərinin

qurulmasında mühüm rol oynayır. Deməli, daha asan əlaqə, biliyin əldə olunması, gündəlik bacarıqlar, təlim və tərbəyə üçün internetin nüfuzu davam edəcəkdir.

Virtual, distant təlim dünyada hələ də qalmaqda olan savadsızlığın ləğv olunması üçün də mühüm şərtdir.

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafına baxmayaraq, bəzi ölkələrdə əhalinin müəyyən hissəsinin hələ də oxumaq və yazmaq üçün savad almaq imkanı yoxdur. Hesablamalara görə, hazırda dünyada 880 milyon yaşlı insan oxumaq və yazmağı bacarmır. Yaşı 6 yaşdan 11 yaşa qədər olan 113 milyon uşaq təhsil almaqdan məhrumdur. Dünya ölkələrinin əksəriyyəti savadsız vətəndaşların sayını azaltmaq üçün xüsusi komitələr yaratmışlar. Yeni texniki vasitələr, xüsusən radio və televiziya savadsızlığın ləğvində mühüm rol oynayırlar.

Ən sadə hallardan biri işsizlərlə əlaqəcə virtual fəzanın istifadə olunmasıdır. Təcrübə göstərir ki, fəhlələr üçün onlayn mənbələrindən istifadə yaxşı nəticələr göstərir. Bu yolla işçilər işlərində texnologiyalardan istifadə bacarığı əldə edirlər.

Qeyd edilmiş bütün bu zəruri məsələləri öyrənmədə münasib elmi, texniki və məntiqi bazaya malik virtual, distant təlimdən istifadə etməklə həll etmək olar [5, s.90].

Deyilənlər göstərir ki, distant təlim, təhsilin digər formalarından daha üstün və səmərəlidir. Virtual məsafədə təlim müəllim və tələbələr qarşısında müəyyən xüsusi tələblər qoyurlar, müəllim və tələbəni daha çox və gərgin işləməyə sövq edirlər. Məlumdur ki, distant təlim öz səciyyəvi cəhətlərinə və təşkilinə görə əyani və axşam (indi Azərbaycanda bu təhsil forması yoxdur) formalarına nisbətən daha çox qiyabi və eksternat təhsilə uyğundur. Qiyabi təhsil müstəqilliyinolması, tədrisin xüsusi qrafiklə aprılması, yeni informasiya vasitələrindən istifadə də müəllimlə lazımi vaxtda əlaqə saxlanılması imkanı müstəqil iş üçün ixtisaslaşdırılmış tədris vasitələrinin dediklərimizi təsdiq edir. Deməli, qiyabi təhsilin müvəffəqiyyəti üçün distant təlim çox önəmli və yararlıdır.

Bu sahədə Azərbaycanda da zəngin təcrübə toplanmışdır. Belə ki, sovet hakimiyyəti şəraitində yaşamları 70 il ərzində Azərbaycanda da təhsilin qiyabi formasından geniş istifadə olunmuşdur. Mütəxəssislərin üçdə birindən çoxu qiyabi yolla təhsil almışdır. Hətta Azərbaycanda onlarla qiyabi təhsil müəssisələri fəaliyyət gostərmiş, təhsil ocaqlarında qiyabiçilərə xidmət edən fakültələr, şöbələr, kafedralar, bölmələr və s. mövcud olmuşdur. Lakin son dövrlərdə təhsilin bu formasına maraq çox azalmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl qiyabi təhsilin əyani təhsilə nisbətən keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. İndi qiyabiçilərin yaşadıqları uzaq məkanlardan təhsil aldıqları yerlərə gəlib-getməsi bazar iqtisadiyyatı və rəqabəti şəraitində bir sıra çətinliklərlə müşayət olunur. Heç bir sahibkarın öz qiyabiçi əməkdaşlarının dörd və ya beş il ərzində 40-50 gün işdən aralanmasına imkan verməz. Distant təhsil bu boşluğu doldura bilər. Tələbə sessiya arası dövrdə yeni informasiya texnologiyası sistemi (elektron poçt, audio, videokonferensiya və s.) vasitəsi ilə müəllimlə əlaqə saxlayıb, müstəqil çalışa bilər. Təbii ki, dövrün tələblərinə uyğun modernləşdirilmiş (yeniləşdirilmiş); tədris planının çevikləşdirilməsi, tələbələrə öyrənmək üçün fənləri seçmək və hazır olduğu vaxt imtahan vermək imkanlarının yaradılması, onların sessiyaarası vaxtı müxtəlif texniki vasitələrlə əlaqə imkanlarından istifadə etməsi fikrimizcə distant təlimə tam uyğun gəlir [4, s.102].

Əyani təhsilə gəldikdə, burada da çox elementlər, o cümlədən, tələbələrin müstəqil işi, onların təhsilinin fərdi plan əsasında təşkili də distant təlimdə üstünlük təşkil edə bilər. Yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyası sisteminin tətbiqi bu formalardan istifadəni daha da genişləndirməyə imkan verir. Kompyuterlərdən və telekommunikasiyalardan istifadə, fənlərin öyrənilməsində çevik qrafika (plana) keçilməsi, fənlərin modul düzülüşünün və öyrənilməsinin təşkili və başqa didaktik, təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi ənənəvi təlimdən fərqlənəndəyişdirilmiş, yeniləşdirilmiş əyani təhsil formasının alınmasına gətirib çıxarmışdır.

Keçirilən sorğuların nəticələri göstərir ki, hələ də ən keyfiyyətli, eyni zamanda ən çox xərc tələb edən əyani təhsilə nisbətdə, iqtisadi cəhətdən ən qənaətcil təhsil forması distant təlimdir.

Müasir təhsil prosesində təlimin müxtəlif formalarının (əyani, qiyabi, eksternat) elementlərindən istifadə, xüsusən yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyası sistemi zəminində distant təlim

üsullarının tətbiqi tədricən təlimin mövcud formalarının məzmun və mahiyyətini dəyişdirir. Bunların nəticəsində də yeni, müxtəlif təhsil formaları elementlərinin culğalaşması əsasında yeni, daha səmərəli təhsil forması - təlim forması təşəkkül tapıb formalaşır. Mütəxəssislər tərəfindən o, təhsilin XXI əsr forması kimi mənalandırılır. Tədqiqatçılar tərəfindən bu forma təhsildə ən ideal forma adlandırılır. Rusiya tədqiqatçılarından N.S.Şemina yazır ki, distant təlimi ədalətli olaraq XXI əsrin təhsil sistemi adlanırırlar. Biz onu dünyada və ölkəmizdə gedən qlobal islahatların magistral istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndiririk [6, s.49].

İran İslam və Azərbaycan Respublikalarının bir sıra ali təhsil müəssisələrində keçirdiyimiz sosial sorğuların nəticələri də bunu təsdiq edir. Sorğuda iştirak edənlərinəksəriyyəti distant təlimi çox böyük gələcəyi olan təhsil forması kimi mənalandırılmışlar. Ona ən çox ali məktəb rəhbərləri, xüsusən tələbələr tərafdar çıxmışlar. Müəllimlər isə orta mövqe nümayiş etdirmişlər.

Bütün bünları təhlil etmək əsasında distant təlimin ali təhsil sistemindəki yeri, mövqeyi aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir. Distant təlim:

- yaşayış yerini tərk etmədən və istehsalatdan ayrılmadan təhsil almağa imkan verin;
- vətən və dünya təhsil ehtiyatlarından bəhrələnmək üçün geniş yol açılmasını təmin edir;
- müxtəlif həyatı vəzifələri həll etmək üçün təhsil almaq imkanı yaradır;
- öz təhsilini səmərəli təşkil etməsinə və təhsil almaq üçün bütünlazımi vasitələri əldə etmək imkanı verir;
- şəxsi imkanlarına və tələblərinə müvafiq olaraq, təhsilini kəsmək və ya davam etdirmək şəraiti yaradır;
- yaş məhdudiyyətləri olmadan təhsil almaq imkanlarının çevrəsini genişləndirilir:
- təhsil ehtiyatlarına geniş yolun açılması hesabına təlimin xərclərini aşağı salır;
- təhsil müəssisələrinin təqdim etdiyi uyğunlaşdırılmış fənlər hesabına nadir təhsil proqramlarının formalaşdırılmasına imkan verir,
- cəmiyyətin təhsil potensialının səviyyəsinin və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır;
- ölkənin yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatının ödənilməsinə təminat yaradır;
- əhalinin sosial və peşə mobilliyini yüksəldir;
- ölkənin əldə etdiyi təhsil potensialının qorunub saxlanılmasına və artırılmasına kömək edir;
- ölkədə vahid təhsil məkanının qorunmasını və inkişafını təmin edir.

Distant təhsil sistemi açıq təhsil növüdür. Burada bütün arzu edənlər təhsil ala bilərlər. Onlar ali təhsilin bu pilləsində bakalavr, magistr, diplomlu mütəxəssis dərəcəsi, diplomdan sonrakı fəlsəfə doktoru, elmlər doktoru dərəcələri almaq üçün proqramları, əlavə təhsil almaq proqramlarını yerinə yetirə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2020-Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası" Bakı,2012
2. Cabbarov R. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi məsələləri. 2 hissədə. Bakı "müəllim" 2009, 200 s.
3. Əliyev P., Əhmədov H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. B: Təhsil, 2006, 176 s.
4. Əlizadə H., Qasımova L., Əliyev B. Məktəbdə tərbiyə işinin metodikası. B: BDU nəşriyyatı, 1990, 214 s.
5. R.H.Məmmədzadə, İdarəetmə mədəniyyəti Bakı, 1999
6. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı, 2008, 238 səh.
7. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Bakı, "mütərcim" 2010, 475 səh.

Nəzrin ƏMRAHOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
nazrinamrahova1@gmail.com

FORMATION OF CULTURAL TOURISM IN LACHIN-KALBAJAR REGION

LAÇIN-KƏLBƏCƏR REGİONUNDA MƏDƏNİ TURİZMİN FƏALİYYƏTİ

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА В ЛАЧИН-КАЛЬБАДЖАРСКОМ РЕГИОНЕ

Abstract: Azerbaijan has ancient history and thanks to this history, our country has colourful cultural heritage. Cultural heritage including monuments, carpets, music, national cuisine in all regions, especially, Karabakh attracts tourist and this leads to the development of cultural tourism in Azerbaijan. Lachin-Kalbajar regions are one of the regions that have a great cultural tourism potential. In this article the condition of cultural monuments in Lachin-Kalbajar regions was analysed and recommendations for the formation and the development of cultural tourism were given.

Key words: cultural tourism, cultural monuments, Karabakh, Lachin-Kalbajar, formation of cultural tourism

Abstract: Азербайджан имеет древнюю историю, и благодаря этой истории наша страна имеет яркое культурное наследие. Культурное наследие, включая памятники, ковры, музыку, национальную кухню во всех регионах, особенно в Карабахе, привлекает туристов, что ведет к развитию культурного туризма в Азербайджане. Лачин-Кельбаджарский район является одним из регионов, обладающих большим культурно-туристическим потенциалом. В данной статье проанализировано состояние памятников культуры в Лачин-Кельбаджарском районе и даны рекомендации по формированию и развитию культурно-познавательного туризма.

Ключевые слова: культурный туризм, памятники культуры, Карабах, Лачин-Кельбаджар, формирование культурного туризма.

Xülasə: Azərbaycan qədim tarixə malikdir və bu tarix sayəsində ölkəmiz rəngarəng mədəni irsə malikdir. Bütün bölgələrdə, xüsusən də Qarabağda olan abidələr, xalçalar, musiqi, milli mətbəx turistləri cəlb edir və bu, Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafına səbəb olur. Laçın-Kəlbəcər rayonları böyük mədəni turizm potensialına malik bölgələrdəndir. Bu məqalədə Laçın-Kəlbəcər bölgələrindəki mədəniyyət abidələrinin vəziyyəti təhlil edilmiş, mədəni turizmin formalaşması və inkişafı üçün tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: mədəni turizm, mədəniyyət abidələri, Qarabağ, Laçın-Kəlbəcər, mədəni turizmin formalaşması

Introduction

Today, the tourism industry is a well-formed mechanism and one of the largest, most profitable and most dynamic sectors of the economy in the modern world. Currently, tourism is seen as an area that stimulates the local economy, increases the welfare of the country's population and affects the quality and level of life. Therefore, creating a positive image of a specific region in the tourism market is of particular importance. In this context, cultural tourism is of great importance, as it should serve the ideals of tolerance, acceptance and proper understanding of the diversity of world cultures as a whole. Cultural tourism can be considered as the original and initial form of tourism regarding its roots in the Grand Tour originated in the 16th century in Britain. However, defining this concept is more challenging; this complex concept may have different and individual meanings for different people. In general, cultural

tourism can be explained as travel with the aim of understanding and familiarizing with the way of life and history of a certain place, accompanied by a number of cultural factors that can be presented in the context of tourism including food, entertainment, architecture, drink, handicrafts and manufactured goods or any element that reflects the characteristics of the lifestyle in a particular destination. Cultural tourism should be defined in 3 aspects: art tourism, heritage tourism and place-specific tourism. Art tourism, which is generally the simplest form of culture to be commodified for art and artistic products and performance-related tourism, for example, theatres, ballets, concert festivals, museums and opera performances. Heritage tourism includes protected buildings, preserved cityscapes and morphological patterns, as well as places associated with historical events and personalities. Place-specific tourism means that culture can be defined as the shared values, attitudes and thus behaviors of a social group. [6]. In terms of cultural tourism, Greece, India, Japan, Italy, etc. is among the best destinations. [9].

Cultural relations are carried out within the framework of a number of intercultural projects of UNESCO and the World Tourism Organization. Among them are large long-term interregional projects on the creation of cultural-historical routes such as the "Great Silk Road". The development of cultural tourism is impossible without cultural heritage, as it implies the use of the country's historical and cultural potential. One of the most important conditions for the development of cultural tourism is the enrichment of cultural heritage objects to a certain extent. Another condition is to draw attention to this heritage by organizing it correctly and creatively. Therefore, the most important goal of the cultural policy is not only the creation of a positive image of the region, but also the formation of a stable and careful attitude to the objects of cultural heritage. The main goal of cultural tourism is to get to know the country's architecture, art, music, theater, folklore, traditions, customs, people's lifestyle and style - the country's culture and history. Cultural tourism itself, in its turn, makes a great contribution to the enrichment of cultural heritage, creates conditions for the preservation and flourishing of traditional arts, culture and folklore.[8].

Cultural Tourism in Azerbaijan

Cultural tourism in Azerbaijan is an irresistible blend of East and West, traditions and modernity, urban bustle and unchanged village life. Each region offers its own uniqueness on Azeri culture, while the country as a whole, a Muslim island largely surrounded by Christian nations, provides cultural experiences that cannot be found elsewhere in the Caucasus. Azerbaijan cultural tourism involves diversity, daring adventures and delicately preserved history in a country located at the junction of Europe and Asia.

Baku combines Soviet-era buildings and modern glass constructions, historical UNESCO sites of Maiden Tower and Shirvanshah Palace with seaside boulevards, culturally significant religious sites. While Gobustan shows the history of Azerbaijani people, Zoroastrian Ateshgah Temple, Red Village, the largest settlement of Mountain Jews displays religions, lifestyle of other ethnic minorities settled in Azerbaijan.[10].

In general, Azerbaijan has a lot of unique and ancient monuments that show its history to the tourists. For example, Albanian churches in Sheki, Gakh, Gadabay, Kalbajar regions have survived to our time. The church in Kish village of Sheki district is considered one of the main centers of Albanian churches, which was built in BC. It dates back to the II century. Near the temple there are various ceramic plates, pots and places of pilgrimage. The temple was restored in the 19th century and is currently preserved as a historical-architectural monument. Ancient settlements are also widespread in the country: Azikh and Taglar caves, which are ancient human settlements, can be shown as an example. The mentioned caves are located in the territory of Fuzuli region. The stone tools found here are estimated to be 1.2 million years old. In the Azikh cave, lower jaw(mandibular) bone belonging to the ancient person and remains of fire were also found, which proves that the cave is one of the oldest human settlements. [2, p430-433].

Historical and architectural monuments of the Islamic era can also be found in Azerbaijan. The main part of them consists of mosques, mausoleums and madrasahs. The most famous of them is the Muhammad

ibn Abubakir mosque, built in 1078 in the Old City. The minarets of the mosque combine the local architectural style as well as the Arabic culture. In addition to all these monuments, Momina Khatun Tomb in Nakhchivan, Juma Mosque, Sheki Khan Palace, etc. can be an example for famous monuments in Azerbaijan.[2].

A heavenly place of Azerbaijan, Karabakh, is also rich in historical and cultural monuments. There are architectural and archaeological monuments of world importance in the region. As for the current fate of the Karabakh monuments, the disruptive activity, conflict and war caused by Armenia at the end of the 20th century endangered the fate of the tangible cultural monuments in the Karabakh region of Azerbaijan. It was not allowed to move museum exhibits and libraries. Azikh cave, one of the cradles of the great ancestors of mankind, turned into a military ammunition storehouse of Armenians. Islamic monuments were destroyed and erased from the earth. Albanian Christian monuments were completely falsified. Ongoing vandalism has destroyed many of the historical monuments that Azerbaijan has preserved for centuries. They destroyed historical monuments and museums. Today, all of them are in need of restoration. [4].

Beside historical monuments, there are a lot of museums in Azerbaijan that are evidence of our country's ancient history. While the Azerbaijan History Museum exhibits historical clothes, dishes, jewels, etc. belong to Bronze Age, Middle Ages, etc., The Azerbaijan Carpet Museum displays unique carpets, objects of folk art and decorative and applied art. Furthermore, it should also be noted, Azerbaijan, especially, Karabakh is the cradle of music, Mugham (national music of Azerbaijan). Tourist can see and get information about our traditional musical instruments, such as zurna, saz, as well as rare instruments and antique mechanisms for reproducing sound, the authors' notes of works, personal belongings of musicians and composers in The Azerbaijan State Museum of Musical Culture.[4].

Cultural Tourism in Lachin-Kalbajar Regions

Lachin

Lachin district is located in the south-west of the Republic of Azerbaijan, in a mountainous area. It borders Kalbajar to the north, Khojaly, Shusha and Khojavand to the east, Gubadli districts to the south, and the Republic of Armenia to the west. Writer Taghi Shahbazi chose the location of the city of Lachin and gave it this name himself. Lachin district was founded in 1924. The date of establishment as a district is August 8, 1930.[14].The territory is 1.84 thousand km2, the population is 79.2 thousand (01.01.2021) people. [11]. Lachin district has 1 city (Lachin), 1 settlement (Kaygi), 125 villages.The distance between Lachin region and Baku is 414 kilometers.

When you say Lachin, a beautiful sight comes to life in front of the eyes of a person who sees it once. In the lower part of the district, at the foot of the Zangezur mountain, there are Artyz, Salag and Markiz mountains, far away from each other, the Khustun, Kepaz, Kechaldag ridges, and the Pirdavan, Gajaran, Kigin mountains can be seen beyond them. The peak of the Zangezur mountains is 3906 meters above sea level in some places and is always covered with snow. Here there are forests of red ironwood(parrotia), which is considered the rarest tree in the world, many mineral waters, cobalt, uranium, mercury, gold, iron, marble deposits of various colors, many medicinal plants, etc.

Before the occupation by the Armenians on May 18, 1992, Lachin was an area that had about 200 historical cultural and architectural monuments, dozens of barrows, castle-type monuments that were useful from the point of view of archeology, a large number of tomb stones, stelae, horse, ram figures, plot stones. [14]. Some of these monuments have great significance:

Agoghlan monastery (9th century, Kosalar village) was registered as an architectural monument of national importance by the decision No. 132 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated August 2, 2001. Armenians illegally made changes in the architectural structure and interior of Aghoglan monastery, defaced the wall inscriptions, completely erased several stone inscriptions on the walls of the monument, as well as a large number of ornaments and symbols belonging to the Albanian period, and changed the shapes of many of them to make them unrecognizable. they dropped. Two tombs stand side by side in a large cemetery near Cicimli(Jijimli) village of Lachin region. The oldest among

them is the tomb known as the Malik Ajdar tomb by the local people, which is visited as a pir. Scientists attribute the monument to the 13th-14th century due to the construction technique of the tombs located in the nearby areas.

Two tombs stand side by side in a large cemetery near Cicimli (Jijimli) village of Lachin region. The oldest among them is the tomb known as the Malik Ajdar tomb by the local people, which is visited as a "pir" (religious place. Scientists attribute the monument to the 13th-14th century due to the construction technique of the tombs located in the nearby areas.

Hamza Soltan Palace was registered as an architectural monument of local importance by Resolution No. 132 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated August 2, 2001. Eastern architectural traditions were widely used in the construction of the palace, which was probably built in the 18th century. The palace, whose ceilings are attached to thick side walls, is two-story and has a large number of auxiliary rooms and sofa rooms. Although the palace used to form a large complex, only one palace building has survived to our time. After the occupation of the region, the name of the village was changed, and the Hamza Soltan palace was renovated and put into use as a guest house.[5].

Kalbajar

Kalbajar region borders the Republic of Armenia in the west, Dashkasan, Khanlar (Goy-Gol), Goranboy in the north, Tartar in the northeast, Aghdam, Khojaly in the east, and Lachin in the south. There is one city, one city-type settlement (Istisu), and 145 villages in the district with an area of 3054 km. On August 8, 1930, Kalbajar received the status of an administrative district.

The population of Kalbajar region was 94.7 thousand (01.01.2021).[11]. 87 percent of the population of Kalbajar are Azerbaijanis, and 2 percent are Russians, Kurds from Iran and other nationalities.

The origin of the toponym "Kalbajar" means "fort on the river" in the ancient Turkish language.The surface is mountainous (Murovdag, Shahdag, Eastern Sevan (Goyche), Vardenis, Mikhtöken, part of the Karabakh ridge and Karabakh plateau).The city of Kalbajar is located about 450 km west of Baku, on the edge of the Barda - Istisu (Kalbajar) highway, on the banks of the Tartar (river), on steep cliffs.

The territory of Kalbajar district, which is the paradise of Azerbaijan, can be called a flower garden. Kalbajar region is a museum of nature, with more than 30,000 springs, visitors at every spring, at all times of the year. V. Avix said about Kalbajar: "Whoever has not seen along the Tartarchay valley, only he can be fascinated by the beauty of Switzerland". [12].

Kalbajar has more than fifty historical and religious monuments that have ancient history. One of them is Ganjasar monastery. Although it is written as Khazinadag temple in scientific literature, the monument known as Ganjasar is located in Vangli village of Kalbajar district, on the left bank of Khachinchay. The temple is a 13th century Christian Albanian monastery and was the religious and cultural center of Caucasian Albania until the 19th century. The seat of the Albanian Catholic Church, this church has played an important role in the history of Albania. Ganjasar Monastery stands out from other Albanian monuments due to the perfection and complexity of its design. It is known that this monument was built by Hasan Jalal Davla in 1216-1238. The Ganjasar church was built on the basis of Christian architectural traditions of Azerbaijan. The environment of the Seljuks and especially the Elkhans had a great influence on the construction and architectural solution of this valuable monument.

Ganjasar monastery is an architectural monument of world importance.

The Khudaveng monastery complex is an ancient Albanian temple complex located in the territory of Vang village in Kalbajar region. The complex includes a total of nine buildings. Five of them are main buildings, and others are auxiliary and service buildings. Not all of the monuments included in the complex have reached our time in good condition, the older ones are relatively destroyed. The length of the monument is 16.2 meters, and the width is 5.8 meters. This monastery complex is also a monument of world importance.

Lekh Castle is located in the territory of Ganlikand village of Kalbajar region. The castle, built on a high mountain peak, was built for defense purposes in the 13th-14th centuries.

Lex Castle is also remarkable for its strength. It is very interesting that the name of this castle somehow expresses its appearance. That is, the word Lex means "camel's neck", and those who have seen the fort can confirm that this fort, built on the caravan route, contains exactly that shape. There are 3-5 meter deep wells carved out of the rock at the top of the Lech fortress. According to scientists, the inhabitants of the castle stored water and food for themselves in those wells. Prior to the occupation, i.e. until the period when the Armenians took Kalbajar under their control, experts who conducted scientific work here, as well as local residents, report based on their observations that large oak trees grew in those wells later.

It should be mentioned here that there are two large caves in front of the stream called Laf River, on which the Lech castle is located. Those caves were also found and identified during research. According to archaeologists, these caves, which are quite cool in summer and hot in winter, were the residences of the castle's inhabitants. The castle is a monument of local importance.[5].

Kalbajar region was occupied by Armenians on April 2, 1993. During the occupation of Kalbajar, more than 54 thousand inhabitants of the region were forcibly displaced, almost every historical monument was destroyed.

In general, for nearly 30 years, Armenia did not comply with the norms of international law, committed grave crimes against humanity and destroyed the cultural, historical and religious architectural heritage of Karabakh and surrounding areas. Artifacts were stolen from cultural monuments. On the eve of the war, it was not even possible to record the monuments. It was not allowed to move museum exhibits and libraries. Ongoing vandalism has destroyed many of the historical monuments that Azerbaijan has preserved for centuries. Armenians started to “armenianize” monuments by changing their names and designs.[1, p10-18].

Conclusion and Recommendations

Lachin-Kalbajar regions are rich in various types of monuments including monasteries, tombs, castles, etc. All of them are vivid evidence of Azerbaijan’s ancient and rich cultural history. As for the current fate of these monuments, the destructive activity, conflict and war caused by Armenia at the end of the 20th century endangered the fate of the tangible cultural monuments in Lachin-Kalbajar region of Azerbaijan.

After liberation of Lachin(01.12.2020) and Kalbajar(25.11.2020) Azerbaijani government started to implement several measures in order to recover and develop cultural tourism in these areas by restoring monuments, opening new museums that display Armenian vandalism. The occupied Karabakh museums were mentioned in the Decree on the improvement of museum work in Azerbaijan, signed by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in 2007, and the requirements arising from this document were also applied to those museums.

In addition to the Karabakh museums that continue to operate in various places, the main mission of the Virtual Karabakh History Museum, established in 2015, is to popularize history, collect exhibits that are kept in various museums and reflect the history and cultural heritage of Karabakh, and promote Karabakh culture and Karabakh history among the younger generation. was to do. In the creation of the virtual museum, a total of 32 museum objects related to Karabakh preserved in the museums of Azerbaijan and the world were used. All these facts prove that the Karabakh museums are operating within the limits of their existing capabilities, even at the time when there was an occupation factor in the development of museum work in Azerbaijan. According to the Decree, Lachin and Kalbajar History-Ethnography Museums will also operate.

Azerbaijan was represented by the "Karabakh is Azerbaijan" stand at "MUSIAD Expo 2020", which started on November 18, 2020 in Istanbul, Turkey. The economic and investment potential of the occupied territories of Azerbaijan was demonstrated. The purpose of our country's participation in the materials is to inform Turkey and foreign investors about the wealth, mineral resources, tourism potential

and cultural heritage of the regions liberated from occupation, to support the large-scale construction and restoration works carried out by the state of Azerbaijan in these areas, business was to attract foreign investors to its establishment.

At the same time, on November 23-24, 2020, the Azerbaijan Tourism Bureau (ATB) participated in the "Gulf Travel Show" exhibition held in Dubai. Karabakh and its tourism potential were introduced in the International exhibition. [3,p35-40].

One culture house will be created in each of Lachin and Kalbajar regions. This is slightly more than 10% of the total number of cultural houses operating in those regions before the conflict. Cultural houses will be built on the basis of projects of the same type, but in each case adapted to local conditions.

Besides these measures, there are also some steps should be taken:

1. Historical monuments should be re-registered in areas cleared of mines, and their importance should be investigated.

2. Work should be planned and recovery conditions should be created through recovery teams.

3. Historical monuments should be promoted in a comparative way with their previous state (if they are in the archive), and their current state.

4. International experts should be invited to these processes and comprehensive activities should be carried out.

5. Gastronomic and music festivals, events should be held in order to promote these regions' cuisine and music, especially our national Mughams.

As a result, the plan of projects and measures implemented for the development of Karabakh will have a great impact on both the economic development of this region and the establishment of peace and cooperation relations in this area in the near future.

References

1. Gurbanov, R. "Armenian Terror: religious and historical monuments of Azerbaijan", Baku,2018 p 10-18.

2. Bilalov, B.Ə.: Gülalıyev.Ç.G.TURİZMİN ƏSASLARI, Baku, 2015, p 430-433

3. Eyvazova, Y. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, Bakı,2021, p 35-40

4. https://azerbaijantour.com/azerbaijan-museums

5. http://heritage.gov.az/az

6. https://iicbe.org/upload/8607DIR1216411.pdf

7. https://modern.az/az/news/76031/bir-daha-qarabag-muzeyleri-haqqında

8. https://news.az/az/news/20170705095527707-Medeni-turizm-Azerbaycanda-kreativ-iqtisadiyyatin-aparici-inkishafi-kimi-

9. https://wander-lush.org/cultural-trips-tourism-destinations/

10.https://www.advantour.com/azerbaijan/tourism/cultural-tourism.htm

11.https://www.stat.gov.az/

12. https://www.virtualkarabakh.az/az/new-item/16/98/kelbecer.html

13. https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html

14. https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/100/lachin.html

Rəqsanə HACIYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
reqsanehaciyeva99@gmail.com

AZIX DAŞ DÖVRÜ ABİDƏSİNİN ARXEOLOGİYA ELMİNDƏ YERİ VƏ ROLU

МЕСТО И РОЛЬ АЗЫХСКОГО ПАМЯТНИКА КАМЕННОГО ВЕКА В АРХЕОЛОГИИ

THE PLACE AND ROLE OF AZIKH STONE AGE MONUMENT IN ARCHEOLOGY

Xülasə : Azıx mağarısı Arxeologiya elminin öyrənilməsində, arxeoloji materialların tədqiq olunmasında əsas rol oynayan arxeoloji abidədir. Abidənin tədqiqi nəticəsində Qədim daş dövrünün zəngin materialları üzə çıxarılmışdır. Abidədən tapılmış materiallar keçmiş tarixin öyrənilməsi baxımından unikaldır. Azıx özündə tarixin ən qədim izlərini saxlayır. Onun dünyada tanıdılması və tədqiqi tarix və mədəniyyət baxımından ən vacib məsələlərdən biridir.
Açar sözlər : Azıx mağarası, daş dövrü, arxeoloji abidə

Abstract: Azikh Cave is an archaeological monument that plays a key role in the study of archeology and the study of archaeological materials. As a result of the study of the monument, rich materials of the ancient stone age were discovered. The materials found in the monument are unique from the point of view of studying the history of the past. Azikh keeps ancient traces of history. Its introduction and study in the world is one of the most important issues from the point of view of history and culture.
Keywords: Azikh cave, stone age, archaeological monument

Абстракт: Азыхская пещера – археологический памятник, играющий ключевую роль в изучении археологии и изучении археологических материалов. В результате изучения памятника были обнаружены богатые материалы древнекаменного века. Найденные из памятника материалы уникальны с точки зрения изучения истории прошлого. Азых хранит древнейшие следы истории. Его внедрение и изучение в мире является одним из важнейших вопросов с точки зрения истории и культуры.
Ключевые слова: Азыхская пещера, каменный век, археологический памятник.

Tarix hər kəsin maraqlandığı nadir elmlərdəndir və bu və ya digər dərəcədə hamı, istər alim, istərsə də elmdən uzaq insanların maraq dairəsindədir , lakin onların hamısını bir şey birləşdirir - keçmişini bilmək istəyi. . Məqaləmizdə tarixin ən qədim dövründən, daha doğrusu, insanın formalaşması və inkişafı prosesinin yeni başladığı tarixdən əvvəlki Azərbaycandan bəhs edəcəyik. 1960-cı il elm tarixinə insanın və onun maddi mədəniyyətinin mənşəyi və təkamülü haqqında biliklərə töhfə verən il, tarixdən əvvəlki Azərbaycanda ən mühüm kəşf ili kimi daxil olmuşdur. Əslində, 1960-cı ildə Məmmədəliya Hüseynov tərəfindən Azıx mağarasında paleolit dövrünə aid abidənin tapılması Azərbaycanda paleolit dövrünün yeddi il bundan əvvəl başlanmış məqsədyönlü tədqiqinin məntiqi nəticəsi idi. 1918–1953-cü illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat və qazıntı işləri zamanı ölkə ərazisinin qədim keçmişinə aid yüzlərlə maddi mədəniyyət abidələri qeydə alınmışdır. Lakin həmin abidələr içərisində Daş dövrünə aid heç bir arxeoloji abidə qeydə alınmamışdır.Hətta 1881-ci ildə Tiflis şəhərində keçirilən V Arxeoloji Qurultayda Zaqafqaziya və o cümlədən Azərbaycan ərazisində ibtidai insan düşərgələri olmadığı haqqında qərar çıxarılmışdır [1. s. 28].

1950-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Azərbaycan ərazisində Daş dövrü abidələrinin öyrənilməsi üçün xüsusi plan hazırlamışdır. Bu plana uyğun olaraq,

1953-cü ildə Daş dövrü üzrə görkəmli alim S.N.Zamyatnin SSRİ Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutu tərəfindən Bakıya dəvət olunmuşdur. 1953-cü ilin payızında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Paleolit dövrü üzrə ilk dəfə olaraq arxeoloji kəşfiyyat işlərinə başlanmışdır. S.Zamyatninlə birlikdə M.Hüseynov 1953-cü il noyabrın 1-dən 30-dək Azərbaycanın Şamaxı, Mərəzə və Qazax rayonları ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışlar.1953-cü ilin payızında Damcılı düşərgəsində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı tapılmış arxeoloji və paleontoloji tapıntılar burada Daş dövrü insanlarının məskunlaşmasını söyləməyə imkan vermişdir [1, s.20].

Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü düşərgələrini müəyyən etmək məqsədilə 1956-cı ildə Elmlər Akademiyasının Tarix muzeyində M. M. Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası təşkil olundu. 1956–1958-ci illərdə Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində olan Damcılı mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri apardı.

1958-ci ilin yay fəslində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində kəşfiyyat işləri aparmışdır. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daş dövrünə aid yeni bir düşərgə qeydə alınmışdır. Mağara düşərgəsi Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndi yaxınlığında olduğu üçün ona Daşsalahlı mağarası adı verilmişdir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Daşsalahlı mağara düşərgəsindən tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların orta Paleolit dövründə hazırlandıqlarını söyləmək olmuşdur [1, s.15]

1958-ci ilin iyul ayında SSRİ EA-nın Qafqaz arxeoloji ekspedisiyası qısamüddətli kəşfiyyat işləri zamanı rayonun Yuxarı Salahlı kəndi yaxınlığında Mustye mədəniyyətinə aid açıq düşərgə qeydə almış və oradan əmək alətləri tapmışdı.

1960-cı ilin iyun-iyul aylarında Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qarabağ ərazisində kəşfiyyat işləri aparmışdır. Kəşfiyyat işləri Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində və ona yaxın ərazilərdə aparılmışdır.Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Quruçayın sol sahilində Azıx və Tağlar düşərgələri qeydə alınmışdır.

Azıx təkcə yataqlarında müxtəlif dövrlərə aid ən azı üç Paleolit sənayesinin izlərinin qorunub saxlanmasına görə deyil, həm də ərazinin hərtərəfli tədqiqi yeni axtarışlara və kəşflərə təkan verən fərziyyələrə əsas verdiyinə görə unikal əraziyə çevrilmişdir.

Abidənin unikallığı və elmi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 21 aprel 1969-cu il tarixli 158 nömrəli qərarı ilə "Azıx mağara zonası >> Azərbaycan Elmlər Akademiyasının qoruğu elan edilmişdir. Ərazinin tədqiqinə arxeoloqlarla yanaşı, digər elmi sahələrin mütəxəssisləri, məsələn, geoloqlar, geomorfoloqlar, paleocoğrafiyaçılar, paleontoloqlar, antropoloqlar, palinoloqlar və s.cəlb olunub. Azıx mağarasında M.M.-nin rəhbərlik etdiyi arxeoloqlar qrupu tədqiqatlara başlayıb. Hüseynovun başçılıq etdiyi ekspedisiya 14,5 metr çöküntü qazıb, orada 10 lay aşkar edilib. Onlardan 10 metri I təbəqəyə düşür. Bu laylar 1960-cı ildən 1973-cü ilə kimi 13 il ərzində qazılmışdır. Onlardan ən maraqlısı mustye və Aşel mədəniyyətlərinə aid arxeoloji materialları ehtiva edən III, V və VI təbəqələrdir.Qalan 4,5 metrdə isə çınqıl mədəniyyətinin (Olduvay) qorunub saxlandığı dörd mədəni təbəqə VII, VIII, IX və X müəyyən edilmişdir. 1979-cu ildə aşağı təbəqələrdən olan Azıx materialları ilə "klassik" Olduvay arasında yerli fərqlərə əsaslanaraq M.M. Hüseynov yeni mədəniyyəti - Quruçay adlandırıb.

Yeni mədəniyyəti müəyyən etmək üçün meyarlardan biri M.M. Hüseynov Gigantolitlər » . Belə ki, Hüseynov ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə "Quruçay mədəniyyəti" ifadəsini və "iki əlli chopper-giqantolit" terminini - Quruçayın mədəniyyət əmələ gətirən formasını daxil etmişdir. Onilliklər sonra iki əlli çopper-giantolitlər təkcə Azərbaycanda 2012-ci ildə Azıxdan 300 km şimalda aşkar edilmiş yeni Qaraca paleolit yerində deyil, həmçinin Azıxdan çox-çox kənarda da erkən paleolit dövrünə aid ərazilərdə aşkar edilmişdir. . Dağıstanın ilk paleolit yerlərində də çəkisi 4-4,5 kq olan iri alətlər tapılmışdır ki, bu da iki əlli çopper- giqantolitlər kimi tanınmağa başlamışdır . Azıx mədəni təbəqələrinin

yaşını müəyyən etmək üçün paleomaqnit tədqiqatları aparılıb, ilk dəfə mağara yataqlarına və çuxurlara tətbiq edilib.

Məlum olub ki, çöküntülərin əsas hissəsi (I-VI təbəqələr) müasir maqnit epoxasında - Brunhesdə formalaşıb, yerin maqnit sahəsinin sonuncu inversiyasının 780 min il əvvəl baş verdiyi məlum olub. illər öncə . Beləliklə, VI təbəqənin altında yatan VII-X aşağı təbəqələr əvvəlki maqnit epoxasında - Matuyamada əmələ gəlmişdir və buna görə də onların yaşı 780 min ildən yuxarıdır.

Müxtəlif hesablamalara görə, Azıxın ən qədim təbəqələrinin yaşı 1,2-2,5 milyon il arasında hesablanmışdır. Baxmayaraq ki, Afrikada o vaxta qədər paleolit dövrünə aid abidələr artıq aşkar edilmişdi və yaşı təxminən 2 milyon il idi. Azıxın aşağı təbəqələrindən tapılan tapıntıların insanın ən qədim daş alətləri kimi tanınmasına aparan yol asan olmadı. Bir sıra aparıcı sovet ekspertləri tərəfindən M.Hüseynovun iddialrnın tam təkzibindən tutmuş beynəlxalq səviyyədə tanınmayadək bu heç də asan olmadı. VII-X təbəqələrinin tapıntılarının beynəlxalq səviyyədə tanınması istiqamətində ilk addım 1978-ci ildə Tbilisidə "Təbii mühit və tarixdən əvvəlki cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin dinamikası" mövzusunda Sovet-Fransa çöl seminarının işi zamanı atılmışdır. Bu mağara uzaqda olduğuna görə görüş iştirakçılarının marşrutuna daxil edilməyib, lakin Tbilisidəki bu abidəyə ayrıca görüş ayrılıb burada ilk dəfə beynəlxalq səviyyədə baxış bucağı M.M. Hüseynova. Xüsusilə, fransız arxeoloqları A. de Lumley və J. Kombier [15 s. 26] Azıx mağarası yataqlarının 1975-ci ildə başlanmış kompleks tədqiqatları ərazinin məskunlaşma dövrünün xronoloji çərçivəsini müəyyən etməyə imkan verir. Azxa yataqlarında mağara məskəninin üç epizoduna uyğun gələn müxtəlif dövrlərə aid üç paleolit mədəniyyəti qeydə alınmışdır.

Azıx paleolit düşərgəsi Qarabağın ən mənzərəli və səfalı guşəsində, Tuğ çökəkliyində, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m, çayın müasir yatağından 100–120 m yüksəklikdə, Xocavənddə yerləşir.

Azıx qədim insan düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərində ilk vaxtlar ancaq Azərbaycan alimləri iştirak edirdilər. Lakin sonralar çoxtəbəqəli paleolit düşərgəsində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi, burada kompleks şəkildə arxeoloji qazıntı işlərinin aparılmasını gərəkliyini ortaya çıxardı. Ona görə də Azıx paleolit düşərgəsində arxeoloqlarla yanaşı, paleontoloqlar, paleogeoloqlar, paleogeomorfoloqlar, paleoantropoloqlar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri tədqiqat işləri aparmağa başladılar.

Azıxda elmi tədqiqatlar aparan M.M.Hüseynov, D.V.Hacıyev, Ə.V.Məmmədov, N.Ş.Şirinov, Ə.Q.Cəfərov, A.A.Veliçko, S.D.Əliyev, M.B.Süleymanov və başqa alimlərin fəaliyyəti nəticəsində Paleolit dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə aid zəngin elmi materiallar aşkar edilmişdir.

1960–1973-cü illəri əhatə edən I mərhələdə aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin çöküntülərində 6 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Düşərgənin I və II təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Orta əsrlər, tunc və eneolit dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır.

Azıx paleolit düşərgəsinin III təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta Paleolit dövrünə aid daş məmulatı və fauna qalıqları tapılmışdır. Azıx mağarasının IV təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı maddi mədəniyyət nümunələri qeydə alınmamışdır. Ona görə də bu təbəqə lal təbəqə adlanır. Azıx paleolit düşərgəsinin V–VI təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim, orta və son Aşel mədəniyyətinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır.

1968-ci ilin iyun ayında Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin III layında daş məmulatı və heyvan sümükləri ilə bərabər qədim insana məxsus alt çənə aşkar etmişdir.

Azıx düşərgəsindən tapılmış qədim insana məxsus olan alt çənənin elmi tədqiqi ilə professor Dəmir Hacıyev məşğul olmuşdur. D.V.Hacıyevin apardığı elmi tədqiqatlar zamanı çənənin ibtidai insana məxsus olması müəyyən edilmiş və tapıntıya Azıxantrop tipli ibtidai insan adı verilmişdir.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1974–1985-ci illərdə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında kompleks şəkildə II mərhələdə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

Düşərgədə II mərhələdə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada tədqiqat işləri VI təbəqədən aşağıda yerləşən çöküntülərdə aparılmış və 4 yeni arxeoloji təbəqə qeydə alınmışdır.

1974–1975-ci illərdə Azıx düşərgəsində yeni müəyyən olunmuş VII-VIII-IX və X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mühüm elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

Maddi mədəniyyət qalıqları arasında əsas yeri çaydaşılarından hazırlanmış kobud çapma alətləri tutur. Daş məmulatı ilə birlikdə daşlaşmış heyvan sümükləri də qeydə alınmışdır. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin VII–X təbəqəsindən tapılmış daş məmulatının dünya arxeologiyasında oxşarı olmadığı və bunların tamamilə yeni bir arxeoloji mədəniyyətə məxsus olması müəyyən edilmiş və bu mədəniyyətə Quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir.

Azıx paleolit düşərgəsinin VII–X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 212 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinin elmi tədqiqi zamanı Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi olması müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanın daş dövrü düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının bəşər sivilizasiyasının tarixini tədqiq etmək üçün əvəzsiz arxeoloji mənbələr olduğunu əsas tutan Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Azərbaycan və Gürcüstan alimləri 2001-ci ildə Beynəlxalq İNTAS-2000 adlı proqram hazırlamışlar. Proqram 2001-ci ilin iyul ayında Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda təsdiq olunmuşdur.

Həmin proqrama uyğun olaraq Ə.Q.Cəfərov Fransanın İnsan Paleoantologiya İnstitutu və Avropa Arxeoloji Tədqiqatlar Mərkəzində Azərbayanın paleolit düşərgələrinin maddi mədəniyyət qalıqları haqqında elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. Məruzələrə Azıx, Tağlar və digər paleolit düşərgələrinin arxeoloji və paleoantoloji tapıntıları şərh edilmiş, azıxantropun çənə sümüyünün qalığının isə Qafqaz və Yaxın Şərqdə ən qədim paleoantropoloji tapıntı olduğunu bildirmişdir.

2002-ci ildə sentyabrın 7-dən oktyabrın 1-dək Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramına uyğun olaraq Avropa ölkələrindən 22 görkəmli alim başda professor Henri dö Lümley (fr. Henry de Lumley)olmaqla Bakıya gəlib çoxtəbəqəli Azıx, Tağlar, Qazma və digər düşərgələrdən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları ilə tanış olmuş və bu tapıntıların dünya arxeologiya, paleontologiya və paleoantropologiya elmləri üçün müstəsna elmi əhəmiyyəti olduğunu yekdilliklə qeyd olunmuşdur. 2001-ci ildən etibarən Azıx mağarasında İngiltərə, İspaniya, İrlandiya və Ermənistandan olan beynəlxalq tədqiqatçılar qrupu İspaniyanın Madrid şəhərində yerləşən Təbiət Elmləri Milli Muzeyinin əməkdaşı Yolanda Fernandez-Jalvo və Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Molekulyar Biologiya İnstitutunun əməkdaşı Levon Yepiskopyanın başçılığı altında tədqiqat işlərinin aparılmasına başlanmışdır. Bu tədqiqat işləri tanınmamış "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın himayəsi altında aparılmışdır.

Tədqiqatlar zamanı 300 min il yaşı olan Avropada ən qədim mağara ayısının sümüyü, daş əmək alətləri və istehsal tullantıları aşkarlanmışdır.Qazıntılar ildə bir ay olmaqla doqquz il davam etmiş və əldə edilmiş bütün maddi mədəniyyət nümunələri tədqiq olunmaq üçün Londona aparılmışdır. Tədqiqatların nəticəsi olaraq 2010-cu ildə Azıx mağarası haqqında məqalələr toplusu nəşr edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun altı cildlik "Azərbaycan Arxeologiyası" nəşrinin I cildində qeyd edilir ki, "Azərbaycan alimlərinin Azıx paleolit düşərgəsində apardıqları uzunmüddətli arxeoloji qazıntılar nəticəsində oradakı mədəni təbəqələrin 80%-i tədqiq olunmuşdur. Ona görə də hazırda orada nəinki qazıntı, eyni zamanda kəşfiyyat işləri aparmaq bəşəriyyətə qarşı ən böyük cinayət kimi qiymətləndirilməlidir. Bəlkə 100 ildən sonra yeni elmi tədqiqat metodu meydana çıxa bilər, onda Azıx düşərgəsinin çöküntülərindən nümunə götürüb istifadə oluna bilər. Ona görə də hazırda orada qazıntı işləri aparmaq bəşər sivilizasiyasına qarşı ən böyük

təxribat hesab olunmalıdır. İkincisi isə, Azıxda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış 100 minlərlə maddi mədəniyyət qalıqları Bakıda saxlanılır və istənilən alim onlarla tanış ola bilər.

1960-cı ildən başlayaraq 1987-ci ilədək çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx mağarasının çöküntülərində zəngin stratiqrafiyanın olması müəyyən edilmişdir. Azıx mağarası Qarabağın Quruçay dərəsində, çaydan 3 km aralıda olub, Quruçayın müasir yatağından 200–250 m yüksəklikdə yerləşir. Mağara Azıx və Salakətin kəndləri arasında olub, dəniz səviyyəsindən 950 m yüksəklikdə yerləşir. Azıx mağarası özünün böyüklüyünə görə Qafqazda ən möhtəşəm karst mağarasıdır. Mağara 5 salondan ibarət olub, uzunluğu 230 m, kiçik çıxış yolları və karst quyusu ilə birlikdə uzunluğu 600 m-ə bərabərdir.

Azıx mağarasında arxeoloji qazıntı işləri düşərgənin hər iki giriş yolunda aparılmışdır. Düşərgənin şimal tərəfdən giriş yolunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı maddi mədəniyyət qalıqları qeydə alınmamışdır. Mağaranın şimal hissəsində çöküntünün ümumi qalınlığı 0,5 m-dən 1,2 m-ə qədər olmuşdur.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda aparılmış kompleks arxeoloji qazıntılar zamanı burada çöküntünün ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabər olması müəyyən edilmişdir. Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunun 8-ci kv.m-dən başlayaraq 27-ci kv.m-ə qədər çöküntünün qalınlığının 13–14 m-ə bərabər olması qeydə alınmışdır.Lakin 17-ci kv.m-dən başlayaraq mağaranın içərisinə doğru getdikcə düşərgədə olan çöküntülərin qalınlığı azalmağa başlayır. Bu fakt 1973–1976-cı illərdə Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınmışdır.

M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda arxeoloji, paleontoloji tapıntıların sayı yüz minlərlədir. Bu sahədə çöküntünün stratiqrafik mənzərəsi olduqca zəngindir. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1960–1986-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 10 təbəqə qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur. Yaxın Şərq və Qafqaz ərazisində ən zəngin stratiqrafiyaya malik Azıx paleolit düşərgəsində qeydə alınmış arxeoloji təbəqələrin ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabərdir.

Azərbaycan ərazisində ilk insan məskənlərinin olmasının başlıca sübutu olan Azıx mağarası zəngin tarixi mirasdır. Burada tapılmış müxtəlif növ maddi qalıqlar və ən əsası aşkar olunmuş qadına aid alt çənə sümüyü bu abidənin bəşər tarixində özünəməxsus yerinin olmasını təsdiq edir Mağara 1960-cı ildə Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi ilə AMEA-nın "Paleolit Arxeoloji Ekspedisiyası" tərəfindən aşkar olunmuşdur. Mağaranın kompleks tədqiqində D. Hacıyev, Ə. Məmmədov, N. Şirinov, Ə. Cəfərov, S. Əliyev, V. Hacıyev və digər alimlər də iştirak etmişlər.

Qədim daş dövrünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən mağara, yerləşdiyi ərazinin imkanları baxımından həm vəhşi heyvanlardan qorunmaq həm də qida ehtiyyatı əldə etmək üçün unikal bir strateji mövqedə olmuşdur. Mağarada aparılan kompleks tədqiqatlar nəticəsində ilkin olaraq Quruçay (X-VII təbəqələr), Orta Aşel (V təbəqə), Qədim Mustye (III təbəqə) mədəniyyətlərinə aid qiymətli maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır [6, s.1]. Aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki ilk ibtidai insanlar əvvəl Quruçay dərəsində məskunlaşmış, bir qədər vaxt keçdikdən sonra təbii coğrafi şəraitlə əlaqədar olaraq Azıx mağarasına köçüb burada yaşamağa başlamışlar (1, səh 61). Quruçay mədəniyyətinin sakinləri ayrı-ayrı dəstələr halında yaşamış və öz iqtisadi tələbatlarını təmin etmək üçün ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Quruçay mədəniyyəti dövründə havalar isti və savanna iqlim şəraitində olmuşdur və bununla əlaqədar olaraq isti iqlim şəraitində ilk insanlar Azıx mağarasında yaşamaq daha əlverişli olduğu üçün Quruçay sahillərindən düşərgəyə köçmüşlər (1, səh 61). Köçərkən isə özləri ilə bərabər çay daşları və köçənə qədərki dövrdə hazırlamış olduqları daşdan əmək alətlərini də gətirmişlər.

Məlum olduğu kimi Azıx mağarası Mədəni İrsimizin başlıca abidələrindəndir. Amma təbii ki, onun daha professional qorunması, tədqiqi və dünyaya tanıtdırılması üçün bu bəs etmir. Bu zaman da qarşımızda önəmli bir məsələ dayanır: Azıx daş dövrü arxeoloji abidəsinin Dünya mədəni irs siyahısına

daxil edilməsi. Bəs Azıx mağarasını Dünya Mədəni irs siyahısına daxil edəcək hansı üstünlüklər var? Bütün bunlara nəzər salaq. İlk öncə biz Dünya Mədəni irsi nədir, onun tələbləri nədir və Dünyanının mədəni irsi sayılan abidələr hansı kriteriyalara cavab verməlidir bunu dəqiq bilməliyik. Dünya Mədəniyyət Mirasları siyahısının yaradılmasında məqsəd, bütün insanlara məxsus olan dəyərlərin qorunmasında beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək, hər bir ölkənin mədəni irsinə hörmət bəslənilməsində yardımçı olmaqdır. Bu siyahıya Azıx mağarasının daxil olunması istiqamətindən yanaşsaq, mağara mədəni irs siyahısına daxil olunma kriteriyalarının ikisinə cavab vermiş olduğunu görə bilərik

1. Aid olduğu dövrdən başlayaraq mədəniyyətin inkişafına müəyyən təsir göstərməlidir.

2. Digər abidələrdən köklü şəkildə fərqlənən dünya mədəniyyəti üçün əvəzolunmaz tarixi və mədəni önəm daşıyan abidə olmalıdır [6, s. 1].

Azıx düşərgəsində azıxantropun qalıqlarının tapılması Azərbaycan və dünya arxeologiyasında ölkəmizi həmçinin Qarabağı dünyanın qədim insanın yarandığı və formalaşdığı ərazilərdən biri kimi öyrənməyə imkan verən dünya əhəmiyyətli bir tapıntıdır. Quruçay mədəniyyəti dünyada mövcud heç bir mədəniyyətin oxşarı deyildir. O özü yeni bir mədəniyyətdir. Eyni zamanda mağarada aşkarlanmış nəsli kəsilmiş heyvanlardan qalmış sümüklərin tədqiqatı görmədiyimiz, dövrümüzdə olmayan canlıların fiziki quruluşunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətli materiallara zəngindir. Həmçinin əmək alətlərinin qalıqları aradan qalxmış olan iqtisadi-ictimai münasibətlərin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Azıx mağarasının Dünya Mədəni İrsinə daxil edilərək Azərbaycanın mədəni nümunəsi kimi tanıdılmasının digər mühüm səbəbi isə təbii ki mənfur qonşularımız baxımından da vacib məsələdir. Məlum olduğu kimi Azıx mağarası 30 ilə yaxın düşmən tapdağı altında qalan abidələrimiz sırasındadır. Və bu dövrdə də abidədə araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda əsas məqsəd isə abidənin saxtalaşadırılaraq özününkiləşdirmək idi. Ermənilər vaxt aşırı olaraq burada tədqiqatlar aparır, həmçinin xarici nümayəndə heyəti çağıraraq buranı öz abidəsi kimi tədqiqinə çalışırdı. Tapılmış maddi qalıqlar isə dünyaya erməni abidəsi kimi tanıdılırdı. 30 il sonra - 2020-ci il Vətən müharibəsində qalib olan tərəf olaraq qarşımızda duran ən vacib məsələlərdən biri də məhz işğal altındakı maddi mədəniyyət abidələrimizi qorumaq idi. Azıx mağarası isə bu abidələrdən demək olar ən önəmlisi idi. İşğaldan azad edildiyi ilk vaxt burada 90-a yaxın plastik qutular tapılmışdı ki, bu qutularda erməni və digər ölkələrin alimlərinin apardıqları qanunsuz arxeoloji qazıntılar nəticəsinsə aşkara çıxarılmış maddi mədəniyyət qalıqları var idi [4, s. 3]. Həmçinin bu qutuların birində qanunsuz ekspedisiyanın çöl-tədqiqat sənədləri də aşkara çıxarılmışdı.

Bütün bunlar da sübut edir ki Azıx bir düşərgə, qədim yaşayış məşkəni olaraq maraq dairəsindədir, o keçmişin bir çox izini özündə daşıyır və elm aləminə böyük töhvə verə bilər. Bu baxımdan Azıxın qorunması , tədqiqi, öyrənilməsi bizim üçün, bütün dünya üçün maraqlı olmalıdır. O ilk yaşayış məskənlərindən biri olaraq bizim mədəni irsimiz, Dünyanın mədəni irsi olaraq tanıdılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Arxeologiyası - I cild -Daş dövrü, Bakı -2008
2. Azərbaycan qəzeti – 31 avqust 2017 ci il nəşri-Məhəmməd Nərimanoğlu-“Dörd min illik bir tarix Füzulidə məhv edilib”
3. Əsədulla Cəfərov - Quruçay dərəsində - Bakı, 1990
4. Xalq qəzeti-25 noyabr 2020 ci il nəşri- Nəcəf Müseyiblinin müsahibəsi “Azıx mağarasına aid tapıntılar Bakıya gətirilib”
5. Məmmədəli Hüseynov- Azıx mağarası, Bakı-1981

İnternet resursları:

6. https://www.azerbaijan-news.az/view-152380/azerbaycanin-medeni-irsi-dunyada-taninir
7. https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%9Cmumd%C3%BCnya_%C4%B0rsi

Xəyal KƏRİMOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
İamxeyalkerim@gmail.com

BAKI XANLARININ SARAY KOMPLEKSİ ƏRAZİSİNDƏ 2017-Cİ İLDƏ APARILAN ARXEOLOJİ QAZINTILAR

ARCHAEOLOGİCAL EXCAVATİONS CONDUCTED İN 2017 İN THE PALACE COMPLEX OF BAKU KHANS

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ, ПРОВЕДЕННЫЕ В 2017 ГОДУ В ДВОРЦОВОМ КОМПЛЕКСЕ БАКИНСКИХ ХАНОВ

Xülasə: Qədim dövrlərin öyrənilməsində arxeoloji qazıntı işləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra Azərbaycanda bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılır. Xüsusilə Bakı şəhərinin qədim tarixinin öyrənilməsində İçərişəhər vacib rol oynayır. 2017-ci ildə İçərişəhərin Bakı Xanlarının saray kompleksi ərazisində arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin tarixi əhəmiyyəti üzə çıxarılmışdır. Tapıntılar ərazinin qədim insanlarının məişət həyatından və məşğuliyyətindən xəbər verir. Qazıntılar zamanı aşkar olunan abidələr bərpa edilmişdir. Bərpa işləri abidənin tarixi əhəmiyyəti nəzər alınaraq ən müasir texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilib.

Açar sözlər: İçərişəhər, Arxeoloji qazıntılar, Bakı xan sarayı, Arxeoloji tapıntılar, Qəbir abidələri, Qazıntı sahəsi

Abstract: Archaeological excavations are of great importance in the study of ancient times. After gaining independence, special attention is paid to this field in Azerbaijan. Icherisheher plays an important role especially in the study of the ancient history of Baku city. In 2017, archaeological excavations were conducted in the area of the palace complex of the Baku Khans of the Old City. The historical significance of the discovered material culture samples has been revealed. The finds tell about the domestic life and occupation of the ancient people of the area. The monuments discovered during excavations have been restored. Restoration works were carried out using the most modern technologies, taking into account the historical importance of the monument.

Keywords: Icherisheher, Archaeological excavations, Baku Khan Palace, Archaeological findings, Grave monuments, Excavation site

Абстракт: Большое значение в изучении древних времен имеют археологические раскопки. После обретения независимости в Азербайджане этой сфере уделяется особое внимание. Ичеришехер играет важную роль, особенно в изучении древней истории города Баку. В 2017 году проведены археологические раскопки в районе дворцового комплекса бакинских ханов Старого города. Выявлено историческое значение обнаруженных образцов материальной культуры. Находки рассказывают о быте и занятиях древних жителей местности. Памятники, обнаруженные при раскопках, восстановлены. Реставрационные работы проводились с использованием самых современных технологий с учетом исторической значимости памятника.

Ключевые слова; Ичеришехер, Археологические раскопки, Дворец Бакинского хана, Археологические находки, Надгробные памятники, Раскопки

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində İçərişəhərin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Qədim tarixə malik olan İçərişəhərdə ilk insanların məskunlaşması tunc dövrünə təsadüf edir. Ərazisinin dəniz sahilində yerləşməsi, zəngin balıq, duz, neft ehtiyatlarının olması insanların burada məskunlaşması üçün

başlıca səbəb olmuşdur. İçərişəhərin antik dövrdə şəhər kimi formalaşması məlumdur. Eramızın I əsrində artıq kiçik liman şəhəri kimi tanınırdı. Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtının bakı şəhərinə köçürülməsindən sonra İçərişəhər öz yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı nəticəsində buranın əhalisi kəskin atmışdır [3].

Bütün bu faktlar İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri vasitəsilə üzə çıxarılmışdır. Tapıntıların fərqli üslublarda olması, hazırlanma materiallarının fərqliliyi, onların formaları, tapılan qəbir abidələri və s. nüanslar İçərişəhərin zəngin tarixindən xəbər verir.

XX əsrin əvvəllərindən İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar aparılmağa başlanılmışdır. Əsrin ortalarında tarixi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bərpa işləri aparılmışdır. Ümumilli lider Heydər Əliyev İçərişəhəri Azərbaycan xalqının əvəzsiz maddi mədəniyyət nümunəsi adlandırmışdır. Onun sərəncamına əsasən 10 avqust 1977-ci ildə İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu yaradılmışdır [1, s.20].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 10 fevral 2005-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında" sərəncam imzaladı. 16 may 2007-ci ildə "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu idarəsinin əsasnaməsi təsdiq edilmişdi. İdarənin yaradılmasının əsas məqsədi İçərişəhərin tarixi əhəmiyyətinin qorunub saxlanması yönündə əhəmiyyətli işlərin təşkilini, aparılmasını və işlərə nəzarəti həyata keçirən unikal bir sistemin yaradılması idi. Abidələr üzərində aparılan bərpa işləri Avropanın aparıcı bərpa şirkətləri tərfindən yerli bərpaçılarla birlikdə ən müasir texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

İlk dəfə 2015-ci ildə arxeoloji qazıntılar nəticəsində İçərişəhərin Böyük Qala adlanan hissəsində XVII əsrə aid edilən hamam kompleksi aşkar edilmişdir. Bu hamamın günbəzi keçmişdə ruslar tərəfindən sökülmüş və içi torpaq və bir çox məişət tullantıları ilə doldurulmuşdur. Daha sonra burada rus hərbi komendantlığı yerləşmişdir. Bu arxeoloji qazıntılar 2017-ci ildə Bakı xanlarının saray kompleksində aparılırdı. Aparılan tədqiqatların zəruriliyi nəzərə alınaraq yaxın ətraf ərazilərdə də qazıntı işləri gedirdi. Bakı xanlarının saray kompleksinin öyrənilməsi və tədqiqatı bakı şəhərinin tarixi araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla yanaşı, tapıntılardan Azərbaycanda(xüsusən Bakı şəhərində) XVIII əsrin II yarısında cərəyan edən siyasi proseslərin və hadisələrin öyrənilməsində əhəmiyyətli dərəcədə istifadə oluna bilərdi. Bakı xanlığı 1747-1806-cı illəri əhatə edən bir dövr ərzində mövcud olmuş və rus işğalına qədərki bir dövrdə bir sıra siyasi proseslərin tərkibində olmuş, digər ölkələrlə və xanlıqlarla siyasi-iqtisadi əlaqələri olmuşdur[2, s.92].

Bakı xanlarının fəaliyyətlərini mühüm bir hissəsi kimi şəhərin abadlaşdırılması, tikinti işlərinin aparılması, şəhərin mühafizə sisteminin təşkili və gücləndirilməsi olmuşdur. Tikinti işlərinin ən əsas nümunələrindən biri kimi Xan sarayı kompleksini göstərmək olar. Müxtəlif dövrlərdə bərpa və restavrasiya işləri aparılmış olsa da, öz memarlıq xüsusiyyətləri bu günə qədər qorunub saxlanmışdır. Lakin buna baxmayaraq, tikilinin müəyyən hissələri bu günə qədər gəlib çıxa bilməmişdir. Bunu ərazidə aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində üzə çıxan tapıntılar təsdiq edir. Qazıntı işləri bir-birindən aralı yerləşən 3 fərqli sahədə aparılmışdır [3, s.1].

I qazıntı sahəsi. Bu qazıntı sahəsi saray kompleksinin əsas qapısından sağ tərəfdə, divar yaxınlığında yerləşir. Qazıntı sahəsinin ölçüləri şimaldan-cənuba – 340 sm, şərqdən-qərbə - 685 sm təşkil edir.

Arxeoloji qazıntı işlərinin birinci mərhələsində yerin üst səviyyəsindən aşağı doğru 30-40 sm dərinliyində münbit torpaq örtüyü müşahidə olunurdu. Bu dərinlikdən aşağıdakı torpaq qatında müxtəlif tapıntılar aşkarlandı. Bura, əsasən, müxtəlif ölçülərdə olan daş və dəmir parçalar, məişət tullantıları aiddir. Qazıntıların bir metr dərinliyində, mərkəz hissədə divar aşkara çıxarıldı. Bu divarın qalınlığı 58-60 sm idi. Qazıntıların davamında bu divara paralel çəkilmiş su xəttinin qalıqları müəyyən olundu. Bu qazıntı qatından tapılan məmulatların əksər hissəsinin ötən əsrin 70-80-ci illərinə aid məişət tullantılarına aid olduğu güman olunur və bu tullantılar bura ərazini doldurub hamarlamaq məqsədi ilə tökülüb. Bu qatda təmizləmə işləri aparıldıqdan sonra daşdan tikilmiş su xətti aşkarlanıb, üzə çıxarıldı. Xətt 2 metr

dərinlikdə aşkarlanmış divarın şərq qurtaracağında idi. Bu divarın eni 58-60 sm, uzunluğu isə 360 sm olmuşdur. Keçmişdə bu su xətti divara paralel çəkilib, lakin sonradan tikinti forması dəyişib. Bura gələn suyun mənbəyini dəqiq müəyyən etmək müəyyən olmayıb, lakin bu yerdə hələ də suyun sızmasını müşahidə etmək olur.

Qərbdən şərqə doğru tikilmiş divar xırda və orta ölçülü but daşlardan hörülmüşdü. Tikinti məhlulu kimi isə bu əraziyə məxsus olan torpaq hazırlanan qum tərkibli gildən istifadə edilib. Bu hissədə qazıntıların dərinliyi 238 sm qədər aparıldı. Lakin uzun divarın hündürlüyü 40 sm-ə qədər qazıla bildi. Bundan sonra qazıntı aparmaq təhlükəli olduğu üçün işlər dayandırıldı. Burada təhlükə yaradan vəziyyət ondan ibarət idi ki, daşlar məhlulsuz və çox qarışıq halda yığılmışdı. Bununla yanaşı, Böyük qala küçəsinin qərb tərəfdəki divarı da eynilə qalaqlanmış daşlardan tikilmiş və bünövrəsi boşluqlar üzərində qurulmuşdu. Bu səbəbdən dağılma təhlükəsi olduqca yüksək idi [3, s2].

II qazıntı sahəsi. Bu qazıntı sahəsi giriş qapısından 25 metr aralıda, şərq tərəfdə, kompleksin mərkəz hissəsində yerləşir. Qazıntı sahəsi 400 sm en, 500 sm uzunluğa malikdir. Bu sahədə üst təbəqə aslaft qatından ibarət olub. Bundan sonra torpaq təbəqəsi üzə çıxıb və torpaq qatının 40-50 sm qazılmasından sonra tikinti qalıqları müəyyən edilmişdir. Üst qatda aşkarlanan tapıntılar məişət tullantıları və xırda saxsı qırıntılardan ibarət olub, XIX-XX əsrlərə aid edilir. Bu qazıntı sahəsinin qərbində, yerdən 40-50 sm dərinlikdə daş divar müəyyən olundu. Qazıntıların 150 sm dərinliyində şərq tərəfdə dağılmış təndir və divarın aşağı səviyyəsində 3 ayrı təndir aşkar olundu. Qazıntıların 320 sm dərinliyində müəyyən edildi ki, aşkar olunmuş bu daş tikinti otağın cənub hissəsindəki divarıdır. Aşkar olunmuş təndirlər döşəmə qatın üzərində hər biri eyni səviyyədə qurulmuşdur. Bu döşəmə qatı yerdən 240-250 sm aşağıda yerləşmişdir. Əlavə olaraq otağın mərkəzi hissəsində ortası deşik olan daşdan dairə aşkar edildi. Daşın səthinin cilalanması və keyfiyyətli hazırlanması xüsusi maraq doğurur. Dulus dəzgahının ayaqaltı hissəsinə bənzərliyi olduğuna görə, ehtimal olunur ki, bu daş dulus dəzgahının bir hissəsi olub. Aşakr olunmuş bu daşla təndirlərin eyni sahədən tapılması burada duluzçuluq emalatxanasının olmasını söyləməyə əsas verir. Digər bir diqqət yetirilməli olan hal budur ki, təndirlərin ölçüləri eynilik təşkil edir. Bu təndirlərin hər birinin hündürlüyü 35-42 sm, diametri isə 80 sm olmuşdur. Duluzçu dəzgahına gəldikdə isə mərkəz dəliyinin diametri 10 sm, diametri 25 sm, alt daşının qalınlığı isə 6 sm təşkil edir. Həmçinin daşın forması simmetrik vəziyyətdə olmuş və üst səthi uzun müddət istifadə edildiyindən cilalanmışdır. [3, s3]

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılan materiallar saxsı qab və onların hissələrindən ibarətdir. Sadecə qazıntının qərb tərəfində yerləşən təndirdə miniatür lüləli saxsı küpəcik tapılmışdır. Digər materialların əksəriyyəti isə XIV-XIX əsrlərə aid saxsı hissələrdir. Tapıntıların tərkibində daha erkən dövrlərə aid olan hissələr bura boşluqları doldurmaq üçün gətirilmiş torpağın tərkibində gəlmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, səthdən 230-250 sm dərinliyə qədər olan hissədə aşkarlanan mədəni təbəqənin XVII-XVIII əsrlərə aid olduğunu söyləmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi qazıntılar 320 sm qədər aparılmış amma bu səviyyədən hər hansı bir mədəni təbəqə qalıqları aşkar olunmamışdır. Sadecə 1 ədəd kənarı riflənmiş saxsı hissəsi tapıldı. Bu isə onun uzun müddət suda yuvarlandığına işarə edir. Bildiyimiz kimi, qala divarları şərq tərəfdən dəniz sahilinə daha yaxın olub. Dənizdə suyun səviyyəsinin azalmasından sonra quru səthə çevrilən bu ərazidə Xan sarayı inşa edilib.

III qazıntı sahəsi. Bu qazıntı sahəsi kompleksin həyətində, giriş qapısından 30 metrə qədər uzaqlıqda və cənub istiqamətdə yerləşir. Arxeoloji qazıntı sahəsinin ölşüləri 5m x 5m qədərdir. Yerin üst qatından 40-50 sm dərinlikdə ilk daş tikinti qalıqları üzə çıxmışdır. Digər sahələrdə olduğu kimi üst qatda məişət tullantıları, şüşə və daşdan olan tapıntılar aşkarlanmışdır. Qazıntıların mərkəz hissəsində tikintisində but daşlarından istifadə olunmuş tikinti qalıqları aşkarlanmışdır. Bu tikili quruluş xüsusiyyətinə görə ikimərkəzli radiusa və aşağı doğru mailli gedən tağlı dam örtüyünə malik idi. Qazıntıların gedişində ərazi məişət tullantılarından təmizləndi və aşağı doğru enən pilləkən müşahidə olundu. Bu pilləkən çoxsaylı irihəcmli daşlardan qurulmuşdur. Aşkarlanan tikilinin daxilində və ətrafında xeyli sayda dəmir, şüşə, daş materiallardan olan qalıqlar aşkarlandı. Bu qazıntı sahəsinin bir vaxtlar tədqiqat obyekti olduğu güman olunur. Tikintidə pilləkənlə qarşı-qarşıya yerləşən bir ədəd qapı,

sağ tərəfdəki divarda bir ədəd taxça, həmçinin eni 98 sm olmaqla bir ədəd qapı, sol hissədəki divarda eni 89 sm olan bir ədəd keçid qapısı üzə çıxarıldı. ərazi daş, torpaq tökülərək hamar vəziyyətə gətirilmişdir və üzərində bağ sahəsi yaradılmışdır. Bu tikili daha əvvəl 1986-cı ildə öyrənilmişdir. Arxeoloji işlər Bakı arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri arxeoloq F.İbrahimov tərəfindən aparılmışdır. Hesabatlardan F.İbrahimov bu tikilini ovdan kimi qeyd etmişdir [3, s.4].

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və Mədəni İrs, Bakı-2014, 272 səh.
2. İbrahimov.K.F. İçərişəhər tarixdə-Tarix İçərişəhərdə, 372 səh.
3. İbrahimov.K.F. 2017-ci ildə Bakı xanlarının saray kompleksi ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların hesabatları, 7 səh.
4. İcherisheher.gov.az/Bakı Xanlarının Evi kompleksi.

İlahə SƏMƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
samadova.ilaha.2101@atmu.edu.az

BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN QURULMASINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ (İSMAYILLI TURİZM ZONASI TİMSALINDA)

THE İMPORTANCE OF NATİONAL VALUES İN THE ESTABLİSHMENT OF İNTERNATİONAL TOURİSM RELATİONS (İN THE EXAMPLE OF ISMAİLLİ TOURİSM ZONE)

ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В НАЛАЖИВАНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТУРИСТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ (НА ПРИМЕРЕ ИСМАИЛЛИНСКОЙ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЗОНЫ)

Xülasə: Bir ölkənin xarici siyasəti digər dövlətlərlə münasibətlərdə onun milli maraqlarını qorumaq və təşviq etmək üçün formalaşdırılır. Bu münasibətlər ikitərəfli və çoxtərəfli olaraq özünü göstərir. Bu, ölkənin ənənəvi dəyərlərinin və ümumi milli siyasətlərinin, istəklərinin birbaşa əksidir. Beləliklə, xarici siyasətlər dedikdə adətən milli hökumətlərin istifadə etdiyi strategiyalar, metodlar, təlimatlar, müqavilələr başa düşülür. Beynəlxalq aləmdə öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Müasir dövrdə hər bir dövlət digər xalqlarla diplomatik, iqtisadi, ticarət, təhsil, mədəni və siyasi əlaqələr qurur və bu da bir-biri ilə, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq münasibətlərin qeyri-hökumət subyektləri ilə əlaqələrini saxlamağa təkan verir. Məhz bu məqalədə də beynəlxalq münasibətlər zamanı milli dəyərlərdən və bu dəyərlərin turizmə təsiri haqqında bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər , milli dəyər , siyasət , turizm , Azərbaycan, İsmayıllı etnik.

Abstract: A country's foreign policy is formed to protect and promote its national interests in relations with other states. These relations are bilateral and multilateral. This is a direct reflection of the country's traditional values and general national policies and aspirations. Thus, foreign policies usually mean the strategies, methods, guidelines, and agreements used by national governments. They carry out their activities in the international world. In the modern era, each state establishes diplomatic, economic, trade, educational, cultural and political relations with other nations, and this encourages maintaining relations with each other, as well as with international organizations and non-governmental subjects of international relations. It is in this article that the national values and the impact of these values on tourism were discussed during international relations.

Keywords: international relations, national value, politics, tourism, Azerbaijan, Ismailli, ethnic.

Абстракт: Внешняя политика страны формируется для защиты и продвижения своих национальных интересов в отношениях с другими государствами. Эти отношения бывают двусторонними и многосторонними. Это прямое отражение традиционных ценностей страны и общенациональной политики и устремлений. Таким образом, внешняя политика обычно означает стратегии, методы, руководящие принципы и соглашения, используемые национальными правительствами. Они осуществляют свою деятельность в международном мире. В современную эпоху каждое государство устанавливает дипломатические, экономические, торговые, образовательные, культурные и политические отношения с другими народами, что способствует

поддержанию отношений друг с другом, а также с международными организациями и негосударственными субъектами международных отношений. Именно в этой статье обсуждались национальные ценности и влияние этих ценностей на туризм в ходе международных отношений.

Ключевые слова: международные отношения, национальная ценность, политика, туризм, Азербайджан, исмаилитский этнос.

Giriş

Beynəlxalq aləmdə hər bir millət həmişə bir-birindən asılı olaraq yaşamışlar. Hər bir xalq ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdıqdan sonra da öz maraqlarını həyata keçirmək üçün başqa millətlərdən müəyyən asılılıq yaratmalıdır. Heç bir xalq təcrid olunmuş vəziyyətdə qala bilməz. Beləliklə, xarici siyasətin qurulması müasir dövlətin zəruri fəaliyyətidir. Bu, şəraitdən irəli gəlir; Leninin qeyd etdiyi kimi, dövlət təcrid olunmuş bir ada deyil, iştirakdan qaçınılmaz olan dövlətlər cəmiyyətinin üzvüdür. Beləliklə, müasir dövrdə hər bir dövlət diplomatik, iqtisadi, ticarət, təhsil, mədəni və digər xalqlarla siyasi əlaqələri olan və bir-biri ilə, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq münasibətlərin qeyri-hökumət subyektləri ilə əlaqələrini saxlamağa məcbur edir**.** Beləliklə, beynəlxalq Münasibətlər özəl, dövlət, hökumət, qeyri-hökumət və hökumətlərarası bu qarşılıqlı fəaliyyətlərə nəzarət edən dövlət və qurumların sərhədləri boyunca baş verən davranışları izah etməyə çalışır. Hoffmann müəyyən etmişdir ki, "İntizam beynəlxalq Münasibətlər xarici siyasətlərə və dünyanın bölündüyü əsas vahidlərin gücünə təsir edən amillər və fəaliyyətlərlə əlaqədardır"[1, səh.3].

Beynəlxalq arenada hər birinə məna və istiqamət verdiyinə görə ölkə xarici siyasətini formalaşdırır. Xarici siyasətin əsas məqsədi öz mənafeyinə nail olmaq və milli ideologiyanı qorumaqdır. Xarici Siyasət Prinsipləri:

Hər bir xalq öz xarici siyasətinin müəyyən məqsədlərini qoyur və buna görə də öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün müəyyən aşağıdakı prinsipləri qəbul etmişdir[1,səh.4].

- ➢ Başqa ölkələrlə ərazi bütövlüyünün qorunması və siyasi müstəqilliyinin təmin edilməsi;
- ➢ Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və dünyada yerini möhkəmləndirilməsi.
- ➢ Milli dövlət öz fərdi gücünü artırmalıdır ki, xarici siyasətinin məqsədlərini təmin edə bilsin.
- ➢ Dövlətlərin xarici siyasətinin məqsədləri Beynəlxalq arenanın şərtlərindən ibarət olmalıdır ki, digər dövlətlərin tətbiq etdiyi gücün pozucu təsirləri dövlətə zərər verməsin.

Əsas hissə

Hər bir xalqın beynəlxalq mühitdə davranışı həmişə onun xarici siyasəti ilə şərtlənir. Xarici siyasətini formalaşdıran siyasətçilər daxili və xarici mühiti, onun milli dəyərlərini, digər xalqların xarici siyasət məqsəd və qərarlarını, xarici siyasətini və xarakterini nəzərə alırlar , o cümlədən beynəlxalq güc strukturunu da. Beynəlxalq münasibətlər zamanı ölkələrin milli dəyərləri də nəzərə alınmalıdır. Məhz milli dəyərlər bir ölkənin dünəndən bu günə olan tarixini beynəlxalq arenada sərgiləyir.

İlk olaraq məqalədə ölkəmizin beynəlxalq arenada , beynəlxalq münasibətlər zamanı milli dəyərlərindən bəhs edək. Hər bir millətin mənsub olduğu tarixi-ənənəvi keyfiyyətlərin, sahib olduğu əvəzolunmaz xüsusiyyət və varlıqların məcmusu olan milli-mənəvi dəyərlər millətin mənəviyyatını birbaşa təcəssüm etdirir və onun milli kimliyi kimi çıxış edir. Milli-mənəvi dəyərlər hər bir milləti tanıtmaq üçün kifayət qədər yetərli dəlillərdir. Bu baxımdan adət-ənənələr, xalq yaradıcılığı, ədəbiyyat, dil, din və s. mənəvi dəyərlər məcmusuna daxildir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: "Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalq yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir".

Xalqımız malik olduğu min illərlə ölçülən tarixə müqabil zəngin, çoxcəhətli maddi və mənəvi dəyərlərə də sahibdir. Bu dəyərlərin başında dəyərlər dəyəri ana dili gəlir. Çünki adi qaydada düşünmək lazımdır: dilsiz cəmiyyət və insanlıq olmadığı kimi, ana dili olmadan millət də yoxdur. Əgər özümlülük, millilik söhbət mövzusudursa, ana dili olmadan bunlara malik olmaq olmaz. Millət vətənsiz ola bilər, dövlətsiz ola bilər, hətta dövləti olmadığı üçün digər zəruri dəyərlərə sahib olmaya bilər, amma ana dili olmadan var olmaq olmaz. Ana dili yoxdursa, o millət də yoxdur. Ancaq bunlar bir yana, bizim xöşbəxtliyimizi təmin edən, min illərlə xalqımıza yoldaşlıq edən, onu mövcudlaşdıran ana dilimiz şirindən şirin, axıcı, ötkün, bütün fikirləri ifadə etməyə hər cür qüdrətli, yad dillərə qarşı mübariz, dəmir qanunlarla möhkəmlənmiş və mühafizəli, yad dillərə uyuşmaz, əyilməz, qarışmazdır.

Artıq Azərbaycan milli-mənəvi dəyərləri ilə beynəlxalq aləmdə sivil bir ölkə kimi tanınır, müstəqil dövlətimizin dünyaya hərtərəfli inteqrasiyası gündən-günə sürətlənir. Bu prosesdə Azərbaycanın mənəvi dəyərlərinin qorunması və təbliği önəmli bir fəaliyyət olaraq aktuallığını artırır. Ümummilli liderin zəngin dövlətçilik ənənələrinin davamçısı olan Heydər Əliyev Fondu genişmiqyaslı fəaliyyəti ilə məhz bu prosesin ağırlığını öz üzərinə götürərək, xalqımızın yüksək mədəni dəyərlərinin, dövlətimizin humanizm prinsiplərinin beynəlxalq aləmə təqdimində fəal və önəmli rol oynayır. Bu istiqamətdə Azərbaycan-UNESCO(United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization– Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumu) münasibətlərinin inkişafında və onun genişlənməsində Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri misilsizdir. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə 1995-ci ildə yaradılan Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun əsas məqsədi milli incəsənətimizin inkişafı, təbliği, xarici ölkələrdə daha geniş tanıdılması, Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası və yeni beynəlxalq əlaqələrin formalaşması məsələlərinin həyata keçirilməsindən ibarət olmuşdur. Fondun fəaliyyəti əsas 3 istiqaməti əhatə etmişdir: mədəni tədbirlər, xeyriyyə aksiyaları və naşirlik. Fond fəaliyyətinin ilk günlərindən festivallar, sərgilər, mədəniyyət tədbirləri və konsertlər təşkil etməklə, ölkəmizin mədəni irsinin təbliğinin, milli və regional səviyyələrdə mühafizəsinin təmin olunması sahəsində böyük xidmətlər göstərmişdir.

Heydər Əliyev Fondu mədəniyyətlər arasında əməkdaşlıq və dialoq platformasının qurulmasında fəal iştirakı ilə dünya mədəniyyətində, eləcə də qlobal bəşəri dəyərlər sistemində, sülh və tolerantlıq prosesində də silinməz izlər qoymuşdur. Fondun təşəbbüsü ilə Luvr Muzeyində İslam incəsənəti bölməsi yaradılmış, Versal Sarayının parkında, Luvr Muzey Kompleksində, Berlin şəhər sarayında və digər Avropa şəhərlərində qədim tarixi binalar bərpa edilmişdir. Fond Vatikanda qədim əlyazmaların, eyni zamanda, Zevsin heykəlinin bərpası, o cümlədən "Sistina" zalında yenidənqurma işlərinin aparılması, Roma katakombalarının bərpası, eləcə də Romada Kapitoli Muzeyinin "Filosoflar zalı"nın təmiri layihələrini də uğurla həyata keçirib[2]. Qeyd etdiyimiz bu tədbirlər Azərbaycan xalqının bəşəri mədəni dəyərlərinə marağını, Azərbaycan dövlətinin sülhməramlı siyasətini, Heydər Əliyev Fondunun xoş məramını, bəşəri niyyətə yönəlik fəaliyyətini bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir. Ölkəmizin məhs bu milli dəyərlərini benəlxalq arenda nümayiş etdirməsi ən əsası turizm sektorunun inkişafına təkan verir , həmin ölkələrdən ölkəmizə turist axını başlayır. Bu zaman artıq ölkəmizdə turizmin növləri genişlənərək prioritet istiqamət kimi inkişaf edir. Milli dəyərlərimizi dünyaya sərgilədiyimiz zaman gələn xarici turistlər də Azərbaycanın etnik mədəniyyətinə maraq salır və ölkəmizin Lahıc , Basqal , Xınalıq və digər kənd və qəsəbələri kimi etnik qruplardan və mədəniyyətlərdən ibarət olan turizm zonalarımıza üz tuturlar.

2013-cü ildə Parisdəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatçılığı ilə dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə dini tolerantlığı əks etdirən "Azərbaycan-tolerantlıq

məkanı" adlı foto-sərgisi bu baxımdan təsirli əks-səda doğurmuşdur. Belə tədbirlər xarici aləmə nümayiş etdirmişdir ki, Azərbaycan dünyanın ən tolerant ölkəsi kimi heç bir dini konfessiyaya fərq qoymadan yalnız bəşəri mədəniyyətə, sivil dəyərlərə qiymət verir[4].

Mədəni irsin qorunmasının Azərbaycan hökuməti üçün prioritet istiqamət olduğunu bildirən Mehriban xanım Əliyeva muğam, aşıq musiqisi, tar ifaçılığı, Novruz bayramının UNESCO-nun Qeyri-Maddi İrs Siyahısına daxil edildiyini xatırlatmış, Qız qalası, İçərişəhər, Şirvanşahlar sarayı və Qobustan Dövlət Tarix və Bədii Qoruğunun da UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına salındığını diqqətə çatdırmışdır. Azərbaycanın həm də UNESCO ilə mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində əməkdaşlıq etdiyini bildirən birinci xanım qeyd etmişdir ki, bu gün beynəlxalq ictimaiyyət ölkəmizi yüksək dini və etnik dözümlülük sahibi, dialoqun mərkəzi kimi tanıyır. Əsrlər boyu müxtəlif dinlərin və etnik qrupların nümayəndələri Azərbaycanda sülh, harmoniya şəraitində yaşamışlar.

İsmayıllı rayonunun araşdırdığımız qədəri ilə etnik tərkibi də müxtəlifdir. Amma yerli əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlıdır. Rayonun əhalisinin statistik məlumatlarını analiz edərək əldə etmişik ki, əhali tat , rus , ləzgi , qədim alban əsilli olan hapıtlar və çoxluq təşkil edən azərbaycanlılardan ibarətdir. Dildən-dilə yayılan hekayələrə görə hapıt dili deyə bir yerli dil mövcud idi ki , bu dildən hələ də İsmayıllı və Qubanın bir sıra yerlərində istifadə edərək yaşadırlar. Hapıt dili türk dilinə yaxın dildir , və bu qəbilədən olanlar xarakter və psixologiya cəhətdən də türklərə bənzəyirlər. Hapıtlar özlərini 7-ci əsrə qədər her adlandırırdılar. Ehtimallara görə isə bu xalq Azərbaycan və Gürcüstan sərhədində mövcud olmuş Hereti dövlətində yaşamışdır. Bu etnos qrup isə artıq 2 əsrdir ki , İsmayıllı rayonunda yaşayıb , öz adət-ənənələri ilə yanaşı , Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında da töhfələri vardır.

İsmayıllı rayonunda kəmiyyətcə üstün olan xalqlardan tatları qeyd etmək olar. Yerli əhalidən sorğu apardığımız zaman əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən , tatlar əsasən dağlıq ərazidə yaşayırlar , buna misal olaraq Lahıc qəsəbəsini , Zərnava , Müdrü , Zarat və s. kəndləri demək olar. Tatların yaşadığı kəndlər sayı isə 20-yaxın bir saydır[6].

Ləzgilər isə rayonun İstisu , Qalacıq , Sumağallı kəndində məskunlaşmışlar. Qalacıq, İstisu, Sumağallı, Qurbanəfəndi, Vəng kəndlərində ləzgilərin folklor nümunələri qorunur. Ləzgilər də İsmayıllı rayonunda kəmiyyətcə ikinci mövqedə dayanır. Bu etnik amillər turizmin növlərindən sayılan etnik turizmin inkişafına təkan verir , o cümlədən bu turizm növü turistlərin fərqli azlıq qrupları ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə ekzotik mədəni təcrübə axtarışı və bu qrupların iqtisadi imkanlar yaratmaq üçün öz mədəniyyətlərinin aspektlərindən istifadə etmək istəyi ilə motivasiya olunur. Bu turizm növü turistlərə rayonun unikal mədəniyyətlərin , mənzərələrin və həyat tərzlərinin aspektləri ilə tanış olmaq şansı verir. O, dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadi inkişaf və mədəni qorunma strategiyası kimi geniş şəkildə qəbul edilmiş və təbliğ edilmişdir, xüsusən belə bir çox azlıq qrupları əhalinin əksəriyyəti ilə müqayisədə nisbətən əlverişsiz vəziyyətdədir və onların mədəniyyəti onların ən güclü sərvətlərindən biri hesab edilə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatlara əsasən , görərik ki , İsmayıllı ölkəmizin etnik müxtəliflik cəhətdən daha fərqli millətlərə malik olan rayonumuzdur. İsmayıllı rayonunun turizm potensialı qiymətləndirdiyimiz zaman rayonun əsas turizm guşələri hesab edilən Lahıc , Basqal qəsəbələrindən , Talıstan , İvanovka kimi kəndlərini vurğulamasaq olmaz. Bu yerlərin tarixi , yerli sakinləri , görkəmli şəxsləri , mədəniyyəti və digər bir sıra turizmə təsir edən amilləri məhz Azərbaycanı beynəlxalq arenada etnik xalqların milli dəyərlərinə verilən önəmi sərgiləyir. 2015-ci il tarixində Lahıcın misgərlik sənəti məhz dünyaca əhəmiyyətli olan təşkilat UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə siyahıya daxil edilmişdir [5].Lahıc sözün əsl mənasında Azərbaycanın misgərlik sənətinin krallığıdır. Lahıcda sənətkarlar tərəfindən hazırlanan əl işləri təkcə gələn turistlərin , ya da yerli əhalinin marağına səbəb olmur , o cümlədən bu dəyərli əl sənətləri Luvr muzeyində də nümayiş etdirilir. Berlində də ölkəmizin

bu gözəl guşəsinin sənətkarlarına aid olan qılınc , tüfəng və xənclər sərgi olunur. Lahıc misgərlik sənətinin UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsi ölkəmizin adət-ənənələrinin dünyaya tanıdılması , qorunması və ən əsası qəsəbənin sosial-iqtisadi inkişafına təkan vermişdir. Lahıcın misgərlik sənəti Orta Asiyada , Dağıstanda , Türkiyədə , Gürcüstanda və digər ölkələrdə yayılaraq bu ölkələrdən kolleksiya toplayan turistlərin axınına səbəb olmuşdur. Məhz bu turizm növü də dünyada artıq inkişaf etmişdir , hansı ki , bu turizm növü sərgi turizmi adlanır. Yerli əhalinin mədəniyyətini də , sənətkarlıq məhsullarını da Lahıc Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu həm ölkə səviyyəsində , həm də beynəlxalq səviyyədə sərgiləyir.

Araşdırdığım məlumatlara əsasən, təkcə bu il , xüsusilə də yay aylarında Lahıcı 78 mindən çox turist ziyarət edib. Və sənətkarlarla apardığımız sorğu nəticəsində bizə məlum oldu ki , misgərlik sənəti , xalçaçılıq , dəri üzərində işləmələr turistlər , ən çox da xarici turistlər üçün böyük marağa səbəb olur və bunları həvəslə alırlar. Lahıc Turizm İnformasiya Mərkəzindən aldığımız məlumatlar əsasında turistlərin mehmanxanalardan daha çox kənd evlərinə üstünlük verdiklərini bildik[5].

Etnoqraf alim Arif Mustafayevin qeyd etdiklərinə görə , Azərbaycanın əsas ipək toxuculuğu və kəlağayı mərkəzləri XIX əsrdə Şamaxı və onun ətraf kəndləri olmuşdur ki , bu kəndlərə də məhz Basqal və Mücü kəndləri aiddir. UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilən kəlağayımız da məhz bizim ölkəmizin milli-mədəni irsinin nümunəsi olaraq dünyaya təqdim edilmişdir. Yüzlərlə turistlər istər yerli, istərsə də xarici turistlər kəlağayının hazırlanma prosesini izləmək , hətta bu prosesdə iştirak üçün , xüsusi dövrlərə xas və hər birinin öz tarixi olan naxışları kəlağayı üzərinə işlənilməsi üçün səfər edirlər.

Nəticə

Yekun olaraq demək istərdim ki, hər hansı bir ərazinin və ya regionun turizm potensialını qiymətləndirərkən ilk olaraq təbii resurslar və amillərlə yanaşı həmin regionun milli dəyərlərinə , mədəniyyətinə də nəzər salınmalıdır. Təkcə belə milli dəyərlərə sahib olmaq kifayət deyil , həm də bu dəyərləri qorumaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə ötürmək xüsusilə əsasdır və vacibdir. Yeni nəsillər xalqımızın malik olduğu milli dəyərləri mənimsəmək üçün vətəndaşlıq vəzifəsini hiss etməli və konstitusiyamızda da yer alan vətəndaş vəzifələrinə əməl etməlidirlər. Bu hissi aşılamaq üçün də həm ölkə daxilində , həm də ölkə xaricində vətəndaşlarımızı maarifləndirməli , bu istiqamətdə islahatlar keçirməliyik.

Araşdırmanın nəticəsi və təklifi olaraq bunu da qeyd etmək olar ki, İsmayıllı bölgəsinə gələn yerli və xarici qonaqlar üçün turist təlimatlarının mövcudluğu ilə bağlı boşluğu doldurmaq lazımdır. Yuxarıda qeyd etdiyim bütün növ təbii resurslar və turizm ehtiyatları ilə bağlı müxtəlif maraqlı hədəflərə əsasən, yerli və milli televiziya, radio, qəzet və ictimai media də daxil olmaqla, müxtəlif kanallar vasitəsilə marketinq və təşviqat məqsədilə təlimatlar, broşuralar, xəritələr, videolar və sənədli filmlər kimi bir sıra turistik materialların həyata keçirilməsini təklif edərək daxili və xarici turistlər üçün bu füsünkar və Azərbaycanın əsrarəngiz regionlarından olan İsmayıllını daha da cəlbedici və turistlərin maraq dairəsi etmək mümkündür. Qeyd etdiyim təşviqat və təbliğat region və ya yerli səviyyədə deyil, ölkə səviyyəsində aparılmalı, İsmayıllı haqqında beynəlxalq ziyarətçilərə yönəldilmiş məlumatları artırılmalı və İsmayıllı haqqında tanıtım materiallarının Azərbaycanın bütün turizm informasiya ofislərində mövcud olmasını təmin etmək lazımdır. Bu təbliğat nəticəsində ölkəmizin nəinki İsmayıllı rayonu , digər rayon və şəhərlərimizin milli dəyərləri də beynəlxalq aləmdə tanınaraq , xarici turistlərin ölkəmizə səfər etmələrində maraq doğuracaq.

Son təklif olaraq bunu da qeyd edim ki , İsmayıllının Qalacıq kəndində milli dəyərlərimizi aşılayan "Ögey ana" filminin (1958) əsas hissələri çəkilmişdir. Məhz bu turizm zonasında turistləri kino turizminə cəlb edərək , filmin çəkildiyi ərazilərdə turistləri gəzdirərək daha da maarifləndirici

müzakirələr edilə bilər. Bu zaman gələn turistlər də rayon haqqında daha çox məlumatlara malik olacaq və daha xoş təəssüratlarla ayrılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. The theoretical significance of foreign policy in international relations- an analyses-2020
2. Https://kaspi.az/az/milli-deyerlerimiz-milli-kimliyimizdir
3. https://xalqqazeti.com/az/news/39820
4. https://www.unesco.az/az/articles/intangible_cultural_heritage/copper-craftsmanship-lahij.
5. https://azertag.az/xeber/Lahica_78_minden_chox_turist_sefer_edib-2260103
6. http://ismayilli-ih.gov.az/az/page/10.html

Nərmin ABDULLAZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
abdullazada.narmin.2101@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN QURULMASININ SOSİAL ƏHƏMİYYƏTİ

THE SOCİAL İMPORTANCE OF ESTABLİSHİNG AZERBAİJAN'S İNTERNATİONAL TOURİSM RELATİONS

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ УСТАНОВЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТУРИСТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Xülasə: Bu məqalədə turizm əlaqələrinin yaxşılaşdırılması ilə Azərbaycanın əldə edə biləcəyi çoxsaylı faydalar müzakirə edilir və ən əsası Azərbaycanın beynəlxalq turizm əlaqələrinin qurulmasının vacibliyi vurğulanır. Məqalədə, həmçinin , turizmin sosial mühitə və həyata təsirlərinin iqtisadiyyata təsiri qədər əhəmiyyət təşkil etdiyi və bu sahədə araşdırmalara ehtiyac olduğu, Azərbaycanın beynəlxalq yarmarkalarda, sərgilərdə iştirakının vacibliyi izah edilir və beynəlxalq turizm yarmarkalarından dünyanın hər yerindən turistləri cəlb etmək üçün bir vasitə kimi necə istifadə oluna biləcəyi müzakirə edilir. Azərbaycan lap əvvəldən istirahət və sağlamlıq üçün turizm məkanı olub. Gözəl təbiətin bolluğu və əhalisinin qonaqpərvərliyi onu Avropanın ən mühüm turizm yerlərindən birinə çevirir. Azərbaycanın yerinə yetirməli olduğu ən mühüm vəzifələrdən biri turizm məkanı kimi reputasiyasını artırmaqdır.Sonda Azərbaycanın beynəlxalq turizm əlaqələrinin qurulmasının əhəmiyyətindən və bu əlaqələrin qurulması üçün atılacaq addımlardan danışılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, turist, beynəlxalq əlaqələr, sosial, turizm.

Abstract: This article discusses the numerous benefits that Azerbaijan can achieve by improving tourism relations and, most importantly, emphasizes the importance of establishing Azerbaijan's international tourism relations. The article also notes that the effects of tourism on the social environment and life are as significant as the effects on the economy and that there is a need for research in this area. Azerbaijan has been a tourist destination for recreation and health since the beginning. The abundance of beautiful nature and the hospitality of its people make it one of the most important tourist destinations in Europe. One of the essential tasks that Azerbaijan has to fulfill is to increase its reputation as a tourist destination. Finally, the importance of establishing Azerbaijan's international tourism relations and the steps to establish these relations are discussed.

Keywords: Azerbaijan, tourist, international relations, social, tourism.

Абстракт: В этой статье рассматриваются многочисленные преимущества, которые Азербайджан может получить за счет улучшения туристических отношений, и, что наиболее важно, подчеркивается важность установления международных туристических отношений Азербайджана. В статье также отмечается, что влияние туризма на социальную среду и жизнь столь же важно, как и влияние на экономику, и что в этой области необходимы исследования. Азербайджан изначалъно был туристическим направлением для отдыха и оздоровления. Обилие красивой природы и гостеприимство местных жителей делают его одним из самых важных туристических направлений в Европе.Одной из важнейших задач, которую предстоит выполнить Азербайджану, является повышение его репутации как туристического направления.В завершение обсуждается важность установления международных туристических связей Азербайджана и шаги, которые необходимо предпринять для налаживания этих отношений.

Ключевые слова: Азербайджан, турист, международные отношения, социальный, туризм.

Giriş

Beynəlxalq turizm beynəlxalq xidmət ticarətinin əsas və mühüm sahələrindən biri sayılır. Eyni zamanda beynəlxalq turizm ən sürətlə inkişaf edən, ən gəlirli biznes növlərindən biridir. Bu sahə külli miqdarda investisiya cəlb edir, əhalinin məşğulluğunun artırılmasını təmin edir və eyni zamanda ölkə büdcəsinə gəlir gətirir.

Qlobal turizm sistemi beynəlxalq otel şəbəkələrini, hava, su və yerüstü turist nəqliyyatını, o cümlədən yerləri əvvəlcədən sifariş etmək üçün kompüter sistemini birləşdirir. Son illərdə turizm dünyada ən sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektor olaraq diqqəti cəlb edir. Bu sektor gəlir baxımından neft ixracından və avtomobil sektorundan geri qalmır. Turizm bir çox ölkələrin büdcələrinin formalaşmasında və ticarət balansının sabitləşməsində mühüm rol oynayır. Turizmin inkişafı iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır və ölkələrdə ciddi işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına stimul verir. Bu, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) formalaşması və sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün əsasdır.

Azərbaycanda turizmin inkişafının əsasını təşkil edən mədəni irsi müxtəlif ölkələrdən çoxlu sayda turisti cəlb edən qiymətli mənbədir. Bu mədəni irs, Azərbaycan mədəni ənənəsinin, o cümlədən memarlıq və musiqinin əsas hissəsini təşkil edir. Bu ənənələr turizmin müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən etnoqrafik turizmin inkişafı üçün əsas təşkil edir. Ənənəvi Azərbaycan mədəniyyəti, memarlığı və tarixi təcrübəsini müasir turizm xidmətləri ilə birləşdirən bu sektor, həm də ölkənin mədəni irsinin beynəlmiləlləşməsinə öz töhfəsini verir.

Turizmin sosial mühitə və həyata təsirinin iqtisadiyyata təsiri qədər vacib olduğu düşünülür və bu sahədə araşdırma aparılmalıdır. Bu məqalənin məqsədi beynəlxalq turizm əlaqələrinin qurulmasının Azərbaycan üçün sosial əhəmiyyətini öyrənməkdir. Son vaxtlara qədər turizmin ölkəmizdə ictimai quruluşa təsiri ilə bağlı ciddi araşdırılmaların aparılmaması, turizmin sosial tərəfinə məhəl qoyulmaması, problemə yalnız iqtisadi gəlir baxımından yanaşılması insanların turizmin həyatlarındakı önəminin yetəri qədər bilməmələrinin göstəricisidir. Bu məqalə beynəlxalq turizmin sosial təsirlərini araşdırır və ölkəmizin bu sahədəki mövqeyini müzakirə edir.

Azərbaycanın Beynəlxalq Turizm Əlaqələrinin Qurulması

Turizm həm də insan həyatı ilə əlaqəli bir hadisə kimi qəbul edilə bilər, eyni zamanda cəmiyyətdə dekommunizasiya edən insanların birgəyaşayışının müəyyən bir tərəfini təşkil edən bir sosial hadisədir.Səyahət və ziyarət zamanı qurulan münasibətlər nəticəsində cəmiyyətlər arasında müxtəlif təhsil, sosial və mədəni quruluşlarla qarşılıqlı əlaqə zamanla bilik, dekommunizasiya davranışı, adət-ənənələr və mədəni quruluşlarda dəyişikliklərə səbəb olur.

Bu gün dünya ictimai rəyində əhəmiyyəti gündən-günə artan turizm, insanların fiziki, sosial və psixoloji ehtiyaclarına birbaşa və ya dolayı yolla təsir edən vacib sektorlardan biridir. Ölkələrin turizmə maraq göstərməsinin əsas səbəblərindən biri iqtisadi olsa da, digər vacib səbəb sosial təminat səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək etməsidir. Turizm, ümumiyyətlə, sahib olduğu dəyərlər baxımından sosial xarakter nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətə görə turizm iqtisadiyyat, biznes, siyasət, sosiologiya və s. elmin bir çox sahəsini maraqlandıran çoxşaxəli və mürəkkəb bir fenomen kimi istifadə olunur.

Azərbaycanda turizm müasir həyat tərzinin və mədəniyyətin mühüm hissəsidir və o, beynəlxalq turizm əlaqələrinin forması kimi inkişaf etdirilir. Müasir dünyamızda qlobal əhəmiyyət kəsb edən turizm sahəsi sosial və iqtisadi münasibətləri tənzimləyir, müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında kommersiya maraqlarını, qarşılıqlı əlaqələri gücləndirir [5, s.93].

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra turizmin inkişafına dövlət səviyyəsində önəm verilmiş və ölkədə turizmin inkişafını təşkil edən dövlət strukturları yaradılmışdır. Turizmlə bağlı dövlət və kommersiya strukturlarının yaradılması, hüquqi sənədlərin qəbulu, beynəlxalq turizm əlaqələrinin qurulması üzrə atılan addımlar buna əyani sübutdur.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya, neft strategiyası və bir çox beynəlxalq layihələr üzrə aparıcı iqtisadi həlqəyə çevrilməsi respublikamızın, onun vətəndaşlarının və istehlakçılarının turizm

ehtiyaclarını dəyişmişdir. Azərbaycan Respublikasının inkişaf dinamikası qeyri-neft sektorunun inkişafına və respublikanın resursları ilə təminatına yönəlmiş strateji inkişaf layihələri ilə ölçülür. Bundan əlavə, "Böyük İpək Yolu"nun ölkə ərazisindən keçməsi ölkəmizin dünya ilə inteqrasiyasına təkan vermiş, bu yolun bərpası digər ölkələrin də beynəlxalq turizm bazarında iştirakına şərait yaratmışdır. Bu gün də Dünya Turizm Təşkilatı "Böyük İpək Yolu"nun bərpasına xüsusi önəm verir [3, s.2].

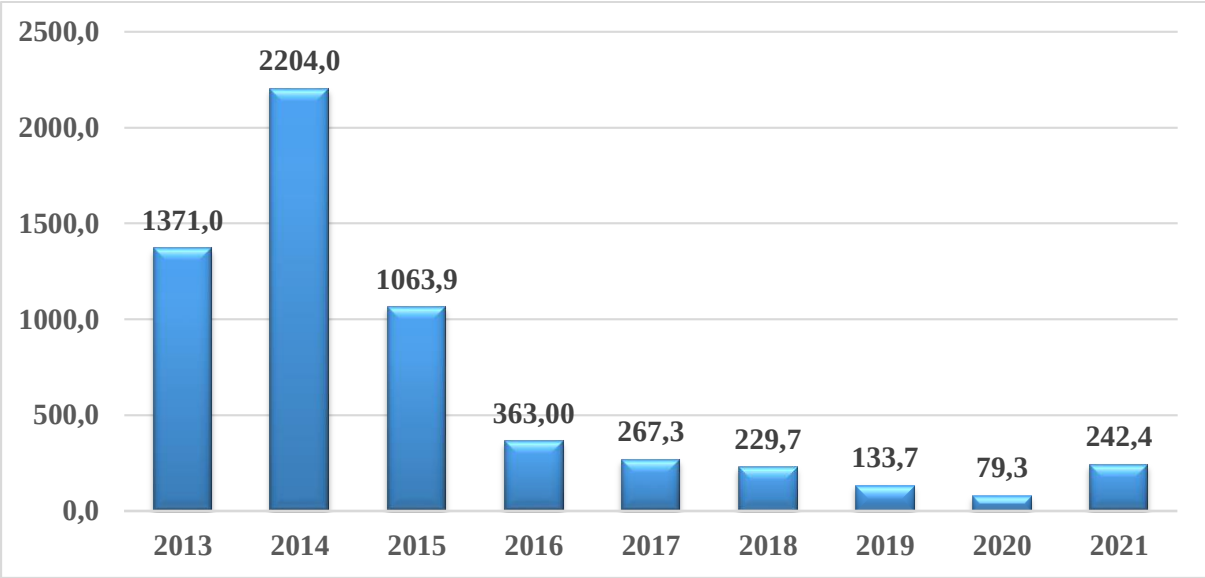
Həm daxili, həm də beynəlxalq turizm bütün dünyada insanların sülhə, qarşılıqlı anlaşmasına, səyahət zamanı öyrənmələri və mədəni səviyyələrini yüksəltmələrinə, həyat standartlarının bir-birinə daha yaxın olmasına zəmin yaradır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının İcraiyyə Şurası 110-cu sessiyasını 2019-cu ildə Bakıda keçirmişdir. Bu tədbirdə dünyanın 37 ölkəsindən, habelə bir çox beynəlxalq təşkilatdan turizm sektoru üzrə yüksək səviyyəli bir neçə nümayəndələr iştirak edib [6, s.71].

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən qısa müddət sonra beynəlxalq aləmə hər sahədə inteqrasiya olundu, dünyanın mötəbər tədbirlərində iştirak etdi, bütün qapılarını dünyaya açdı və beynəlxalq səviyyədə bir çox mühüm tədbirlər üzrə ev sahibliyi etdi. Bu vəziyyət ilk növbədə ölkəmizdə işgüzar və mədəni turizmin inkişafına imkan yaratdı. Müasir dövrdə işgüzar turizm yüksək dinamizm, turizm idarəçiliyinin qloballaşması və ondan əldə edilən gəlir baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İşgüzar turizm - Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən təşkil olunan konqreslərdə, elmi konqreslərdə və konfranslarda, sənaye seminar və iclaslarında, yarmarkalarda, sərgilərdə, zallarda iştirak etmək, danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq məqsədi ilə edilən səfərlərdir. İşgüzar və mədəni turizmdə bir günlük səyahətlər, o cümlədən kiçik qruplarla biliklərin möhkəmləndirilməsi turları və mədəniyyət abidələrinə istirahət səfərləri təşkil edilir. Bu kontekstdə mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bu ərazilərə turist axınının idarə olunması üçün səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan turizmin rəqabət qabiliyyətinə görə Azərbaycan 148 ölkə arasında 39-cu yerdədir. Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının hesabatında Azərbaycan 2010-2016-cı illər arasında turizmin ən sürətlə inkişaf edən 10 ölkə sırasında yer alıb. Tətbiq olunan siyasətə uyğun olaraq son vaxtlar stimullaşdırıcı tədbirlər nəticəsində beynəlxalq idman yarışları və tədbirləri təşkil olunur. İllər ərzində Azərbaycana ümumilikdə turist axını artıb və turizm sənayesini daha gəlirli sahəyə çevirib [3, s.2].

Azərbaycanın beynəlxalq turizm əlaqələrinin təşkilində investisiya axını mühüm yer tutur [4, s.69]. Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafında dövlət daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin marağını artırmalıdır. Belə ki, turizm sektoruna qoyulan investisiyaların sayında böyük azalma var. Demək olar ki, 2013-2021-ci illər üzrə turizm sektorunda azalma 2015-ci ildən başlayıb [2]. Nəticədə, 2020-ci ildə koronavirus pandemiyasından sonra 2014-cü illə müqayisədə 28 dəfə azalma olduğunu Qrafik 1-dən aydın görə bilərik. Bu səbəbdən də Azərbaycanın beynəlxalq turizm əlaqələrinin genişləndirilməsində turizmlə bağlı investisiyaların artırılması lazımdır.

Qrafik 1: 2013-2021-ci illər ərzində turizm sahəsinə qoyulan investisiyaların ümumi həcmi, (milyon manatla)

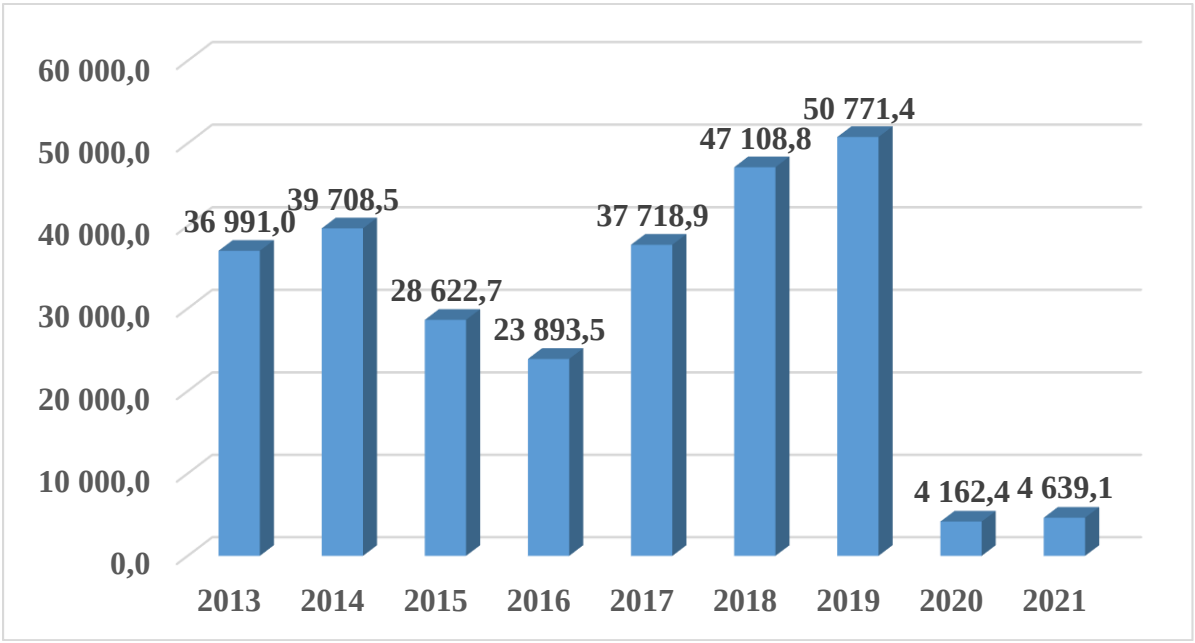
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2022, https://stat.gov.az/source/tourism/

2019-cu il qlobal COVID-19 pandemiyasından əvvəl Azərbaycana gələn turistlərin sayında rekord il olduğu halda, yanvar-oktyabr aylarında ölkəmizə gələnlərin sayı eyni dövrlə müqayisədə 10,9 faiz, yəni 264 min nəfər artıb təqribən 2,7 milyon olub. Həmin il Azərbaycana gələn əcnəbilərin sayı 3 milyondan çox idi. Son illər ölkədə turizm sektoru təxminən 3,3 dəfə artıb, ölkənin bu sahədə potensialı xeyli artıb.

Bakıda və ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində biznes, əyləncə, sağlamlıq və idman turizminin inkişafı istiqamətində irimiqyaslı layihələr həyata keçirilir. Ölkə başçısı 2016-cı ilin oktyabr ayından əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə maksimum üç saat müddətində elektron vizaların verilməsi haqqında sərəncam imzalayıb və həmin vaxtdan isə "ASAN viza" adlı sistem uğurla fəaliyyət göstərir [7].

Qrafik 2-də isə xarici ölkələrə səyahət üçün vətəndaşlarımıza satılmış turizm yollayışlarının ümumi dəyəri göstərilmişdir. Qrafikə əsasən, 2016-ci ildən etibarən artan dəyərin, pandemiyadan sonra azaldığı müşahidə olunur. Belə ki, 2019-cu ildə Azərbaycan vətəndaşlarına satılan turizm yollayışları 50771,4 min manat olduğu halda, 2020-ci ildə 12 dəfə azalaraq ümumi 4162,4 min manata bərabər olmuşdur.

Qrafik 2: Xarici ölkələrə səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına satılmış turizm yollayışlarının ölkə üzrə dəyəri (min manatla)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2022, https://stat.gov.az/source/tourism/

Ölkədə qonaqların olması yerli əhalinin həyat tərzinə təsir göstərir.Ziyarətçilərin onlara qarşı davranışları və ev sahibi ölkənin vətəndaşları ilə qurduqları şəxsi münasibətlər çox vaxt yerli əhalinin həyat tərzinə və münasibətlərinə təsir göstərir. Bu, qonaqlar ilə şəxsi münasibətləri olan otel və restoran işçilərinin davranışlarında xüsusilə nəzərə çarpır. Turistlər və turistləri qəbul edən yerli əhali arasında ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yarana biləcək dekommunizasiyanın müsbət sosial təsirləri aşağıdakı kimi sadalana bilər:

1. Fərqli cəmiyyətlərdən olan insanlar bir-birləri ilə məlumat mübadiləsi aparır və mədəni quruluşlarını daha yaxşı tanıyırlar, ünsiyyət və dostluq nəticəsində dünya sülhünə töhfə verirlər;
2. Turist qəbul edən ölkələrin əhalisinin turistlərlə daha yaxından əlaqə qurmaq üçün daha çox oxumaq və araşdırmaq tələb etməsi nəticəsində onların təhsil və mədəni səviyyələri artır;
3. Sakinlərin müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olmaq, yeni dostlar qazanmaq və əraziyə gələn turistlərə kömək etmək məqsədi ilə xarici dilləri öyrənmək istəyi artır;
4. Mədəni dəyərlərin turizm tərəfindən pozulmaması üçün bu dəyərlərə sahib çıxmaq və onlara lazımi əhəmiyyət vermək səyləri artır;
5. Turizm yolu ilə kəndlərdə şəhərləşmə sürətlənir.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafı dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq aləmdə turizmə xüsusi diqqət yetirilir, ölkə iqtisadiyyatının stimullaşdırılması, müxtəlif turizm növlərinin inkişafı və müasir turizm infrastrukturunun yaradılması üçün strategiyalar hazırlanır.

Beləliklə, turizmin inkişafı asudə vaxtdan səmərəli istifadəyə, insanların əmək fəaliyyəti ilə məşğul olma qabiliyyətinin, təhsil və mədəni səviyyələrinin artmasına və ayrı-ayrı bölgələrin şəhərləşməsinin sürətlənməsinə səbəb olacaqdır.

Nəticə

Hazırda Azərbaycan dövlətinin əsas beynəlxalq turizm istiqaməti var. Qarabağ iqtisadi rayonunda çoxdan gözlənilən yeni hava limanının açılışı ilə hökumət öz turizm bazarını yaxşılaşdırmaq üçün strategiyalar həyata keçirir. Xarici turistlərlə yaxşı əlaqələr qurmaq üçün Azərbaycan iqtisadiyyatı və beynəlxalq əlaqələri baxımından arzu olunan nəticələrə ən yaxşı şəkildə necə cavab verə biləcəyini

araşdırmalıdır. Belə ki, ölkəmizin yerinə yetirməli olduğu vəzifələrdən biri turizm məkanı kimi reputasiyasını artırmaqdır. Bu işdə investisiyaların artılılması, marketinq üzrə tədbirlərin artırılması [1] və informasiya sistemlərindən geniş istifadə mühüm rol oynayacaq.

Bu nəticələrə nail olmaq üçün aşağıdakı sahələri inkişaf etdirmək lazımdır:

- Birləşmiş Millətlər Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO), Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurası (WTTC) və bu kimi turizmlə bağlı beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin yaxşılaşdırılması;

- Yüksək keyfiyyətli marketinq, beynəlxalq turizm sərgilərində və konfranslarda iştirak üçün büdcənin artırılması;

- Aviaşirkətlər, turizm agentlikləri, mehmanxana şəbəkələri və tərəfdaşlarla əməkdaşlığın artırılması;

- Azərbaycanda beynəlxalq turizmin davamlı inkişafı üçün dövlət daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsində marağın artırılması;

- Ölkə, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, otellər, restoranlar, görməli yerlər və festivallar haqqında hazır məlumatların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına imkan verən sistemin tətbiqi;

- Bütün ölkələr arasında birbaşa uçuşların həyata keçirilməsi yolu ilə Azərbaycana uçuşların sayının artırılması;

- Bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə turizm agentlikləri ilə əməkdaşlığın artırılması.

Ölkəmizdə sosial turizm inkişafı məqsədilə də bir sıra tədbirlər həyata keçirilə bilər:

* İşçilərə illik ödənişli məzuniyyət, xəstəlik məzuniyyəti və tətil kimi müxtəlif imtiyazlar verməklə turizmlə məşğul olanların sayını artıra bilər;

* Müəyyən bir dövrdə ölkəmizdə nəqliyyat və otel xidmətləri üçün müxtəlif endirimlər və promosyonlar təşkil edə bilər;

* Ölkəmizdə bir çox dövlət qurumlarının sosial obyektlərinin və düşərgələrinin artırılması üzrə tədbirlər görülə bilər;

* Ölkəmizdə nəqliyyat infrastrukturunun bütün növlərinin sürətli inkişafı, qısa müddətdə və daha ucuz səyahət etmək imkanı yarada bilər.

Ədəbiyyat

18. Atakişiyeva L., "Azərbaycanda turizm marketinq fəaliyyətinin problemləri və xüsusiyyətləri", Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları / Beynəlxalq jurnal, 2020, № 2-3, səh.49-54.
19. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2022, https://stat.gov.az/source/tourism/ (giriş tarixi: 01.11.2022).
20. Əliyeva M., (6 iyul, 2021), "Azərbaycanda turizm beynəlxalq əlaqələrin bir forması kimi inkişaf etdirilir", Respublika qəzeti, səh.2.
21. Əlizadə Ş., "Azərbaycanda maliyyə bazarlarının turizm sektorunun inkişafına təsiri", Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları / Beynəlxalq jurnal, 2020, № 2-3, səh.55-71.
22. Xəlilzadə Ü., "Əhatə matrisi göstəriciləri əsasında Azərbaycanda Beynəlxalq turizm səviyyəsinin yüksəldilməsi", Əmək və sosial münasibətlər: Elmi-praktiki jurnal, 2021, cild 1, №15, səh. 93-105.
23. Kəmərov K., "Beynəlxalq turizm", Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin ELMİ ƏSƏRLƏRİ, 2020, №28, səh.69-72.
24. https://asan.gov.az/media/news/ilham-eliyev-seki-asan-heyat-kompleksinin-acilisinda-istirak-edib (giriş tarixi: 01.11.2022).

Ülviyyə ƏZİMZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
azimzada.ulviyya.2101@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN QURULMASINDA (MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ) TURİZM- İNFORMASİYA MƏRKƏZLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI

MANAGING THE ACTIVITY OF TOURISM-INFORMATION CENTERS IN THE ESTABLISHMENT (STRENGTHENING) OF AZERBAIJAN'S INTERNATIONAL TOURISM RELATIONS

УПРАВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ИНФОРМАЦИОННО-ТУРИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ В СОЗДАНИИ (УКРЕПЛЕНИИ) МЕЖДУНАРОДНЫХ ТУРИСТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ

Xülasə: "Azərbaycanın beynəlxalq turizm əlaqlərinin qurulmasında (möhkəmlənməsində) turizm- informasiya mərkəzlərinin fəaliyyətinin idarə olunması" adlı məqalədə Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra, turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasında Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyində olan turizm-informasiya mərkəzlərinin fəaliyyətlərindən bəhs olunacaq. Turizm-informasiya mərkəzlərinin əsas məqsədi və vəzifələri, Covid-19 pandemiyasına qədərki dövr üçün, daha doğrusu 2018-ci ildə hazırlanmış gələcək dövrlərdə turizmin, ələxsus gəlmə turizmin inkişafını hədəfləyən strateji xarakter daşıyan beynəlxalq konsepsiya ("Hədəf bazarı, Seqmentlər, Səyahət səbəbləri, Səyahət müddəti" bölmələrindən ibarətdir), konsepsiyada yer alan ölkələrdən son 5 ildə- 2018, 2019, 2020, 2021 və 2022-ci illərdə Azərbaycana gələn turist sayları haqqında, Naxçıvan turizm-informasiya mərkəzinin turizmin inkişafı və beynəlxalq səviyyəli əməkdaşlıqların həyata keçirmək üçün gördüyü işlər, yeni əsası qoyulan Naftalan turizm-informasiya mərkəzi haqqında məlumat və son olaraq "Müasir İpək Yolu" turizm marşrutu layihəsinin və Şamaxı şəhərinin 2023-cü ilin Türk Dünyasının Turizm Paytaxtı kimi seçilməsi haqqında informasiyalar məqalədə öz əksini tapacaq.

Açar sözlər: Turizm, turizm-informasiya mərkəzləri, beynəlxalq əməkdaşlıq, hədəf bazarı, turizm paytaxtı.

Abstract: The article titled "Managing the activity of tourism-information centers in the establishment (strengthening) of Azerbaijan's international tourism relations" will talk about the activities of tourism information centers under the State Tourism Agency in the establishment of international cooperation relations in the field of tourism after the independence of Azerbaijan. The main purpose and tasks of tourism-information centers, for the period before the Covid-19 pandemic, more precisely, an international concept of a strategic nature aimed at the development of tourism, especially inbound tourism, developed in 2018 (it consists of the sections "Target market, Segments, Reasons for Travel, Duration of Travel"), about the number of tourists who came to Azerbaijan from the countries included in the concept in the last 5 years - 2018, 2019, 2020, 2021 and 2022, The work done by the Nakhchivan tourism-information center for the development of tourism and the implementation of international level cooperation, information about the newly founded Naftalan tourism-information center and finallyInformation about the "Modern Silk Road" tourism route project and the selection of the city of Shamakhi as the Tourism Capital of the Turkish World in 2023 will be reflected in the article.

Key words: Tourism, tourism-information centers, international cooperation, target market, tourism capital.

Резюме: В статье “Управление деятельностью информационно-туристических центров в создании (укреплении) международных туристических связей» речь идет о деятельности информационно-туристических центров, находящихся в составе Государственного Агентства по Туризму Азербайджана в сфере установлению международного сотрудничества в сфере туризма. В статье отражены такие вопросы, как основные цели и задачи информационно-туристических центров, международная концепция стратегического характера, направленная на развитие туризма, особенно въездного туризма на период до пандемии Covid-19, а точнее разработанная в 2018 году (состоит из разделов «Целевой рынок, Сегменты, Причины путешествий, Продолжительность путешествий»), данные о числе туристов из стран, включенных в концепцию, посетивших Азербайджан за последние 5 лет - 2018, 2019, 2020, 2021 и 2022 гг, работе, проделанной информационно-туристическим центром Нахчивана в сфере развития туризма и осуществления сотрудничества на международном уровне, о недавно созданном информационно-туристическом центре города Нафталан, и, наконец, информация о проекте туристического маршрута «Современный шелковый путь» и избрании города Шамахы туристической столицей Тюркского Мира в 2023 году.

Ключевые слова: туризм, информационно-туристические центра, международное сотрудничество, целевой рынок, туристическая Столица.

Azərbaycan Respublikasında postneft dövrünə keçid üçün inkişafına ən çox önəm verilən sahələrdən biri turizm sektorudur. Hazırkı dövrdə turizm sektoruna həm daxili, həm də xarici investisiyaları cəlb etmək, turizmin dayanıqlı inkişafına nail olmaq, turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqların qurulmasında və beynəlxalq turizm əlaqələrinin idarə edilməsi əsas məsələlərdən biridir. Turizm sahəsində əməkdaşlığın aparıldığı ölkələrlə müxtəlif istiqamətlər üzrə müqavilə-hüquq bazasının inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətlərarası və beynəlxalq təşkilatlarla sazişlər və müqavilələr bağlanılıb. Turizm sahəsi üzrə 1992-ci ildən bu günədək 27-i hökumətlərarası olmaqla 31 Saziş, 12 Anlaşma Memorandumu, 2020-2022-ci illər üçün turizm sahəsi üzrə 2 Əməkdaşlıq Proqramı imzalanıb. Sözügedən sənədlərin icrasının həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər proqramı hazırlanaraq təsdiq olunub, qarşı tərəflərlə görüşlər təşkil olunaraq əməkdaşlıq perspektivləri müzakirə edilib, habelə imzalanmış sənədlərin müddəa və şərtlərinə əsasən əməkdaşlıq tədbirləri həyata keçirilməyə başlanılıb [5].

Beynəlxalq əməkdaşlıqların qurulmasında Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Turizm-informasiya mərkəzləri də öz növbəsində xüsusi paya sahibdir. Turizm-informasiya mərkəzi dedikdə, müxtəlif məqsədlər üçün səfər edən turistlərə, ziyarətçilərə məlumatlar verən ofislər, fiziki məkanlar, həmçinin müvafiq yerlərdəki turizm-informasiya mərkəzlərinin rəsmi vebsəhifələrini başa düşmək olar. Hal-hazırda ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən 11 turizm-informasiya mərkəzi var. Bu mərkəzlər Bakı, Quba, Qəbələ, Xaçmaz, Zaqatala, Şamaxı, İsmayıllı, Gəncə, Bərdə, Lənkəran və Şəki şəhərlərində olmaqla, yerləşdikləri şəhərlərin adını daşımaqdadır. Əlavə olaraq yaxın zamanda- 8 oktyabr 2022-ci ildə isə Naftalan şəhərində də yeni turizm-informasiya mərkəzinin açılması ilə, ümumilikdə informasiya mərkəzlərinin sayı 12-yə çatmışdır [5;7] . Adı çəkilən turizm-informasiya mərkəzləri fəaliyyət göstərdikləri rayonlarla bərabər, həmin rayona yaxın olan ətraf ərazilərin də turizm potensialının önə çıxarılmasında və inkişafın təmin edilməsində müəyyən işlər görməkdədir.

Ümumilikdə, mövcud olan turizm-informasiya mərkəzlərinin əsas məqsədi Azərbaycanın turizm destinasiyalarının uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin etmək, yönləndirmək, təşviq və idarə eməkdən ibarətdir. Turizm-informasiya mərkəzlərinin əsas vəzifələri isə aşağıdakılardır [2]:

-Turizm potensiallı əraziləri üzə çıxarmaq üçün tədqiqatlar aparmaq;

-Möcud turizm destinasiyalarının həm ölkə, həm də beynəlxalq səviyyədə turizm brendi kimi inkişafını təmin etmək üçün müəyyən tədbirlər planı hazırlamaq;

-Turizmin inkişafı üçün müxtəlif festivallar, tədbirlər təşkil etmək və həmçinin onların təşkilində aktiv iştirak etmək;

-Turizm məhsul və xidmətlərinin inkişafını dəstəkləmək;

-Turizm sənayesi üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını dəstəkləmək;

-Destinasiyalar ilə əlaqəli məhsul brendləri yaratmaq məqsədilə yerli istehsalçıları dəstəkləmək və s.

Turizm-informasiya mərkəzləri fəaliyyətləri dövrlərində bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməkdədirlər. Belə ki, 2011-ci ilin 8-14 oktyabr tarixində Cənubi Koreyanın Kendju şəhərində keçirilən Birləşmiş Millətlər Dünya Turizm Təşkilatı (BMDTT) Baş Assambleyasının 19-cu sessiyasında Azərbaycan Turizm Assosiasiyası, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti ilə yanaşı, Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi də ÜTT-yə qoşulmuş üzv (Affiliate Member) seçilib. Həmin dövrdən başlayaraq, Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi bu qurum ilə sıx əməkdaşlıq etməkdədir [9]. Əlavə etmək lazımdır ki, Bakı -turizm informasiya mərkəzinin "Heydər Əliyev" adına beynəlxalq hava limanında turizm ofisləri fəaliyyət gösrərir ki, bu da xarici ölkə vətəndaşlarının və əcnəbilərin ölkəmizə səfəri zamanı bilavasitə mərkəzdən məlumat almaları üçün düşünülmüş uğurlu addımdır [5;7].

Regionlarda fəaliyyət göstərən turizm informasiya mərkəzləri də ölkəmizin turizm sənayesinin inkişafına və təbliğinə öz töhfələrini verirlər. Hər il ənənəvi olaraq Bakı şəhərində keçirilən Azərbaycan Beynəlxalq "Turizm və səyahətlər" sərgisində ("AİTF") turizm informasiya mərkəzləri regional mədəniyyət və turizm idarələri və turizm sənayesi nümayəndələri ilə birlikdə müvafiq stenddə təmsil olunurlar [5;7;10]. Qeyd etmək lazımdır ki, 19-cu "Turizm və səyahətlər" sərgisinin 4-6 aprel 2023-cü il tarixlərində Bakı Ekspo Mərkəzində keçirilməsi də nəzərdə tutulur [10].

Turizm-informasiya mərkəzləri ilə Azərbaycan Turizm Bürosu 2018-ci ildə bazar araşdırmaları edərək gələcək dövrlər üçün konkret beynəlxalq hədəf bazarları konsepsiyasını, başqa sözlə desək, strategiyasını hazırlamışdır. Bu hədəf bazarlarına əsasən Rusiya, Hindistan, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Çin və Almaniya kimi ölkələr daxildir. Ətraflı olaraq, aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək [1]:

Qeyd: Cədvəli təhlil etməmişdən öncə vurğulamaq lazımdır ki, Covid-19 pandemiyası səbəbindən bu planın nəticəsi verilən proqnoz və qoyulan hədəflə uyğun olmamışdır.

Hədəf bazarı	**Seqmentlər**	**Səyahət səbəbləri**	**Səyahət müddəti**
Rusiya	Uşaqlı ailələr/qohumlar	Şəhər turları; Mədəniyyət və istirahət	İyun-avqust ayları
	Gənclər	Şəhər turları; Təbiət və məcara	İyul-avqust ayları, Dekabr-yanvar ayları
	Fərdi turistlər	Səhiyyə və sağlamlıq; Mədəniyyət; Təbiət və məcara	May-avqust ayları, Dekabr- yanvar ayları
	Qida, içki və hotel turizminə fokuslu turistlər	Qastronomik turizm; Əyləncə və istirahət	İyun- avqust ayları
BƏƏ	Uşaqlı ailələr	İstirahət; Şəhər turları; Mədəniyyət	İyun-avqust ayları (dini bayram ərəfələri əsasən), BƏƏ Milli Gün həftəsi (2dekabr)
	Fərdi turistlər	Təbiət və məcara; İstirahət və əyləncə;	Oktyabr-mart ayları, İyun-avqust ayları (dini bayram ərəfələri əsasən), Dekabr-yanvar ayları

Səudiyyə Ərəbistanı	Gənc ailələr	Təbiət və məcara; İstirahət və əyləncə; Şoppinq turizmi	Aprel-may ayları, Oktyabr-noyabr ayları,
	Uşaqlı ailələr	Şəhər turları; Mədəniyyət və istirahət; İstirahət və əyləncə	İyun-avqust (dini bayram ərəfələri əsasən), Səudiyyə Milli Gün həftəsi (23 sentyabr), Oktyabr-mart ayları
	Evli/ subay turistlər	Təbiət və məcara; İstirahət və əyləncə; Şoppinq turizmi	Dekabr-yanvar ayları, İyun-avqust (dini bayram ərəfələri əsasən), Səudiyyə Milli Gün həftəsi (23 sentyabr),
Çin	Tam müstəqil turistlər	Çinin ölkədən çıxan bazarının 30%-i; Yaşlılar; Dil baryerinə görə tur bələdçilərinə ehtiyac duyanlar	Mart-aprel ayları, Sentyabr-oktyabr ayları
	Ailələr	Şəhər turları; Mədəniyyət və istirahət; İstirahət və əyləncə; Tarixi abidələrə səyahətlər	Yanvarın sonu- fevralın ortası(Çin Yeni ili), İyul-avqust ayları (yay tətili), Oktyabrın əvvəli
	Təhsil məqsədli gələnlər	Mədəniyyətlərarası təcrübə; Tələbə mübadilə proqramları; Uzun və qısa müddətli təhsil proqramları	Mart-iyun ayları, Sentyabr-dekabr, Sentyabr-iyun ayları, İyul-avqust ayları, Yanvar sonu-fevralın ortası
	Dəbdəbəli həyat tərzi yaşayanlar	Bahalı səyahət marşurutları; Əyləncə və istirahət	Mart- aprel ayları, Sentyabr-oktyabr ayları
	2000-ci illər nəsli	Çinin ölkədən çıxan bazarının 60%-i; Səyahətlərini özləri araşdırır; Turizm xidmətlərini əvvəlcədən özləri mobil vasiələrlə bronlaşdırırlar	Mart-aprel ayları, Sentyabr-oktyabr ayları, Oktyabrın əvvəli (milli bayram)
Hindistan	Uşaqlı ailələr	Şəhər turları; Mədəniyyət və istirahət; İstirahət və əyləncə	Aprel-may ayları
	Gənclər	Şəhər turları;	Oktyabr-noyabr ayları

		Təbiət və məcara	
	Fərdi səyahətçilər	Qastronomik turizm; Təbiət və məcara; İstirahət və əyləncə; Şoppinq turizmi	Aprel-may ayları, Oktyabr-noyabr ayları, Yanvar-mart ayları
Almaniya	Uşaqlı ailələr	Şəhər turları; Mədəniyyət; İstirahət və əyləncə	İyul-avqust ayları, Birlik Günü həftəsi(3 oktyabr)
	50 yaşdan yuxarı turistlər	Təbiət; Səhiyyə və sağlamlıq; Mədəniyyət və istirahət	İyul-avqust ayları, Dekabr- yanvar ayları
	Fərdi səyahətçilər	Qastronomik turizm; Təbiət və məcara; İstirahət və əyləncə	Dekabr-yanvar ayları, İyul-avqust ayları, Birlik Günü həftəsi(3 oktyabr)
	Düsseldorf, Dortmund və Essen sakinləri	Təbiət və məcara; Səhiyyə və sağlamlıq; Mədəniyyət və istirahət	İyun-avqust ayları, Dekabr-yanvar ayları

Mənbə: "Azərbaycanda Destinasiya İdarəetmə təşkilatlarının təsis edilməsi üçün Nümunəvi Biznes Planı və Təlimatlar" . Bakı-2018.

Cədvəldə adı çəkilən ölkələrdən- Rusiya Federasiyasından 2018-ci ildə 878.391, 2019-cu ildə 932.198, 2020-ci ildə 225.214, 2021-ci ildə 257.959, 2022-ci ilin noyabr ayınadək 363.288 nəfər turist; BƏƏ-dən 2018-ci ildə 93.835, 2019-cu ildə 68.289, 2020-ci ildə 7951, 2021-ci ildə 17.275, 2022-ci ilin noyabrınadək 29.324 nəfər urist; Səudiyyə Ərəbistanından 2018-ci ildə 72.935, 2019-cu ildə 106.994, 2020-ci ildə 11.945, 2021-ci ildə 8826, 2022-ci ilin noyabrınadək 90.378 nəfər turist; Çindən 2018-ci ildə 15.719, 2019-cu ildə 25.524, 2020-ci ildə 1532, 2021-ci ildə 1777, 2022-ci ilin noyabrınadək 2789 nəfər turist; Hindistandan 2018-ci ildə 39.013, 2019-cu ildə 65.058, 2020-ci ildə 12.769, 2021-ci ildə5695, 2022-ci ilin noyabrınadək 45.442 nəfər turist; Almaniyadan 2018-ci ildə 17.164, 2019-cu ildə 20.494, 2020-ci ildə 3529, 2021-ci ildə 5905, 2022-ci ilin noyabrınadək 12.160 nəfər turist ölkəmizə səfər etmişdir [4]. Görünür ki, hədəfdə nəzərdə tutulan ölkələrdən 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə gələn turist sayı yüksək olsa da (təkcə, BƏƏ-dən 2019-cu ildə gələn turist sayında azalma müşahidə olunur), pandemiya səbəbindən rəqəmlərdə kəskin düşüş, lakin 2022-ci ildə isə nisbətən artım mövcüddur. Pandemiyanın təsirini nəzərə almasaq, bu hədəf planın müsbət nəticələndiyi qənaətinə gəlmək olar.

Naxçıvan Turizm-informasiya mərkəzi öz növbəsində Naxçıvanda turizmin inkişafına nail olmaq və beynəlxalq səviyyəli əməkdaşlıqların həyata keçirmək üçün bir sıra stimullaşdırıcı işlər görməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi və Naxçıvan Turizm-informasiya mərkəzinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı 2020-2023-cü illər üzrə tədbirlər planı hazırlamışdır[8]:

-Xarici hava yolu şirkətlərinin uçuşlarının Azərbaycan Respublikasında bütün hava limanlarına, o cümlədən Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanına təşkil edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə təkliflərin verilməsinin təmin edilməsi;

-Birgə turizm əhəmiyyətli mədəni abidələrin UNESCO (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumu)-nun Ümumdünya İrsi siyahısına salınması üçün işlərə başlanılması və lazımi sənədlərin müraciət üçün ünvanlanması;

-UNESCO-nun Ümumdünya İrsinin ilkin siyahısına salınmış Ordubad Tarixi Şəhərinin nominasiya faylının hazırlanması perspektivinin nəzərdən keçirilməsi, həmçinin TÜRSAB (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği) və İran İslam Respublikasının Hava Nəqliyyatı və Səyahət Agentlikləri Assosiasiyası ilə Naxçıvana turist göndərən və Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən səyahət agentlikləri və turoperatorlarla görüşün təşkil edilməsi, hotellərin qiymətlərinin 6 ay əvvəl TÜRSAB və İran İslam Respublikasının Hava Nəqliyyatı və Səyahət Agentlikləri Assosiasiyasına təqdim edilməsinin təmin edilməsi;

-Xarici media nümayəndələri və bloqerlərin Naxçıvan Muxtar Respublikasına hər il ən azı bir səfərinin təşkil edilməsi;

- Xarici hava yolu şirkətlərinin uçuşlarının Azərbaycan Respublikasında bütün hava limanlarına, o cümlədən Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanına təşkil edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə təkliflərin verilməsinin təmin edilməsi;

- Turizm məhsulları hazırlanarkən beynəlxalq ekspert rəyinin nəzərə alınması;

-Naxçıvan Muxtar Respublikasının özünəməxsusluğunu əks etdirən festival konsepsiyasının işlənib hazırlanması və Naxçıvan Muxtar Respublikasında hər il festivalların təşkil edilməsi və b. [8]

Yeni açılmış Naftalan turizm-informasiya mərkəzinin əsas fəaliyyəti turistlərin məlumatlandırılması ilə yanaşı, yeni turizm məhsulların yaradılmasına dəstək göstərmək, mövcud xidmətləri inkişaf etdirmək, turizm dəyər zəncirinin iştirakçılarının fəaliyyətini təşviq etmək, yerli sakinlərin kiçik və orta biznesinə dəstək olmaq, regionda turizmin və dövlət-özəl əməkdaşlığının inkişafına töhfə verməkdir [5]. Əlavə olaraq mərkəz tərəfindən turistlərə yalnız Naftalan şəhəri deyil, həmçinin Qərb bölgəsi üzrə əyləncəli ekskursiya proqramlarının hazırlanması, istəyə uyğun olaraq hotellərdə yerləşmə, nəqliyyat və bələdçi xidməti ilə bağlı dəstək verilməsi, həmçinin veloturların təşkili xidmətləri göstəriləcək. Mərkəz şəhərdə fəaliyyət göstərən sanatoriya-kurort mərkəzləri, neft vannaları və duz otaqları, müalicə prosedurlarınıın inkişafı haqqında həm ölkə, həm də xarici ölkə vətəndaşlarına məlumatlar verir [5;7].

Beynəlxalq əhəmiyyəli digər bir layihə isə, 24 may 2022-ci ildə Şamaxı şəhərində Türk dövlətlərinin (Özbəkistan, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Macarıstan) turizm rəsmiləri ilə Dövlət Turizm Agentliyinin təşkil etdiyi və turizm- informasiya mərkəzlərinin fəaliyyətində iştirak etdiyi "Müasir İpək Yolu" turizm marşrutu kimi müştərək turizm məhsullarının yaradılması istiqamətində işlərin intesivləşdirilməsi haqqında olan tədbirdir. Tədbirdə "Türk Dünyası Turizm Paytaxtı təşəbbüsü" ilə bağlı qaydaları təsdiq edilib və 2023-cü ilin Türk Dünyasının Turizm Paytaxtı Şamaxı şəhəri seçilmişdir [5;7].

Yuxarıda adı çəkilən müvafiq turizm-informasiya mərkəzləri və uyğun olaraq qeyd olunmuş işlərdən savayı bir sıra layihələrin reallaşmasında da xüsusi paya sahibdir. Beynəlxalq və daxili turizm bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Daxili turizm beynəlxalq turizmin katalizatoru kimi çıxış edir və mərkəzlər ölkə daxili turizm infrastrukturunun inkişaf etdirmək, regionların turizm potensialının üzə çıxarılmasında, yerli əhalinin turizm sənayesi ilə tanış edib, yeni iş yerlərinin- məşğulluğun artmasına təsir göstərməklə birbaşa olmasa da, dolayı yolla beynəlxalq əlaqələrin idarə edilməsi üçün də stimullaşdırıcı xüsusiyyət daşımış olurlar. Əlavə olaraq, mərkəzlərin əməkdaşları xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən turizm şirkətləri ilə distant formada görüşlər keçirərək mərkəz Bakı və ətraf regionların həm turizm, həm də digər sahələri haqqında məlumat verirlər.

Təklif edirəm ki, yeni yaradılmış Naftalan turizm-informasiya mərkəzi Naftalanda mövcud müalicəvi xarakter daşıyan təbii neft yataqlarını və sanatoriya-kurort mərkəzlərini Azərbaycanın turizm

brendi kimi formalaşdıraraq və xarici turizm şirkətləri ilə əməkdaşlıqlar quraraq beynəlxalq turizm bazarına daxil edilməsində təsiredici rola sahib ola bilər. Belə ki, həmin neft məhsulları bir sıra dəri xəstəliklərinə, əzələ sistemi və oynaq ağrılarına, qan dövranın yaxşılaşdırılmasına və s. bu kimi problemlərin həllinə yardımçı olmaqla bərabər həmin neft məhsullarından kosmetoloji məhsulların hazırlanmasında da istifadə oluna bilər. Bu və bu kimi ehtiyatlar təkmilləşdirilərək reklam və piarı təşkil olunsa, Naftalana və nəticə etibarı ilə ölkəyə səfər edən və mərkəzə üz tutan turistlərin (həm daxili, həm beynəlxalq turizmin inkişafı) sayında yüksəlmə müşahidə olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycanda Destinasiya İdarəetmə təşkilatlarının təsis edilməsi üçün Nümunəvi Biznes Planı və Təlimatlar" . Bakı-2018
2. "Lənkəran Turizm İnformasiya Mərkəzinin Əsasnaməsi". Lənkəran-2018
3. "Turizm İnformasiya Mərkəzlərinin Əsasnamələrinin yeni redaksiyada təsdiq edilməsi barədə" Əsasnamə. Bakı-2018
4. AR DSK-nın rəsmi internet səhifəsi: www.stat.gov.az
5. AR DTA-nın rəsmi internet səhifəsi: www.tourism.gov.az
6. AR Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi: https://culture.gov.az/
7. Azərbaycan Turizm Bürosunun rəsmi internet səhifəsi: https://www.tourismboard.az
8. Naxçıvan turizm-informasiya mərkəzinin rəsmi səhifəsi: http://www.turizm.nakhchivan.az/
9. https://az.trend.az/
10. https://aitf.az/az-register/

Namaz MİRZƏYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
namazmirzeyev9@gmail.com

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ
CULTURAL POLICY OF AZERBAIJAN AND ITS SIGNIFICANCE
КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ

Xülasə: Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında əsaslı və ardıcıl hüquqi bazanın yaradılması mühüm elementdir. 1998-ci ildə prezident Heydər Əliyev Avropa Şurasının humanitar prinsiplərini və demokratik mədəniyyətin prioritetlərini əks etdirən "Mədəniyyət haqqında qanun"u təsdiq etdi. 2000-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi "Avropada mədəniyyət siyasəti" layihəsində iştirak etmişdir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan üçün müəyyən etdiyi yaradıcı modernləşmə kursu dövlət fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Son on ildə konkret inkişaf yollarını və perspektivlərini müəyyən edən çoxlu sayda qanunlar (mədəniyyətin idarə olunması ilə bağlı 100-dən çox qanun və fərman yalnız 2006-2008-ci illərdə prezident tərəfindən imzalanmışdır*) təsdiq edilmişdir. Mədəniyyət işçilərinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.
Açar sözlər: Mədəniyyət, konsepsiya, multikulturalizm, qloballaşan, fond

Abstract: Creating a fundamental and coherent legal framework is an important element in the development of Azerbaijani culture. In 1998, President Heydar Aliyev approved the "Law on Culture" reflecting the humanitarian principles of the Council of Europe and the priorities of democratic culture. In 2000, the Ministry of Culture of Azerbaijan participated in the "Cultural policy in Europe" project. The creative modernization course defined by President Ilham Aliyev for Azerbaijan covers all areas of state activity. In the last ten years, a large number of laws have been approved (more than 100 laws and decrees on the management of culture were signed by the president in 2006-2008 alone*) that define specific development paths and perspectives. Important measures have been taken to improve the social protection of cultural workers.
Keywords: Culture, concept, multiculturalism, globalized, foundation

Абстракт: Создание фундаментальной и последовательной правовой базы является важным элементом развития азербайджанской культуры. В 1998 году Президент Гейдар Алиев утвердил «Закон о культуре», отражающий гуманитарные принципы Совета Европы и приоритеты демократической культуры. В 2000 году Министерство культуры Азербайджана приняло участие в проекте «Культурная политика в Европе». Курс на созидательную модернизацию, определенный Президентом Ильхамом Алиевым для Азербайджана, охватывает все сферы государственной деятельности. За последние десять лет принято большое количество законов (только в 2006-2008 годах* президентом было подписано более 100 законов и указов об управлении культурой), определяющих конкретные пути и перспективы развития. Приняты важные меры по улучшению социальной защиты работников культуры.
Ключевые слова: культура, концепция, мультикультурализм, глобализация, основа.

Etnik-mədəni müxtəliflik Azərbaycan cəmiyyətinin uzun müddət formalaşmış səciyyəvi xüsusiyyətidir və mədəniyyətin inkişaf strategiyasında nəzərə alınmışdır. 2012-ci ildə yeni "Mədəniyyət haqqında qanun" qəbul edilib. Onun əsas prinsiplərinə humanizm, demokratik yanaşma, bərabərlik, inteqrasiya, keyfiyyət, davamlılıq, dünyəvilik, istedadlı şəxslərin müdafiəsi, balanslaşdırılmış yanaşma və səmərəlilik daxildir. Yalnız iki ildən sonra milli adət-ənənələrin qorunması və təbliği, mədəniyyətə

resursların artırılması və beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə təbliği üçün həll yollarını özündə əks etdirən Azərbaycan Mədəniyyəti Konsepsiyası təsdiq olundu. Mədəniyyət və tarixi abidələrin mühafizəsi və bərpası məqsədi ilə bu sahədə 2014-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı hazırlanıb və rəsmi təsdiq edilib[3].

Qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq problemi, o cümlədən multikulturalizmlə bağlı məsələlər xüsusi yer tutur. Dünyanın 140-dan çox ölkəsinin təmsil olunduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumuna Bakının belə bir tarixi dövrdə ev sahibliyi etməsi təsadüfi deyil. Tolerantlıq və multikultural dəyərlərə sadiq olan müstəqil Azərbaycan kimi mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinə, mədəni müxtəlifliyin qorunmasına və sivilizasiyalararası qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş mühüm layihələrin həyata keçirilməsi və mötəbər forumların təşkili sahəsində böyük təcrübəyə malikdir[1].

Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsi haqqında qərar BMT Baş Assambleyasının 2014-cü il sentyabrın 26-da keçirilən 69-cu sessiyasında qəbul edilib. Prezident İlham Əliyev Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun keçirilməsi ilə bağlı Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında Sərəncam imzalayıb. Ötən ilin iyununda Bakıda forum. "İnklüziv cəmiyyətlərdə birlikdə yaşamaq" Çağırış və Məqsəd" devizi altında keçirilən forumda bir sıra qonaqlar, o cümlədən BMT-yə üzv dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri, siyasi liderlər, tərəfdaşlar iştirak ediblər.

Multikulturalizm hamı tərəfindən qəbul edilən və müxtəlif mədəniyyətlərə qarşı tolerant münasibətə əsaslanan dinc və birgəyaşayış prinsipidir. Multikulturalizmin xarakterik xüsusiyyətləri tolerantlıq və dözümlülükdür. Ölkəmiz tolerantlıq diyarıdır. "Azərbaycan xalqının özü də təbiətinə və xasiyyətinə görə yüksək tolerantlıq hissinə malikdir" deyən Heydər Əliyev bizim ümumbəşəri dəyərlərə, cəmiyyət olaraq münasibətimizin ən səmimi və aydın izahını vermişdir, Azərbaycanı xalqların vətəni adlandırmışdır. milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq müxtəlif xalqların nümayəndələri. Təbii ki, Azərbaycanın müxtəlif baxışlara, adət-ənənələrə qarşı tolerant mövqe nümayiş etdirməsi təbiidir, çünki tarixi İpək Yolu üzərində yerləşən, müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu yer olan Azərbaycan milli-mədəni rəngarənglik mühitinin hökm sürdüyü bir diyar kimi tanınır. əsrlər boyu formalaşmış, müxtəlif millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşaması, müxtəlif millətlərin, millətlərin, dinlərin xüsusiyyətlərinə tolerant münasibət bəsləmək Azərbaycan mentalitetinin əsas xüsusiyyətidir. Azərbaycan ərazisində etnik və dini icmalar arasında yüksək tolerantlıq münasibəti tarixin bütün dövrlərində rəsmiləşmiş, milli, dini və irqi zəmində heç bir ayrı-seçkilik faktı qeydə alınmamışdır[2].

Tarixi faktlardan göründüyü kimi, bu anlayışın uzun tarixi dövr ərzində mövcud olmasına baxmayaraq, "multikulturalizm" termini siyasi leksikona ötən əsrin 60-cı illərinin sonu, 70-ci illərinin əvvəllərində daxil olmuşdur. Bu termin vahid mədəni məkanı təsvir etmək üçün istifadə olunur və multikulturalizm mədəniyyətlərin assimilyasiya olmadan inteqrasiyasını təklif edir.

Həqiqət budur ki, ötən əsrdə bəzi Avropa ölkələrinin mühacir mədəniyyətləri ilə bağlı istifadə etdiyi bir strategiya kimi assimilyasiya bir sıra hallarda özünü doğrultmayıb və indi də belə maneələr mövcuddur. Məsələn, minarələrin tikilməsinə qoyulan qadağalar, müxtəlif geyim üslubları, dini simvollar, etnik xüsusiyyətlərə görə dövri təqiblər və s. Belə bir məqam görünür ki, bəzi Avropa ölkələri multikulturalizmin prinsiplərini rədd edib və bu gün hətta multikulturalizmin iflasa uğradığını qəbul edib bəyan edirlər. Müxtəlif cəzbedici adlarla həm regional, həm də qlobal miqyasda öz mədəniyyətinin hökmranlığını təmin etməyi hədəfləyən və başqa mədəniyyətlərin nümayəndələrini assimilyasiya obyekti kimi qəbul edən qüvvələr buna səbəb kimi mədəni vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi.

Belə bir dövrdə Prezident İlham Əliyevin "Ölkəmizdə multikulturalizm alternativsiz həyat tərzinə çevrilib" ifadəsi bu məfhumun qlobal əhəmiyyətini dərk etmək, multikulturalizmi konseptual olaraq gələcək inkişafın yeganə yolu kimi dərk etmək baxımından bütün məsələlərə işıq salır. bəşəriyyətin və Azərbaycanın. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanda multikultural münasibətlərin inkişafı istiqamətində atdığı addımlar davamlı xarakter daşıyır. Cənab Prezidentin imzaladığı Sərəncama əsasən

2016-cı ilin "Multikulturalizm ili" elan edilməsi dövlətimizin tolerantlıq prinsipi ilə idarə olunduğunu bir daha sübut edir.

Müasir dünyanın dini və milli qarşıdurmalarla, məzhəblərarası qarşıdurmalarla, dövlətlərarası etimadsızlıqla üzləşdiyi bir vaxtda Azərbaycanda milli həmrəyliyin və xalqlar arasında dostluğun mövcud olması şərəfdir. Multikultural ənənələrə sadiq olan müstəqil Azərbaycan mədəniyyətlər dialoqunun inkişafına, mədəni müxtəlifliyin qorunmasına və sivilizasiyalararası qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə hər zaman dəstəyini davam etdirir [4].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Cenevrədə təşkil etdiyi "Köçkünlüyün əsas səbəblərini anlamaq və həll etmək" mövzusunda növbəti 8-ci yüksək səviyyəli dialoq çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası keçid dövrü adlanan tarixi mərhələdə hazırladığı Milli Məruzədə göstərilir ki, Mədəniyyət Nazirliyi mədəniyyət siyasətini son onilliklərdə əksər Avropa ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanaraq, bu ölkələrdə rəhbər tutulan əsas prinsiplər nəzərə alınaraq, ölkəmizin milli maraqlarına uyğun olubolmamadığı müəyyən edərək hazırlayır. Milli Məruzədə Azərbaycanın mədəniyyət siyasətinin üç əsas prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir:

- Mədəni və tarixi irsin qorunması (burada mədəniyyət təsisatlarının bütün infrastrukturu özündə əks etdirir);
- Yaradıcılığın himayə edilməsi;
- mədəniyyətin insan inkişafı amili kimi dərk edilməsi və qəbul olunmasının gücləndirilməsi.

Milli Məruzədə Hökümətin və Mədəniyyət Nazirliyinin göstərilən prioritetləri reallışdırmaq üçün yaradılan və bu işə cəlb olunan təsisatların məqsəd və fəaliyyət sahələri müəyyən olunur:

- Alternativ maliyyə mənbələrinin axtarışı;
- Mədəniyyət sahəsində inzibatçılığa dair treninqlər;
- Mədəni inkişaf strategiyalarının işlənib hazırlanması;
- Xeyriyyəçi mədəniyyət fondunun təsis edilməsi;
- Mədəniyyətin idarəolunmasında desentralizasiya və dekonsentralizasiyası;
- Qeyri-hökümət təşkilatları və digər vətənaş cəmiyyəti təşkilatları ilə partnyorluq əlaqələrinin qurulması;
- Gənclər siyasətinin işlənilməsi.

Qeyd edilməlidir ki, həmin dövrdə hazırlanan milli hesabatda qanunvericilik tədbirləri ilə yanaşı mədəni islahatların həyata keçirilməsində, yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsində və onların dəstəklənməsində böyük əhəmiyyət maliyyələşmə məsələsinə verilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçid dövrünün böhranları Azərbaycanın milli məruzəsində də, xüsusilədə maliyyələşmə bölməsində öz əksini tapmışdır. Xüsusilə vurğulayaq ki, hesabatda maliyyələşmə məsələlərinə həsr olunmuş fəsildə 1997-ci ildən sonra əldə edilən məlumatlar əsasında hazırlanmışdır. Milli məruzəni hazırayan müəlliflər hesabatın özündə belə ölkəmizdə mədəniyyət siyasətinin modernləşdirilməsi yolunda olan əngəlləri vurğulayaraq, bu maneələri tarixi şəraitlə izah etməyə çalışırdılar. Misal üçün, hesabatı hazırlayan ekspert komandası Milli Mədəniyyət Fondunun fəaliyyətini təhlil edən zaman, onun iş istiqamət və prinsiplərini, xüsusilə bədii tədbirlər üçün təsadüfi və qeyri-sistematik maliyyə yardımının göstərdiyini müəyyən etsələr belə, bu fəaliyyətin mexanizmlərini aydanlışdırmağa müvəffəq olmamışlar[5].

Milli məruzədə göstərilir ki, mədəniyyət sahəsində xarici investisiyalar, maliyyə dəstəyi və birgə müəssisələr təşviq olunur. Kinematoqraflar İttifaqı ilə Britaniyanın özəl İTİL şirkətinin birgə fəaliyyəti buna misal gətirilir. Keçid dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən səmərəli mədəniyyət siyasətinin nümunəsi kimi Azərbaycan Opera və Balet Teatrını dəstəkləmək üçün xarici neft şirkətlərinin, bankların və digər təşkilatların kapital qoyuluşu əsasında Operanı Himayə Fondu yaradılmasını göstəmək olar. Hesabatda bu cür nümunələrin geniş işıqlandırılması və mədəniyyət sferasının digər müəssisələrinə də tətbiq edilməsi tövsiyyə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Milli Məruzəni hazırlayan işçi qrup SİAR – Sosial və Marketinq Tədqiqatları Mərkəzi tərəfindən aparılan həmin araşdırmaların nəticələrindən bəhrələnmişdir. Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti üzrə xülasə Bonn mədəniyyət siyasəti və müqayisəli

tədqiqatlar institutunun saytında yerləşdirilmişdir. Yuxarıda təsvir olunan dövrdə Azərbaycanda optimal mədəniyyət siyasətinin işlənilməsi məqsədilə mütərəqqi təcrübənin öyrənilməsi və istifadə edilməsinə, aparıcı ölkələrin mədəniyyət siyasətlərinin müqayisəli təhlilinə böyük ehtiyac duyulurdu.

Nəticə olaraq demək olar ki, ölkəmizdə mədəniyyətin sosial bazasının öyrənilməsi, yeni mədəniyyət siyasətinin xarakterinin və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, mədəniyyətin düzgün başa düşülməsində müxtəlif strukturlara və sosial qruplara kömək göstərilməsi, onun insanın inkişafında, həyatın keyfiyyətinin və Azərbaycan cəmiyyətinin rifahının yüksəldilməsində funksiyasının və imkanlarının öyrənilməsi layihənin prioritetlərini təşkil edirdi.

Ədəbiyyat

1. https://www.culturepartnership.eu
2. https://migration.gov.az/en/press_detail/273
3. http://creative.az/
4. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2007
5. The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture, Jonathan M. Bloom and Sheila Blair, Azerbaijan, Oxford University Press, 2009

Nazənin ŞİRİNOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant
nazeninshirinova@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ETNİK-MİLLİ MÜXTƏLİFLİK VƏ MULTİKULTURALİZM

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОЕ РАЗНООБРАЗИЕ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

ETHNIC-NATIONAL DIVERSITY AND MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN

Xülasə: Azərbaycanda müxtəlif dil və dinə mənsub icmalar mövcuddur və onlar dinc şəraitdə yaşayırlar. Azərbaycan bir çox Qərbi Avropa ölkələrində mövcud olan multikultural modeli təbliğ etmək niyyətindədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev multikulturalizmi dövlət siyasəti elan edərək Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması məqsədilə 2016-cı ili "Multikulturalizm ili" elan etmişdir.
Açar sözlər: multikulturalizm, etnik müxtəliflik, turizm, dil, din, milli azlıqlar

Абстракт: В Азербайджане есть общины, принадлежащие к разным языкам и религиям, и они живут в мирных условиях. Азербайджан намерен продвигать мультикультурную модель, существующую во многих странах Западной Европы. Президент Азербайджанской Республики г-н Ильхам Алиев объявил мультикультурализм государственной политикой и объявил 2016 год «Годом мультикультурализма» в целях сохранения, дальнейшего развития и широкой пропаганды традиций мультикультурализма в Азербайджане.
Ключевые слова: мультикультурализм, этническое разнообразие, туризм, язык, религия, национальные меньшинства

Abstract: There are communities belonging to different languages and religions in Azerbaijan and they live in peaceful conditions. Azerbaijan intends to promote the multicultural model that exists in many Western European countries. The President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev declared multiculturalism as a state policy and declared 2016 as the "Year of Multiculturalism" in order to preserve, further develop and widely promote the traditions of multiculturalism in Azerbaijan.
Keywords: multiculturalism, ethnic diversity, tourism, language, religion, national minorities

Cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin formalaşmasına obtektiv və subyektiv amillər təsir edir. Obyektiv amillərə tarixi, coğrafi, sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni səbəblər aiddir. Subyektiv amillərə isə dövlətin cəmiyyətdə etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasına rəğmən apardığı siyasəti aid etmək mümkündür.

Azərbaycan çoxsaylı mədəniyyətlərin, dinlərin və sivilizasiyaların qovuşuğunda yerləşən ölkədir. Qədim dövrlərdən bu torpaq Avropa ilə Asiya arasında körpü kimi tanınırdı. Eramızdan əvvəl II minillikdə Azərbaycan Qafqaz və Hind-Avropa xalqlarının köç yolu üzərində yerləşirdi. Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın VII əsrinə qədər Zərdüştiliyin mühüm mərkəzi olmuşdur. Eramızın I və II əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanın şimalına xristianlıq gətirilmişdir. VII əsrdə isə ərəblər Azərbaycana İslamı gətirdilər.

Azərbaycan Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşdiyindən mədəni müxtəlifliyin mərkəzi hesab olunurdu. Böyük İpək Yolu - Çindən Avropaya gedən karvan yolları regiondakı millətlərarası mübadilədə mühim rol oynamışdır. İndiki Azərbaycan ərazisində zərdüştilər, sünni və şiə müsəlmanları, Qafqaz alban xristianları, rus pravoslav xristianları, molokanlar, Avropa yəhudiləri, "dağ yəhudiləri" və digərləri məskunlaşmışdır. İndiki əhalinin böyük əksəriyyəti İslam dininə tabedir.

Ədəbiyyatımızda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından bu günə qədər çoxmədəniyyətliliyə, orta əsrlər Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə rast gəlinir. Söz sərrafı olan və bədii yaradıcılığın ən gözəl nümunələrini yaradan Nizami Gəncəvinin əsərləri bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir. O, hələ XII əsrdə yeddi mədəniyyəti təsvir edən "Yeddi gözəl" əsərini yaradır. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qəbul etməyən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, hindli, çinli, həbəş, yunan, gürcü və başqa xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik.

Azərbaycan dünyanın ən polietnik və polikonfessional ölkələrindən biridir. Azərbaycan türklərindən başqa, dağ yəhudiləri, tatlar, talışlar, kürdlər, molokanlar, ingiloylar, saxurlar, avarlar, ləzgilər, xınalıqlar, buduqlular və digər etnik qrupların nümayəndələri özlərini azərbaycanlı hesab etsə də, hər bir qrup öz mədəniyyətinin fərqli elementlərini qoruyub saxlamışdır. "Dövlət çoxlu xalqlardan ibarət olsa, zənginləşər, çünki bu xalqların hamısı dünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfələrini verirlər". Ölkənin ümummilli lideri Heydər Əliyevin bu bəyanatı müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin mahiyyətini, müasir Azərbaycan dövlətinin siyasətinin siyasi, psixoloji və ideoloji-mədəni mənşəyini əks etdirir.

Azərbaycan təkcə etnik mədəniyyətlərin geniş spektrinə malik deyil, həm də həyatın bütün sahələrində hər bir mədəniyyətin adət-ənənələrini, dəyərlərini qoruyub saxlayır. Azərbaycanda etnokonfessional rəngarənglik onun tarixi və mədəni həyatında çoxəsrlik birgə yaşayışın nəticəsidir.

Azərbaycan əhalinin çoxunu müsəlmanlar təşkil edən liberal ölkələrdən biridir. "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu hər kəsin dinə münasibətini müəyyən etmək, ifadə etmək və həyata keçirmək hüququnu bəyan edir. Azərbaycanda müxtəlif dinlərin mövcudluğu onun tarixi inkişafı, coğrafiyası və əhalinin etnik tərkibi ilə bağlıdır. Ölkədə müxtəlif dövrlərdə buddizm, zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, islam və bir çox başqa dinlər mövcud olmuş və bir-birlərinə təsir göstərmişlər. Hazırda Azərbaycanda qeydiyyatda olan 510-dan çox dini icma mövcuddur, onlardan 32-si qeyri-islam dininə mənsubdur. Azərbaycanda müxtəlif dini inanclara sahib icmalarının mövcudluğu ölkədə dini etiqad azadlığının olduğunu bir daha təsdiqləyir. Milli azlıqlar bu gün Azərbaycan əhalisinin 9,4 faizini təşkil edir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsinin 1-3-cü bəndlərinə əsasən din dövlətdən ayrıdır və hər bir din qanun qarşısında bərabərdir. Dini təbliğat insan şəxsiyyətini boğur və humanizm prinsiplərinə ziddir.

Konstitusiyamızın "Milli mənsubiyyət hüququ" adlı 44-cü maddəsində isə göstərilir: "Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz."

7 oktyabr 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Təhsil haqqında" qanunun 6-cı maddəsinə və "Dövlət dili haqqında" qanunun 3-cü maddəsinə əsasən, müxtəlif milli azlıqlar öz dillərində təhsil ala bilərlər.

Bu gün Azərbaycanda onlarla milli mədəniyyət mərkəzləri, təkcə Bakıda 20-dən çox müxtəlif mədəniyyət icmaları fəaliyyət göstərir. Onların arasında ruslar, ukraynalılar, kürdlər, laklar, ləzgilər, slavyanlar, tatlar, tatarlar, gürcülər, ingiloylar, talışlar, avarlar, axısqa türkləri, Avropa və dağ yəhudiləri, almanlar və yunanlar var. Hazırda Azərbaycanın paytaxtı Bakıda, Quba və Oğuz şəhərlərində yeddi sinaqoq fəaliyyət göstərir. 2003-2012-ci illərdə hökumət Avropanın ən böyük sinaqoqlarından olan və öz memarlıq xüsusiyyətlərinə görə diqqət çəkən iki yeni sinaqoqun tikintisini maliyyələşdirdi. Regionlardakı milli və yerli radiostansiyalar müxtəlif dillərdə verilişlər təşkil edirlər.

Azərbaycan multikulturalizmi ümumbəşəri dəyərlər sisteminə çox töhfə verir. 2013-cü il oktyabrın 31-də keçirilən üçüncü Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda ən çox multikulturalizm müzakirə olunub. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi həm ölkə daxilində, həm də xaricdə bir sıra layihələr həyata keçirir. 2014-cü ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi xidməti yaradılmışdır.

Azərbaycanda müxtəlif millətlərin nümayəndələri cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində məhsuldar işləyərək ölkənin inkişafına layiqli töhfələr verir, dövlət strukturlarında çalışırlar. Milli Məclisdə ölkənin bir sıra etnik azlıqları, o cümlədən, rus, ləzgi, tat, talış və b. öz nümayəndələri ilə təmsil olunurlar.

Multikultural təhlükəsizliyin ümumi mahiyyəti etnik, dini, irqi, mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqların, etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunması deməkdir. Cəmiyyətin multikultural təhlükəsizliyinin təmin olunması qarşısında yaranan problemlər inkişaf edərsə, bu, etnik, dini, irqi zəmində qarşıdurmalara, münaqişələrə səbəb olar. Son dövrdə Avropanın bir sıra ölkələrində etnik və dini radikalizm, ksenofobiya, antisemitizm, islamofobiya meyllərinin artması qeyd olunanların bariz nümunəsidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi modelinin assimilyasiya və izolyasiya kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Bununla bağlı Heydər Əliyev qeyd edirdi: "Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq".

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi sahəsində örnək dövlətlərdən biridir. Bu sahədə Azərbaycan böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bunun əsas göstəricisi ölkəmizdə etnik, dini və irqi zəmində heç bir qarşıdurmanın, münaqişənin olmamasıdır. Bu nailiyyətlər əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılan multikulturalizm siyasətinin nəticəsidi

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Multikulturalizmi, Kamal Abdulla, Bakı: BBMM, 2017, 421 səh
2. The Shared Values of Multiculturalism and Secularism in Azerbaijan and Switzerland, Tahira Allahyarova, Nadine Schouwey and Simon Zurich, Geneva and Baku 2015, 76 pages
3. Multikulturalizmə giriş, Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M., Bakı-Mütərcim, 2018. – 372 səh
4. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir, M.Hacıyeva, N.Alışova, Bakı, 2016, 59 səh
5. https://multiculturalism.preslib.az/en_a3.html
6. https://bakuresearchinstitute.org/en/multiculturalism-in-azerbaijan/
7. http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2016/may/492398.htm
8. https://president.az/en/articles/view/8296

Kitab «Delta Uni» MMC-də
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb: 30.11.2022
Tiraj: 100. Sifariş № 283

delta print
house

AZ 1009, Bakı, Bəşir Səfəroğlu küç. 13,
Tel: 012 409 07 17;

e-mail: office@delta-service.az

www.deltaprint.az